

MICHEL FOUCAULT

MICHEL FOUCAULT

DOHLÍŽET A TRESTAT

KNIHA
O ZRODU VĚZENÍ

edice
STUDIE

343.8

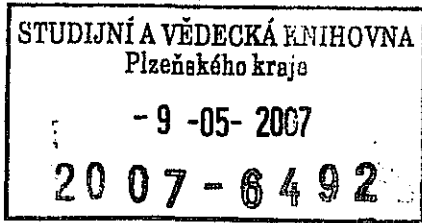
Cet ouvrage, publié dans le cadre du programme de participation à la publication F. X. Šalda, bénéficie du soutien du Ministère des Affaires étrangères, de l'Ambassade de France en République tchèque et de l'Institut français de Prague.

Foto dílo, vydané v rámci programu F. X. Šalda, se těší podpoře Ministerstva zahraničních věcí Francouzské republiky, Velvyslanectví Francouzské republiky v České republice a Francouzského institutu v Praze.

Překlad originálu do českého jazyka a jeho vydání finančně podpořila nadace Open Society Fund Praha a CEU Press Budapešť.

Ilustrace

W 31A 85340 a

© Éditions Gallimard, 1975
Translation © Čestmír Pelikán, 1999
© Dauphin, 2000

ISBN 80-86019-96-9

(2)

- (1) N. Andry, *Ortopedie aneb umění prevence a nápravy deformací těla u dětí*, 1749.
- (2) Pamětní medaile u příležitosti první vojenské přehlídky provedené Ludvíkem XIV. v roce 1666 (Bibliothèque Nationale, Cabinet des médailles). Srov. s. 266.
- (3)(4) P. Giffart, *Francouzské vojenské umění*, 1696. Srov. s. 223.

130 L'Art Militaire

FIGURE LXVI.

Reposez-vous sur vos armes.

CE commandement s'exécute en quatre temps: le premier, en étendant le bras droit vis-à-vis la cravate, le mousquet planté droit sur la crosse: le second temps, en laissant glisser le mousquet au dessous de la ceinture de la culotte, & en haussant la main gauche au bout du canon du mousquet: le troisième, en laissant tomber la crosse du mousquet: & le quatrième, en glissant la main droite pour la joindre à la main gauche.

•••••

François.

131

FIGURE LXVI.

Reposez vous sur vos armes.

R 14

(3)

138 L'Art Militaire

FIGURE LXX.

Reprenez vos mèches.

CE commandement s'exécute en quatre temps: le premier est, d'avancer la pointe du pied droit à quatre doigts de la mèche, ayant le bras droit étendu à la hauteur de la cravate: le deuxième est, de baisser le corps en tenant le jarret toide, & le genouil droit un peu plié pour prendre la mèche dans les doigts de la main droite: le troisième temps est, de se relever droit en mettant le pied droit vis-à-vis du pied gauche, & en glissant la crosse du mousquet en dedans pour remettre la mèche dans les doigts de la main gauche: le quatrième temps est, de repousser son mousquet sur l'épaule, & d'étendre le bras droit le long de la cuisse.

•••••

François.

139

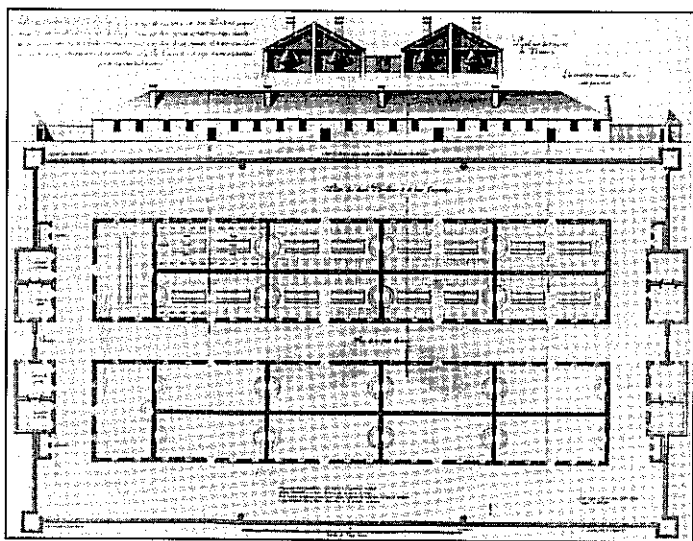
FIGURE LXX.

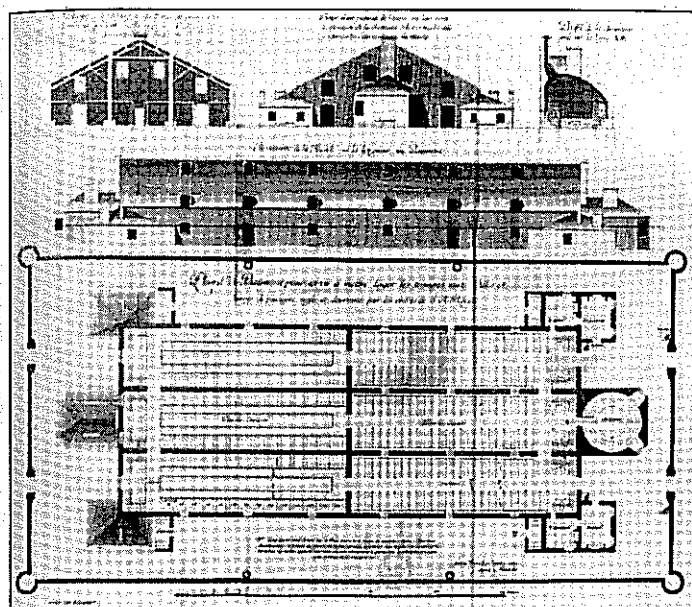
Reprenez vos mèches.

S ij

(4)

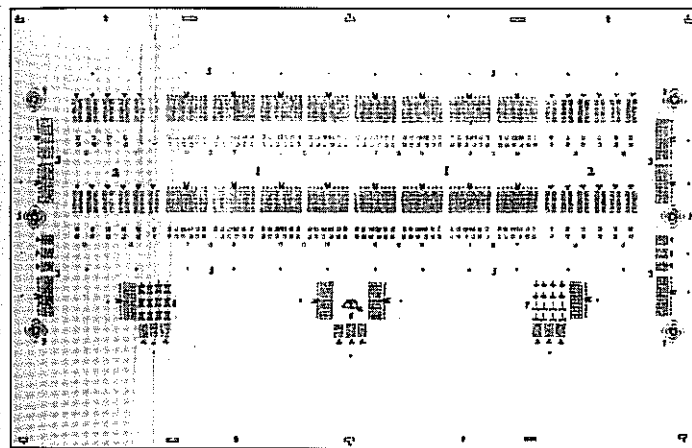
(5)

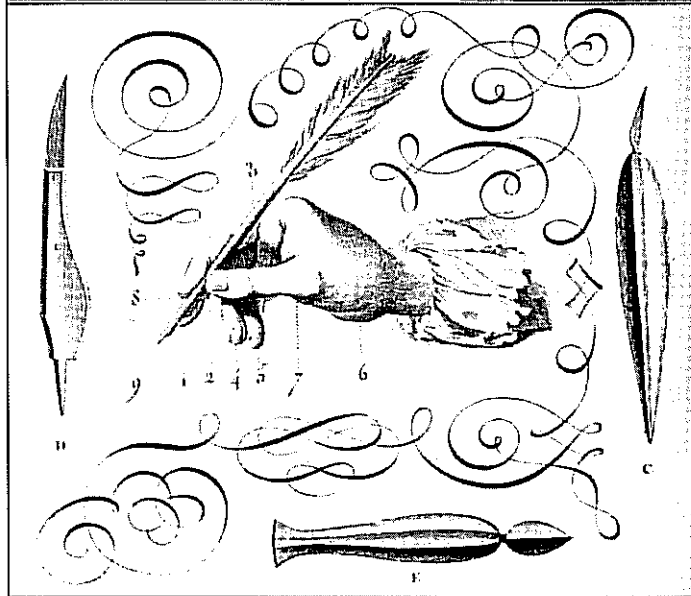
(6)

(5)(6) Plány připojené k nařízení z 25. září 1719 o stavbě kasáren.
Srov. s. 207.

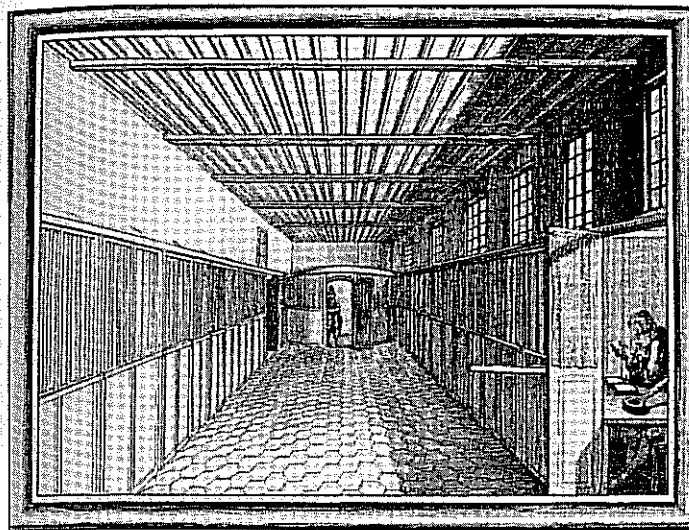
(7) P. G. Joly de Maizeroy, *Teorie války*, 1777. Tábor pro 18 batalionů
a 24 eskadron: 1. Tábořiště infanterie. 2. Tábořiště kavalerie.
3. Tábořiště lehkých oddílů. 4. Předsunuté hlídky. 5. Postavení
stráží tábora. 6. Hlavní stan. 7. Dělostřelecký park. 8. Proviantní
park. 9. Reduta. Srov. s. 246.

(7)

(8)

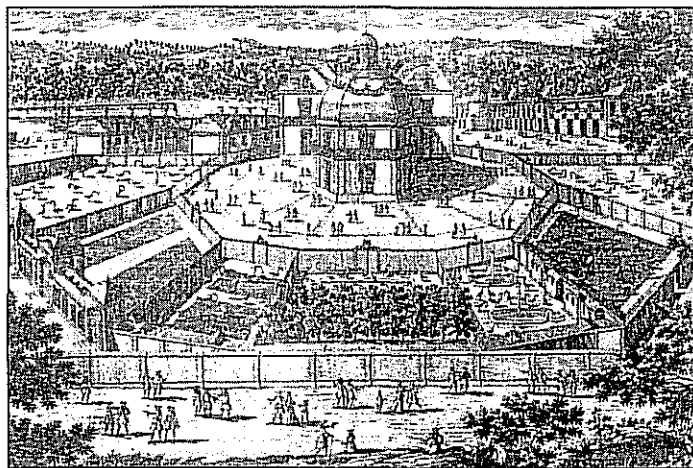

(9)

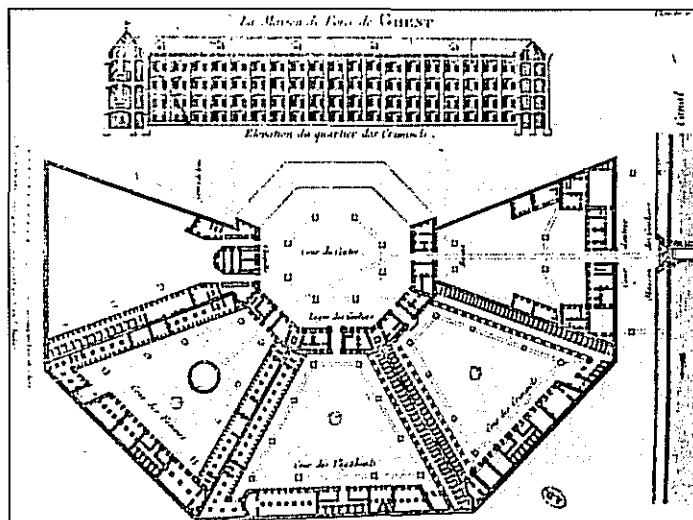
- (8) Vzor psaní (Historická sbírka INRDP). Srov. s. 222.
- (9) Kolej v Navarre. Kresba a rytina François-Nicolas Martinet, před rokem 1760 (Historická sbírka INRDP). Srov. s. 209.
- (10)(11) Interiér Školy vzájemného vyučování (Ecole d'enseignement mutuel), umístěné v Rue du Port-Mahon, při cvičení ve psaní. Litografie Hippolita Lecomta, 1818 (Historická sbírka INRDP). Srov. s. 215.
- (12) B. Poyet, Projekt nemocnice, 1786. Srov. s. 249.
- (13) J. F. de Neufforge, Projekt nemocnice. Základní sbírka architektury (1757-1780). Srov. s. 249.

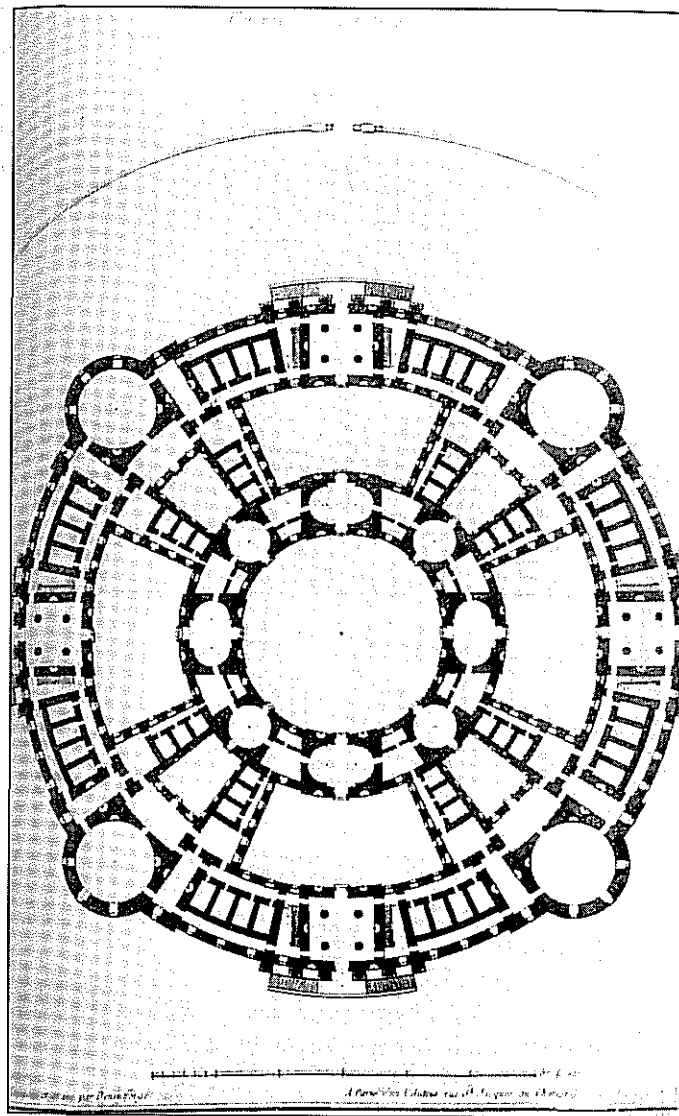

(14)

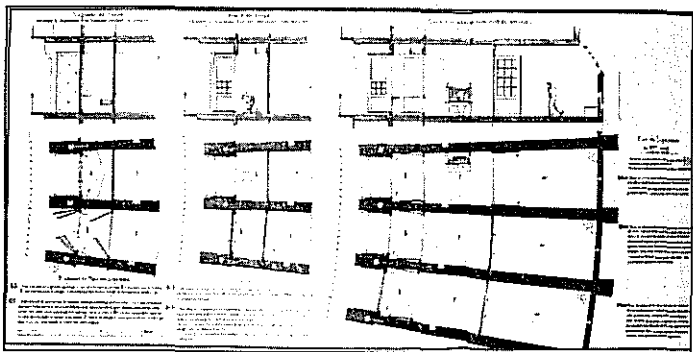
(15)

(16)

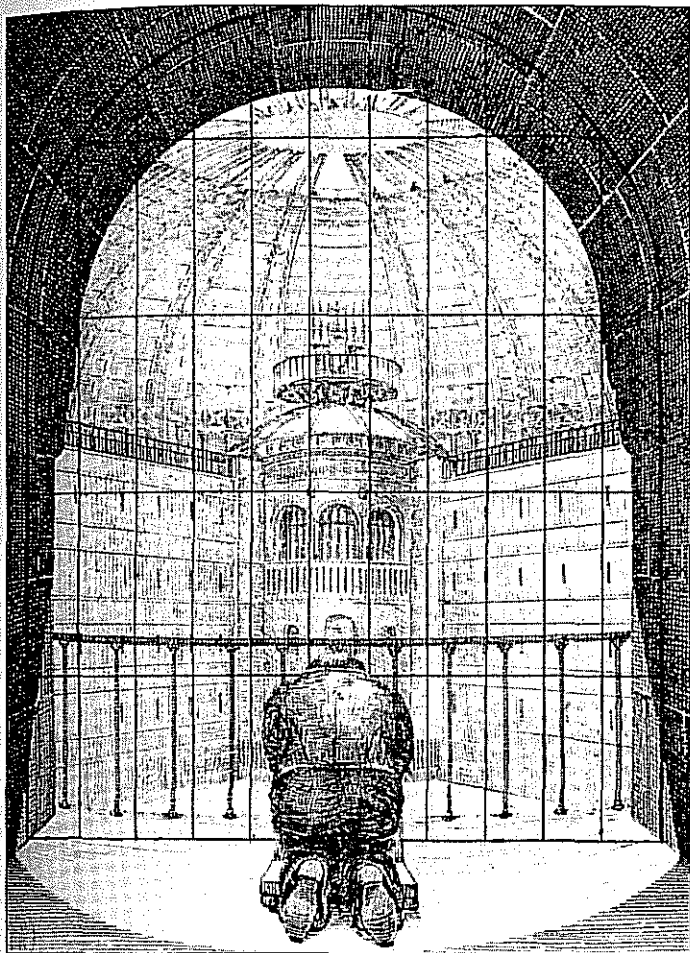

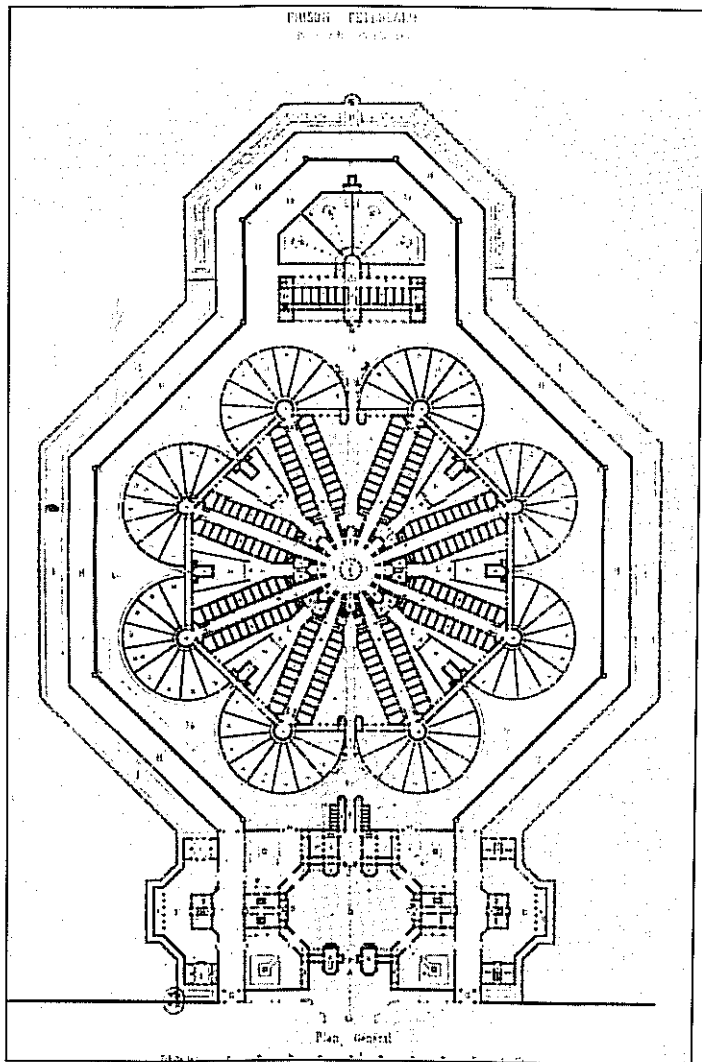

(20)

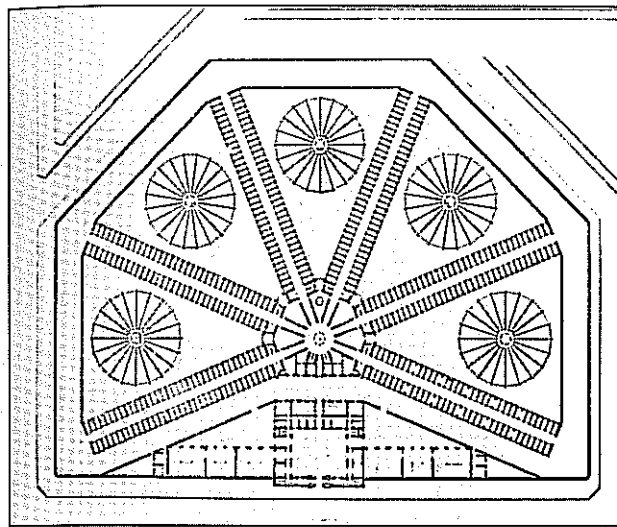
- (20) N. Harou-Romain, Projekt věznice, 1840. Plán cel a řez celami. Srov. s. 345. Každá cela má vchod, pokoj, dílnu a místnost k procházkám. V době modliteb jsou vstupní dveře otevřeny a vězeň klečí (prostřední kresba).
- (21) N. Harou-Romain, Projekt věznice, 1840. Vězněný se modlí ve své cele před centrální dohlížecí věží. Srov. s. 345.
- (22) A. Blouet, Projekt věznice s celami pro 585 odsouzených, 1843. Srov. s. 345.
- (23) Plán vězení v Mazasu. Srov. s. 345.
- (24) Věznice Petit Roquette. Srov. s. 345.

(21)

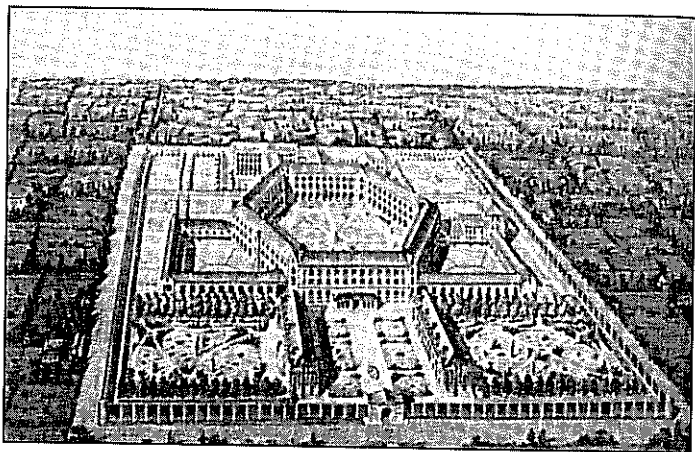
(22)

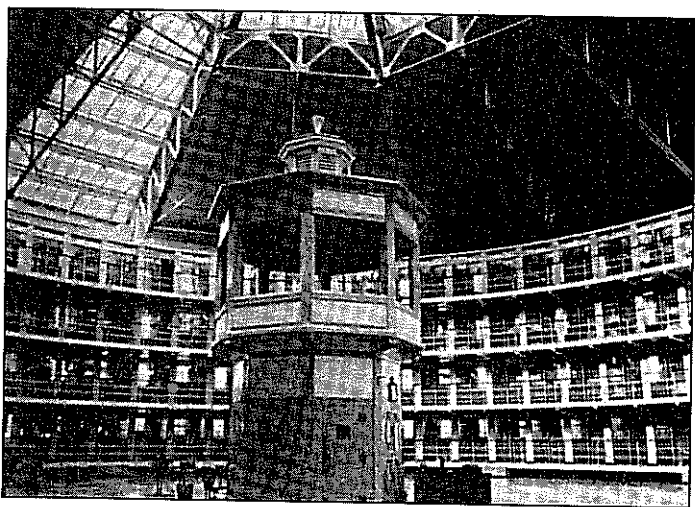
(23)

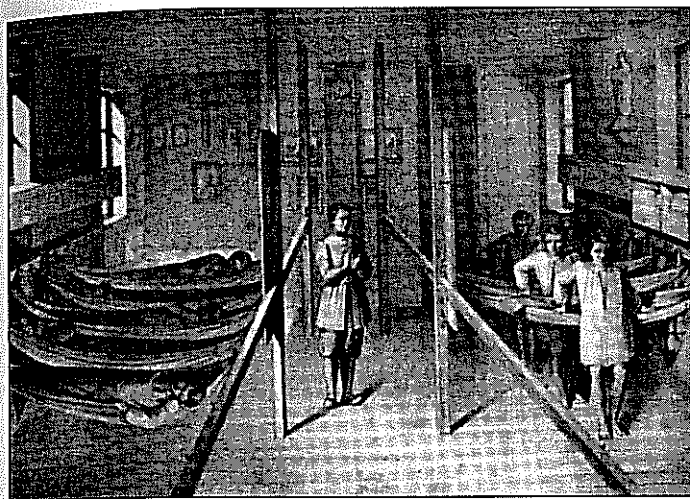
(24)

(25)

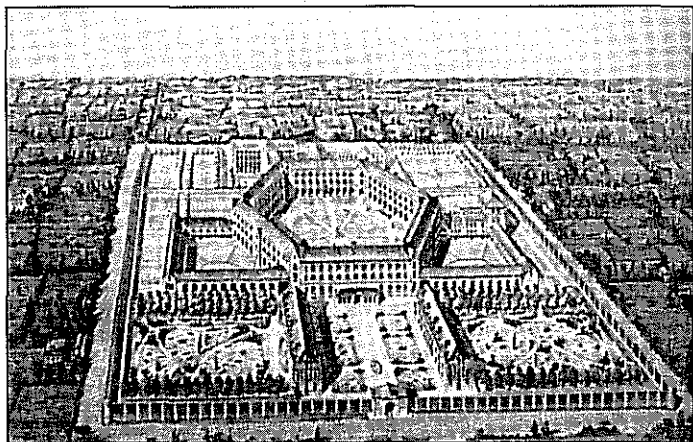

(26)

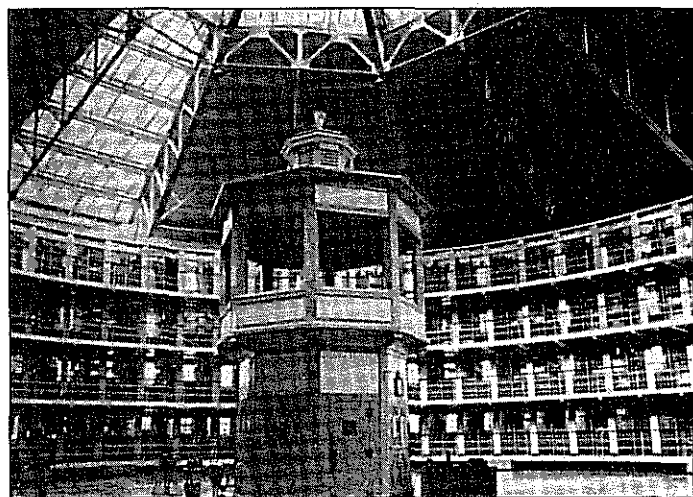

(27)

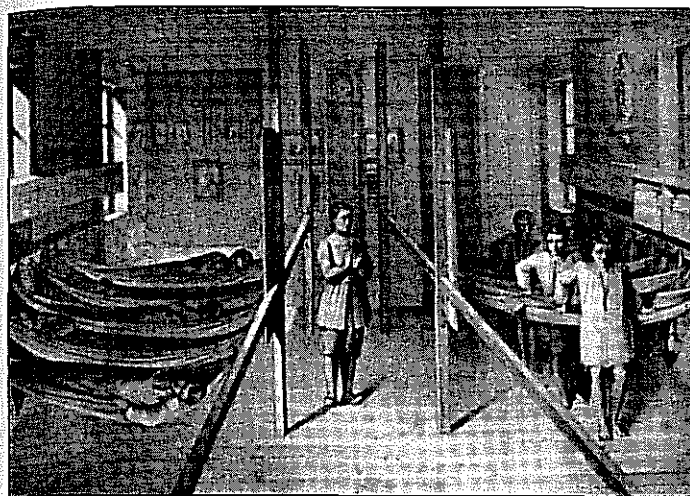
- (25) Centrální věznice v Rennes v roce 1877. Srov. s. 345.
(26) Interiér věznice ve Stateville, USA, 20. století. Srov. s. 345.
(27) Ukládání ke spánku v polepšovně v Mettray. Srov. s. 407.

(25)

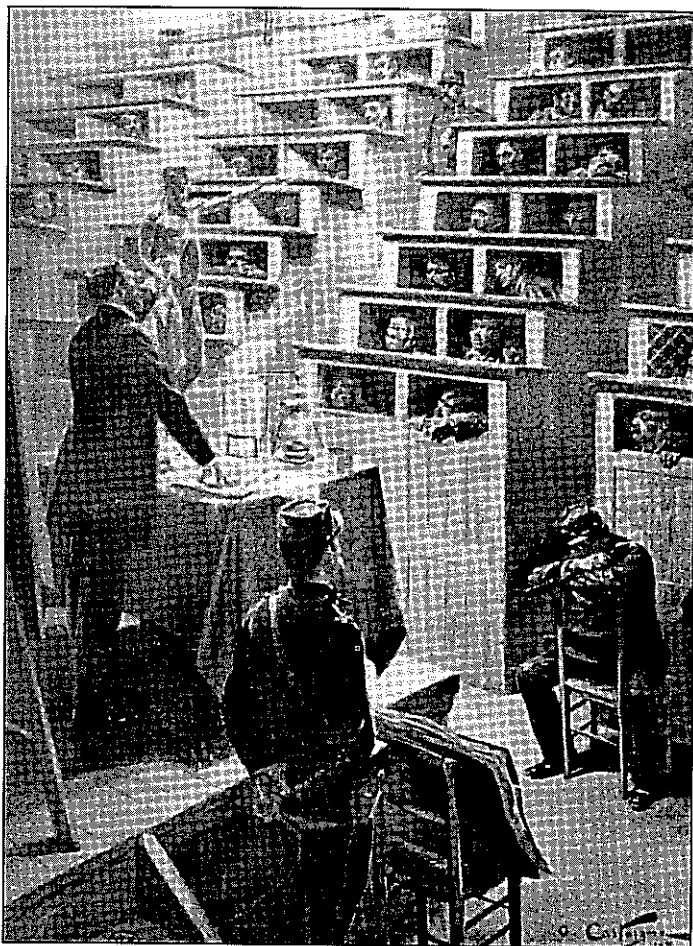

(26)

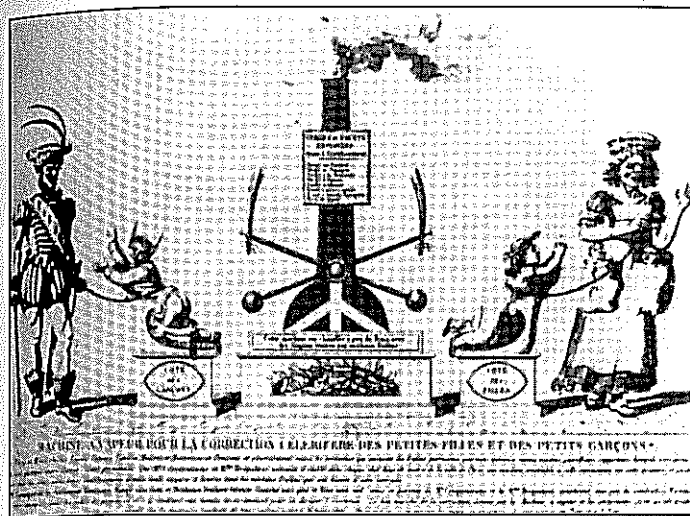

(27)

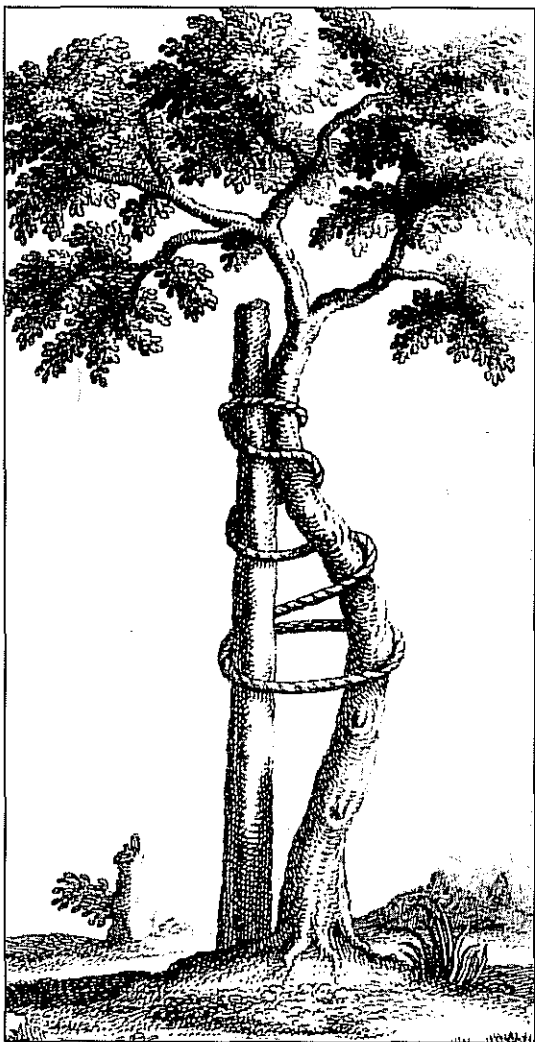
- (25) Centrální věznice v Rennes v roce 1877. Srov. s. 345.
(26) Interiér věznice ve Stateville, USA, 20. století. Srov. s. 345.
(27) Ukládání ke spánku v polepšovně v Mettray. Srov. s. 407.

(28) Přednáška o zhoubných následcích alkoholismu v posluchárně věznice ve Fresnes.

(29) Parní stroj pro rychlou nápravu malých dívek a chlapců. Otcům, matkám, strýcům, tetám, poručníkům, poručnicím, vedoucím penzionátů a vůbec všem, kdo mají líné, neposlušné, rozpustilé, opovážlivé, hašteřivé, užalované, upovídané, bezbožné či nějakou jinou nepravostí stížené děti, se dává na vědomost, že Pan Bubák a Paní Haraburdová hodlají na každém významném místě radničního obvodu města Paříže umístit stroj podobný tomu, který zde na této rytině vidíte představený, a že na těchto místech se budou každý den od poledne až do druhé hodiny přijímat nehodné děti, které je třeba napravit. Pánové Vlkodlak, uhlíř Lamželezo, Nenasyta a dámy zuřivá Pětura, nelitostná Trumbera a Ochlastka, rodiče a přátelé pana Bubáka a paní Haraburdové sestrojí zakrátko podobné stroje, aby je rozeslali do měst v provinciích, a sami se tam v nejbližší době odeberou, aby řídili jejich práci. Správný chod napravování poskytovaného Parním strojem a překvapivé účinky pobídnou též rodiče, aby nenapomáhali, jak se často stává, tomu, co může ke špatnému chování jejich dětí přispět. Nenapravitelné děti lze rovněž přimout do penzionátu, kde budou živý o chlebu a vodě (Historická sbírka INRD).

(30) N. Andry, *Ortopedie aneb umění prevence a nápravy deformací těla u dětí*, 1749.

ČÁST I

Mučení

Damiens byl odsouzen 2. března 1757 k „veřejnému pokání před hlavní branou Chrámu v Paříži“, kam byl „přivezen v popravčí káře, nahý, jen v košili, drže hořící voskovou pochodeň o váze dvou liber“; dále „v řečené káře vezen na náměstí Grève a na popravišti, které tu bylo uchystáno, jeho tělo bylo na prsou, pažích, stehnech a lýtkách trháno kleštěmi, jeho pravá ruka držící onu dýku, jíž spáchal řečenou kralovraždu, byla pálena vřelou sírou a do míst, kde bylo jeho tělo trháno kleštěmi, bylo lito zároveň roztavené olovo, vroucí olej, horká smůla, roztavený vosk a síra a poté bylo jeho tělo vlečeno a roztrháno tahem čtvera koní a jeho údy i trup spáleny v ohni, rozdrčeny na popel a tento popel rozprášen byl ve větru.“¹⁾

„Nakonec rozčtvrčen byl tahem koní,“ líčí *Gazette d'Amsterdam*.²⁾ „Tento poslední úkon trval velmi dlouhou dobu, neboť koně, jichž bylo použito, nebyli navyklí tahati, takže bylo třeba namísto čtyř koní vzít šest; však ještě ani to nestačilo, bylo tedy nutné pro odtržení nohou toho nešťastníka přesekati mu nervy a přerežati klouby...

Budiž řečeno, že třebaže byl vždy velkým rouhačem, neunikla mu teď z úst žádná slova rouhavá; toliko přemíra utr-

1) *Pièces originales et procédures du procès fait à Robert-François Damiens, 1757*, díl III, s. 372–374.

2) *Gazette d'Amsterdam*, 1. dubna 1757.

pení nutila jej k hrůznému křiku a on často opakoval: Můj Bože, smiluj se nade mnou; Ježíši Kriste, pomoz mi. Všichni diváci byli povzneseni starostlivostí faráře od Svatého Pavla, který přes svůj vysoký věk nevynechal jediný okamžik, kdy mohl utěšit trpícího.“

A líčení bírice Boutona: „Rozžhavili síru, ale oheň byl tak chabý, že byla popálena jen kůže na hřbetě ruky, a ještě velmi málo. Poté popravčí, rukávy vykasané až ponad lokty, uchopil ocelové kleště, jež vyrobeny jsou právě pro takový případ, okolo jedné a půl stopy dlouhé, sevřel jimi nejprve lýtko pravé nohy, pak stehno, dále dvě svalnaté části paže, poté prsa. Tento popravčí, třebaže silný a robustní, musel vynaložit mnoho úsilí na to, aby odtrhl kusy masa, které sevřel v kleštích dvakrát či třikrát na stejném místě, zakroutil s nimi a to, co vytrhl, tvořilo na každém místě ránu o velikosti šestilibrového dukátu.

Damiens, který velice křičel, aniž by se však přitom rouhal, zvedl po tomto trhání kleštěmi hlavu a pohlédl na sebe; tyž popravčí pak ponořil železnou lžici do hrnce s oním lektvarem, zcela vroucím, který lil hojně do každé rány. Následně byl Damiens připoután k lanům vedoucím k postrojům určeným k zapřažení koní, načež do nich byli koně zapřaženi každý k jednomu údu podél stehen, nohou a paží.

Pan Le Breton, soudní zapisovatel, několikrát přistoupil k trpícímu, aby se jej zeptal, chce-li něco říci. Odpověděl, že ne; při každém mučení křičel tak, jak je líčeno, že křičí zatracení, nemajíce co říci: ‚Odpust, můj Bože! Odpust, Pane!‘ Přes všechno to výše uvedené utrpení zvedl čas od času hlavu a směle se na sebe podíval. Lana tak utažená muži, kteří tahali za jejich konce, mu způsobovala nevysovné bolesti. Pan Le Breton k němu znovu přistoupil a zeptal se ho, zdali nechce něco říci; řekl, že ne. Několik zpovědníků k němu přistoupilo a mluvili k němu po dlouhou dobu; s dobrou vůlí

políbil kříž, který mu podávali; nastavil rty a pokaždé řekl: ‚Odpust, Pane.‘

Koně rádně zabrali, táhnouce každý přímo za jeden úd, každý kůň byl veden jedním popravčím. Po čtvrt hodině ještě stále tatáž ceremonie a nakonec po mnoha opakováních bylo nutno změnit směr tahu koní, tedy ti, co táhli za paže, byli vedeni k hlavě, ti u stehen byli vedeni směrem k pažím, čímž byly jeho paže lámány v kloubech. Tyto tahy byly několikrát opakovány bezúspěšně. Damiens zdvihl hlavu a pohlédl na sebe. Bylo nutné připojit dva další koně k těm, již byli zapřaženi do stehen, což úhrnem činilo šest koní. Žádný výsledek.

Nakonec řekl popravčí Samson panu Le Bretonovi, že zde patrně není žádná možnost ani naděje na dokončení celé záležitosti, a zda by se tedy zeptal Jeho Veličenstva, přeje-li si, aby odsouzeného rozčtvrtil několika ranami. Pan Le Breton navrátil se z města přinesl příkaz, aby se pokračovalo v dalších pokusech, tak jak již bylo činěno; koně však odmítali poslušnost a jeden z těch, již byli zapřaženi do stehen, padl na dlažbu. Zpovědníci znovu přistoupili k odsouzenému a mluvili k němu. Řekl jim (jak jsem slyšel): ‚Polibte mne, pánové.‘ Pan farář od Svatého Pavla se neodvážil, pan de Marsilly se provlékl pod lanem přivázaným k pravé ruce a políbil jej na čelo. Popravčí se shromáždili okolo nich a Damiens jim řekl, aby nehřešili, aby konali svou povinnost, v čemž on jim nehodlá nikterak bránit; poprosil je, aby se za něho pomodlili k Bohu a požádal faráře od Svatého Pavla, aby se za něho pomodlil při nejbližší mši.

Po dvou či třech pokusech popravčí Samson a ten, který pracoval s kleštěmi, vytáhli dýky ze svých pochev a rozřezali mu stehna, jež nemohla být oddělena od trupu; čtyři koně zabírajíce naplno odtrhli obě nohy jednu po druhé, tedy nejprve nohu pravou a poté druhou; poté totéž učiněno bylo s pažemi, a to v okolí podpaží a ramen a ve čtyřech místech

dalších; bylo nutno řezatí maso až na kost, aby koně zabírající naplno odtrhli nejprve paži pravou a poté druhou.

Tak byly čtyři údy jeho odděleny a zpovědníci přistoupili k němu, aby k němu promluvili; avšak popravčí jim pravil, že jest mrtev, ačkoliv pravda je taková, že na vlastní oči viděl jsem toho člověka hýbatí se a jeho dolní čelist zdvíhati se a opět klesatí, jako by hovořil. Později dokonce jeden z popravčích přiznal, že ještě když tělo jeho vyzdvíženo bylo a vhozeno na hranici, byl živ. Jeho čtyři údy, odvázaný od postrojů koňských, byly také vhozeny na hranici, postavenou po pravé straně popravíště, pak tělo a všechny ostatky jeho byly pokryty poleny a otepni a oheň vzplanul ve slámě smísené s tímto dřevem.

...Aby naplněn byl rozsudek, vše v popel bylo rozprášeno. Poslední kusy nalezené ve žhavých uhlech byly spáleny až o půli jedenácté hodiny večerní či později. Části masa a těla jeho páleny byly v ohni okolo čtyř hodin. Úředníci, mezi něž i já jsem byl počítán, jakož i můj syn, spolu s dráby, již byli k tomu přidělení, zůstali na místě téměř až do jedenácté hodiny večerní.

Byly pak činěny závěry z toho, že pes, který předchozího dne spal na trávníku, na němž oheň byl poté zapálen, ač několikrát za sebou odehnán pryč, stále se na to místo navracel. Není však těžké tomu rozumět, neboť to zvíře shledalo ono místo zajisté teplejším než jiné.³⁾

O tři čtvrtě století později tu máme denní řád sestavený Léonem Faucherem „pro Ústav pro mladé vězně v Paříži“:⁴⁾

„Článek 17. Den začíná pro vězně v šest hodin ráno v zimě, v pět hodin v létě. Práce potrvá devět hodin denně

v každé roční době. Dvě hodiny denně budou věnovány studiu. Práce a den končí v devět hodin v zimě, v osm v létě.

Článek 18. *Vstávání.* Při prvním znamení bubnu musí vězňové vstát a v tichosti se obléknout, zatímco dozorce otevře dveře cel. Při druhém znamení bubnu musí být již vzhůru a stlátí si lůžko. Při třetím se seřadí podle pořádku, aby mohli přejít do kaple, kde je konána ranní modlitba. Mezi znameními bubnu jsou pětiminutové intervaly.

Článek 19. Ranní modlitba je vedena katechetou a po ní následuje čtení morálních či náboženských textů. Toto cvičení by nemělo trvat déle než půl hodiny.

Článek 20. *Práce.* Ve tři čtvrtě na šest v létě, ve tři čtvrtě na sedm v zimě vyjdou vězňové na dvůr, kde si umyjí ruce a obličej a obdrží první dávku chleba. Bezprostředně poté se rozejdou do dílen a nastoupí práci, která by měla začínat v šest hodin v létě, v sedm hodin v zimě.

Článek 21. *Oběd.* V deset hodin opustí vězňové zaměstnání a dostaví se do společné jídelny; jdou si umýt ruce na své dvory a rozdělí se podle oddělení. Po jídle je čas na odpočinek až do za pět minut tři čtvrtě na jedenáct.

Článek 22. *Škola.* Za pět minut tři čtvrtě na jedenáct zazní buben, vězňové se seřadí a vstoupí po odděleních do školy. Výuka trvá dvě hodiny a je zasvěcena střídavě čtení, psaní, rýsování a počtům.

Článek 23. Za pět minut tři čtvrtě na jednu opustí vězňové školu po odděleních a odeberou se na své dvory k odpočinku. Pět minut před jednou hodinou se na znamení bubnu znovu rozejdou do dílen.

Článek 24. V jednu hodinu se vězňové musejí nacházet v dílnách; práce trvá až do čtyř hodin.

Článek 25. Ve čtyři hodiny vězňové odcházejí z dílen, aby se dostavili na dvory, kde si umyjí ruce a rozdělí se podle oddělení před vstupem do společné jídelny.

3) Citováno v A. L. Zevaes, *Damiens le régicide*, 1937, s. 201–214.

4) L. Faucher, *De la réforme des prisons*, 1838, s. 274–282.

Článek 26. Večeře a odpočinek, který následuje, trvají až do pěti hodin: v tu chvíli vstupují vězňové do dílen.

Článek 27. V sedm hodin v létě, v osm v zimě se končí s prací; v dílnách dostanou poslední dávku chleba. Poté provádí některý vězeň nebo dozorce čtvrt hodinovou četbu, týkající se nějakých poučných myšlenek či nějakého dojemného skutku, a následuje večerní modlitba.

Článek 28. V půl osmé v létě, v půl deváté v zimě musejí již být vězňové ve svých celách poté, co si na dvorech umyli ruce a byla vykonána prohlídka jejich šatstva; při prvním znamení bubnu se svléknou a při druhém se uloží na lůžko. Zavřou se dveře cel a dozorcí procházejí dokola chodbami, aby se ujistili o pořádku a klidu.“

*

Máme tu tedy veřejné mučení a časový rozvrh. Netrestají stejné zločiny, nepostihují stejný druh delikventů. Každý z nich však dostatečně definuje určitý styl trestání. Odděluje je méně než jedno století. Byla to doba, během níž se v Evropě a ve Spojených státech reorganizovala celá ekonomie trestání. Epoque velkých „skandálů“ tradiční justice, epocha nespočetných reformních projektů; doba nové teorie práva a zločinu, nového morálního nebo politického ospravedlnění práva trestat; doba rušení starých nařízení, zanikání zvyků a obyčejů; byly navrženy či sepsány „moderní“ zákoníky: Rusko, 1769; Prusko, 1780; Pensylvánie a Toskánsko, 1786; Rakousko, 1788; Francie, 1791, roku „IV“ (1801), 1808 a 1810. Pro trestní justici nastal nový věk.

Mezi množstvím těchto změn se zaměřím na jedinou: zánik mučení. Dnes máme sklony jej spíše přehlížet; ve své době snad poskytoval prostor pro přemíru krasořečnění; příliš snadno a příliš ukvapeně se připsával na vrub procesu „humanizace“, takže jej ani nebylo třeba analyzovat. V čem však

tkví význam tohoto zániku, srovnáme-li jej s grandiózními institucionálními transformacemi, s explicitními a obecnými kódy, se sjednocenými pravidly soudního řízení? Téměř všude se zavádí porota, je definován zásadně nápravný charakter trestu a existuje tendence, která se od 19. století neustále zesilovala, přizpůsobovat trestání individualitám viníků. Trestání daleko méně bezprostředně fyzické, určitá diskretivnost v umění způsobovat bolest, hra mnohem subtilnějších a tlumenějších utrpení, zbavených jejich viditelné okázalosti – máme to vůbec považovat za jedinečný případ, není to spíše jen důsledek mnohem hlubších proměn? Určitý fakt je nicméně zjevný: během několika desetiletí zmizelo mučené, čtvrcené, amputované tělo, tělo symbolicky cejchované na tváři či rameni, vystavené, živé či mrtvé, pohledu veřejnosti. Zmizelo tělo jako hlavní terč trestních represí.

Na konci 18. a na počátku 19. století navzdory několikaletému velkolepému vzplanutí ponurý svátek trestání pozvolna vyhasíná. V této proměně se zkřížily dva procesy. Neměly ovšem ani stejnou chronologii, ani shodný *raison d'être*. Na jedné straně mizí trestání jakožto divadelní představení. Ceremoniál trestání postupně ustupuje do pozadí a napříště již bude jen novým aktem soudního řízení či administrativy. Veřejné pokání bylo ve Francii poprvé zrušeno v roce 1791 a poté znovu v roce 1830 po jeho krátkém obnovení; pranýřování je odstraněno v roce 1789, v Anglii 1837. Veřejné práce, které byly v Rakousku, Švýcarsku a v některých státech Spojených států amerických prováděny přímo v ulicích měst či na významných cestách – galejnici spoutaní v řetězech, s pestrým ošacením, s koulemi na nohou, častující se s davem navzájem pohrdáním, urážkami, posměchem, útoky, znamením zášti či účasti⁵⁾ – byly zrušeny téměř všude na

5) R. Vaux, *Notices*, s. 45, citováno v N. K. Teeters, *They were in Prison*, 1937, s. 24.

konci 18. nebo v první polovině 19. století. Vystavování vězňů se udržovalo ve Francii ještě roku 1831 navzdory ostré kritice – „nechutná podívaná“, jak to nazval Réal;⁶⁾ bylo nakonec zrušeno v dubnu 1848. Průvod trestanců, při němž byli galejníci spoutaní řetězy vlečeni přes celou Francii až do Brestu a Toulonu, byl v roce 1837 nahrazen nenápadným načerno natřeným uzavřeným policejním vozem. Trestání postupně přestávalo být divadelním představením. A vše, co by v trestání ještě mohlo poukazovat k spektakulárnosti, bylo napříště pocíťováno jako něco nevhodného; zdá se, jako kdyby funkcím trestního ceremoniálu přestávalo být postupně rozuměno a tento rituál, který byl „vyústěním“ zločinu, vzbuzuje podezření, že s ním udržuje nekalé příbuzenství: jako kdyby se trestání rovnalo zločinu, či jej dokonce převyšovalo v krutosti, jako kdyby uvykalo diváky krvežíznivosti, od níž je chtělo odvrátit, jako kdyby jim ukazovalo četnost zločinů, připodobňovalo kata zločinci, soudce vrahům a v posledním okamžiku převráceno role, jako kdyby činilo popravovaného objektem lítosti či obdivu. Jak prohlásil, ovšem příliš brzy, už Beccaria: „Vražda, která pro nás představuje strašný zločin, vidíme zde provádět chladnokrevně a bez výčitek.“⁷⁾ Veřejná poprava je nyní vnímána jako ohnisko, v němž se znovu rozhořelo násilí.

Trestání se tedy postupně stává tou nejskrytější částí trestního procesu. To s sebou přináší několik důsledků: opouští doménu víceméně každodenní zkušenosti a vstupuje do oblasti abstraktního povědomí; jeho účinnost se vztahuje k jeho nevyhnutelnosti, a nikoli již k jeho viditelné intenzitě; zločin má odvracet jistota, že bude potrestán, a nikoli ono odporné divadlo;

6) *Archives parlementaires*, 1. prosince 1831, řada 2., díl LXXII.

7) C. de Beccaria, *Traité des délits et des peines*, 1764; zde citována edice F. Hélie z roku 1856, s. 101.

exemplární mechanismus trestání mění svá soukolí. V důsledku toho spravedlnost již na sebe veřejně nebere zodpovědnost za násilí, které je spojeno s jejím prosazováním. Jestliže stejně jako zločin zabíjí či páchá násilí, není to již glorifikace její síly, nýbrž prvek jí samé, který je povinna tolerovat, který však jen obtížně snáší. Znamení hanby se redistribuuje: u trestu spektakulárního tryskala zahanbující hrůza z popravistiště; obklopovala zároveň kata i odsouzenec: a hrozilo-li, že promění hanbu, která byla uvalena na popravovaného, v soucítí nebo v oslavu, obracela též pravidelně v zahanbení zákonné násilí popravčího. Napříště se budou pohoršení a světlo rozdělovat jinak; samotné odsouzení je považováno za to, co označuje delikventa jednoznačným a negativním znakem: veřejné jsou tedy přelíčení a rozsudek; exekuce je dodatečným ponížením, jež se justice odsouzenému ostýchá uložit; proto si při ní udržuje určitý odstup a má vždy sklon svěřovat ji pod pečetí tajemství někomu jinému. Je ošklivé být trestaný, ale je i neslavné trestat. Odtud dvojitý systém ochrany, který justice ustavila mezi sebou a trestem, jež ukládá. Vykonávání trestu se postupně stává autonomním sektorem, jehož administrativní mechanismus snímá břemeno z justice; ta se osvobozuje od této neurčité trýzně byrokratickým zakrýváním trestu. Je charakteristické, že správa vězení ve Francii závisela po dlouhou dobu na ministerstvu vnitra a galeje byly pod kontrolou ministerstva námořnictví nebo kolonií. Ruku v ruce s tímto rozdělením rolí se dospívá k teoretickému popření: nemyslete si, že podstata trestu, který vám my druzí, soudci, ukládáme, spočívá v trestání; trest je hledán v nápravě, usměrňování, „léčení“; technika kultivace v případě trestu potlačuje přímé odpykání zla a osvobozuje úředníky od sprostého řemesla trestání. Moderní justice a ti, kteří ji vykonávají, se stydí trestat, což ovšem nevylučuje jistou horlivost; tento stud bez přestání roste: na rání, kterou způsobil, se množí psychologové a drobní funkcionáři morální ortopedie.

Zmizení mučení tedy znamená, že se ztrácí podivaná; avšak rovněž se rozpouští moc nad tělem. Rush píše v roce 1787: „Nemohu se ubránit naději, že není daleko doba, kdy šibenice, pranýř, poprava, bičování či lámání v kole budou v historii tělesných trestů považovány za znaky barbarství jistých staletí a jistých zemí a za důkazy chabého vlivu rozumu a náboženství na lidského ducha.“¹⁾ Když van Meenen zahajoval o šedesát let později druhý vězeňský kongres v Bruselu, připomněl čas svého dětství již jako minulou epochu: „Viděl jsem zemi posetou koly, šibenicemi, popravišti, pranýři; viděl jsem kostry ohavně vpletené v kola.“²⁾ Vypalování znamení bylo zrušeno v Anglii (1834) a ve Francii (1832); v roce 1820 se Anglie neodvážila provádět velkolepé mučení zrádců v plném rozsahu (Thistlewood nebyl rozčtvrcen). Jedině bičování zůstávalo ještě do jisté míry součástí trestních systémů (Rusko, Anglie, Prusko). Avšak všeobecně se trestní praktiky stávaly zdrženlivými. V žádném případě se nedotýkat těla, anebo jen co nejméně a pouze proto, aby v něm bylo zasaženo něco, co tímto tělem není. Lze říci, že vězení, internace, nucené práce, galeje, zákaz pobytu, deportace – jež zajiřovaly tak významné místo v moderních trestních systémech – jsou spíše tresty „fyzické“: na rozdíl od pokání se působí přímo na tělo. Avšak vztah trest – tělo není identický s tím, který existoval v případě mučení. Tělo se tu nachází v pozici nástroje nebo prostředníka: jestliže je proti němu zakročeno tak, že je uzavřeno či nuceno pracovat, je to proto, aby bylo individuum zbaveno svobody, považované současně jak za právo, tak za dobro. Tělo je v rámci tohoto trestání součástí systému omezování a zbavování, povinností a zákazů. Fyzické

1) B. Rush, vystoupení před *Society for promoting political enquiries*, citováno v N. K. Teeters, *The Cradle of the Penitentiary*, 1935, s. 30.

2) Srov. *Annales de la Charité*, 1847, sv. II, s. 529–530.

utrpení, bolest samotného těla nejsou již konstitutivními prvky trestu. Trestání prošlo cestou od umění nesnesitelných pocitů k ekonomii suspendovaných práv. Má-li justice ještě zapotřebí manipulovat a postihovat těla těch, kdo podléhají soudní pravomoci, bude se tak dít zpovzdáli, podle přísných pravidel a s vidinou „vyššího“ cíle. Díky této nové zdrženlivosti vznikla celá armáda odborníků a vystřídala kata, toho bezprostředního anatora utrpení: dozorcí, lékaři, katechetové, psychiatři, psychologové, vychovatelé; pouhou svou přítomností u odsouzeného pění na justici chválu, kterou ona potřebuje: dosvědčují, že tělo a bolest nejsou posledními cíli jejího trestání. A právě to je třeba vidět: dnes musí lékař bdít nad odsouzeným k smrti, a to až do jeho poslední chvíle – vstupuje sem jako pověřenec blahobytu, jako agent ne-utrpení, spolu s úředníky, kteří jsou pověřeni ukončit život. Když se blíží moment popravy, podává se injekce s utišujícími prostředky. Utopie soudnické zdrženlivosti: odstranit člověka a nenechat jej přitom pocítit nic zlého, zbavit ho všech práv, aniž by trpěl, ukládat tresty zbavené jakékoli bolesti. Uchýlení se k psychofarmakologii a rozličným psychologickým „vypínačům“, jakkoli mohou být pouze provizorní, je v přímé souvislosti s tímto „netělesným“ trestáním.

Moderní rituály trestu smrti podávají svědectví o tomto dvojitým procesu – zánik představení a zrušení bolesti. Tentýž pohyb zasáhl v souladu s rytmem jejich vývoje evropská zákonodárství: stejnou smrt pro všechny, aniž by s sebou musela nést, jak měla ve znaku, znamení určitého zločinu nebo společenského postavení zločince; smrt, která trvá pouhý okamžik, k níž není třeba přidávat žádnou zuřivost mučení ani ji množovat, exekuce, která zasahuje spíše život než tělo. Napříště tu již nejsou žádné ty dlouhotrvající procedury, kdy je současně smrt oddalována promyšlenými přerušeními a množována řadou po sobě jdoucích zásahů. Nejsou tu ani kombinace mučení, jež se objevovaly při popravování

kralovrahů anebo o kterých snil na počátku 18. století autor spisu *Hanging not Punishment Enough* [Oběšení není dostatečný trest]¹⁰⁾ a které dovolovaly lámat odsouzence v kole, poté jej bičovat do zemdlení, poté jej zavěsit do řetězů a nechat jej pomalu umírat hladu. Již žádné mučení, při němž je odsouzený vláčen na smyku (aby se zabránilo rozbití hlavy o dlažbu), při němž je otevřeno jeho břicho, jeho střeva hbitě vyvržena, aby je viděl na vlastní oči, a poté spálena v ohni; při němž je odsouzený nakonec stát a jeho tělo rozčtvrceno.¹¹⁾ Redukování tohoto „tisíce smrtí“ na striktní popravu stětím definuje zcela novou morálku vlastní aktu trestání.

Již roku 1760 se v Anglii experimentovalo (při popravě Lorda Ferrera) se strojem na oběšení (podlážka, která se otevírá pod nohama odsouzeného, čímž se zabrání prodlužování agonie a rovněž hádkám, k nimž docházelo mezi obětí a úředníkem). Byl zdokonalen a definitivně přijat v roce 1783, v témže roce, kdy byl zrušen tradiční průvod z Newgate do Tyburnu a kdy bylo využito, po Gordonských nepokojích, rekonstrukce vězení pro instalaci popraviště v samotném Newgate.¹²⁾ Proslulý třetí článek francouzského Zákoníku z roku 1791 – „každému odsouzenému k smrti bude useknuta hlava“ – nese tento trojí význam: stejnou smrt pro všechny („Zločiny téhož druhu budou trestány tresty stejného druhu, ať je odsouzený jakéhokoli stavu a náleží mu jakékoli postavení,“ říká se již v návrhu předloženém Guillotinem a odhlasovaném 1. prosince 1789); jediné

10) Anonymní text publikovaný v roce 1701.

11) Mučení zrádců popisované W. Blackstonem, *Commentaire sur le Code criminel anglais*, přeloženo 1776, sv. 1, s. 105. Příklad byl určen k tomu, aby ocenil humánnost anglické legislativy v protikladu k starému Nařízení z roku 1760, a komentátor připojuje: „Při tomto mučení, jehož zhlédnutí je vpravdě hrůzostrašné, viník netrpí ani příliš mnoho ani příliš dlouho.“

12) Viz Ch. Hibbert, *The Roots of Evil*, vydání z roku 1966, s. 85–86.

smrt pro odsouzeného, již je dosaženo jediným úderem, aniž by bylo přípustné uchýlovat se k oněm „zdlouhavým a ve svém důsledku i krutým“ mučením, jako byly šibenice odsuzované Le Peletierem; a konečně potrestání pouze toho, kdo je odsouzen, neboť stětí hlavy, trest pro nobilitu, je nejméně ponižující pro zločincovu rodinu.¹³⁾ Mechanismem odpovídajícím těmto principům je gilotina, používaná od března roku 1792. Smrt je tu redukována na událost sice viditelnou, avšak okamžitou. Kontakt mezi zákonem či těmi, kteří jej vykonávají, a tělem zločince je omezen na bleskurychlý okamžik. Nedochází k žádné fyzické konfrontaci; úředník tu není ničím jiným než pečlivým hodinářem. „Zkušenost i rozum ukazují, že způsob užívaný v minulosti pro stínání hlavy zločince vystavoval jej mučení mnohem hrozivějšímu, než je pouhé zbavení života, které je však stanoveno formální vůlí práva, pročež by poprava měla být provedena v jediném okamžiku a jedním úderem; příklady dokazují, jak obtížné je toho dosáhnouti. Má-li být tento výkon proveden s jistotou, musí být zajištěno, aby závisel na takových neměnných mechanických prostředcích, jejichž sílu a účinnost lze přesně určit... Je snadné nechat zkonstruovat podobný stroj, jehož fungování je bezchybné; stětí hlavy nastane v jediném okamžiku zcela dle vůle nového zákona. Tento stroj, jenž se jeví nezbytným, nevzbudí žádné pozdvižení a bude sotva zaznamenán.“¹⁴⁾ Stejně jako vězení zbraňuje svobody a pokuta připravuje o statky, i gilotina ukončuje život téměř bez toho, aby se dotkla těla. Vyžaduje se, aby aplikovala zákon nikoli na skutečné tělo, způsobitelné cítit bolest, nýbrž spíše na právní subjekt, který je, kromě

13) Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires*, 3. června 1791, sv. XXVI, s. 720.

14) A. Louis, Zpráva o gilotině, citováno Saint-Edmem, *Dictionnaire de pénalité*, 1825, díl IV, s. 161.

jiných práv, také nositelem práva na existenci. Musí se stát abstrakcí zákona o sobě.

Není pochyb o tom, že některé prvky z mučení přesahovaly po jistou dobu i do střízlivého výkonu poprav ve Francii. Otcovrazi – a kralovrazi, na něž bylo pohlíženo stejně – byli vedeni na popraviště zahalení černou látkou; zde, až do roku 1832, jim byla utáta ruka. Později zůstal už jen onen smuteční závoj. Tak tomu bylo v listopadu 1836 v případě Fieschiho: „Bude veđen na místo poprav v košili, bosý a s hlavou zakrytou černým závojem; bude vystaven na popravišti po dobu, kterou bude soudní vykonavatel předčítat lidu znění rozsudku.“ Připomeňme si *Damiense*. A poznamenejme, že posledním doplňkem trestu smrti byl smuteční flór. Odsouzený již neměl být viděn. Pouze čtení rozsudku z popraviště vypovídá o zločinu, který už nesmí mít tvář.¹⁵⁾ Poslední stopou velkých mučení je tu jejich anulování: závěs zakrývající tělo. Poprava *Benoita*, který se provinil trojím hanebným zločinem – byl vrah vlastní matky, homosexuál a násilník –, byla první popravou matkovraha, při níž jej zákon ušetřil useknutí paže: „Během doby, po kterou byl čten rozsudek, stál na popravišti podepírán katy. Byla to hrozná podívaná; zahalen ve velikém bílém rubáši, s tváří zakrytou černou rouškou, unikal matkovrah pohledům ztichlého davu a pod tímto tajemným a strach budícím oděvem se projevoval život pouze strašlivými výkřiky, jež záhy utichly pod sekerou gilotiny.“¹⁶⁾

Na počátku 19. století tedy mizí velkolepé divadlo fyzického trestání; mučenému tělu je třeba se vyhnout; je vyloučeno, aby se při trestání předváděla bolest. Nadchází věk

15) Téma tak časté pro tuto dobu: právě v té míře, v jaké je zruďný, musí být zločinec zbaven světla – nevidět, nebýt viděn. Pro otcovraha bylo třeba „zhotovit kovovou klec nebo vykopat neproniknutelnou kobku, jež mu bude sloužit za věčné ústraní“. De Molène, *De l'humanité des lois criminelles*, 1830, s. 275–277.

16) *Gazette des tribunaux* 30. srpna 1832.

střízlivosti ve věci trestání. Lze zhruba říci, že mučení mizí s konečnou platností v letech 1830–1848. Toto globální tvrzení však vyžaduje určité korekce. Zaprvé nedochází k těmto proměnám hromadně a nepostupují všude stejným způsobem. Vyskytly se zde i jisté průtahy. Jednou ze zemí, které nejurputněji vzdorují vymizení veřejných poprav, bude paradoxně Anglie: příčinou byla snad příkladná role, která byla v jejím trestním právu dána instituci poroty, veřejnému procesu, respektu k *habeas corpus*; a nepochybně také to, že zde nebyla vůle zmenšit přísnost tamních trestních zákonů během rozsáhlých sociálních nepokojů v letech 1780–1820. Romilly, Mackintosh i Fowell Buxton po dlouhou dobu ztroskotávali ve své snaze redukovat množství a tvrdost trestů určených anglickým zákonem – těch „strašlivých jatek“, jak řekl Rossi. Tato přísnost (tedy přinejmenším u trestů zákonem předpokládaných, neboť ukládání trestů bylo mnohem mírnější než zákon, který se zdál porotám poněkud přemrštěný) dokonce ještě narůstala, neboť v roce 1760 napočítal Blackstone v anglickém zákonodárství 160 hrdelních trestů, zatímco v roce 1840 jich bylo 223. Bylo by rovněž třeba vzít v úvahu jak různá zrychlení, tak kroky zpět, které v letech 1760–1840 provázely tento proces jako celek; rychlost reformy v určitých zemích, jako bylo Rakousko, Rusko, Spojené státy či Francie v období Konstituanty (9. 7. 1789–1. 10. 1791), a pozdější ústup v období kontrarevoluce v Evropě a velkého společenského strachu v letech 1820–1848; více či méně dočasné modifikace, způsobované výjimečnými soudy nebo zákony; rozpor mezi zákony a skutečnou praxí soudních dvorů (která ne vždy zrcadlí stav legislativy). To vše svědčí o nepravdivosti vývoje, který se odehrával na přelomu 18. a 19. století.

Lze k tomu dodat, že ačkoli kolem roku 1840 byla tato proměna již v podstatných rysech dokončena, ačkoli tedy byly přijaty nové způsoby fungování mechanismů trestání, pro-

ces nebyl ještě zdaleka u konce. Omezování mučení je tendence, která měla své kořeny ve velké transformaci let 1760–1840; avšak završena ještě není; lze říci, že praxe mučení pronásledovala náš trestní systém po dlouhou dobu a je v něm patrná dodnes. Gilotina, tento stroj na rychlou a diskrétní smrt, znamenala ve Francii novou etiku trestu smrti. Ale Revoluce ji záhy oděla velkým teatrálním rituálem. Celá léta se starala o veřejné divadlo. Byla přestěhována ke Svatojakubské bráně, otevřený vůz byl nahrazen uzavřenou károu, odsouzený byl svižně vy vlečen z vozu na popraviště, kvapné popravy byly organizovány v nepředvídaných hodinách; nakonec byla gilotina umístěna za hradby vězení a zneprístupněna veřejnosti (po popravě Weidmanna v roce 1939), ulice, které vedou k věznicí, v níž je popraviště ukryto, byly zataraseny a poprava se odehrává v tajnosti (poprava Buffeta a Bontempse v Santé v roce 1972); svědkové, kteří promluví, mohou být dokonce soudně stíháni, aby bylo zaručeno, že poprava se nestane představením a že zůstane podivným tajemstvím, uzavřeným mezi justicí a odsouzeným. Stačí však připomenout toto množství nejrůznějších opatření a pochopíme, že i dnes je trest smrti v podstatě divadlem, které je právě proto třeba zakázat.

Ani postihování těla však v polovině 19. století zcela nemizí. Tělesný trest se pouze přestal soustřeďovat v mučení jakožto technice bolesti; jeho hlavním cílem se stalo zbavení majetku či práva. Avšak takový trest, jako jsou nucené práce nebo dokonce uvěznění – prosté zbavení svobody –, nikdy nefungoval bez jistého trestního doplňku, který se dotýká samotného těla: vyměření stravy, omezení v oblasti sexuality, bití, umístění na samotce. Jsou to nezámyslené, avšak nevyhnutelné důsledky uvěznění? Vězení, spolu se svými nejnápadnějšími dispozitivami, si ve skutečnosti vždy připravovalo místo pro jistou míru tělesné bolesti. Kritika, které byl trestní systém v první polovině 19. století často podrobován (vězení

není dostatečným trestem: vězňové mají menší hlad, je jim méně zima a jsou celkově méně omezeni než většina chudáků či dokonce dělníků), naznačuje postulát, který nebyl nikdy otevřeně zamítnut: je spravedlivé, když odsouzený trpí fyzicky více než jiní lidé. Trest se jen obtížně odděluje od svého doplňku fyzické bolesti. Čím by bylo netělesné trestání?

V moderních mechanismech trestního práva tedy i nadále zůstává „útrpný“ moment – pozůstatek, který není zcela zvládnutý, který je však čím dál tím více zastírán trestáním netělesným.

*

Oslabování přísnosti trestů v průběhu posledních staletí je jev, který není historikům práva neznámý. Po dlouhou dobu se však tento globální proces pokládá za jev kvantitativní: méně krutosti, méně utrpení, více vřidnosti, více respektu, více „humanity“. Tyto přeměny jsou ve skutečnosti spjaty s přesunem v samotném předmětu operace trestání. Jde o zmenšení intenzity? Možná. V každém případě jde o změnu cíle.

Není-li už tělo tím, k čemu je trestání ve svých nejpřísnějších formách zaměřeno, na co se tedy klade důraz? Odpověď teoretiků – těch, kteří otevřeli okolo roku 1760 novou periodu, jež dosud nebyla uzavřena – je jednoduchá, téměř evidentní. Zdá se být obsažena v samotné otázce. Neboť není-li to již tělo, je to duše. Po pokání, které se vyzuřilo na těle, musí nastoupit trest, jenž působí v hloubce: na srdce, na myšlení, na vůli, na hnutí mysli. Tento princip zformuloval jednou provždy Mably: „Trest, mohl-li to tak říci, by měl zasáhnout spíše duši než tělo.“¹⁷⁾

17) G. de Mably, *De la législation, Oeuvres complètes*, 1789, díl IX, s. 326.

To je důležitý moment. Dávni průvodci okázalého svátku trestání, tělo a krev, odcházejí. Na scénu vstupuje nová postava v masce. Končí jedna tragédie; začíná komedie se siluetami stínů, s hlasy bez tváře, s nelmatatelnými entitami. Aparát trestní justice musí nyní postihovat tuto netělesnou skutečnost.

Není to pouhé teoretické tvrzení, které trestní praxe popírá? To by byl unáhlený soud. Je pravda, že trestat dnes neznamená prostou nápravu duše; avšak Mablyho princip nezůstal jen zbožným přáním. Jeho účinky lze sledovat v celé moderní trestní praxi.

V první řadě je zjevná záměna předmětů. Tím nechci říci, že se znenadání začaly trestat jiné zločiny. Je nepochybné, že definice trestných činů, hierarchie jejich závažnosti, rozpětí shovívavosti, to, co bylo tolerováno, a to, co bylo zákonem dovoleno – toto vše se během dvou set let do značné míry změnilo; mnoho zločinů přestalo být zločiny, neboť byly svázány s jistým působením náboženské autority nebo s určitým druhem ekonomické aktivity; rouhání ztratilo status zločinu, pašeráctví a krádeže služebnictva svou závažnost. Avšak tyto přesuny nejsou patrně tím nedůležitějším faktem: dělení na povolené a zakázané si udržovalo po staletí určitou neměnnost. Hluboce se naopak proměnil „zločin“ jako předmět, proti němuž míří trestní praxe: změnila se spíše kvalita, povaha a podstata toho, z čeho sestává substance trestného činu, než jeho formální definice. Pod relativní stabilitou zákona se skrývalo množství subtilních a rychlých proměn. Jako zločiny a přestupky se sice vždy soudí to, co jako předmět práva definuje trestní zákoník, avšak současně s tím se soudí i vášně, pudy, anomálie, tělesné vady, nepřizpůsobivosti, vlivy prostředí či dědičnosti; trestají se násilné činy, ale, napříč jimi, i sama agresivita; znásilnění, avšak současně i perverze; vraždy, které jsou však rovněž pudovými hnutími či vášněmi. Můžete namítnout, že toto vše ve skutečnosti souzeno ne-

ní, a pokud se o tom mluví, pak kvůli tomu, aby se vysvětlily souzené skutky, a proto, aby se určilo, do jaké míry byla při zločinu účastna vůle subjektu. To je nedostačující odpověď. Neboť ve skutečnosti jsou souzeny a trestány ony stíny v pozadí samotného případu. Jsou souzeny oklikou skrze „polehčující okolnosti“, které vnášejí do rozsudku nejen ohled k „okolnostem“ činu, nýbrž i něco docela jiného, co není právně kodifikováno: poznatky o zločinci, jak ho jiní hodnotí, to, co je o něm známo ze vztahů mezi ním, jeho minulostí a jeho zločinem, to, co od něho lze očekávat v budoucnosti. Také jsou souzeny díky vzájemné souhře všech těch pojmů, které cirkulovaly mezi medicínou a soudnictvím od 19. století („zrůdy“ Georgetovy doby, „psychické anomálie“, jež uvedl do oběhu Chaumié, „perverzní“ a „nepřizpůsobiví“ podle dnešních odborníků) a které se, pod záminkou vysvětlení činu, stávají způsobem kvalifikování jedince. Jsou trestány tresty stanovenými tak, aby jejich funkcí bylo učinit delikventa „nejen toužícím, ale také schopným žít při respektování zákona a zaopatřovat si své potřeby“; jsou trestány vnitřní ekonomikou trestu, který se, má-li potrestat daný zločin, může změnit (zkrátit nebo, v případě potřeby, prodloužit) podle toho, jak se mění chování odsouzeného; a jsou také trestány souborem oněch „bezpečnostních opatření“, která trest doprovázejí (zákaz pobytu, dohled na svobodě, trestní dozor, povinná léčba), která nesměřují k potrestání přestupku, nýbrž ke kontrole jedince, k neutralizaci jeho nebezpečného stavu, ke změně jeho zločinných dispozic a k neustálému působení na něj, i když již bylo změny dosaženo. Duše zločince se u soudu nepřipomíná jenom proto, aby byl vysvětlen jeho zločin nebo jako faktor právního vykazování odpovědnosti; je-li duše postavena před tribunál s takovým důrazem, s takovou starostí o porozumění a s tak důkladnou aplikací „vědeckosti“, je to právě proto, aby byla souzena současně se zločinem a aby byla brá-

na v potaz při trestání. V celém trestním rituálu od vyšetřování po rozsudek a poslední následky trestu byla tato oblast proniknuta objekty, jež zdvojovaly, ale rovněž disociovaly právně definované a kódované objekty. Psychiatrická expertiza, ale obecnějším způsobem i kriminální antropologie a neustále se opakující diskurz kriminologie zde našly jednu ze svých přesných funkcí: okázalým vpisováním trestných činů do pole objektů způsobilých pro vědecké poznávání poskytly mechanismům zákonného trestání podněty, aby se zabývaly nikoli již pouhými trestnými činy, nýbrž jednotlivci; nikoli již jen tím, co spáchali, nýbrž i tím, čím jsou, budou nebo by mohli být. Doplněk, jímž je duše a který si justice takto přisvojila, je jen zdánlivě vysvětlující či omezující; ve skutečnosti má povahu přídatku. Během 150 či 200 let, kdy Evropa zavedla tyto nové systémy trestání, začínají soudci postupně (avšak tento vývoj se vrací hluboko do minulosti) soudit něco jiného než zločiny: soudí „duše“ zločinců.

A tak začínají dělat něco jiného než soudit. Anebo, aby-
chom byli přesnější, do samého nitra soudní modalities souze-
ní pronikají postupně jiné typy hodnocení, jež zásadním způ-
sobem modifikují pravidla soudu. Od doby, kdy středověk
obtížně a zdlouhavě zkonstruoval postup vyšetřování, bylo
cílem souzení zjistit pravdu zločinu, to jest určit pachatele
a užít proti němu zákonné sankce. Poznání zločinu, poznání
toho, kdo je za něj odpovědný, a poznání zákona jsou tři pod-
mínky, jež umožňovaly opírat soud o pravdu. Nyní je však
v procesu právního souzení vepsána zcela jiná otázka po
pravdě. Již nejen: „Byl prokázán čin a je tento čin trestný?“
Ale také: „Čím je tento čin, čím je toto násilí či tato vražda?
Do jaké roviny či do jakého pole skutečnosti patří? Je to
fantazma, psychotická reakce, delirantní epizoda, perverze?“
Nejen: „Kdo je pachatelem?“ Ale: „Jaký byl kauzální proces,
který onen čin způsobil? Kde má svůj původ v samotném pa-
chatelem? Je jím instinkt, nevědomí, prostředí, dědičnost?“ Ne-

jen: „Jaký zákon trestá toto porušení?“ Ale: „Jaké měřítko po-
užit, aby bylo co nejpřiměřenější? Jak předpovědět vývoj
subjektu? Jaký způsob nápravy bude nejjistější?“ Celou
strukturou trestního soudnictví teď prorůstá soubor hodno-
ticích, diagnostických, prognostických a normativních sou-
dů, týkajících se kriminálního jedince. Do pravdy, kterou vy-
žadoval soudní mechanismus, pronikla pravda jiná: pravda,
která se splétá s tou první a proměňuje stvrzení viny v po-
divný vědecko-právní komplex. Jedním z významných fak-
tů je způsob, jakým se v trestní praxi rozvíjela otázka šilen-
ství. Podle Zákoníku z roku 1810 se kladla pouze ve smyslu
článku 64. Nuže tento článek stanoví, že nachází-li se pachatel
v okamžiku činu ve stavu pomatení, nejedná se ani o zlo-
čin, ani o přestupek. Možnost označit něco jako šilenství by-
la tedy zcela oddělena od klasifikace nějakého činu jako
zločinu: tím, že byl pachatel blázen, nebyla pozměněna ani
závažnost jeho činu, ani nebyl zmírněn jeho trest; zmizel sám
zločin. Neboť nebylo možné prohlásit někoho vinným a šile-
ným zároveň; byla-li stanovena diagnóza šilenství, nemohla
již být zahrnuta do souzení; přerušila proces a zbavila sprave-
dlnost moci nad pachatelem činu. Nejen vyšetřování zlo-
čince podezřelého z šilenství, nýbrž i samy důsledky tohoto
vyšetřování musely být postaveny vně, před rozsudek.
Avšak velmi brzy začaly tribunály 19. století vykládat článek
64 jinak. Navzdory několika rozhodnutím Kasačního soudu,
odvolávajícím se na to, že stav pomatenosti nemůže mít za
následek zmírnění trestu, či dokonce osvobození, nýbrž jen
zastavení trestního řízení, kladly tribunály otázku šilenství
ve verdiktech samých. Připouštěly, že někdo může být vinen
a zároveň šilený; vinen tím méně, čím více byl šilený; zajisté
vinen, avšak vhodný spíše k internaci a k léčení než k potres-
tání; nebezpečně vinen, protože zjevně nemocný atd. Z hle-
diska trestního zákoníku to byly samé právní absurdity.
Avšak právě zde leží počáteční bod vývoje, který proběhl

v soudnictví a v samotném zákonodárství během následujících 150 let: už reforma z roku 1832, jež zavedla polehčující okolnosti, dovolovala zmírňovat rozsudek podle předpokládaného stupně rozvoje choroby či podle formy částečné pomatenosti. A praxe psychiatrické expertizy, obvyklá u zasedání porotního soudu a rozšířená někdy na soudy trestní, působí, že rozsudek, i když je vždy formulován v termínech legální sankce, zahrnuje více či méně skrytě posouzení normalnosti souzeného, zjištění příčin, posouzení případných proměn, anticipace budoucnosti delikventů. Nebylo by pravdivé říci o všech těchto operacích, že připravují pevně založený vnějšek souzení; integrují se přímo do procesu formování rozsudku. Namísto toho, aby šílenství v původním smyslu článku 64 zločin vymazalo, nese v sobě nyní každý zločín a v krajním případě každý přestupek hypotézu šílenství či v každém případě úchyly jako oprávněné podezření, ale také jako právo, jehož se lze dožadovat. A rozsudek, který odsuzuje anebo zproštuje obžaloby, není prostým posouzením viny, právním rozhodnutím, které trestá; nese s sebou posouzení normalnosti a předpis techniky možné normalizace. Dnešní soudce – soudní úředník nebo člen poroty – se vskutku nezabývá pouze „souzením“.

A není již při souzení sám. Průběh soudní procedury jakož i výkon trestu provádí celá řada přidružených instancí. Okolo hlavního soudu se rozmnožily menší soudy a paralelní soudci: psychiatři či nebo psychologičtí odborníci, soudní úředníci pro ukládání trestů, vychovatelé, pracovníci vězeňské správy – ti všichni rozměňují soudní moc trestat; tvrdí se, že žádný z nich nemá reálnou účast na právu soudit; že jedni, po vynešení rozsudku, mají právo pouze vykonávat trest, jak jej stanovil tribunál, a zejména že druzí – odborníci – nezasahují před vynesením rozsudku proto, aby soudili, nýbrž aby objasnili rozhodnutí soudců. Jakmile však nejsou tresty a zajišťující opatření, jež definuje tribunál, přesně určeny a jakmile mohou

být v průběhu celého postupu modifikovány, tedy jakmile jiní než jen soudci soudící trestný čin mohou zasahovat do rozhodování o tom, zda si odsouzený „zaslouží“ být trestán částečně na svobodě nebo být odsouzen k podmíněnému trestu, zda mohou ukončit jeho trestní dozor, pak jsou mechanismy legálního trestání v jejich rukou a na nich je posuzování: i oni jsou tedy soudci, jakkoli přidruženými. Celý tento aparát, který se rozvinul během let kolem výkonu trestů a jejich způsobování jednotlivcům, zpomaluje řízení vedoucí k soudnímu rozhodnutí a prodlužuje je dokonce až za rozsudek. Pokud jde o psychiatrické odborníky, ti se ovšem mohou zdržet souzení. Všimněme si tří otázek, na něž jsou podle oběžníku z roku 1958 nuceni odpovědět: Představuje obviněný nějaké nebezpečí? Je způsobivý k potrestání? Je vyléčitelný anebo schopen znovu se přizpůsobit? Tyto otázky nejsou v žádném vztahu k článku 64, ani k případné pomatenosti obviněného v okamžiku činu. Nejsou to otázky týkající se „odpovědnosti“. Týkají se pouze organizace trestu, jeho nezbytnosti, jeho užitečnosti, jeho případné účinnosti; dovolují určit, vyjadřující se téměř jasnou řečí, zda by byl útulek vhodnější než vězení, zda by doba uvěznění měla být delší či kratší, zda je třeba lékařského ošetření nebo bezpečnostních opatření. Jaká je tedy role psychiatra v trestních záležitostech? Není to odborník na lidskou odpovědnost, nýbrž poradce v otázkách trestání; psychiatr má říci, je-li subjekt „nebezpečný“, jakým způsobem se před ním bránit, jak zasáhnout, aby došlo k jeho nápravě, jestli je vhodnější pokusit se jej stíhat, či spíše léčit. Na samém počátku své historie měla psychiatrická expertiza formulovat „pravdivá“ tvrzení o podílu, jaký měla svoboda pachatele na činu, který spáchal; nyní navrhuje předpisy týkající se toho, co bychom mohli nazvat jeho „lékařsko-soudním zpracováním“.

Shrňme tedy: od chvíle, kdy působí nový trestní systém – jak je definován velkými zákoníky 18. a 19. století –,

objevuje se zde globální proces, který vede soudce k tomu, aby posuzovali ještě něco jiného než zločin; jejich rozsudky se přestaly týkat souzení; a moc soudit byla z části převedena na jiné instance, než byli soudci trestních soudů. Do trestního řádu jako celku vstoupily mimosoudní momenty i osoby. Lze namítnout, že na tom není nic mimořádného, neboť je osudem práva absorbovat postupně prvky, jež jsou mu cizí. Avšak jedna věc je v moderní trestní justici jedinečná: nepřijímá tolik extrajuristických prvků proto, aby je mohla právně klasifikovat a postupně je integrovat do trestní moci ve striktním smyslu, nýbrž – právě naopak – aby mohly fungovat v rámci trestního řízení jako prvky, jež nejsou právní povahy; aby toto řízení přestalo být jasně a jedinečně legálním trestáním; proto, aby zbavila soudce viny za to, že je jasně a jedinečně tím, kdo trestá: „Zajisté vynášíme rozsudek, avšak ten má být spíše pojmenováním zločinu, a jak je jisté patrné, pro nás je jen způsobem, jak nakládat se zločincem; trestáme, ale to je jen způsob, jak vyjádřit, že chceme dosáhnout nápravy.“ Dnešní trestní právo pracuje a ospravedlňuje se pouze nepřetržitým odkazováním k něčemu jinému, než je ono samo, neustálým prepisováním se do systémů, které nejsou právní povahy. Je odsouzeno k této rekvalifikaci vědění.

Pod vzrůstající mírností trestů můžeme tedy sledovat přesouvání bodů jejich aplikace; a napříč tímto přesouváním se ukazuje celé pole dnešních objektů, celý nový režim pravdy a záplava rolí dosud neznámých při výkonu trestního práva. Vědění, techniky, „vědecké“ diskurzy se formují a proplétají s praxí trestající moci.

Cílem této knihy je podat korelativní historii moderní duše a nové schopnosti soudit; genealogii současného vědecko-soudního komplexu, o který se trestající moc opírá, přijímá svá ospravedlnění a svá pravidla, rozvíjí své důsledky a jímž maskuje svou přemrštěnou jedinečnost.

Z jaké pozice však můžeme sledovat tuto historii trestání moderní duše? Budeme-li se držet vývoje legislativy či trestních procedur, může se stát, že se změna v kolektivní senzibilitě, humanistický pokrok nebo rozvoj věd o člověku projeví jako masivní, vnější, inertní a prvotní fakt. Budeme-li, jako to učinil Durkheim,¹⁸⁾ studovat pouze obecné sociální formy, může se stát, že procesy individualizace, jež jsou spíše důsledky nových taktik moci a mezi nimi zejména nových trestních mechanismů, budeme pokládat za principy zmírňování trestání. Naše zkoumání se však bude řídit čtyřmi obecnými pravidly:

1. Nesoustředit se při studiu trestních mechanismů jen na jejich „represivní“ efekty, pouze na jejich „sankční“ momenty, nýbrž umístit je v celé řadě pozitivních efektů, jež v sobě mohou zahrnovat, i když jsou tyto efekty na první pohled okrajové. A tedy chápat trestání jako komplexní sociální funkci.

2. Analyzovat metody trestání nikoli jako prosté důsledky právních předpisů nebo jako ukazatele sociálních struktur, nýbrž jako techniky, jejichž specifická vychází z obecnějšího pole jiných procedur moci. Přijmout pro trestání hledisko politické taktiky.

3. Nezabývat se historií trestního práva a historií věd o člověku tak, jako by tvořily dvě oddělené řady, jejichž překřížení by znamenalo pro jednu či pro druhou, případně pro obě, jak by si mnozí přáli, rušivý nebo užitečný důsudek, zkoumat, není-li tu společná matrice a nevyvozuji-li se obě z jednoho procesu „epistemologicko-juristické“ formace; stanovit zkrátka technologii moci jako princip humanizace trestání i poznávání člověka.

18) E. Durkheim, „Deux lois de l'évolution pénale“, *Année sociologique* IV, 1899-1900.

4) Sledovat, zda tento vstup duše na scénu trestního práva a spolu s tím i zasazení všeho toho „vědeckého“ poznání do soudní praxe není důsledkem určité transformace způsobu, jímž je tělo samo podřizováno mocenským vztahům.

Pokusit se tedy, řečeno souhrnně, studovat proměnu metod trestání na základě politické technologie těla, v níž by bylo možné číst společnou historii vztahů moci a vztahů předmětů. Tak aby analýzou mírnosti trestání jako techniky moci bylo možné zároveň porozumět tomu, jak člověk, duše, normální nebo nenormální individuum započali zdvojovat zločin jako objekty trestní intervence; a jakým způsobem se mohl ze specifického způsobu subjektivace zrodit člověk jako objekt vědění, diskurzu s „vědeckým“ statutem.

Nečiním si nicméně nárok být první, kdo vedl svou práci tímto směrem.¹⁹⁾

*

Můžeme převzít několik základních bodů z významného díla Rusche a Kirchheimera.²⁰⁾ Nejprve je třeba zbavit se iluze, že trestání je především (ne-li výlučně) způsobem stíhání přestupků a že jako takové, v souladu se sociálními formami, politickými systémy či přesvědčením, může být přísné nebo shovívavé, směřující k pokání nebo k dosažení nápravy, užívané ke stíhání jednotlivců nebo ke stanovení kolektivní odpovědnosti. Spíše jde o to analyzovat „konkrétní trestní systémy“, studovat je jako sociální fenomény, které

19) Nedokážu v žádném případě vyjádřit přesnou míru odkazů a citací, za něž vděčí tato kniha G. Deleuzovi a dílu, které vykonal společně s F. Guattarim (*L'anti-Edipe*, 1972). Měl bych rovněž citovat nemálo stránek z *Psychanalyse* R. Castela a říci, jak moc se cítím vděčný P. Norovi.

20) G. Rusche a O. Kirchheimer, *Punishment and Social Structures*, 1939.

nemůže vysvětlit ani pouhá konstrukce justice dané společností, ani její fundamentální morální rozhodnutí; zasadit je nazpět do pole jejich fungování, kde sankce zločinů není jediným elementem; ukázat, že měřítky trestání nejsou jen „negativní“ mechanismy, které umožňují stíhat, zabraňovat, vylučovat, potlačovat, nýbrž že jsou svázány s celou řadou pozitivních a užitečných efektů, jež mají za úkol podporovat (a v tomto smyslu lze říci, že jsou-li legální tresty prováděny proto, aby byly sankcemi za spáchané přestupky, pak definice přestupků a jejich trestního stíhání jsou naopak vytvořeny pro udržení trestních mechanismů a jejich fungování). V tomto smyslu uvedli Rusche a Kirchheimer do vzájemného vztahu rozdílné režimy trestání se systémy produkce, v nichž působí: tak v otrokářské ekonomii zaujímají trestní mechanismy roli poskytování doplňkové pracovní síly – a vytváření masy „civilních“ otroků vedle těch, které zajišťovaly války či obchod; za feudalismu, v epoše, kdy jsou peníze a produkce ještě málo vyvinuty, jsme svědky náhlého rozmnožení tělesných trestů – tělo, jež je ve většině případů tím jediným dostupným majetkem; polepšovna – Obecní špitál, Spinhuis nebo Rasphuis –, nucené práce, trestní manufaktura se objevily s rozvojem tržní ekonomiky. Avšak průmyslový systém vyžadující svobodný trh s pracovní silou zmenšil v 19. století míru nucené práce v trestních mechanismech a nahradil ji uvězněním s cílem napravit. Ovšem k této striktní korelaci lze nepochybně mnohé poznamenat.

V každém případě je však možné držet se obecného tématu, že v našich společnostech je vždy třeba trestní systémy situovat do určité „politické ekonomie“ těla: dokonce i když se neuchylují k násilným či krvavým trestům, dokonce i když užívají „mírné“ metody, jež jen uzavírají nebo napravují, jde vždy právě o tělo – tělo a jeho síly, jejich užitečnost a jejich poslušnost, jejich rozdělení a jejich podřizování. Je zajisté legitim-

ni napsat historii trestání na pozadí morálních idejí či právních struktur. Je ale možné pokusit se o to na pozadí historie těl, navíc tehdy, když tyto systémy trestání prohlašují, že si za svůj cíl berou pouze onu tajemnou duši zločinců?

Historikové již dávno začali psát historii těla. Studovali tělo na poli historické demografie či patologie; považovali je za sídlo potřeb a chutí, za prostor fyziologických procesů a metabolismů, za terč útoků mikrobů a virů: ukazovali, do jaké míry byly historické procesy implikovány v tom, co mohlo být pokládáno za čistě biologický podklad existence; a co by bylo místem, jež by v historii společností odpovídalo biologickým „událostem“, jakými byly cirkulace bacilů či prodlužování lidského věku.²¹⁾ Avšak tělo je rovněž přímo pohrouženo do pole politického; vztahy moci na něj bezprostředně působí; zmocňují se ho, označují ho, cvičí ho, střeží ho, nutí ho pracovat, podřizují ho různým ceremoniím, vyžadují od něj, aby se vykazovalo jistými znaky. Toto politické obsazování těla je spjato, v rámci komplexních a recipročních vztahů, s jeho ekonomickým využitím; ve vztazích moci a ovládnutí je tělo obsazeno z velké části jako výrobní síla, na druhé straně je však jeho konstituce jakožto pracovní síly možná pouze tehdy, je-li zapojeno v systému podřízení-subjektivace (v němž potřeba je také politickým nástrojem bedlivě upraveným, propočítaným a využitým); tělo se stává užitečnou silou jen tehdy, je-li zároveň tělem produktivním a tělem podřízeným. Tohoto podřízení se dosahuje pouze násilnými či ideologickými nástroji; stejně tak může působit přímo, fyzicky, rozehrávat sílu proti síle, zasáhnout materiální prvky, a přesto nebyť násilné; může být propočítané, organizované, technicky promyšlené, může být subtilní, nepoužívající ani zbraní, ani teroru, a přesto zůstat v řádu fyzického.

21) Viz E. Le Roy-Ladurie, „L'histoire immobile“, *Annales*, květen-červen 1974.

Rekneme, že tu může jít o určité „vědění“ o těle, které není tak docela vědou o jeho fungování, a o určité ovládnutí jeho sil, které je něčím více než jen schopností přemáhat je; toto vědění a ovládnutí ustavuje něco, co bychom mohli nazvat politickou technologií těla. Tato technologie je zajisté difuzní, zřídka kdy formulovaná v souvislém a systematickém diskurzu; často se skládá z částí a zlomků; uvádí do chodu různorodé nástroje a procesy. Mnohdy je, navzdory koherenci svých výsledků, pouze polyfonní instrumentací. Navíc ji nelze lokalizovat ani v určitém typu instituce, ani ve státním aparátu. Ty se o ni naopak opírají; využívají, zhodnocují či si vynucují některé z jejích postupů. Avšak ona sama ve svých mechanismech a ve svých efektech náleží ke zcela jiné rovině. Jde v jistém smyslu o mikrofyziку moci, kterou uvádějí do pohybu aparáty a instituce, ale jejíž pole účinnosti se nachází někde mezi těmito velkými funkcemi a těly samými s jejich materialitou a s jejich silami.

Avšak studium této mikrofyzičky předpokládá, že moc, jež zde působí, není pojímána jako vlastnictví, nýbrž jako strategie, že její projevy ovládnutí nejsou připisovány jejímu „přivlastnění“, ale disponování s ní, manévrování, taktikám, technikám, uspořádáním; že v ní dešifrujeme spíše síť vztahů vždy napjatých, vždy v činnosti než privilegium, jež si lze podržet; že za její model vezmeme spíše nikdy neutuchající bitvu než smlouvu o postoupení určitého majetku či dobytí a zmocnění se nějakého území. Je zkrátka třeba připustit, že moc je spíše praktikována než vlastněna, že není nabytým či udržovaným „privilegiem“ vládnoucí třídy, nýbrž účinkem souboru strategických pozic – účinkem, jenž manifestuje a někdy i rozšiřuje pozici těch, kdo vládnou. Kromě toho tato moc nepůsobí prostě a jednoduše, jako povinnost nebo zákaz, na ty, kteří „ji nemají“; absorbuje je, vstupuje do nich a prochází jimi; opírá se o ně přímo úměrně tomu, jak se oni sami, v boji proti ní, opírají o vlivy, jimiž na ně moc působí.

Tím by mělo být řečeno, že tyto vztahy sestupují hluboko do nitra společnosti, že se nenacházejí ve vztazích mezi státem a občany či na hranici tříd a že se nespokojují s reprodukováním – na rovině individuí, těl, gest a chování – obecné formy zákona nebo vlády; že existuje-li tu kontinuita (ony vztahy se totiž artikulují v této formě podle celé série komplexních mechanismů), není tu analogie ani homologie, nýbrž specifická vlastnost mechanismu a modalit. A konečně, nejsou jednoznačné; definují nespočet míst vzdoru, ohnisek napětí, z nichž každé s sebou nese svá rizika konfliktu, zápasů, a přinejmenším dočasněho převrácení vztahů moci. Převrácení těchto „mikromocí“ tedy není podřízeno zákonu typu „všechno, nebo nic“; nelze jej dosáhnout jednou provždy prostřednictvím nového ovládnutí aparátů anebo prostřednictvím nového zprovoznění či destrukce institucí; naproti tomu se žádá z těchto lokalizovaných epizod nemůže zapsat do historie jinak než účinky, které zavádí do celé sítě, v níž je zachycena.

Bylo by patrně rovněž třeba vyhnout se té tradici, která vede k představě, že dosáhnout určitého vědění je možné pouze tam, kde jsou vztahy moci suspendovány, a že vědění se může rozvíjet pouze vně jejich průniků, jejich požadavků a jejich zájmů. Bylo by patrně třeba vyvarovat se víry, že moc zaslepuje a že na oplátku zřeknutí se moci je jednou z podmínek dosažení vědění. Je třeba spíše připustit, že vědění produkuje moc (a nikoli jen proto, že by ji podporovalo tím, že jí slouží, nebo že by ji aplikovalo, protože je užitečná); neboť moc a vědění implikují přímo jedno druhé; neboť neexistuje vztah moci, aniž se v korelaci k němu konstituuje pole vědění, ani neexistuje vědění, které současně nepředpokládá a nekonstituuje vztahy moci. Tyto vztahy „moci-vědění“ tedy nelze analyzovat na základě poznávajícího subjektu, který by byl či nebyl svobodný vzhledem k systému moci, nýbrž naopak je třeba brát v úvahu, že subjekt, který poznává, předměty poznání a modalit poznávání jsou do značné míry

účinky oněch základních implikací moci-vědění a jejich historických proměn. To, co produkuje vědění, užitečné pro moc či vzpurné vůči ní, není zkrátka aktivita poznávajícího subjektu, nýbrž komplex moc-vědění, procesy a zápasy, jež jej prostupují a jimiž je tento komplex utvářen, které determinují jeho formy a oblasti, v nichž je možné vědění.

Analyzovat mikrofyziku moci a pohlcování těla politikou tedy předpokládá, že se zřekneme – pokud se týče moci – opozice násilí a ideologie, metafory vlastnictví, modelu smlouvy či dobytí; že se zřekneme, pokud jde o vědění, opozice mezi tím, co je „zisté“, a tím, co je „neisté“, modelu poznání a primátu subjektu. Vypůjčíme-li si termín od Pettyho, avšak v jiném smyslu, než jaký mu v 17. století dával on a jeho současníci, mohli bychom snít o politické „anatomii“. Nebylo by to studium státu pochopeného jakožto „tělo“ (s jeho prvky, jeho zdroji a jeho silami), ale ani studium těla a toho, co jej obklopuje, jako malého státu. Pojednávalo by se tu o „politické tělo“ jako souboru materiálních prvků a technik, jež slouží jako zbraně, jako spojovací zařízení, jako komunikace a jako opěrné body pro vztahy moci a vědění, které pohlcují lidská těla a podřizují si je přitom tím, že z nich činí předměty vědění.

Je třeba umístit techniky trestání – ať se zmocňují těla v rituálu tělesného trestání, nebo se zaměřují na duši – v historii politického těla. Je třeba chápat trestní praktiky ne jako následek právních teorií, ale spíš jako kapitolu politické anatomie.

Kantorowitz²²⁾ podal kdysi znamenitou analýzu „těla krále“: je to, podle právní teologie formulované ve středověku, tělo zdvojené, neboť v sobě nese kromě prvku dočasněho, jenž se rodí a umírá, ještě jiný, který přetrvává navzdory času a je deklarován jako fyzický, ačkoli nehmatatelný podklad království; okolo této zdvojenosti, jež byla původně

22) E. Kantorowitz, *The King's Two Bodies*, 1959.

blízká christologickému modelu, se organizuje ikonografie, politické teorie monarchie, právní mechanismy, které zároveň rozlišují i spojují v sobě osobu krále s nároky Koruny a s celým rituálem, jenž dosahuje svých nejsilnějších momentů v korunovaci, při pohřbu nebo v ceremoniích manifestace oddanosti králi. Na druhém pólu bychom si mohli představit tělo odsouzeného; i on má svůj právní status; podněcuje svůj ceremoniál a přivolává celý teoretický diskurz, nikoli však proto, aby založil „nadbytek moci“, jehož nabývá osoba panovníka, nýbrž proto, aby kódoval „chybění moci“, jímž jsou označeni ti, kteří jsou podrobeni trestu. V nejtemnější oblasti politického pole se rýsuje odsouzenec jako symetrická a převrácená figura krále. Bylo by třeba analyzovat to, co bychom mohli k počtu Kantorowitze nazvat „nejmenší tělo odsouzenec“.

Jestliže nadbytek moci na straně krále vyvolává zdvojení jeho těla, neměla by převaha moci, jež je praktikována na těle odsouzeného člověka, podněcovat nějaký jiný typ zdvojení? Zdvojení netělesné, zdvojení „duše“, jak řekl Mably. Historie této „mikrofyzičky“ trestní moci by tedy byla genealogií či částí genealogie moderní „duše“. Spíše než vidět v této duši znovuoživené pozůstatky nějaké ideologie bychom tu měli rozeznat aktuální korelativ určité technologie moci nad tělem. Není namístě tvrdit, že duše je iluzí nebo efektem nějaké ideologie. Právě naopak, existuje, má určitou skutečnost, je trvale produkována okolo, na povrchu i uvnitř těla fungováním moci, jež působí na ty, které trestá – anebo v obecnějším smyslu na ty, na něž dohlíží, které cvičí a usměrňuje, nad blázny, dětmi, školáky, obyvateli kolonií, nad těmi, kteří jsou připoutáni k výrobním prostředkům a které kontroluje po celý jejich život. Je tu historická skutečnost této duše, která se na rozdíl od duše reprezentované křesťanskou teologií nenarodila provinilá a trestuhodná, ale zrodila se spíše z procedur trestání, dohlížení, uvěznění a donucování. Tato reálná a ne-

tělesná duše není v žádném případě substancí; je to živel, v němž se artikuluje účinky určitého typu moci a reference určitého vědění, mechanismus, pomocí něhož vztahy moci umožňují vědění a vědění rozvíjí a posiluje účinky moci. Nad touto skutečností-referencí bylo vybudováno množství rozmanitých pojmů a vyčlenilo se z ní mnoho oblastí analýzy: psychično, subjektivita, osobnost, vědomí atd.; byly na ni vystavěny vědecké techniky a diskurzy; na jejím základě byly zhodnoceny morální požadavky humanismu. Avšak neměli bychom se tu mýlit: duše, iluze teologů, tu nebyla nahrazena skutečným člověkem, předmětem vědění, filozofické reflexe nebo technické intervence. Člověk, o němž se nám tu vykládá a k jehož osvobození jsme vyzýváni, je již v sobě samém důsledkem určité subjektivace, určitého podrobení, mnohem hlubšího, než je on. „Duše“ jej obývá a přivádí k existenci, která je sama jen součástí ovládnutí, jež praktikuje je moc na těle. Duše je účinkem a nástrojem politické anatomie; duše je vězením těla.

O tom, že trestání obecně a vězení zejména vyzdvihují politickou technologii těla, mne patrně nepoučila ani tak minulost, jako spíše přítomnost. V průběhu posledních let se vězeňské vzpoury objevují takřka po celém světě. Jejich cíle, jejich hesla a průběh v sobě měly zajisté něco paradoxního. Byly to vzpoury proti celé té fyzické mizerii, jež se datuje již více než jedno století: proti zimě, proti nedýchatelnosti a přeplnění, proti zchátralému zdivu, proti hladu, proti bití. Ale byly to také vzpoury proti modelům vězení, proti utišujícím prostředkům, proti izolování, proti lékařské a vzdělávací službě. Byly to vzpoury, jež měly jen hmotné cíle? Byly to rozporuplné revolty proti chátrání, ale i proti komfortu, proti dozorcům, ale i proti psychiatrům? Ve skutečnosti bylo té-

matem všech těchto hnutí tělo a hmotné záležitosti, tak jako tomu bylo u bezpočtu diskurzů, jež vězení produkuje už od počátku 19. století. Tyto diskurzy a vzpoury, tyto vzpomínky a invektivy byly ve skutečnosti nesené drobnými, nepatrnými materiálními věcmi. Pro toho, kdo chce, je snadné vidět v tom jen zaslepené požadavky či podezřívát tyto vzpoury z ovlivnění cizími strategiemi. Ve skutečnosti šlo o vzpoury na rovině těla, proti samotné konstrukci vězení. Otázkou nebylo to, zda je prostředí věznice příliš hrubé nebo příliš aseptické, příliš primitivní nebo příliš dokonalé, byla to materialita v té míře, v níž je nástrojem a vektorem moci; byla to celá ta technologie moci nad tělem, kterou již technologie „duše“ – praktikovaná vychovateli, psychology a psychiatry – nedokázala ani maskovat, ani kompenzovat z toho prostého důvodu, že je sama jen jedním z jejich nástrojů. Chtěl bych psát historii právě tohoto vězení, s celým tím politickým pohlcováním těla, jež se soustřeďuje v jeho uzavřené architektuře. Je toto ryzí anachronismus? Ne, považujeme-li psaní historie za vyjádření minulosti v termínech přítomnosti. Ano, považujeme-li to za psaní historie přítomnosti.²³⁾

23) Budu studovat zrození vězení pouze ve francouzském trestním systému. Rozdíly v historických proměnách a v institucích by činily každý pokus o detailní zkoumání příliš náročný a každé úsilí zachytit fenomén jako celek příliš schematické.

KAPITOLA II

LESK A SLÁVA VEŘEJNÝCH POPRAV

Až do Revoluce upravovalo obecné formy vykonávání trestů nařízení z roku 1670. Zde je hierarchie trestů, kterou toto nařízení předepisuje: „Smrt, mučení vedené při vyšetřování důkazů, dočasná galeje, bičování, veřejné odprošení, vyobcování.“ Významnou část tvoří fyzické tresty. Ty jsou ještě obměňovány podle zvyklostí, povahy zločinů a postavení odsouzených. „Trestem smrti se rozumí mnoho druhů smrti: někteří mohou být odsouzeni k oběšení, jiní k useknutí paže, k vyříznutí nebo probodení jazyka a následnému oběšení; jiní, za těžší zločiny, k lámání zaživa a k smrti v kole poté, co byly lámány jejich údý; jiní k lámání až k smrti, jiní ke škrcezení a následnému lámání, jiní k upálení zaživa, jiní k upálení poté, co byli nejprve škrcezení; jiní k vyříznutí nebo probodení jazyka a následnému upálení zaživa; jiní k roztrhání tahem čtvera koní, jiní k stěti hlavy, konečně jiní k proražení hlavy.“¹⁾ A Soulatges jakoby mimochodem dodává, že existují také lehké tresty, o nichž se nařízení nezmiňuje: zadostiučnění poškozené straně, výstraha, pokárání, krátkodobé uvěznění, vykázání z určitého místa či oblasti, a nakonec peněžité tresty: pokuty či konfiskace.

Nesmíme se však nechat zmást. Mezi tímto arzenálem hrůz a každodenní praxí byla citeľná mezera. Přesněji řeče-

1) J. A. Soulatges, *Traité des crimes*, 1762, díl I, s. 169–171.

no, veřejné mučení a popravy neznamenalý zdaleka ty nejfrekventovanější tresty. Viděno dnešním pohledem se můžeme zdát, že rozsudky smrti činily nepochybně významnou část: rozsudky vykonávané v Châtelet v průběhu let 1755–1785 v sobě zahrnovaly hrdelní tresty – lámání v kole, oběšení či upálení na hranici – z 9 až 10 %;²⁾ parlament ve Flandrech odsoudil v letech 1721–1730 k smrti devětadvacetkrát z celkového počtu 260 vynesených rozsudků (a šestačtyřicetkrát z 500 mezi lety 1781 a 1790).³⁾ Nesmíme nicméně zapomínat, že soudní tribunály nacházely dostatek prostředků, jimiž bylo možné zmírnit přísnost předepsaných trestů, jednak tím, že odmítaly pronásledovat takové zločiny, které byly příliš tvrdě trestány, jednak tím, že pozměnily klasifikaci zločinu; někdy i sama královská moc nařizovala neužívat striktně ta nařízení, jež jsou mimořádně krutá.⁴⁾ V každém případě tvořily největší část rozsudků buď vyhoštění, nebo pokuta: v judikatuře, jaká byla v Châtelet (kde se řešily jen relativně těžké delikty), představovalo mezi lety 1755 a 1785 vyhoštění více než polovinu uložených trestů. Jenže velká část těchto netělesných trestů byla provázána dodatečnými tresty, které v sobě zahrnovaly rozměr tělesného trestu: vystavení veřejnému posměchu, pranýřování, železný obojek na pranýři, bičování, vypalování znamení; to bylo pravidlem pro všechna odsouzení na galeje či pro ekvivalentní odsouzení určená ženám – uzavření v útulku; vyhoštění často předcházelo vystavení veřejnému posměchu; pokuta byla obvykle doprovázena bičováním. Nebyly to totiž pouze ony

2) Viz článek P. Petrovitche v *Crime et criminalité en France XVIIe–XVIIIe siècles*, 1971, s. 226n.

3) P. Dautricourt, *La Criminalité et la répression au Parlement de Flandre, 1721–1790*, 1912.

4) Jak naznačuje Choiseul vzhledem k deklaraci z 3. srpna 1764 o tuláckých (*Mémoire explicatif*, B. N. ms. 8129, fol. 128–129).

velkolepé a okázalé popravy, nýbrž i tato forma dodatků, čím útrpné právo manifestovalo svůj význačný podíl na soustavě trestů: každý alespoň trochu vážný trest v sobě musel nést něco z útrpného práva.

Co je to právo útrpné? „Tělesný trest v té či oné míře krutý a bolestivý,“ říká Jacourt. A dodává: „Je nevysvětlitelným jevem, že je takový rozsah lidské představivosti ovládnán barbarstvím a krutostí.“⁵⁾ Snad nevysvětlitelným, ale zajisté nikoli výjimečným nebo primitivním. Mučení je jistá technika a nelze jej přirovnávat ke krajnosti bezzákonného násilí. Aby mučení bylo trestem, musí splňovat tři základní kritéria: musí především produkovat určitou míru utrpení, které lze ne-li přesně měřit, tedy alespoň odhadovat, porovnávat a hierarchizovat; smrt je potom vystupňovanou formou mučení, neboť není pouhým prostým zbavením práva na život, nýbrž je příležitostí pro aplikaci krajního, propočítaného utrpení: od popravy stěm – kdy je vše omezeno na jedno gesto probíhající v jediném okamžiku: nulový stupeň mučení – přes oběšení, upálení a lámání v kole, skrze něž se prodlužuje agonie, až k rozčtvrcení, při němž bylo utrpení stupňováno téměř donekonečna; poprava umučením je uměním udržet život v bolesti a utrpení, rozdělit jej na „tisíc smrtí“ a dosáhnout u něj, dříve než opustí tento svět, „té nejvýjimečnější hrůzy z umírání“.⁶⁾ Mučení spočívá v celém umění kvantifikace utrpení. Ale je tu ještě něco navíc: tato produkce utrpení je regulována. Mučení uvádí do korelace zraňování těla, jeho kvalitu, intenzitu, dobu utrpení se závažností spáchaného zločinu, s osobou zločince, s postavením jeho oběti. Existuje tu právní kód utrpení; jestliže jde o trest mučením, nedopadá tento trest na těla náhodně či rovnoměrně;

5) *Encyclopédie*, článek „Právo útrpné“ (Supplice).

6) Vyjádření pochází od G. Olyffena, *An Essay to Prevent Capital Crimes*, 1731.

je vypočítáván podle detailních pravidel: počet ran bičem, umístění rozpáleného železa, délka agonie při upalování nebo lámání v kole (tribunál rozhodne, má-li být mučený usmrcen ihned, nebo má-li být nechán pomalu umírat, a v kterém okamžiku má být toto gesto slitování vykonáno), jaký druh zohavení má být proveden (ufatá paže, propíchnuté rty nebo jazyk). Všechny tyto rozmanité prvky rozmnožují tresty a jsou kombinovány podle rozhodnutí tribunálů a vzhledem k jednotlivým zločinům: „Dantova poezie uložená v zákonech,“ jak řekl Rossi; v každém případě je to dlouhá perioda fyzicko-trestního vědění. Mučení nadto tvoří součást rituálu. Je prvkem trestní liturgie a odpovídá dvěma požadavkům. Ve vztahu k oběti musí být znamením: buď jizvou, kterou zanechá na těle, nebo podívanou, s níž je spojeno, vede k zahanbení toho, kdo je obětí; dokonce i když je jeho funkcí „očistit“ spáchaný zločin, neodpouští; vyznačuje okolo těla, či lépe přímo na samotném těle odsouzeného nesmazatelná znamení; v paměti lidí se nicméně v každém případě uchová vzpomínka na onu podívanou, na pranýř, na spořádaně sledované mučení a utrpení. A z hlediska justice, která jej ukládá, musí být veřejné mučení zjevné, viditelné pro všechny, téměř jako její triumf. Sama přemíra prováděného násilí je součástí její slávy: to, že má viník při bičování naříkat a křičet, není nějaká zahanbující podružnost, nýbrž obřad, při němž se justice předvádí ve své síle. Odtud pramení bezpochyby i ta mučení, jež probíhají ještě i po smrti: spálení mrtvol, rozprašení popela ve větru, smýkání těla a jeho vystavení u cesty. Justice pronásleduje tělo až za hranice veškerého možného utrpení.

Trestání právem útrpným nezahrnuje libovolné tělesné trestání: je to diferencovaná produkce utrpení, organizovaný rituál označování oběti a manifestace moci, která trestá; a v žádném případě nejde o rozjitrění justice, která by, zapomínajíc na své principy, ztrácela veškeré zábrany. Do těchto „excesů“ mučení vstupuje všechna ekonomie moci.

Mučené tělo je nejprve vepsáno do soudního ceremoniálu, jenž musí vynést na světlo pravdu zločinu.

Ve Francii, jako ve většině evropských zemí s výjimkou Anglie, zůstávala veškerá kriminální procedura, včetně rozsudku, utajena: to jest neprůhledná nejen pro veřejnost, nýbrž i pro samotného obviněného. Odvíjela se bez něho, či přinejmenším bez toho, že by znal obvinění, znění obžaloby, výpovědi svědků nebo důkazy. V řádu trestního práva bylo vědění absolutním privilegiem trestního stíhání. Vyšetřování má být prováděno „co nejpečlivěji a s co největším možným utajením“, praví edikt z roku 1498. Podle nařízení z roku 1670, které shrnovalo, a v jistých bodech ještě zvyšovalo, krutost předcházející epochy, bylo nepřipustné, aby měl obviněný přístup k složkám procesu, nesměl znát totožnost udavačů, nesměl znát povahu usvědčujících výpovědí předtím, než byly podrobeny námitkám, nesměl použít, až do posledních okamžiků procesu, fakta, která by jej ospravedlnila, nesměl mít obhájce, jenž by jednak dozíral na regulérnost procesu, jednak by se podílel na jeho obhajobě v dané věci. Soudní úředník měl na své straně právo přijmout anonymní udání, skrývat před obviněným podstatu obvinění, podrobit jej křížovému výslechu, využívat insinuačí.⁷⁾ Sám ze sebe a ze své všemoci konstituoval úředník pravdu, v které pohltil obviněného; tuto naprosto hotovou pravdu obdrželi soudcové ve formě spisů a zapsaných prohlášení; jediné tyto prvky tvořily v jejich očích důkaz; setkali se s obviněným pouze jednou, když jej vyslyšali před vynesením rozsudku. Utajená a zapsaná forma procedury poukazuje k principu,

7) Až do 18. století byly vedeny dlouhé diskuse o tom, zda je soudci dovoleno u „křížového“ výslechu používat falešných slibů, lží, dvojnásobných slov, celou tu lstivou soudní kazuistiku.

Podle něhož ve věci zločinu bylo stanovení pravdy absolutním právem a výlučnou mocí panovníka a jeho soudců. Ayrault předpokládal, že tato procedura (etablovaná ve své podstatě již v 16. století) měla za základ „strach ze zmatku, křiku a hluku, jež sročený lid zpravidla působil, strach z toho, že nastane nepořádek, dojde k násilí a hněvu vůči stranám, či dokonce vůči soudcům“; král tím chtěl ukázat, že „suverénní moc“, z níž odvozuje své právo trestat, nemůže v žádném případě náležet „množství“.8) Před spravedlností panovníka musel zmlknout každý hlas.

Nicméně tajemství nezabraňovalo tomu, aby při zjišťování pravdy přece jen nemusela být dodržována jistá pravidla. Tajemství dokonce implikovalo, že byl pro trestní důkazy definován přísný model. Celá tradice, jež se objevuje ve středověku, kterou však široce rozvinuli velcí renesanční právníci, předepisovala, jaká musí být povaha a účinnost důkazů. Ještě v 18. století bylo možno nalézt podobné distinkce: důkazy pravdivé, přímé a legitimní (například svědectví) a důkazy nepřímé, opírající se o domněnky, vykonstruované (přesvědčováním); či ještě důkazy zjevné, důkazy význačné, důkazy nedokonalé či slabé;9) nebo dále: důkazy „naléhavé nebo nezbytné“, které nedovolují pochybovat o pravdivosti skutku (to jsou důkazy „úplné“, tedy dva bezúhonní svědkové, kteří tvrdí, že viděli obviněného, jenž držel v ruce obnažený a zakrvavený kord, jak opouští místo několik okamžiků poté, co zde bylo nalezeno tělo zemřelého několikrát probodené kordem); přibližné indicie nebo důkazy neúplné, které lze považovat za pravdivé potud, pokud je obviněný nevyvrátí důkazem opačným (důkaz „neúplný“, tedy jeden jediný očitý svědek anebo vyhrožování smrtí, které předcházelo násil-

nému činu); nakonec nepřímé indicie nebo „podpurné důkazy“, jež sestávají pouze z mínění lidí (zaslechnutí křiku, útěk podezřelého, nesrovnalosti v jeho výpovědích atd.)¹⁰⁾ Tyto distinkce nejsou jednoduše teoretickými subtilitami. Mají své operativní funkce. Především proto, že každá z těchto indicií, je-li brána sama o sobě a zůstává-li v izolovaném stavu, s sebou může nést určitý typ soudních důsledků: úplné důkazy mohou přivodit jakékoli obvinění; neúplné důkazy mohou vést k uložení trestů „postihujících osobu“, avšak nikdy k trestu smrti; nepřímé a slabé indicie dostačují pouze k vydání „zatykače“ na podezřelého, ke stanovení dalšího vyšetřování na získání více informací vůči němu, nebo k uložení pokuty. Dále proto, že se mezi sebou kombinují podle přesných pravidel kalkulu: dva neúplné důkazy mohou tvořit jeden důkaz úplný; indicie, za předpokladu, že jich je několik a že si neodporují, se mohou kombinovat tak, aby vytvořily neúplný důkaz; nikdy se však samy o sobě, jakkoli by byly početné, nemohou rovnat důkazu úplnému. Máme zde tedy aritmetiku trestů, která je v mnoha bodech velice pedantická, nicméně poskytuje určitý prostor pro dostatek disputací: dostačuje pro odsouzení k hrdelnímu trestu pouze jeden úplný důkaz, nebo je třeba, aby byl podepřen několika jinými, slabšími indiciemi? Jsou dva přibližné důkazy vždy rovny jednomu úplnému? Nebylo by v tomto případě třeba přijmout tři anebo je kombinovat s nepřímými indiciemi? Rovněž jsou tu prvky, které mohou sloužit jako indicie pouze u určitých zločinů, jen za určitých okolností a jen ve vztahu k určitým osobám (svědectví je například anulováno, pochází-li od tulačka; je naopak zesíleno, jestliže jde o „důvěryhodnou osobu“ nebo o majitele v případě domovního přestupku). Je to aritmetika modelovaná kazuistikou, jejíž funkcí je definovat, jak může být konstruován soudní důkaz. Na jedné straně

8) P. Ayrault, *L'Ordre, formalité et instruction judiciaire*, 1576, kniha III, kap. LXXII a LXXIX.

9) D. Jousse, *Traité de la justice criminelle*, 1771, díl I, s. 660.

10) P. F. Muyart de Vouglans, *Institutes au droit criminel*, 1757, s. 345–347.

no, veřejné mučení a popravy neznamenalý zdaleka ty nejfrekventovanější tresty. Viděno dnešním pohledem se může zdát, že rozsudky smrti činily nepochybně významnou část: rozsudky vykonávané v Châtelet v průběhu let 1755–1785 v sobě zahrnovaly hrdelní tresty – lámání v kole, oběšení či upálení na hranici – z 9 až 10 %;²⁾ parlament ve Flandrech odsoudil v letech 1721–1730 k smrti devětatřicetkrát z celkového počtu 260 vynesných rozsudků (a šestadvacetkrát z 500 mezi lety 1781 a 1790).³⁾ Nesmíme nicméně zapomínat, že soudní tribunály nacházely dostatek prostředků, jimiž bylo možné zmírnit přísnost předepsaných trestů, jednak tím, že odmítaly pronásledovat takové zločiny, které byly příliš tvrdě trestány, jednak tím, že pozměnily klasifikaci zločinu; někdy i sama královská moc nařizovala neužívat striktně ta nařízení, jež jsou mimořádně krutá.⁴⁾ V každém případě tvořily největší část rozsudků buď vyhoštění, nebo pokuta: v judikatuře, jaká byla v Châtelet (kde se řešily jen relativně těžké delikty), představovalo mezi lety 1755 a 1785 vyhoštění více než polovinu uložených trestů. Jenže velká část těchto netělesných trestů byla provázena dodatečnými tresty, které v sobě zahrnovaly rozměr tělesného trestu: vystavení veřejnému posměchu, pranýřování, železný obojek na pranýři, bičování, vypalování znamení; to bylo pravidlem pro všechna odsouzení na galeje či pro ekvivalentní odsouzení určená ženám – uzavření v útulku; vyhoštění často předcházelo vystavení veřejnému posměchu; pokuta byla obvykle doprovázena bičováním. Nebyly to totiž pouze ony

2) Viz článek P. Petrovitche v *Crime et criminalité en France XVIIe – XVIIIe siècles*, 1971, s. 226n.

3) P. Dautricourt, *La Criminalité et la répression au Parlement de Flandre, 1721–1790*, 1912.

4) Jak naznačuje Choiseul vzhledem k deklaraci z 3. srpna 1764 o tuláčích (*Mémoire explicatif*, B. N. ms. 8129, fol. 128–129).

velkolepé a okázalé popravy, nýbrž i tato forma dodatků, čím útrpné právo manifestovalo svůj význačný podíl na soustavě trestů: každý alespoň trochu vážný trest v sobě musel nést něco z útrpného práva.

Co je to právo útrpné? „Tělesný trest v té či oné míře krutý a bolestivý,“ říká Jacourt. A dodává: „Je nevysvětlitelným jevem, že je takový rozsah lidské představivosti ovládnán barbarstvím a krutostí.“⁵⁾ Snad nevysvětlitelným, ale zajisté nikoli výjimečným nebo primitivním. Mučení je jistá technika a nelze jej přirovnávat ke krajnosti bezzákonného násilí. Aby mučení bylo trestem, musí splňovat tři základní kritéria: musí především produkovat určitou míru utrpení, které lze ne-li přesně měřit, tedy alespoň odhadovat, porovnávat a hierarchizovat; smrt je potom vystupňovanou formou mučení, neboť není pouhým prostým zbavením práva na život, nýbrž je příležitostí pro aplikaci krajního, propočítaného utrpení: od popravy stěm – kdy je vše omezeno na jedno gesto probíhající v jediném okamžiku: nulový stupeň mučení – přes oběšení, upálení a lámání v kole, skrze něž se prodlužuje agonie, až k rozčtvrcení, při němž bylo utrpení stupňováno téměř donekonečna; poprava umučením je uměním udržet život v bolesti a utrpení, rozdělit jej na „tisíc smrtí“ a dosáhnout u něj, dříve než opustí tento svět, „té nejvýjimečnější hrůzy z umírání“.⁶⁾ Mučení spočívá v celém umění kvantifikace utrpení. Ale je tu ještě něco navíc: tato produkce utrpení je regulována. Mučení uvádí do korelace zraňování těla, jeho kvalitu, intenzitu, dobu utrpení se závažností spáchaného zločinu, s osobou zločince, s postavením jeho oběti. Existuje tu právní kód utrpení; jestliže jde o trest mučením, nedopadá tento trest na těla náhodně či rovnoměrně;

5) *Encyclopédie*, článek „Právo útrpné“ (Supplice).

6) Vyjádření pochází od G. Olyffea, *An Essay to Prevent Capital Crimes*, 1731.

je vypočítáván podle detailních pravidel: počet ran bičem, umístění rozpáleného železa, délka agonie při upalování nebo lámání v kole (tribunál rozhodne, má-li být mučený usmrčen ihned, nebo má-li být nechán pomalu umírat, a v kterém okamžiku má být toto gesto slitování vykonáno), jaký druh zohavení má být proveden (ufatá paže, propíchnuté rty nebo jazyk). Všechny tyto rozmanité prvky rozmnožují tresty a jsou kombinovány podle rozhodnutí tribunálů a vzhledem k jednotlivým zločinům: „Dantova poezie uložená v zákonech,“ jak řekl Rossi; v každém případě je to dlouhá perioda fyzicko-trestního vědění. Mučení nadto tvoří součást rituálu. Je prvkem trestní liturgie a odpovídá dvěma požadavkům. Ve vztahu k oběti musí být znamením: buď jizvou, kterou zanechá na těle, nebo podívanou, s níž je spojeno, vede k zahanbení toho, kdo je obětí; dokonce i když je jeho funkcí „očistit“ spáchaný zločin, neodpouští; vyznačuje okolo těla, či lépe přímo na samotném těle odsouzeného nesmazatelná znamení; v paměti lidí se nicméně v každém případě uchová vzpomínka na onu podívanou, na pranýř, na spořádaně sledované mučení a utrpení. A z hlediska justice, která jej ukládá, musí být veřejné mučení zjevné, viditelné pro všechny, téměř jako její triumf. Sama přemíra prováděného násilí je součástí její slávy: to, že má viník při bičování naříkat a křičet, není nějaká zahanbující podružnost, nýbrž obřad, při němž se justice předvádí ve své síle. Odtud pramení bezpochyby i ta mučení, jež probíhají ještě i po smrti: spálení mrtvol, rozprášení popela ve větru, smýkání těla a jeho vystavení u cesty. Justice pronásleduje tělo až za hranice veškerého možného utrpení.

Trestání právem útrpným nezahrnuje libovolné tělesné trestání: je to diferencovaná produkce utrpení, organizovaný rituál označování obětí a manifestace moci, která trestá; a v žádném případě nejde o rozjitření justice, která by, zapomínajíc na své principy, ztrácela veškeré zábrany. Do těchto „excesů“ mučení vstupuje všechna ekonomie moci.

*

Mučené tělo je nejprve vepsáno do soudního ceremoniálu, jenž musí vynést na světlo pravdu zločinu.

Ve Francii, jako ve většině evropských zemí s výjimkou Anglie, zůstávala veškerá kriminální procedura, včetně rozsudku, utajena: to jest neprůhledná nejen pro veřejnost, nýbrž i pro samotného obviněného. Odvíjela se bez něho, či přinejmenším bez toho, že by znal obvinění, znění obžaloby, výpovědi svědků nebo důkazy. V řádu trestního práva bylo vědění absolutním privilegiem trestního stíhání. Vyšetřování má být prováděno „co nejpečlivěji a s co největším možným utajením“, praví edikt z roku 1498. Podle nařízení z roku 1670, které shrnovalo, a v jistých bodech ještě zvyšovalo, krutost předcházející epochy, bylo nepřipustné, aby měl obviněný přístup k složkám procesu, nesměl znát totožnost udavačů, nesměl znát povahu usvědčujících výpovědí předtím, než byly podrobeny námitkám, nesměl použít, až do posledních okamžiků procesu, fakta, která by jej ospravedlnila, nesměl mít obhájce, jenž by jednak dozíral na regulérnost procesu, jednak by se podílel na jeho obhajobě v dané věci. Soudní úředník měl na své straně právo přijmout anonymní udání, skrývat před obviněným podstatu obvinění, podrobit jej křížovému výslechu, využívat insinuačí.⁷⁾ Sám ze sebe a ze své všemoci konstituoval úředník pravdu, v které pohltit obviněného; tuto naprosto hotovou pravdu obdrželi soudcové ve formě spisů a zapsaných prohlášení; jediné tyto prvky tvořily v jejich očích důkazy; setkali se s obviněným pouze jednou, když jej vyslyšali před vynesením rozsudku. Utajená a zapsaná forma procedury poukazuje k principu,

7) Až do 18. století byly vedeny dlouhé diskuse o tom, zda je soudci dovoleno u „křížového“ výslechu používat falešných slibů, lží, dvojných slov, celou tu lstivou soudní kazuistiku.

podle něhož ve věci zločinu bylo stanovení pravdy absolutním právem a výlučnou mocí panovníka a jeho soudců. Ayrault předpokládal, že tato procedura (etablovaná ve své podstatě již v 16. století) měla za základ „strach ze zmatku, křiku a hluku, jež sročený lid zpravidla působil, strach z toho, že nastane nepořádek, dojde k násilí a hněvu vůči stranám, či dokonce vůči soudcům“; král tím chtěl ukázat, že „suverénní moc“, z níž odvozuje své právo trestat, nemůže v žádném případě náležet „množství“.8) Před spravedlností panovníka musel zmlknout každý hlas.

Nicméně tajemství nezabraňovalo tomu, aby při zjišťování pravdy přece jen nemusela být dodržována jistá pravidla. Tajemství dokonce implikovalo, že byl pro trestní důkazy definován přísný model. Celá tradice, jež se objevuje ve středověku, kterou však široce rozvinuli velcí renesanční právníci, předepisovala, jaká musí být povaha a účinnost důkazů. Ještě v 18. století bylo možno nalézt podobné distinkce: důkazy pravdivé, přímé a legitimní (například svědectví) a důkazy nepřímé, opírající se o domněnky, vykonstruované (přesvědčováním); či ještě důkazy zjevné, důkazy význačné, důkazy nedokonalé či slabé;9) nebo dále: důkazy „naléhavé nebo nezbytné“, které nedovolují pochybovat o pravdivosti skutku (to jsou důkazy „úplné“, tedy dva bezúhonní svědkové, kteří tvrdí, že viděli obviněného, jenž držel v ruce obnažený a zakrvavený kord, jak opouští místo několik okamžiků poté, co zde bylo nalezeno tělo zemřelého několikrát probodené kordem); přibližné indicie nebo důkazy neúplné, které lze považovat za pravdivé potud, pokud je obviněný nevyvrátí důkazem opačným (důkaz „neúplný“, tedy jeden jediný očitý svědek anebo vyhrožování smrtí, které předcházelo násil-

8) P. Ayrault, *L'Ordre, formalité et instruction judiciaire*, 1576, kniha III, kap. LXXII a LXXIX.

9) D. Jousse, *Traité de la justice criminelle*, 1771, díl I, s. 660.

nému činu); nakonec nepřímé indicie nebo „podpůrné důkazy“, jež sestávají pouze z mínění lidí (zaslechnutí křiku, útěk podezřelého, nesrovnalosti v jeho výpovědích atd.)¹⁰⁾ Tyto distinkce nejsou jednoduše teoretickými subtilitami. Mají své operativní funkce. Především proto, že každá z těchto indicií, je-li brána sama o sobě a zůstává-li v izolovaném stavu, s sebou může nést určitý typ soudních důsledků: úplné důkazy mohou přivodit jakékoli obvinění; neúplné důkazy mohou vést k uložení trestů „postihujících osobu“, avšak nikdy k trestu smrti; nepřímé a slabé indicie dostačují pouze k vydání „zatykače“ na podezřelého, ke stanovení dalšího vyšetřování na získání více informací vůči němu, nebo k uložení pokuty. Dále proto, že se mezi sebou kombinují podle přesných pravidel kalkulu: dva neúplné důkazy mohou tvořit jeden důkaz úplný; indicie, za předpokladu, že jich je několik a že si neodporují, se mohou kombinovat tak, aby vytvořily neúplný důkaz; nikdy se však samy o sobě, jakkoli by byly početné, nemohou rovnat důkazu úplnému. Máme zde tedy aritmetiku trestů, která je v mnoha bodech velice pedantická, nicméně poskytuje určitý prostor pro dostatek disputací: dostačuje pro odsouzení k hrdelnímu trestu pouze jeden úplný důkaz, nebo je třeba, aby byl podepřen několika jinými, slabšími indicie? Jsou dva přibližné důkazy vždy rovny jednomu úplnému? Nebylo by v tomto případě třeba přijmout tři anebo je kombinovat s nepřímými indicie? Rovněž jsou tu prvky, které mohou sloužit jako indicie pouze u určitých zločinů, jen za určitých okolností a jen ve vztahu k určitým osobám (svědectví je například anulováno, pochází-li od tuláka; je naopak zesíleno, jestliže jde o „důvěryhodnou osobu“ nebo o majitele v případě domovního přestupku). Je to aritmetika modelovaná kazuistikou, jejíž funkcí je definovat, jak může být konstruován soudní důkaz. Na jedné straně

10) P. F. Muyart de Vouglans, *Institutes au droit criminel*, 1757, s. 345-347.

tento systém „legálních důkazů“ činí z pravdy v oblasti trestání výsledek komplexního umění; řídí se takovými pravidly, která mohou znát jedině specialisté, a v důsledku jen zvyšuje princip tajemství. „Nestačí, aby soudce měl jistotu, kterou může mít každý rozumný člověk... Nic není omylnější než tento způsob souzení, který je v případě pravdy jen více či méně podloženým míněním.“ Na druhé straně je však pro soudce přísným omezením; při opomíjení těchto pravidel „by každé obvinění či odsouzení bylo ukvapené, a lze říci, že v jistém smyslu by bylo dokonce nespravedlivé, i kdyby ve skutečnosti obviněný byl vinen.“¹¹⁾ Přejde den, kdy se jedinečnost této pravdy ukáže skandální; jako kdyby se justice nemusela řídit pravidly obecné pravdivosti: „Co by se řeklo o neúplném důkazu v případě věd, které jsou schopné demonstrování? Čím by byl takový neúplný důkaz v geometrii či algebře?“¹²⁾ Nesmíme však zapomínat, že tato formální omezení soudního dokazování byla způsobem vnitřní regulace absolutní a vylučné moci vědění.

Zapsané, tajné, podřízené – při konstruování důkazů – přísným pravidlům je trestní vyšetřování strojem, který produkuje pravdu v nepřítomnosti obžalovaného. Právě díky této skutečnosti povede tato procedura nutně k doznání, ačkoli právo jej striktně nevyžaduje. Ze dvou důvodů: jednak proto, že konstituuje tak silný důkaz, který takřka nepotřebuje doplnění žádným dalším, ani provádění složitých a pochybných kombinací indicií; pokud bylo doznání provedeno v náležitě formě, téměř zbavuje žalobce povinnosti předložit

11) Poullain du Parc, *Principes du droit français selon les coutumes de Bretagne*, 1767–1771, díl XI, s. 112–113. Viz též A. Esmein, *Histoire de la procédure criminelle en France*, 1882, s. 260–283; K. J. Mittermaier, *Traité de la preuve*, fr. překlad, 1848, s. 15–19.

12) G. Seigneux de Correvon, *Essai sur l'usage, l'abus et les inconvénients de la torture*, 1768, s. 63.

další důkazy (v každém případě ty nejtěžší důkazy). Dále proto, že jediným způsobem, jakým tato procedura poráží vše svou jednoznačnou autoritou a stává se vítězstvím účinně dopadajícím na obžalovaného, jediným způsobem, jakým pravda uplatňuje veškerou svou moc, je to, že zločinec ze své vůle zrekapituluje svůj vlastní zločin a že označí sám sebe tím, co bylo důmyslně a tajně zkonstruováno soudním vyšetřováním. „Nestačí,“ jak o tom říká Ayrault, jenž neměl příliš rád tyto utajované procedury, „když jsou zločinci spravedlivě potrestáni. Musí, je-li to možné, sami sebe soudit a odsoudit.“¹³⁾ V rámci zločinu, rekonstruovaného v zápisu, hraje zločinec, jenž se přiznal, roli živoucí pravdy. Doznání, čin odpovědného a promluvivšího kriminálního subjektu je doplňující součástí tajného a zapsaného vyšetřování. Odtud pramení důležitost, jakou celá tato procedura inkvizičního typu spojuje s doznáním.

Odtud také nejednoznačnost jeho role. Na jedné straně byly činěny pokusy zavést jej do obecného kalkulu důkazů; zdůrazňovalo se, že není ničím jiným než jedním důkazem mezi ostatními: není to *evidentia rei*; nejenže to nebyl nejsilnější důkaz, ale nemohl ani sám o sobě přinést odsouzení, musel být spojen s dodatečnými indiciemi a domněnkami; neboť bylo mnohokrát prokázáno, že se obviněný prohlásil vinným za zločiny, které nespáchal; soudce tedy musel podniknout doplňující vyšetřování, bylo-li jediné, co měl k dispozici, obvyklé přiznání obviněného. Avšak na druhé straně má přiznání přednost před kterýmkoli jiným důkazem. V jisté míře všechny jiné důkazy přesahuje; jako prvek v kalkulaci pravdy je rovněž aktem, jímž obviněný své obvinění přijímá a uznává tak jeho oprávněnost; transformuje vyšetřování, které bylo provedeno bez přítomnosti obviněného,

13) P. Ayrault, *L'Ordre, formalité et instruction judiciaire*, 1576, kniha I, kap. XIV.

na dobrovolné potvrzení. Skrze doznání zaujímá obžalovaný sám své místo v rituálu produkce trestní pravdy. Jak stanovilo již středověké právo, doznání učiní věc dobře známou a zjevnou. Onu první nejednoznačnost překrývá druhá: jakožto obzvláště silný důkaz nevyžadující pro vynesení rozsudku již nic více než několik doplňujících indicií, redukující na minimum úsilí vyšetřování a mechanismus dokazování, je tedy doznání vyhledávaným prostředkem; pro jeho získání bude použito všech možných způsobů donucení. Avšak musí-li být v této proceduře živá a ústně podaná protiváha zapsaného vyšetřování, musí-li v něm být replika sloužící jako ověření autentičnosti ze strany obžalovaného, musí pak být obklopena zárukami a formalitami. Něco z této transakce se zachovává: proto se vyžaduje, aby doznání bylo „spontánní“, aby bylo vysloveno před kompetentním tribunálem, aby bylo učiněno za plného vědomí, aby neobsahovalo neuskutečnitelné věci atd.¹⁴⁾ Doznáním se obžalovaný angažuje ve prospěch procedury; podepisuje se pod pravdu vyšetřování.

Tato dvojí neurčitost doznání (prvek důkazu a protiváha vyšetřování; výsledek donucení a částečně dobrovolný kompromis) vysvětluje dva hlavní prostředky, jež klasické trestní právo používalo k jeho dosažení: jedním byla přísaha, kterou byl obžalovaný povinován složit před svými vyšetřovateli (pod hrozbou následků křivopřísežnictví před světskou spravedlností nebo před spravedlností boží); druhým mučení (fyzické násilí užitě k dobytí pravdy,

14) V katalogu soudních důkazů se doznání objevuje přibližně mezi 13. a 14. stoletím. Nenalezneme jej ještě u Bernarda de Pavie, avšak již u Hostiense. Charakteristická je formulace Craterova: „*Aut legitime convictus aut sponte confessus.*“

Ve středověkém právu platilo doznání pouze tehdy, učinil-li jej zletilý člověk a v přítomnosti odpůrce. Viz J. Ph. Lévy, *La Hiérarchie des preuves dans le droit savant du Moyen Age*, 1939.

jež však v každém případě, aby sloužila jako důkaz, musela být poté zopakována před soudci jakožto „spontánní“ doznání). Na konci 18. století bude mučení zavrženo jako pozůstatek barbarství minulého věku: znamená krutost, která je odsuzována jako „gotická“. Je pravda, že praxe mučení je dávného původu: dozajista ukazuje k inkvizici, možná dokonce až k mučení otroků. Avšak v klasickém právu nefiguruje jako pozůstatek či poskvrna. Má své přesné místo v komplexním mechanismu trestání, v němž procedura inkvizičního typu byla ještě posílena o prvky systému obvinění; v němž zapsaný důkaz vyžaduje orální korelativ; v němž se techniky dokazování prováděné úředníky mísí s procedurami různých zkoušek (ordálií), jimž je obžalovaný podrobován; v němž je od obžalovaného požadováno – v případě potřeby těmi nejdrastičtějšími prostředky donucení –, aby hrál roli dobrovolného partnera; v němž jde zkrátka o to vyrábět pravdu prostřednictvím mechanismu o dvou prvcích – jednak je to vyšetřování vedené tajně soudními autoritami a jednak akt rituálně vykonaný obžalovaným. Tělo obžalovaného, tělo, které mluví a které, je-li to třeba, i trpí, zajišťuje spojení těchto dvou mechanismů; z tohoto důvodu tu bylo, dokud nebyl klasický trestní systém od základů revidován, jen velmi málo radikální kritiky mučení.¹⁵⁾ Mnohem častěji šlo o pouhé nabádání k obezřetnosti: „Otázkou je onen nebezpečný prostředek sloužící k dosažení poznání pravdy; to je důvod, proč by se k němu soudcové neměli uchýlovat bez důkladné úvahy. Nic není více dvojznačné. Jsou viníci, kteří v sobě mají dostatek odolnosti, aby mohli skrývat opravdový zločin...; jsou jiní, nevinní, kteří mohou být si-

15) Nejslavnější je kritika Nicolasova: *Si la torture est un moyen à vérifier les crimes* [O tom, je-li mučení prostředkem k dokazování zločinů], 1682.

lou donucení k tomu, že přiznají zločiny, za něž nenesou viny."¹⁶⁾

Na základě toho lze chápat funkci vyslychání jako mučení pravdy. V první řadě není vyslychání cestou, jak si vynutit pravdu za každou cenu; není to v žádném případě bezuzdné mučení moderních vyšetřování; je zajisté kruté, avšak nikoli divoké. Jde o regulérní praxi, která je podřízena přesně definované proceduře; jednotlivé momenty, délka jejich trvání, užívané nástroje, délky provazů, váha závaží, počet pečeti, intervencí úředníka, který výslech provádí – toto vše bylo, s odlišnostmi podle jednotlivých místních zvyklostí, pečlivě kodifikováno.¹⁷⁾ Mučení bylo přesnou soudní hrou. A jako takové, nehledě na inkviziční techniky, se připojovalo ke starým zkouškám, které měly své místo v rámci obžalovacích procedur: ordálie, souboje, boží soudy. Mezi soudcem, který řídí výslech, a podezřelým, jenž je mučen, existuje stále něco na způsob rytířského klání; „postižený“ – takový je termín, jímž je označován mučený – je podrobován sérii zkoušek, jejichž přísnost se stupňuje a v nichž uspěje, jestliže „vydrží“, anebo neuspěje, když se přizná.¹⁸⁾ Ale soudce neukládá mučení, aniž by sám na sebe nebral určité riziko (a není to pouze nebezpečí, že tím přivodí smrt podezřelého); dává totiž v této hře v sázku jednotlivé důkazy, které již shromáždil; neboť pravidlo říká, že pokud obžalovaný „vydrží“ a nepřizná se, soudní úředník je nucen vzdát se obvinění. Mučený zvítězil. Odtud zvyk, jenž byl zaveden u nejtěžších případů, nařídít výslech „s pozastavením důkazů“: v takovém případě

16) Cl. Ferrière, *Dictionnaire de pratique*, 1740, díl II, s. 612.

17) V roce 1729 nařídil Aguesseau výzkum, zjišťující prostředky a pravidla mučení užívané ve Francii. Tento výzkum shrnul Joly de Fleury, B. N., *Fondy Joly de Fleuryho* č. 258, sv. 322–328.

18) Prvním stupněm mučení bylo předvedení mučících nástrojů. U dětí a lidí starších sedmdesáti let se setrvalo u tohoto stadia.

mohl soudce pokračovat i po proběhnuvším mučení v dokazování domněnek, které již shromáždil; podezřelý se svým odporem nezbavil viny; za jeho vítězství však lze pokládat přinejmenším to, že již nemohl být odsouzen k trestu smrti. Soudce si podržel v ruce všechny své karty vyjma té nejvyšší. *Omnia citra mortem*. Z toho pocházelo doporučení, často udělované soudcům, nepodrobovat výslechu podezřelého, který byl dostatečně přesvědčivě usvědčen z těch nejtěžších zločinů, neboť pokud by dokázal odolávat mučení, soudce by již neměl více právo uložit mu trest smrti, který by si přesto zasloužil; v takovém klání by justice byla poražena: jestliže jsou důkazy dostačující „pro odsouzení takového viníka k trestu smrti“, není možné „ponechávat obvinění náhodě a přistoupit k nejistému výslechu, který často k ničemu nevede; je koneckonců ku prospěchu společnosti a v jejím zájmu potrestat těžké, hanebné a hrdelní zločiny exemplárními tresty“.¹⁹⁾

Pod zdánlivě úporným, rychlým hledáním pravdy nacházíme v klasickém mučení regulovaný mechanismus zkoušky: je to fyzická výzva, která musí rozhodnout, kde je pravda; je-li postižený vinen, nejsou utrpení, která mu ukládá, nespravedlivá; ale je rovněž znakem ospravedlnění, je-li nevinný. Utrpení, konfrontace a pravda jsou v praxi mučení svázány jedno s druhým: spolu zpracovávají tělo postiženého. Hledání pravdy při „výslechu“ je dozajista způsobem, jak dosáhnout nejsilnějšího důkazu mezi všemi – doznání viníka; je to však také bitva, v níž vítězství jednoho protivníka nad druhým rituálně „produkuje“ pravdu. Mučení, jež mělo vést k doznání, obsahovalo něco z vyšetřování, avšak i něco ze souboje.

19) G. du Rousseaud de la Combe, *Traité des matières criminelles*, 1741, s. 503.

Jako by tu byly smíšeny akty vyšetřování a trestání. A to ještě není poslední z paradoxů. Mučení je totiž definováno jako způsob, jak opatřit důkazy, když „určitý proces nevede k dostatečnému potrestání“. Je rovněž zahrnuto mezi tresty, a je trestem tak těžkým, že je v hierarchii trestů v Nařízení z roku 1670 zařazeno ihned po trestu smrti. „Jak může být trest použit jako prostředek?“ budeme se později ptát. „Jak je možné pokládat za trest to, co by mělo být postupem dokazování?“ Důvod je třeba hledat ve způsobu, který trestní justice v klasické době nechávala pracovat při produkování pravdy. Rozličné části důkazu nekonstituovaly tak docela neutrální prvky; nepředpokládaly finální sjednocení v jedinečném souhrnném důkazu, jenž by přinesl konečnou jistotu o vině. Každá indicie s sebou přinášela část opovržení. Vina se nepočítala od chvíle, kdy byly propojeny všechny jednotlivé důkazy; byla skládána část po části každým z jednotlivých momentů, které dovolovaly rozpoznat viníka. Tak částečný důkaz nenechával podezřelého nevinným ani do té doby, než byl dokončen: činil ho částečně vinným; indicie, byť jen slabá, označovala v případě těžkého zločinu kohokoli za „mírného“ zločince. Trestní dokazování se zkrátka neřídilo dualistickým systémem pravdy a lži; řídilo se principem plynulého stupňování: určitý stupeň, dosažený při dokazování, již stanovoval jistý stupeň viny a následně implikoval jistý stupeň trestu. Podezřelý, už jen tím, že byl podezřelý, zasluhoval vždy nějaký trest; nemohl být jen nevinným objektem podezření. Podezření předpokládalo zároveň ze strany soudce určitý prvek důkazu, ze strany obviněného znaky jistého provinění a ze strany trestu určitou vymezenou formu potrestání. Podezřelý, který zůstal podezřelým, tedy nebyl zcela nevinný, takže byl částečně potrestán. Když byla jednou získána jistá domněnka, bylo možno legitimně rozehrát onu praxi, která v sobě nesla dvojí roli: začít trestat na základě již shromážděných informací a posloužit si tímto počátečním trestem k vy-

mámení té zbývající pravdy. Soudní mučení v 18. století pracovalo v rámci této podivné ekonomie či rituálu, který, vytvářející pravdu, jde ruku v ruce s rituálem ukládajícím trest. Tělo, podrobované výslechu při mučení, konstituovalo místo aplikace trestu a zároveň místo vynucování pravdy. A tak jako byla domněnka solidárním prvkem vyšetřování a zlomkem viny, regulované utrpení při výslechu bylo zároveň měřítkem trestu a aktem vyšetřování.

Avšak, což je kuriózní, toto propojení dvou rituálů skrze tělo pokračovalo, po potvrzení důkazu a vynesení rozsudku, v samotném provádění trestu. Tělo odsouzeného bylo najednou opět podstatnou součástí ceremoniálu veřejného trestání. Je na viníkově, aby na denním světle snášel své obvinění a pravdu zločinu, jež spáchal. Jeho tělo, ukazované, předváděné, vystavované, veřejně mučené, musí sloužit jako veřejný předmět procedury, která zůstávala až dosud skryta v stínu; skrze ně, na něm se musí stát právní akt čitelný pro všechny. Tato skutečná a pronikavá manifestace pravdy při veřejné exekuci trestů s sebou přinesla v 18. století několik aspektů.

1. Především učinila viníka obřadníkem svého vlastního obvinění. V jistém smyslu mu je uložila vyhlásit a potvrdit řadu pravdivost toho, co mu bylo předkládáno: průvod ulicemi, s cedulí zavěšenou na zádech, na hrudi či na hlavě – to vše proto, aby byl připomenut rozsudek; zastavení na rozličných křižovatkách, čtení soudního výroku o vině, veřejné odprošení prováděné před branami kostelů, během něhož odsouzený okázale doznával svůj zločin: „bosý, oblečený jen v košili, drže pochodeň, na kolenou, mluví a vyznává, jak zlovolně, hrůzně, proradně a úmyslně spáchal velmi ohavný zločin atd.“; vystavení na kůlu, kde jsou připomínány činy

a rozsudky; a opětovné čtení rozsudku pod šibenicí; ať jde o prosté pranýřování či o upálení na hranici a lámání v kole, odsouzený předvádí veřejně svůj zločin a spravedlnost, jež mu byla uložena, tím, že je nese fyzicky na svém těle.

2. Ještě jednou se opakuje scéna doznání. Vynucená proklamací veřejného odprošení se zdvojuje spontánním a veřejným uznáním. Veřejné mučení je stanoveno jako okamžik pravdy, Tyto poslední okamžiky, kdy odsouzený již neměl co ztratit, byly získávány pro plné světlo pravdy. Již po vynesení rozsudku mohl ještě soud rozhodnout o novém mučení, v zájmu vynucení si jmen případných společníků. Předpokládalo se rovněž, že ve chvíli, kdy odsouzený vystoupí na popraviště, bude moci požádat o odklad, aby mohl učinit nová přiznání. Veřejnost tento nový obrat v poznání pravdy očekávala. Mnozí odsouzení této možnosti využili pro získání jistého času, jako Michel Barbier, obviněný z ozbrojeného přeapadení: „Pohlédl drze směrem k popravišti, přičemž prohlásil, že zajisté nebylo postaveno pro něj, neboť on je nevinný; žádal nejprve, aby se mohl vrátit do síně, kde pouze půl hodiny mlel páté přes deváté a stále se pokoušel najít způsob, jak se ospravedlnit; poté, poslán zpět k mučení, vystoupil na popraviště s rozhodným výrazem, když se však uviděl vyslečený z šatů a připoutaný ke kříži, připravený k ranám holí, požádal, aby mohl být ještě jednou odveden do oné síně, a tam se nakonec doznal ke svému zločinu, a prohlásil dokonce, že je vinný ještě z dalšího násilného činu.“²⁰⁾ Funkcí skutečného veřejného mučení bylo odhalit pravdu; v tom navazovalo, dokonce před očima veřejnosti, na práci vyslychání. Připojovalo k obvinění signaturu toho, kdo byl obviněn. Úspěšně provedené mučení ospravedlňuje justici v tom, že zveřejňuje pravdu zločinu na samotném těle mučeného. Příkladem správně odsouzeného člověka může být Fra-

20) S. P. Hardy, *Mes loisirs*, 1778, B. N. ms. 6680-87, díl IV, s. 80.

nois Billiard, vrchní poštovní pokladník, který zavraždil v roce 1772 svou ženu; kat se snažil skrýt jeho tvář, aby jej uchránil před útoky davu: „V žádném případě, řekl, mi tento trest, který jsem si plně zasloužil, nebyl uložen proto, abych se skrýval před veřejností... K tomu si oblékl smuteční šaty na počest smrti své ženy... na nohy si obul zcela nové střevíce, nechal se nakadeřit a napudrovat a projevoval tak zdrženlivé a úctyhodné chování, že ti, kteří měli možnost vidět jej z největší blízkosti, tvrdili, že musí být buď nejdokonalejším křesťanem, nebo největším ze všech pokrytců. Cedule, kterou nesl na své hrudi, se nachýlila, a bylo vidět, jak ji sám narovnal, nepochybně proto, aby ji bylo možné snáze přečíst.“²¹⁾ Jestliže každý z herců hraje správně svou roli, má trestní ceremonie účinek dlouhého veřejného doznání.

3. Přispědila veřejné mučení k samotnému zločinu; ustanovila od jednoho k druhému řadu dešifrovatelných vztahů. Bylo to vystavení mrtvoly odsouzeného na místě jeho zločinu, nebo na nejbližším rozcestí; provedení poprav v téměř místě, kde byl zločin spáchán – jako v případě studenta, který v roce 1723 zabil několik osob a u něhož tribunál v Nantes rozhodl zřídit popraviště před branou hostince, ve kterém tyto vraždy spáchal.²²⁾ Bylo tu využití „symbolického“ mučení, kde forma exekuce odkazovala k povaze zločinu: rouhačům byl propíchnut jazyk, nevěstky byly upalovány, vrahovi byla uříznuta ruka, kterou zavraždil; někdy byl spolu s odsouzeným vystaven i nástroj jeho zločinu – tak byla Damiensova pověstná malá dýka napuštěna sírou a byla mu vložena do provinilé ruky, aby byla spálena spolu s ním. Jak poznamenal Vico, tvořila tato stará judikatura „úplnou poetiku“.

21) S. P. Hardy, *Mes loisirs*, 1778, díl I, s. 327 (pouze I. díl byl vytištěn).

22) Městské archivy města Nantes, F. F. 124. Viz P. Parfouru, *Mémoires de la société archéologique d'Ille-et-Vilaine*, 1896, díl XXV.

Na pomezí tohoto výčtu nacházíme několik případů potrestání viníka téměř divadelní reprodukcí zločinu: stejné nástroje, stejné skutky. Justice tak před očima veřejnosti opakovala zločin prostřednictvím veřejné popravky, zveřejňovala jej v jeho pravdě a zároveň jej anulovala ve smrti viníka. Dokonce ještě na sklonku 18. století, v roce 1772, můžeme nalézt rozsudky, jako je tento: služka z Cambrai, která zavraždila svou paní, byla odsouzena k tomu, aby byla na místo popravky dopravena vozem „sloužícím k odvážení odpadků ze všech nároží“; byla tam „šibenice, u jejíchž pat stála přistavena tatáž lenoška, na níž seděla řečená paní de Laleu, její paní, ve chvíli, kdy ji ona zavraždila; a když byla dopravena na místo, soudní vykonavatel Nejvyššího soudu jí usekl pravou ruku a v její přítomnosti ji vhodil do ohně, a bezprostředně poté ji čtyřmi ranami udeřil sekáčkem na maso, který jí posloužil k zavraždění již řečené paní de Laleu, z nichž první dvě rány dopadly na hlavu, třetí do pravého předloktí a čtvrtá do prsou; když toto bylo vykonáno, byla pověšena a škrncena na výše řečené šibenici až k smrti; a dvě hodiny po smrti bylo její mrtvé tělo snato a její hlava u pat řečené šibenice na uvedeném popravišti byla uríznuta tím sekáčkem na maso, jenž jí sloužil k zavraždění její paní, a ta hlava pak vystavena na kůlu dvacet stop za branou řečeného Cambrai, na dohled z cesty, která vede do Douai, a zbytek těla dán do pytle a zakopán nedaleko řečeného kůlu do hloubky deseti stop.“²³⁾

4. Konečně pomalost mučení, jeho peripetie, křik a utrpení odsouzeného hrají podle soudního rituálu roli konečného důkazu. Jako každá agonie i tato, jež se odehrává na popravišti, vypovídá jistou pravdu: avšak tím intenzivněji, že si ji vynucuje bolest; s o to větší přísností, neboť se nachází přesně v bodě spojení mezi soudem lidským a soudem božím;

23) Citováno v P. Dautricourt, *La Criminalité et la répression au Parlement de Flandre 1721-1790*, 1912, s. 269-270.

a s o to větší jasností, protože se odehrává na veřejnosti. Utrpení, kterým je vystaven odsouzený při mučení, jsou pokračováním těch, která podstoupil při předchozím vyslýchání; nicméně při výslechu nebyla ještě hrána tak vysoká hra a bylo možné zachránit si život; nyní je již smrt jistá, jde o záchranu duše. Již začala hra věčnosti: mučení anticipuje tresty z onoho světa; ukazuje, jaké jsou; je to divadlo pekla; výkřiky odsouzeného, jeho vzpoura, jeho rouhání již vyznačují jeho neodvratný osud. Ale vezdejší bolesti mohou také znamenat pokání, které zmírní tresty na onom světě: takové mučednictví, je-li navíc doprovázeno rezignací, neponechá Bůh bez povšimnutí. Krutost pozemského trestání se vyvozuje z trestu budoucího; rysuje se v něm příslib odpuštění. Lze však říci: nejsou tato hrůzná utrpení znakem toho, že Bůh odsouzeného zanechal v lidských rukou? A vzdáleny tomu, aby zaručovaly budoucí rozhrěšení, představují tato utrpení spíše bezprostřední zatracení; takže zemřeli odsouzený rychle, bez prodlužované agonie, není to důkaz, že si jej Bůh přál ochránit a zabránit tomu, aby propadl beznaději? Je tu tedy jistá dvojnásobnost tohoto utrpení, které může znamenat stejně tak pravdu zločinu, jako omyl soudců, dobrotu nebo špatnost zločince, shodu či rozpor mezi soudem člověka a soudem božím. Odtud pramení ona ohromná zvědavost, která žene diváky k popravišti a k utrpení, které se tam jejich pohledu nabízí; tam je rozluštěna otázka zločinu a nevin, minulosti a budoucnosti, světa vezdejšího a věčnosti. Okamžik pravdy, po níž se tážou všichni přihlížející: každé slovo, každý výkřik, doba trvání agonie, tělo kladoucí odpor, život, jenž se od něj nechce odtrhnout, to vše vytváří znak; byl zde ten, který přežil „šest hodin vpletený v kole a který si nepřál, aby jej popravčí, jenž ho nepochybně podle své nejlepší vůle utěšoval a dodával mu odvahy, opustil na jediný okamžik“; ten, který „zemřel s pocity pravého křesťana a který projevil tu nejpřímnější lítost“; ten, který „skončil

v kole hodinu poté, co tam byl vpleten; říká se, že přihlízející byli pohnuti zjevnými projevy zbožnosti a lítosti, jež činil“; ten, který po celou cestu až k popravišti podával ta nejpřesvědčivější znamení lítosti, ale poté, co byl zaživa připoután ke kolu, nepřestával „ze sebe vyrážet ty nejhrůznější výkřiky“; nebo ještě žena, která „si zachovávala rozvahu až do chvíle čtení rozsudku, avšak jejíž hlava se poté zcela pomátla; když byla oběšena, nacházela se již ve stavu naprostého šílenství“.²⁴⁾

Kruh se uzavřel: od vyslyšení k popravě tělo produkuje a reprodukuje pravdu zločinu. Nebo přesněji ustavuje prvek, který napříč celou touto hrou rituálů a zkoušek svědčí o tom, že se stal zločin, vypovídá, že sám obviněný jej spáchal, ukazuje, že jej nese vepsaný na sobě a v sobě, podporuje vykonání trestu a manifestuje jeho účinky tím nejviditelnějším způsobem. Několikrát mučené tělo zajišťuje syntézu reality skutků a pravdy vyšetřování, soudních spisů a řeči zločince, zločinu a trestu. Je to tedy podstatný prvek v trestní liturgii, v níž musí ustanovit partnera v proceduře uspořádané okolo ohromujících práv vládce, trestního stíhání a utajení.

*

Veřejné mučení a poprava musejí být rovněž chápány jako politický rituál. Jsou součástí, dokonce i v méně významných případech, ceremoniálů, jimiž se manifestuje moc.

Trestný čin podle práva z klasické doby je nezávisle na tom, jaké škody mohl případně způsobit, dokonce nezávisle na tom, jaký zákon byl při něm porušen, především křivdou spáchanou na tom, kdo právo uplatňuje: „I za předpokladu,

24) S. P. Hardy, *Mes loisirs*, 1778, díl I, s. 13; díl IV, s. 42; díl V, s. 134.

že by nikomu nebylo ukřivděno a nikdo nebyl poškozen, byl-li spáchán nějaký čin, který zákon zapovídá, je to přestupek, který vyžaduje nápravy, neboť je tím porušeno právo suverénního vládce a je tak poškozena důstojnost jeho charakteru.“²⁵⁾ Zločin útočí, kromě bezprostřední oběti, také na vládce; útočí na něj osobně, poněvadž zákon představuje vůli panovníka; útočí na něj fyzicky, neboť moc zákona je mocí vladaře. Protože „aby mohl v tomto království platit zákon, je nezbytně nutné, aby pocházel přímo od panovníka, či přinejmenším aby byl potvrzen pečeti jeho autority“.²⁶⁾ Intervence panovníka tedy není arbitráží mezi dvěma protivníky; je to dokonce mnohem více než zásah ve prospěch respektování práv každého jednotlivce; je to přímá odpověď tomu, kdo jej napadl. „Uplatňování moci panovníka při trestání zločinů je bezpochyby jednou z nejdůležitějších složek vykonávání spravedlnosti.“²⁷⁾ Potrestání tedy nelze ztotožňovat, a dokonce ani poměřovat s nápravou škody; je třeba, aby v trestu byla vždy přinejmenším část náležející vladaři: dokonce i když se spojuje s předpokládanou nápravou, konstituuje nejdůležitější prvek trestního vyřešení zločinu. Avšak tato část, náležející vladaři, není sama o sobě jednoduchá: na jedné straně implikuje nápravu křivdy, která byla spáchána na jeho království (jakožto nastolení rozvratu a jako nebezpečný příklad je tato význačná křivda nesrovnatelná s tou, která byla spáchána vůči soukromé osobě); na straně druhé ale také implikuje to, že král vykoná pomstu za potupu, jež byla namířena proti jeho osobě.

Právo trestat tedy bude jedním z aspektů práva, které má panovník k tomu, aby vedl válku se svými nepřáteli: právo

25) P. Risi, *Observations sur les matières de jurisprudence criminelle*, 1768, s. 9, s odkazem na Cocceia, *Dissertationes ad Grotium*, XII, § 545.

26) P. F. Muyart de Vouglans, *Les Lois criminelles de France*, 1780, s. xxxiv.

27) D. Jousse, *Traité de la justice criminelle*, 1777, s. vii.

trestat vychází z onoho „práva meče, z té absolutní moci nad životem či smrtí, kterou římské právo nazývá *merum imperium*, právo, ve jménu kterého nechává vladař provádět svůj zákon nařizující trestání zločinu“.²⁸⁾ Avšak potrestání je také způsobem vykonání pomsty, která je zároveň osobní i veřejná, protože fyzicko-politická síla panovníka je v jistém smyslu v zákoně přítomna: „V definici samotného zákona vidíme, že nesměruje pouze k obraně, nýbrž i k pomstě za opovrhování jeho autoritou potrestáním těch, kdo překročí jeho zákazy.“²⁹⁾ Při provádění i toho nejregulérnějšího trestu, a to i v nejpřísnějším ohledu k právním normám, kralují aktivní síly msty.

Veřejné mučení a poprava mají tedy právně-politickou funkci. Jde tu o ceremoniál, kterým se rekonstruuje na okamžik poškozená suverenity vládce. Restauruje se tato suverenity tím, že se manifestuje ve vsí své zjevnosti. Veřejná poprava, tak běžná a všední, jak jen mohla být, se zařazovala do celé řady velkých rituálů skrývané a znovunastolované moci (korunovace, vstup krále do dobytého města, podrobení vzpurných lidí); nad zločinem, který zneuctil panovníka, rozvinula před očima všech nepřemožitelnou sílu. Jejím cílem není ani tak znovunastolit rovnováhu, jako spíš až k nejzazšímu bodu rozvinout nesouměřitelnost mezi člověkem, který se odváží překročit zákon, a všemocným panovníkem, který uplatňuje svou sílu. Ačkoli náprava škody způsobené soukromníkoví přestupkem musí být přiměřená, ačkoli rozsudek musí být spravedlivý, provedení trestu se koná nikoli proto, aby byla nabídnuta podívaná zachovávající míru, ale laková, která ukazuje nerovnováhu a exces; v této trestní liturgii musí být zřejmé okázalé potvrzení moci a její niterné nadřazenosti. A tato nadřazenost není jednoduše nadřaze-

ností práva, nýbrž je to nadřazenost fyzické síly panovníka vrhající se na tělo svého nepřítele a ovládající jej: překročí-li zákon, útočí narušitel na samotnou osobu vladaře; a je to tato osoba – nebo přinejmenším ti, jimž svěčila svou moc –, kdo se zmocňuje těla odsouzeného, aby je ukázal poznamenané, zbité, zlomené. Trestní ceremoniál je proto projevem naprostého „teroru“. Když právníci 18. století začínali svou polemiku s reformátory, předkládali restriktivní a „modernistickou“ interpretaci fyzické krutosti trestů: jsou-li nutné kruté tresty, je to proto, že jejich příklad se musí vepsat hluboko do srdcí lidí. Přesto však to, co bylo až do té doby v pozadí těchto praktik mučení, nebyla ekonomie příkladu v tom smyslu, v jakém byla chápána v epoše ideologů (že by reprezentace trestu měla převažovat nad svůdností zločinu), nýbrž politika hrůzy: skrze tělo zločince nechat všechny pocítit neomezenou přítomnost vládce. Veřejné mučení nenastolovalo znovu spravedlnost; reaktivovalo moc. V 17. století a ještě na počátku osmnáctého nebylo tedy, s celým svým divadlem hrůzy, rozhodně jen nedostatečně vymýceným reziduem jiného věku. Jeho urputnost, jeho podívaná, tělesné násilí, neomezená hra sil, pečlivý ceremoniál, zkrátka celý jeho aparát se vpisoval do politického fungování trestání.

Odtud lze porozumět některým charakteristikám liturgie veřejného mučení; především důležitosti rituálu, jenž musel veřejně rozvinout svou okázalost. Nic z tohoto triumfu zákona nesmělo zůstat skryto. Epizody tohoto rituálu byly tradičně tytéž, a přesto při předčítání rozsudku jejich výčet nikdy nescházel, natolik byly důležité v trestním mechanismu: průvody, zastavení na rozcestích a před branami kostelů, veřejné předčítání rozsudku, pokleknutí, hlasité vyznání lítosti nad urážkou Boha a krále. Stávalo se, že otázky přednostního práva a etikety byly stanoveny samotným tribunálem: „Úředníci přijedou na koni podle zde uvedeného řádu, a sice: na čele dva policejní seržanti; dále postižený; za ním na-

28) P. F. Muyart de Vouglans, *Les Lois criminelles de France*, 1780, s. xxxiv.
29) *Tamtéž*.

levo budou společně pochodovat Bonfort a Le Corre, kteří udělají místo soudnímu zapisovateli, jenž pojedou za nimi, a takto pojedou až na veřejné prostranství na tržišti, na kterémžto místě bude provedena poprava.³⁰⁾ Tento pedantický ceremoniál je přece jistým, zcela zjevným způsobem nejen ceremoniálem soudním, ale také vojenským. Královská justice se ukazuje jako justice vyzbrojená. Meč, který trestá viníka, je také mečem, jenž ničí nepřátele. Veřejné mučení obklopuje celý vojenský aparát: jezdecké hlídky, biřicové, poddůstojníci, vojáci. Jde samozřejmě o to zabránit každému útěku či projevu síly; jde také o to zamezit ze strany davu projevům sympatií, pokoušejícím se odsouzeného zachránit, ale i vzplanutí hněvu, které by jej bezprostředně ohrožovalo na životě; avšak jde také o to připomenout, že v každém zločinu je již obsažena i vzpoura proti zákonu a že každý zločinec je tudíž nepřitelem vladaře. Všechny tyto důvody – ať už jsou projevem opatrnosti v určité konkrétní situaci či funkcí při rozvíjení rituálu – činí veřejnou popravu něčím více než jen záležitostí justice, činí ji manifestací síly; či přesněji je to justice jakožto fyzická, materiální a obávaná síla panovníka, jež se zde ukazuje. Ceremoniál veřejného mučení nechává zazářit v plném světle vztah síly, která propůjčuje svou moc zákonu.

Jakožto rituál ozbrojeného zákona, kde se vladař ukazuje zároveň a neoddělitelným způsobem ve dvojím aspektu jako hlava justice a jako vojevůdce, má veřejná poprava dvě tváře: tvář vítězství a tvář boje. Na jedné straně okázale završuje válku mezi zločincem a panovníkem, jejíž výsledek byl již předem rozhodnut; musí manifestovat neomezenou moc panovníka nad těmi, které redukuje na bezmocné. Tato nesouměrnost, ireverzibilní nerovnováha sil patřila k funkcím veřejného mučení. Tělo vyhlazené, redukované na prach

30) Citováno v A. Corre, *Documents pour servir à l'histoire de la torture judiciaire en Bretagne*, 1896, s. 7.

a rozprášené ve větru, tělo donekonečna destruované kousek po kousku panovnickou mocí tvořilo nejen ideální, ale i skutečnou hranici trestání. Vezměme například velkolepé mučení spojené s popravou Massoly, jež se uskutečnilo v Avignonu a jež patřilo mezi první z těch, které vyvolaly vlnu rozhořčení mezi současníky; ukázalo se očividně jako paradoxní, neboť se odvíjelo téměř celé až po smrti odsouzeného a protože justice tu neučinila nic jiného, než že nad mrtvolou rozehrála své velkolepé divadlo, rituální oslavu své síly: odsouzený byl připoután ke kůlu s páskou na očích; všude okolo na popravišti stály kůly se železnými háky. „Zpovědník promluvil k postiženému šeptem a ihned poté, co mu dal požehnání, popravčí železnou palicí, jaké se užívá na jatcích, udeřil nešťastníka vši silou do spánku a ten padl mrtev; v tu chvíli přistoupil *mortis exactor* s velikým nožem a rozřízl mu hrdlo, jež se mu zalilo krví; takto sledování oné podívané nahánělo hrůzu; vytrhal mu šlachy až k oběma patám a poté mu rozpáral břicho, odkud vyrval srdce, játra, slezinu, plíce, které zavěsil na železný hák a rozřezal je a rozsekal na kousky, jež poté zavěšoval na další háky tak, jak je řezal, tedy tak, jak se to dělá při porcování zvířete. Ať se na to dívá, kdo je takové podívané schopen.“³¹⁾ Formou explicitních odkazů k řeznictví je tu infinitezimální destrukce těla spjata s podívanou: každý kousek je tu vystaven jako na řeznickém stole.

Veřejné mučení se uskutečňovalo v celém ceremoniálu triumfu; ale neslo v sobě jako dramatické jádro svého monolonního průběhu scénu konfrontace: je to přímá a bezprostřední akce, prováděná popravčím na těle „postiženého“. Jistě, akce kódovaná, poněvadž zvyklost, a často zcela explicitním způsobem i rozsudek, předepisovaly nejdůležitější

31) A. Bruneau, *Observations et maximes sur les matières criminelles*, 1715, s. 259.

epizody. A přece si zachovávalo i něco z bitvy. Popravčí není prostě ten, kdo uplatňuje zákon, nýbrž ten, kdo rozvíjí sílu; je vykonavatelem násilí, které je užito, aby jej ovládlo, proti násilí zločinu. Je materiálně, fyzicky nepřítelem tohoto zločinu; nepřítelem někdy soucitným, jindy zarputilým. Damhoudère si, spolu s mnoha současníky, stěžoval, že katové projevují „veškerou svou krutost vůči postiženým zločincům, bijí je a zabíjejí, zacházejí s nimi, jako kdyby měli ve své moci zvířata.“³²⁾ Po dlouhou dobu se tato zvyklost neztratí.³³⁾ A je tu ještě prvek výzvy a zápasu, obsažený v ceremoniálu veřejné popravy. Jestliže kat triumfuje, jestliže se mu podaří useknout jedinou ranou hlavu, kterou má srazit, „ukazuje ji poté davu, pokládá ji zpět na zem a kyne publiku, které mu za to potleskem aplauduje“.³⁴⁾ Naopak, jestliže neuspěl, jestliže se mu nepodařilo zabít „postiženého“ tak, jak po něm bylo žádáno, byl podroben trestu. To byl případ Damiensova kata, který, protože nedovedl rozčtvrtit svého „postiženého“ podle pravidel, jej musel rozřezat dýkou; proto byly koně popraveného, jež byly přislíbny katovi, zkonfiskovány a prodány ve prospěch chudých. O několik let později vystavil popravčí z Avignonu přehnanému utrpení tři bandity, velmi obávané zločince, které měl pověsit; přihlížející se nicméně rozhněvali a podali na něj udání; aby byl potrestán, ale také proto, aby byl ochráněn před pomstou davu, byl kat vsazen do věze-

32) J. de Damhoudère, *Pratique judiciaire ès causes civiles*, 1572, s. 219.

33) *La Gazette des tribunaux*, 6. července 1873, informuje, podle *Journal de Gloucester*, o „krutém a nechutném“ chování popravčího, který poté, co byl odsouzenec oběšen, „popadl jeho tělo za ramena, prudce je rozhoupal dokola a několikrát do něj udeřil řka: ‚Tak co, ty starý blázne, už jsi dost mrtvý?‘ Potom se otočil k zástupům přihlížejících a udělal pro jejich pobavení několik neslušných gest.“

34) Scéna zaznamenaná T. S. Gueuletem během popravy exempta Montignyho v roce 1737. Viz R. Anchel, *Crimes et châtements au XVIIIe siècle*, 1933, s. 62–69.

ni.³⁵⁾ V pozadí tohoto potrestání nešikovného kata se rýsuje jistá tradice, která je nám stále ještě blízká: žádá si, aby v případě, kdy popravčí selže, byl odsouzenému trest prominut. Byl to zvyk, který se zcela jasně ustavil v některých zemích.³⁶⁾ Lidé často očekávali, že bude tento zvyk uplatněn a že se podaří zachránit odsouzeného, který tak unikne smrti. Aby se odstranil jak tento zvyk, tak ono očekávání, bylo třeba prosadit rčení, že „šibenice svou kořist nepustí“; bylo nutné postarat se o to, aby v rozsudcích smrti byly zavedeny výslovné příkazy: „bude pověšen a škrčen, až dokud se nedostaví smrt“, „až k zániku života“. A juristé jako Serpillon či Blackstone trvali v polovině 18. století na tom, aby katova chyba nemusela pro odsouzeného znamenat záchranu života.³⁷⁾ Také něco ze zkoušky a z božího soudu ještě zůstávalo zakódováno v ceremoniálu popravy. Ve své konfrontaci s odsouzeným byl popravčí trochu jako králův rytíř. Rytíř nicméně nepřiznaný a neuznávaný: tradice tomu, jak se zdá, chtěla, aby katovy pověřovací listiny po opatření pečeti nebyly položeny na jeho stůl, nýbrž hozeny na zem. Jsou známy všechny zákazy, jež obklopovaly tuto „zcela nezbytnou“, a přesto „nepřirozenou“ službu.³⁸⁾ Být katem znamenalo v jistém smyslu být mečem královým, avšak znamenalo to také sdílet hanbu se svým protivníkem. Panovnická moc, která

35) Viz L. Duhamel, *Les Exécutions capitales à Avignon au XVIIIe siècle*, 1890, s. 25.

36) V Burgundsku například viz Chassané, *Consuetudo Burgundi*, sv. 55.

37) F. Serpillon, *Code criminel*, 1767, díl III, s. 1100. Blackstone říká: „Je zřejmé, že když zločinec odsouzený k trestu smrti oběšením při provádění trestu unikl smrti díky neobratnosti exekutora, šerif je povinen opakovat exekuci, neboť nebyl naplněn rozsudek; a je-li ponechán průchod nějakému falešnému soucitu, otevírá se tím možnost nekonečného množství různých spiknutí.“ (*Commentaire sur le Code criminel d'Angleterre*, fr. překlad, 1776, s. 201.)

38) Ch. Loyseau, *Cinq livres du droit des offices*, vyd. z roku 1613, s. 80–81.

mu přikazovala zabít a která zabíjela skrze něj, v něm nebyla přítomná; neidentifikovala se s jeho urputností. A nikdy se neukazovala s větší nádherou, než když přerušovala katovo gesto omilostňujícím dopisem. Krátká doba, která obvykle dělila vynesení rozsudku od popravy (často jen několik hodin), způsobovala, že omilostnění přicházelo většinou v úplně poslední chvíli. Ceremoniál však byl, s pomalostí, s jakou se odvíjel, nepochybně takto zařízen také proto, aby takovou eventualitu umožňoval.³⁹⁾ Odsouzení v to doufali, a aby celý případ prodloužili, prohlašovali ještě i při vstupu na popravě, že musí učinit další odhalení. Když si lidé omilostnění přáli, dovolávali se ho hlasitými výkřiky, snažili se oddálit poslední okamžik, očekávali příjezd posla přinášejícího královský rozkaz zapečetěný zeleným voskem a v případě potřeby se pokoušeli vzbudit přesvědčení, že posel již brzy dorazí (to se stalo během popravy osob odsouzených za vzburčení proti únosům dětí 3. srpna 1750). Panovník je v exekuci přítomen nejen jako moc, která vykonává pomstu zákona, ale i jako moc, která může zastavit jak zákon, tak pomstu. On sám musí zůstat pánem nad smytím urážek, spáchaných na jeho osobě; ačkoli je pravda, že svěřil těmto tribunálům starost o uskutečňování své moci konat spravedlnost, neodcizil se jí; zachoval si ji úplně, aby mohl jakýkoli trest zrušit, stejně jako ho nechat dolehnout na odsouzeného v celé jeho tíži.

Musíme chápat veřejné mučení v té podobě, v jaké bylo rituálem ještě v 18. století, jako politické konání. Logicky se zapisovalo do trestního systému, v němž panovník, přímo či ne-

39) Viz S. P. Hardy, *Mes loisirs*, 30. leden 1769, s. 125 vytištěného I. dílu; 14. prosinec 1779, díl IV, s. 229; R. Anchel, *Crimes et châtiments au XVIIIe siècle*, s. 162–163, vypráví příběh Antoina Bouletteixe, který stál již pod šibenicí, když dorazil jezdec přinášející onu pověstnou listinu. Za volání „Ať žije král!“ byl Bouletteix doveden do krčmy, zatímco soudní zapisovatel pro něj uspořádal sbírku do svého klobouku.

přímo, vyžadoval tresty, rozhodoval o nich a vykonával je v té míře, v jaké byl právě on prostřednictvím zákona zasažen zločinem. V každém přestupku je jistý *crimen maiestatis* a i v tom nejmenším zločinu existuje potenciálně malá kralovražda. A naopak, kralovrah není nic více ani nic méně než absolutní či totální zločinec, neboť místo toho, aby útočil – tak jako kterýkoli jiný delikvent – na partikulární rozhodnutí či vůli panovníka, útočí na samotný princip zosobněný vladařem. Ideální trest pro kralovraha by musel tvořit sumu všech možných mučení. Byla by to nekonečná msta: francouzské zákony nepředpokládaly nikdy pevně stanovený trest pro tento druh monstrozity. Pro Ravaillaka bylo nutné takový trest vymyslet postupným kombinováním těch nejkrutějších trestů, jaké kdy byly ve Francii praktikovány. Pro Damiense bylo třeba si představit ještě hrůznější ukrutnosti. Byly vypracovány návrhy, avšak byly posouzeny jako málo dokonalé. Opakovala se tedy scéna s Ravaillakem. A je nutné uznat, že byla zmírněna, pokud pomyslíme na to, jak byl v roce 1584 vrah Viléma Oranžského vydán napospas nekonečné pomště. „Prvního dne byl veden na náměstí, kde se nacházel kotel plný vroucí vody, do níž mu byla ponořena ta paže, kterou spáchal svůj zločin. Nazítří mu byla paže uřata a padla mu k nohám, načež ji neustále odkopával pryč, odshora dolů a zpět po popravě; třetího dne byl trápen kleštěmi zepředu na prsou a na ramenu; čtvrtého dne byl trápen kleštěmi zezadu na ramenu a na hýždích; a takto následovně byl tento člověk mučen po dobu osmnácti dnů.“ Poslední den byl vpleten v kolo a „bit palicí“ (*mailloché*). Po šesti hodinách stále ještě žádal o vodu, kterou však nedostal. „Nakonec byl požádán královský hrdební soudce, aby vše dokonal a oběsil jej; to proto, že jeho duše neměla být zbavena naděje a zcela ztracena.“⁴⁰⁾

40) Brantôme, *Mémoires. La vie des hommes illustres*, vyd. z roku 1722, díl II, s. 191–192.

Není pochyb o tom, že existence veřejných poprav byla spjata s něčím zcela odlišným než s touto vnitřní organizací. Rusche a Kirchheimer v tom právem vidí důsledek způsobu výroby, v němž pracovní síla, a tedy lidské tělo, nepředstavovala ani užitek, ani tržní hodnotu, neboť ty jí byly uděleny až ekonomii průmyslového typu. Je také jisté, že ono „opovrhování“ tělem odkazuje k obecnému postoji vzhledem k smrti; a v tomto postoji lze rovněž rozpoznat jak hodnoty vlastní křesťanství, tak i demografickou, a v jistém smyslu dokonce biologickou situaci: řádění nemocí a hladu, periodicky se opakující masakry způsobené epidemiemi, vysoká dětská úmrtnost, křehkost bio-ekonomické rovnováhy – to vše způsobilo, že smrt se stala blízkou, a podnítilo to vznik rituálů okolo ní, které ji integrovaly, činily ji přijatelnou a dávaly smysl její permanentní agresi. Při analýze tohoto dlouhého přetrvávání veřejných poprav by také bylo třeba odvolat se na tehdejší stav věcí; nesmíme zapomínat, že nařízení z roku 1670, jímž se řídila kriminální justice téměř až do Revoluce, v některých bodech ještě zostrilo přísnost starých ediktů; Pussort, který mezi členy komise pověřené přípravou dokumentů reprezentoval zájmy krále, to navzdory některým úředníkům, jako byl Lamoignon, takto prosadil; množství povstání na samém vrcholu klasické doby, bouře hraničící až s občanskými válkami, královská vůle uplatnit svou moc na úkor parlamentu vysvětlují do značné míry vytrvalost tak „tvrdého“ systému trestů.

Pro zachycení soustavy trestů obsahující útrpné právo tu máme i důvody obecné a v jistém smyslu vnější; vysvětlují možnost a dobu, po níž přetrvávaly fyzické tresty, a také slabost a poměrně izolovanou povahu protestů proti nim. Avšak je třeba, abychom na tomto pozadí nechali vystoupit jejich přesnou funkci. Bylo-li veřejné mučení tak pevně za-

sazeno do soudní praxe, bylo tomu tak proto, že odhalovalo pravdu a vykonávalo moc. Zajišťovalo artikulaci psaného v mluveném, tajemného ve veřejném, vyšetřovací procedury v projevu doznání; umožňovalo, aby se zločin reprodukoval a obrátil proti viditelnému tělu zločince; v téže hrůze se při něm zločin zároveň manifestoval a anuloval. Učinilo též tělo odsouzeného místem provádění pomsty panovníka, místem, na němž byla zakotvena manifestace moci, příležitostí pro stvrzení nesouměrnosti sil. Uvidíme později, že vztah pravda – moc spočívá v srdci všech trestních mechanismů a že se nachází i v současných praktikách trestání – avšak ve zcela jiné formě a s velice odlišnými důsledky. Osvícenství neotálelo s ostouzením útrpného práva tím, že mu předhazovalo jeho „krutost“ – termín, jímž bylo často charakterizováno, avšak bez úmyslu kritizovat, právníky samými. Pojem „krutosti“ je patrně jedním z těch, které nejlépe označují ekonomii veřejného mučení v tehdejší trestní praxi. Krutost je především charakteristickým rysem některých z nejtěžších zločinů: vztahuje se k množství přirozených či pozitivních, lidských či božích zákonů, které tyto zločiny atakují, ke skandální podívané nebo naopak k tajemné lsti, s níž byly spáchány, k postavení či statutu těch, kdo jsou jejich původci či oběťmi, k nepořádku, který předpokládají nebo způsobují, k hrůze, kterou podněcují. V té míře, v jaké musí nechat zazářit před očima všech zločin v celé jeho strohosti, musí tedy trestání vzít na sebe tuto krutost: musí ji vynést na světlo v doznáních, výpovědích, zápisech, které ji zveřejňují; musí ji reprodukovat v ceremoniích, jež ji aplikují na tělo odsouzeného formou pokoření a utrpení. Krutost je tou částí zločinu, kterou trest navrácí v mučení, aby ji nechal zazářit v plném světle: je to vlastní výraz mechanismu, který produkuje v srdci samotného trestání viditelnou pravdu zločinu. Veřejné mučení tvoří součást procedu-

ry, jež ustavuje realitu toho, co je trestáno. Je tu však ještě něco: krutost zločinu je též násilí výzvy vznesené proti panovníkovi; to rozpoutá z jeho strany odezvu, jejíž funkcí je překonat tuto krutost, ovládnout ji, přemoci ji krajností, která ji anuluje. Krutost spjatá s veřejným mučením tedy hraje dvojí roli: je principem komunikace zločinu s trestem a je také vyhocením trestu ve vztahu k zločinu. Zajišťuje náraz předvedení jak pravdy, tak moci; je rituálem, v němž se završuje vyšetřování, a ceremoniálem, v němž triumfuje vládce. A obojí spojuje v mučeném těle. Trestní praxe 19. století bude hledat způsob, jak dosáhnout co největšího odstupu mezi „poklidným“ zkoumáním pravdy a násilím, které nelze z trestání úplně vyloučit. Bude dohlížet na zdůrazňování heterogenity oddělující zločin, jež je třeba postihovat, a trest, ukládaný veřejnou mocí. Mezi pravdou a trestem nesmí být již žádný jiný vztah kromě vztahu zákonného důsledku. Neboť trestající moc se již neposkvrní zločinem těžším, než byl ten, který má potrestat. Neboť zůstává nevinná trestem, který ukládá. „Pospěšme si zavrhnout taková mučení. Byla důstojná tak pro korunované nestvůry, jež vládly Římanům.“⁴¹⁾ Avšak podle trestní praxe předcházející epochy blízkost panovníka a zločinu při veřejném mučení, směsice, jež se zde tvořila mezi „dokazováním“ a trestáním, nepoukazovala k barbarskému zmatení; spojoval je dohromady mechanismus krutosti a jeho nezbytné souvislosti. Krutost pokání organizovala rituální zahlazení potupy všemocností.

To, že spolu provinění a trest komunikovaly a byly spojeny formou krutosti, nebylo výsledkem nějakého vskrytu přijatého zákona odplaty. Bylo to – v trestních rituálech – projevem určité mechaniky moci: moci, která nejenže se ne-

41) C. E. de Pastoret, o trestání kralovražd viz *Des lois pénales*, 1790, díl II, s. 61.

skrývá s působením na těla, nýbrž dokonce se rozněcuje a posiluje touto svou fyzickou manifestací; moci, která se osvědčuje jako moc ozbrojená a jejíž funkce k udržování pořádku nejsou zcela odloučeny od funkcí k vedení války; moci, která uplatňuje pravidla a závazky jako osobní pouta, jejichž porušení představuje urážku a volá po pomstě; moci, pro kterou je neposlušnost aktem nepřátelství, počátkem vzpoury, jež se v principu příliš neliší od občanské války; moci, která potřebuje nikoli dokazovat, proč uplatňuje své zákony, nýbrž ukázat, kdo jsou její nepřátelé a jaké řádění síly jim hrozí; moci, která z nedostatku nepřetržitého dohlížení hledá obnovení svého účinku v podívané na své jednotlivé manifestace; moci, která nabývá nových sil tím, že nechává rituálně zazářit svou skutečnost jakožto „nadmoc“ (*surpouvoir*).

*

Mezi všemi těmi důvody, pro které byly tresty, jež se nestyděly být „kruté“, nahrazeny trestáním, jež si nárokovalo tu čest být „humánní“, je jeden, který si zaslouží být analyzován ihned, poněvadž je vnitřním momentem samotného veřejného mučení: je zároveň prvkem jeho fungování a principem jeho nepřetržitého zmatení.

V ceremoniích veřejné popravy byl hlavní postavou lid, jehož reálná a bezprostřední přítomnost byla požadavkem nutným pro její uskutečnění. Poprava, která by byla oznámena, ale jejíž konání by se odehrálo v tajnosti, by neměla příliš smysl. Příklad neměl vést jen k tomu, aby se podněcovalo vědomí vysokého nebezpečí, že i ten nejmenší přestupek bude potrestán, vystupňování účinku hrůzy v podívané na působení moci mělo navíc obrátit vztek vůči viníkovi: „V kriminálních záležitostech je tím nejobtížnějším bodem uložení trestu: je cílem a účelem celé procedury, jejím jediným ovo-

cem, působícím skrze příklad a hrůzu, když je trest vínkovi dobře vyměřen.⁴²⁾

Nicméně v této scéně hrůzy je role lidu dvojznačná. Je povolán jako divák: je přizván, aby přihlížel vystavením na pranýři, veřejným odprošením; pranýře, šibenice a popraviště jsou stavěny na veřejných prostranstvích či podél cest; stává se, že mrtvá těla popravených jsou ukazována několik dní poblíž míst, kde byly spáchány zločiny. Nestačí, aby o nich lidé věděli, ale aby je viděli na vlastní oči. Proto, aby měli strach; také však proto, že musí být svědky, jakoby ručiteli trestu, a proto, že se na něm musí do jisté míry podílet. Být svědkem je právo, které mají a na které si činí nárok; skrytá poprava byla popravou privilegovanou, a často byla doprovázena podezřením, že při ní nedošlo ke všem obvyklým ukrutnostem. Byly vznášeny protesty, když oběť byla na poslední chvíli skryta před zraky přihlízejících. Vrchní městský pokladník, který byl odsouzen k veřejné popravě za zabití své ženy, byl později před davem skryt. „Byl na místo přivezen v zakrytém kočáře; soudilo se, že pokud by nebyl dobře sčezán, bylo by obtížné zabránit davu, který na něj pokřikoval výhrůžky, aby s ním krutě naložil.“⁴³⁾ Když byla oběšena Lescombatová, byla její tvář, aby jí nebylo možné spatřit, zakryta „jakýmsi čepcem“; měla „šátek okolo hlavy a krku, což vedlo k mnohým pověstem mezi lidem, a říkalo se, že to nebyla Lescombatová“.⁴⁴⁾ Lid si činil nárok sledovat veřejné popravy i to, kdo je popraven.⁴⁵⁾ Měl také právo se

42) A. Bruneau, *Observations et maximes sur les affaires criminelles*, 1715. Nestránkovaná předmluva k první části.

43) S. P. Hardy, *Mes loisirs*, 1778, vytištěný I. díl, s. 328.

44) T. S. Gueulette, citováno v R. Anchel, *Crimes et châtements au XVIIIe siècle*, 1933, s. 70–71.

45) Když byla gilotina poprvé použita, *Chronique de Paris* popsala, jak dav litoval, že není nic k vidění, a skandoval: „Vraťte nám šibenice!“ (Viz J. Lawrence, *A History of Capital Punishment*, 1932, s. 71n.)

na nich účastnit. Odsouzený, vedený dlouze v procesi, vystavovaný; ponižovaný, s mnohokrát připomínanou hrůzností svého zločinu, byl nabízen k pohanění, někdy i k útokům přihlízejících. Pomsta lidu byla vyzývána pomstou panovníka k tomu, aby se k ní připojila. Ne že by v tom byl její základ nebo že by král musel tímto způsobem tlumočit pomstu lidu; to spíše lid měl přispět svou pomocí králi, když „se mstil na svých nepřátelích“, i přesto, že se tito nepřátelé nacházeli mezi lidmi. Bylo to něco jako „služba na popravišti“, kterou byl lid zavázán královské pomstě. „Služba“ byla stanovena starými nařízeními; edikt z roku 1347 týkající se rouhačů předpokládal, že mají být vystaveni na pranýři „od doby primy až do sklonku dne. A do očí jim smí být házeno bláto či jiná špína, však nikoli kameny ani co jiného zraňujícího... Podruhé, v případě opakovaného provinění, se nařizuje, aby byli vystaveni na pranýři v den svátečního trhu a byl jim odtržen horní ret, a to tak, aby byly vidět zuby.“ Není pochyb, že v klasické době byla tato forma účasti na veřejných popravách jen tolerována a byly činěny i pokusy omezit ji: kvůli barbarství, které podněcovala, a kvůli uzurpování moci trestat, které dovoľovala. Souvisela však příliš těsně s obecnou ekonomikou veřejného mučení, aby byla potlačena úplně. Ještě v 18. století lze spatřit scény, jako byla ta, jež doprovázela popravu v Montigny; po dobu, kdy kat vykonával popravu odsouzeného, prodavačky ryb z nedalekého la Halle předváděly panáka, jemuž usekly hlavu.⁴⁶⁾ A mnohokrát bylo nutné „chránit“ zločince před davem, uprostřed něhož byli nuceni pomalu pochodovat v průvodu – zároveň jako příklad a jako terč, jako eventuelní hrozba i jako kořist, současně přislíbená a zakázaná. Dovolává se davu při manifestaci své moci toleroval panovník momentální projevy násilí, které přijímal jako znaky

46) T. S. Gueulette, citováno v R. Anchel, *Crimes et châtements au XVIIIe siècle*, 1933, s. 63. Scéna se odehrála v roce 1737.

poslušnosti, proti nimž se však rovněž ohrazoval svými vlastními privilegii.

Právě v tomto bodě tedy může lid, vábený k představení, jež mu má nahánět hrůzu, uspišit své odmítnutí trestající mocí a čas od času se vzbouřit. Zabránit provedení rozsudku, který je považován za nespravedlivý, osvobodit odsouzeného z rukou kata, dosáhnout silou jeho omilostnění, eventuálně pronásledovat a napadnout popravčí, v každém případě proklínat soudce a tropit povyk proti rozsudku – to vše tvořilo součást lidových praktik, které obklopovaly, křídily a čas-to převracely rituál veřejného mučení. To se samozřejmě stávalo často v případech, kdy docházelo k postihům proti vzbouření lidu: tak tomu bylo při rozsáhlých bouřích vyvolaných únosy dětí, kdy se dav snažil zabránit vykonání rozsudku nad třemi muži považovanými za vůdce vzpoury, kteří byli odváděni na hřbitov Saint-Jean, „poněvadž tam je mnohem méně vchodů a průchodů, jež by bylo třeba střežit“;⁴⁷⁾ vystrašený kat odřízl jednoho z odsouzených; lučištníci začali střílet. Další takový případ následoval po obilném povstání v roce 1775; anebo znovu v roce 1786, když skupiny nádeníků, poté co vpochoďovaly do Versailles, osvobodily ty, kteří zde byli uvězněni. Avšak kromě těchto případů, kdy pobouření bylo rozpoutáno již předtím a z důvodů, jež se nijak nevztahovaly k trestní justici, můžeme nalézt i množství ta-

47) Markýz d'Argenson, *Journal et mémoires*, 1859–67, díl VI, s. 241. Viz rovněž Barbierův *Journal*, 1847–56, díl IV, s. 455. Jedna z prvních epizod této aféry byla mezi jinými velmi charakteristická pro populární agitaci týkající se trestní justice v 18. století. Policejní ředitel Berryer odvedl „dítě volnomyšlenkářů a lidí bezbožných“; strážě souhlasily s tím, že dítě bude rodičům vráceno pouze „po vyplacení peněz“; mluvílo se o tom, že dítě má posloužit k uspokojení králových potěšení. Dav si vyhlédl jednoho donašeče, zmasakroval ho „s nelidskostí, jež překročila i ty nejzazší meze“ a „vláčel ho mrtvého s kordem zabodnutým v hrdle až před vrata pana Berryera“. Tento

kových případů, kdy je pobouření vyprovokováno přímo soudním rozhodnutím a jeho prováděním; drobné, nicméně nespočetné „nepokoje na popravišti“.

Ve svých nejjednodušších formách začínají tato pobouření povzbuzujícími výkřiky, někdy aklamacemi, které doprovázejí odsouzeného až k popravě. Během celého dlouhého průvodu je posilován „soucitem těch, kdož mají citlivé srdce, a nadšenými projevy obdivu a závidi od těch otrlých a zarputilých“.⁴⁸⁾ Tlačí-li se dav okolo popraviště, není tomu tak jen proto, aby byl svědkem utrpení odsouzeného nebo zuřivosti kata: je tomu tak i proto, aby vyslechl toho, jenž nemaje už co ztratit proklíná soudce, zákony, moc, náboženství. Veřejná poprava dovoľovala odsouzenému tyto chvílky vě saturnálie, při nichž již nic nebylo ani zakázané ani trestné. Pod ochranou přicházející smrti mohl zločinec říci vše a přihlížející jej s jásotem zdravili. „Kdyby existovaly anály, v nichž by byla pečlivě zaznamenána poslední slova popravených, a kdyby měl někdo odvalu je pročíst, kdyby pouze vyslechl ten sprostý lid, co se pro svou krutou zvědavost sbíhal okolo popravišť, dostalo by se mu odpovědi, že nebylo snad jediného odsouzeného vpleteného v kolo, který zemřel, aniž by obvinil nebesa z bídy, jež ho dohnala k jeho zločinu, aniž by vmetl svým soudcům do tváře jejich barbarství, aniž by proklel služebníky boží, kteří se k nim připojili,

donašeč byl totiž zloděj, který měl být se svým komplicem Raffiatem umučen v kole, pokud by nepřijal roli policejního agenta; a v tomto novém povolání byl „vysoce ceněn“. Zde máme příklad, který je silně nadsazený: vzpoura vyvolaná prostředkem relativně nových represí, který nespadal pod trestní justici, nýbrž pod policii; případ takové technické spolupráce mezi delikventy a policisty, která se stává počátkem 18. století systematická; vzbouření, při němž lid vzal na sebe úkol popraviti odsouzeného, který neprávem unikl šibenici.

48) H. Fielding, *An Inquiry*, v *The Causes of the late increase of Robbers*, 1751, s. 61.

a aniž by se rouhal Bohu, jehož byl nástrojem.⁴⁹⁾ V těchto popravách, které měly jen ukazovat hrozivou moc vladaře, lze spatřit jasný prvek karnevalu, v němž jsou role převráceny, moc je zesměšňována a zločinci se mění v hrdiny. Zahanbení se obrací; odvalha, stejně jako slzy a výkřiky odsouzených, zraňují pouze zákon. Fielding k tomu s lítostí poznamenává: „Když vidíte odsouzeného, jenž se chvěje strachy, na zahanbení nepomyslete. O to méně, je-li navíc ještě arogantní.“⁵⁰⁾ Pro lid, který je zde a dívá se, je tu vždy, dokonce i v nejextrémnější pomstě panovníka, záminka k odplatě.

Tím spíše, jestliže bylo odsouzení považováno za nespravedlivé, či jestliže bylo vidět, že je k smrti odsouzen člověk z lidu za zločin, za který by byl lépe narozenému nebo bohatšímu udělen mnohem mírnější trest. Zdá se, že některé praktiky trestní justice nebyly již v 18. století – a snad ani dříve – podporovány nižšími lidovými vrstvami. Veřejné popravy tak snadno zavadaly přinejmenším příčiny k vypuknutí bouří. Protože ti nejmuchdší – a byl to soudní úředník, kdo na to upozorňoval –, kteří nemají možnost dovolat se spravedlnosti,⁵¹⁾ mohou právě zde, kde se spravedlnost veřejně manifestuje, kam jsou povoláni jako svědkové a téměř i jako koadjutoři této spravedlnosti, intervenovat, a to dokonce fyzicky: vstoupit se svou živou silou do trestního mechanismu a redistribuovat jeho účinky; zopakovat, v jiném smyslu, násilí trestních rituálů. Byly tu nepokoje proti rozdílným trestům podle společenských tříd: v roce 1781 byl zabit farář z Champré místním šlechticem, jehož se pokusili nechat prohlásit za šíleného; „rozvztekaní sedláci, neboť byli svému pastorovi nesmírně zavázáni, se nejprve zdáli být hotovi ne-

chat se strhnout k těm nehorším krajnostem vůči svému pánovi, byli odhodláni zapálit jeho zámek... Všichni právem protestovali proti shovívavosti ministra, jenž zbavil justici prostředků k potrestání tak opovrženého zločinu.“⁵²⁾ Byly tu také nepokoje proti příliš těžkým trestům, jež postihovaly přečiny časté a považované za nepříliš závažné (jako krádež vloupáním); nebo proti trestání určitých přestupků, které byly spjaty se společenskými podmínkami, jako například drobné krádeže služebnictva; trest smrti za takový čin vzbuzoval mnoho nespokojenosti, poněvadž služebnictvo bylo početné, protože pro ně bylo v takových případech těžké dokázat svou nevinu, protože se mohli snadno stát oběťmi zlé vůle svého pánva a poněvadž shovívavost některých pánů, kteří přivírali před takovými věcmi oči, činila případy obviněných, odsouzených a popravených služů o to nespravedlivějšími. Popravy těchto sloužících zavadaly často podnět k protestům.⁵³⁾ K malé vzpouře došlo v Paříži v roce 1761 kvůli služebné, která ukradla svému pánu kousek látky. Navzdory tomu, že vše vrátila, že se přiznala a žádala o odpuštění, kupec odmítl vzít svou žalobu zpět: v den popravy lidé z tamější čtvrti zabránili jejímu oběšení, přepadli kupcův krám a vyplenili ho; nakonec byla služebná omilostněna, avšak žena, která se pokoušela, třebaže bez úspěchu, probodnout zlého kupce jehlami, byla vypovězena na tři roky.⁵⁴⁾

Dlouho byly v paměti velké soudní aféry 18. století, kdy osvícené mínění intervenovalo prostřednictvím osob filozofů a některých vysokých úředníků: Calas, Sirven, rytíř de La

49) A. Boucher d'Argis, *Observations sur les lois criminelles*, 1781, s. 128–129. Boucher d'Argis byl poradcem v Châteletu.

50) H. Fielding, *The Causes of the late increase of Robbers*, 1751, s. 41.

51) C. Dupaty, *Mémoire pour trois hommes condamnés à la roue*, 1786, s. 247.

52) S. P. Hardy, *Mes loisirs*, 14. leden 1781, díl IV, s. 394.

53) O nespokojenostech vyvolaných tímto typem odsouzení viz S. P. Hardy, *Mes loisirs*, 1778, díl I, s. 319 a 367; díl III, s. 227–228; díl IV, s. 180.

54) O tom informuje R. Anchel, *Crimes et châtiments au XVIIIe siècle*, 1933, s. 226.

Barre. Avšak méně se mluví o všech těch bouřích lidu ohledně praktik trestání. Ve skutečnosti zřídka kdy přesáhly hranice města, někdy čtvrti. Měly nicméně svůj skutečný význam. Jednak proto, že se tato hnutí, vycházející zdola, rozšířila a upoutala pozornost lépe postavených lidí, kteří jim tím, že je propagovali, dali novou dimenzi (v letech, jež předcházela Revoluci, případ Catherine Espinasové falešně usvědčené v roce 1785 z otcovraždy; případ tří mužů odsouzených v Chaumontu k lámání v kole, pro něž Dupaty v roce 1786 napsal slavné podání; či případ Marie Françoise Salmonové, již soudní dvůr v Rouenu odsoudil v roce 1782 jako travičku k upálení na hranici, ale která nebyla popravena ještě v roce 1786). A také proto, že zejména tyto nepokoje udržovaly okolo trestní justice a okolo jejích manifestací, jež měly být příkladné, stav trvalého neklidu. Jak často bylo třeba, pro zajištění klidu v okolí popraviště, učinit zákroky, jež byly „mrzuté pro lid“ a opatření „ponižující pro moc“.⁵⁵⁾ Bylo snadné pozorovat, jak při velkém divadle trestání hrozí, že bude odmítnuto právě těmi, jimž bylo určeno. Hrůza veřejných poprav ve skutečnosti rozdmýchávala ohniška nezákonnosti: ve dnech konání poprav se přerušila práce, zaplnily se krčmy, vrchnost byla vysmívána, kat, drábové a vojáci bývali zasypáni urážkami nebo kameny; dav se snažil zmocnit se odsouzence, buď aby jej zachránil, nebo aby jej zabil důkladněji; rozpoutávaly se rvačky a pro zloděje se nemohla naskytnout lepší příležitost než taková tlačení a rozruch okolo popraviště.⁵⁶⁾ Především však – a to byl důvod, proč se tyto nepokoje stávaly politicky nebezpečnými – pouze při těchto rituálech, jež měly

55) Markýz d'Argenson, *Journal et mémoires*, díl VI, s. 241.

56) Hardy vypočítává množství případů: tak například významná krádež, která byla spáchána dokonce v domě, kde byl ubytován královský hrdelní soudce, který měl asistovat při jedné popravě. *Mes loisis*, 1778, díl IV, s. 56.

ukazovat hanebné zločiny a nepřemožitelnou moc, se lid cítil tak blízko těm, kteří podstupovali trest; nikdy se necítil tak jako oni ohrožen legální mocí, která neznala ani vyváženost ani míru. Solidarita celé jedné vrstvy populace s těmi, které nazýváme drobnými delikventy – tuláky, falešnými žebráky, nužáky, kapesními zloději, přechovávači a překupníky kradebných věcí –, se projevovala neustále: odpor vůči policejní evidenci, hon na donašeče, útoky na hlídky či na vyšetřovatele o tom přinášejí svědectví.⁵⁷⁾ Právě prolomení této solidarity se stávalo cílem trestní a policejní represe. A byla to mnohem spíš tato solidarita než vládnoucí moc, která mohla z ceremonie mučení, z této nejisté slavnosti, kde násilí bylo neustále ve stavu zvratu, vyjít posílena. A reformátoři 18. a 19. století nebudou koneckonců zapomínat na to, že veřejné popravy už prostě strach v lidech nevzbuzovaly. Jedním z jejich prvních hesel byl požadavek jejich zrušení.

Abychom vymezili politický problém, jak jej klade intervence lidu při veřejných popravách, stačí citovat dva výjevy. Jeden se odehrál na konci 17. století v Avignonu. Nacházíme tu hlavní prvky divadla krutosti: fyzické střetnutí odsouzeného s katem, zvrát v zápase, pronásledování popravčího davem, odsouzený zachráněný vzbouřením lidu a násilné převrácení trestní mašinerie. Vrah jménem Pierre du Fort měl být popraven; několikrát „klopýtl o příčku na žebříku“ a na volném prostranství nebyl schopen udržet rovnováhu. „Spatřiv to kat, zakryl mu tvář kabátcem a udeřil jej zespodu kolenem do žaludku a do ledví. Když lidé uviděli, kterak mu působí přemíru utrpení, a domnívali se dokonce, že jej tam probodl bajonetem... vzbudilo to v nich soucit s postiženým a zběsily vztek vůči katovi, po němž házeli kameny, ale v té chvíli kat uvolnil oba žebříky a shodil postiženého dolů,

57) Viz D. Richet, *La France moderne*, 1974, s. 118–119.

priskočil mu k ramenům a tlačil jej, dokud žena řečeného karta nezačala jej tahat za nohy zpod šibenice. Házejíce po něm kameny způsobili, že mu v tu chvíli začala vytékat z úst krev. Avšak příval kamenů na něj dopadajících ještě zesílil, až jeden z nich dokonce zasáhl do hlavy visícího, což donutilo karta zmocnit se žebříku, po němž sestupoval v takovém chvatu, že z poloviny jeho výšky spadl a dopadl na zem přímo po hlavě. Ihned se na něj vrhl celý dav lidí. S bajonetem v ruce vstával a hrozil smrtí těm, kdo se mu přibližovali; nicméně po množství rozličných pádů a vstávání, velice zbitý, ušpiněný a téměř udušený v bahně, byl poté tažen vzrušeným a rozhněvaným davem až k univerzitě a odtud dále až k hřbitovu Cordeliers. Katův pacholek byl rovněž hrubě zbit a s ranami na hlavě a na celém těle byl odnesen do špitálu, kde zemřel několik dní poté. Mezitím však několik lidí cizích a neznámých vystoupilo po žebříku na šibenici a odřízli lano s visícím, zatímco jiní jej dole chytili, což se odehrálo až poté, co tam visel déle než celé dlouhé Miserere. A v tu dobu také byla celá šibenice zbořena a katův žebřík dav rozsekal na kousky... Děti odtáhly šibenici překotně do Rhôny.“ Co se týče odsouzeného, byl převezen na hřbitov, „aby se ho justice znovu zmocnit nemohla, a odtud byl převezen dále do kostela Saint-Antoine“. Arcibiskup mu udělil milost, nechal jej odvézt do špitálu a žádal zde pro něj zcela mimořádnou péči. Nakonec, jak dodává zapisovatel v protokolu, „jsme mu nechali vyrobit nové šaty, dva páry punčoch a boty, zkrátka oblékli jsme ho do nového od hlavy k patě. Naši kolegové mu dali košile, krátké jezdecké kalhoty, rukavice a paruku.“⁵⁸⁾

58) L. Duhamel, *Les Exécutions capitales à Avignon au XVIIIe siècle*, 1890, s. 5-6. Scény tohoto druhu se odehrávaly ještě v 19. století; mluví o nich J. Lawrence, *A History of Capital Punishment*, 1932, s. 195-198 a s. 56.

Druhý výjev se odehrál v Paříži o století později. Bylo to v roce 1775, krátce po obilném povstání. Pro silné napětí, které panovalo mezi lidmi, si úřady přály, aby poprava proběhla „tak, jak má“. Mezi popravištěm a obecnstvem, udržovaným v uctivé vzdálenosti, stály na stráži dvě řady vojáků, jedna řada obrácená k nadcházející popravě, druhá vstříc případnému vzbouření. Kontakt je rozpojen: veřejná poprava, při níž je však složka představení neutralizována, či spíše redukována na abstraktní zastrašování. Zaštitěna zbraněmi, na prázdném náměstí, justice prostě popravuje. Ukazuje-li smrt, kterou rozdává, tedy z výšky a z dálky: „Až ve tři hodiny odpoledne byly vztyčeny dvě šibenice, osmnáct stop vysoké, nepochybně pro větší příklad. Od dvou hodin se náměstí Grève a všechna okolní prostranství plnila oddíly různých vojenských složek jak pěších, tak jízdních; švýcarští i francouzští gardisté patrolovali nepřetržitě v přilehlých ulicích. Během popravy nestrpěli nikoho na náměstí Grève a všude okolo bylo lze spatřit dvojitou řadu vojáků, bajonety připraveny, jak stojí zády k sobě tak, že jedni pozorují okolí a druzí plochu náměstí; ti dva nešťastníci... volali po celou cestu, že jsou nevinní, a pokračovali v protestech dokonce i při vystupování na žebřík.“⁵⁹⁾ Jakou roli mají pro odsouzené při tomto opuštění liturgie veřejných poprav pocty lidskosti? Ze strany moci je tu v každém případě politiky strach před důsledky těchto nejednoznačných rituálů.

*

Taková dvojznačnost se zcela jasně objevila v tom, co můžeme nazvat „diskurz popraviště“. Rituál popravy vyžadoval, aby odsouzený prohlásil sám za sebe svou vinu při

59) S. P. Hardy, *Mes loisirs*, 11. května 1775, díl III, s. 67.

veřejném odprošení, které pronesl, prostřednictvím cedule, kterou nesl na sobě, a také v prohlášení, které byl nepochybně nucen učinit. Zdá se, že v okamžiku popravky mu byla dána mimo jiné i další příležitost mluvit, avšak nikoli proto, aby vykřičel svou nevinu, nýbrž proto, aby potvrdil svůj zločin a spravedlnost svého odsouzení. Kroniky uvádějí dostatečný počet proslavů tohoto druhu. Byly skutečně prosloveny? V určitém množství případů zcela jistě. Nebo se jednalo o smyšlené proslovy, které potom obíhaly jakožto příklad a napomenutí? To byl bezpochyby ještě častější případ. Jakou důvěryhodnost lze připisovat například tomu, který odkazuje k smrti Marion Le Goffové, jež byla vůdkyní slavné bandy v Bretani v polovině 18. století? Měla křičet z výšiny popraviště: „Otcové a matky, kdož mě nyní posloucháte, hlídejte a vychovávejte dobře své děti; já jsem byla v dětství prolhaná a lenivá; začala jsem tak, že jsem ukradla malý nožík za šest liardů... Poté jsem okrádala podomní obchodníky a prodavače masa; nakonec jsem vedla bandu zlodějů a to je důvod, proč jsem nyní zde. Vyprávějte to svým dětem, ať jim to slouží přinejmenším jako příklad.“⁶⁰⁾ Taková řeč má i svým slovníkem příliš blízko k morálce tradičně se nacházející v letáčích, pamfletech a kolportážní literatuře, aby nebyla apokryfem. Avšak existence žánru „posledních řečí odsouzených“ je sama o sobě příznačná. Justice potřebovala, aby její oběť určitým způsobem zaručila mučení, jemuž byla podrobena. Na zločinci bylo vyžadováno, aby sám posvětil sobě náležející trest tím, že vyhlásil ohavnost svých zločinů; byl veden k tomu, aby jako Jean-Dominique Langlade, trojnásobný vrah, prohlásil: „Poslyšte o mém hrůzném, hanebném a politováníhodném skutku, kterýž jsem spáchal v Avignonu, kde jsem zanechal ohavnou památku, když

60) A. Corre, *Documents de criminologie rétrospective*, 1895, s. 257.

jsem bez špetky lidskosti porušil posvátné zákony přátelství.“⁶¹⁾ Z jistého hlediska jsou leták a zpěv smrti doprovodným jevem procesu; či přesněji následují mechanismus, pomocí něhož veřejné mučení nechává tajnou a zapsanou pravdu procesu přecházet do těla, gesta a řeči zločince. Justice vyžadovala tyto apokryfy proto, aby byla založena v pravdě. Její výroky tak byly obklopeny všemi oněmi posmrtnými „důkazy“. Stávalo se také, že vyprávění o zločinech a životech lidí zlopověstných byla publikována čistě z propagandistických důvodů ještě před samotným procesem, a to proto, aby se posílilo rameno spravedlnosti, která byla podezírána z přemíry tolerance. Aby zdiskreditovala podvodníky, vydávala Compagnie des Fermes „bulletiny“ s výčtem jejich zločinů: v roce 1768 rozšiřovala letáky proti jistému Montagneovi, vůdci jedné bandy, o němž sám jejich redaktor napsal: „Bylo mu připsáno na vrub několik krádeží, pravda o nichž je dosti nejistá...; Montagne byl odhalen jako lítá bestie, další hyena, jež by měla být pronásledována a ulovena; v horkých hlavách z Auvergne se tato myšlenka uchytila.“⁶²⁾

Nicméně účinek této literatury, tak jako použití, byl dvojznačný. Odsouzený se cítil heroizován bohatstvím svých tak široce vystavovaných zločinů, a někdy i prohlášením své opožděné lítosti. Ukazoval se jako ten, kdo proti zákonu, proti boháčům, mocným, úředníkům, proti soudnímu maršálkovi nebo proti vojenské strážci, proti vybírání daní a proti výběřcům vede boj, v němž se lze snadno vyznat. Vyhlášené zločiny zveličovaly až do epické šíře drobné boje, které se skrývaly v stínu každodennosti. Byl-li odsouzený ukazován jako ten, kdo projevuje lítost, kdo přijímá verdikt

61) Citováno v L. Duhamelovi, s. 32.

62) Archivy Puy-de-Dôme. Citováno v M. Juillard, *Brigandage et contrebande en haute Auvergne au XVIIIe siècle*, 1937, s. 24.

soudu, kdo prosí o odpuštění za své činy u Boha i u lidí, zdálo se, jako by byl očišťován: umírá svým způsobem jako svatý. Avšak i sama neoblomnost způsobovala jeho slávu: nepodlehli mučení, dal najevo sílu, kterou žádná moc nedokáže podrobit. „V den vykonání rozsudku na mně nebylo vidět – což se jeví jako nepříliš věrohodné – žádné pohnutí při veřejné omluvě, kterou jsem vykonal, a přivedeného nakonec ke kříži neusvědčil mne žádný projev zděšení.“⁶³⁾ Temný hrdina či smířený zločinec, obránce pravdivého práva nebo síla, kterou nelze podrobit, zločinec z letáků, pamfletů, almanachů a rodokapsů s sebou přináší, pod zjevnou morálkou příkladu, který není hodný následování, celou tuto paměť bojů a konfrontací. Bylo možné pozorovat, jak se popravení zločinci po smrti stávají jistým druhem svatých, jejichž památka je uctívána a jejichž hrob je opatrován.⁶⁴⁾ Lze tu sledovat, jak popravený přecházel téměř zcela na stranu kladného hrdiny. Byli takoví, u nichž sláva a opovržení nebyly odděleny, ale koexistovaly ještě dlouhou dobu v jedné reverzibilní figuře. V celé této literatuře zločinu, která se rozšířila okolo několika významných postav,⁶⁵⁾ nemůžeme samozřejmě vidět ani čistou formu „lidového vyjádření“, a už vůbec ne organizovaný podnik propagandy a moralizování, vedený shora; bylo to místo, kde se setkáva-

63) Žalozpěv za J. D. Langladea, popraveného v Avignonu 12. 4. 1768.

64) To byl případ Tanguyho, popraveného v Bretani okolo roku 1740. Je pravda, že než byl odsouzen, započal dlouhou dobu pokání, jež mu bylo nařízeno jeho zpovědníkem. Konflikt mezi civilní justicií a náboženským pokáním? K tomuto tématu viz A. Corre, *Documents de criminologie rétrospective*, 1895, s. 21. Corre se odvolává na Trevedyho, *Une promenade à la montagne de justice et à la tombe Tanguy*.

65) Těch, které R. Mandrou nazývá dvěma velikány: Cartouche a Mandrina, k nimž je třeba ještě připojit Guilleriho (*De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1964, s. 112). V Anglii hráli podobnou roli Jonathan Wild, Jack Sheppard a Claude Duval.

la dvě obklíčení trestní praxe – určitá fronta boje proti zločinu, jeho trestání a jeho paměti. Jestliže tato vyprávění mohla být vytištěna a dána do oběhu, bylo to proto, že se od nich očekávaly efekty ideologické kontroly,⁶⁶⁾ hodnověrné bajky z malých dějin. Avšak byla-li přijímána s takovou pozorností, jestliže tvořila základ četby lidových vrstev, bylo tomu tak proto, že v nich lidé nacházeli nejen památky, ale opěrné body; zájem „zvědavosti“ je také zájmem politickým. Takže tyto texty, ve faktech, která přinášejí, v odezvě, kterou jim dávají, a ve slávě, kterou udělují zločincům, označovaným za „proslulé“, a nepochybně ve slovech samých, která používají, mohou být čteny jako diskurz s dvojí tváří (bylo by třeba studovat použití kategorií jako „neštěstí“, „hanebnost“ nebo adjektiv jako „proslulý“, „žalostný“ ve vyprávěních, jako je *Histoire de la vie, grandes voleries et subtilités de Guilleri et de ses compagnons et de leur fin lamentable et malheureuse* [Historie o životě, o velkých loupežích a vychytralých kouscích Guilleriho a jeho kumpánů a o jejich žalostném a nešťastném konci]).⁶⁷⁾

Bylo by patrně třeba porovnat tuto literaturu s „emocemi popravističtí“, kde se skrze mučené tělo střetává moc, jež soudí, se zástupem lidu, který je svědkem, spolupodílníkem, možnou a „výjimečnou“ obětí takové popravky. V brázdě ceremonie, která nesprávně usměrňuje vztahy moci, jež se snaží ritualizovat, se urychluje celá masa diskurzů, pronásledujících tutéž konfrontaci; posmrtné vyhlášení zločinů ospravedlňovalo justici, ale glorifikovalo rovněž zločince. Z tohoto důvodu požadovali reformátoři trestního systému

66) Tisk a šíření almanachů, letáků apod. byly v principu podrobovány přísné kontrole.

67) Tento titul lze nalézt v Bibliothèque bleue v Normandii spíše než v Troye (viz R. Helot, *La Bibliothèque bleue en Normandie*, 1928).

okamžité stažení oněch letáků a pamfletů.⁶⁸⁾ Z tohoto důvodu se také v lidech objevuje tak živý zájem o to, co hrálo roli spíše v příbězích drobných a každodenních nezákonností. Z tohoto důvodu také ztratily ony letáky svou důležitost při tom, jak se změnila politická funkce lidových nezákonností.

A tak tyto letáky vymizely, jakmile se rozvinula zcela nová literatura o zločinu: literatura, ve které je zločin oslavován, ovšem protože jde o jedno z krásných umění, protože může být dílem jen výjimečné povahy, protože odhaluje nestvůrnost silných a mocných, protože zločinnost je stále určitým druhem privilegia: od hrůzostrašného románu k Thomasu de Quincey, od *Otrantského zámku* k Charlesi Baudelaireovi, všude tu máme estetický přepis zločinu, který je rovněž přizpůsobením kriminality do přijatelných forem. Zdánlivě jde o objevení krásy a velikosti zločinu; ve skutečnosti je to potvrzení toho, že i velikost má právo na zločin a že ten se dokonce stává výlučným privilegiem těch, kdo jsou skutečně velcí. Krásné vraždy nejsou pro žebráky drobných nezákonností. Pokud jde o detektivní literaturu, počínaje Gaboriauem pokračuje dále v onom prvním přesunutí: pomocí úskoků, důmyslností a neobyčejné bystrosti své inteligence se kriminalista, jehož tato literatura představuje, dostává mimo jakékoli podezření; a boj mezi dvěma čistými vědomími – vědomím vraha a vědomím detektiva – ustavuje základní formu konfrontace. Jsme vskutku mnohem dále od těch vyprávění, která podrobně líčila život a zlé skutky zločince, která jej nechávala doznat se ke svým zločinům a která vypočítávala

68) Viz např. Lacreteille: „Abychom uspokojili tuto potřebu silných citů, abychom prohloubili dojem, způsobovaný velkým příkladem, necháváme obíhat ony hrůzostrašné příběhy, jichž se zmocňují básníci z lidu a rozšiřují všude jejich pověst. Tak jednoho dne vyslechne rodina u svých dveří píseň o zločinu a popravě svých synů.“ (*Discours sur les peines infamantes*, 1784, s. 106.)

jedno po druhém všechna mučení, jež vytrpěl: přesunuli jsme se od expozice faktů či od doznání k pomalému procesu odhalování; od okamžiku vykonání rozsudku k fázi vyšetřování; od fyzické konfrontace s mocí k intelektuálnímu boji mezi zločincem a vyšetřovatelem. Nebyly to pouze letáky, co zmizelo se zrozením detektivní literatury; byla to sláva neotesaného zlosyna a jeho ponurá heroizace skrze mučení a popravu. Člověk z lidu je nyní příliš jednoduchý, aby mohl být protagonistou tak subtilních pravd. V tomto novém žánru se již nevyskytují ani lidoví hrdinové, ani velkolepé popravu; je tu samozřejmě zlosyn, avšak inteligentní; a vyskytuje-li se tu trestání, nesmí se při něm trpět. Detektivní literatura přesouvá onu podívanou, která obklopovala zločince, do jiné společenské třídy. Deníky mezitím převzaly v zaznamenávání každodenních skutečností neheroickou šed drobných přestupků a jejich trestání. Rozdělení je vykonáno; lid byl zbaven dávné pýchy svých zločinů; velké vraždy se staly tichou hrou počestných občanů.

ČÁST II

Trestání

„Nechť jsou tresty přiměřené a odpovídající přestupkům, nechť trest smrti není udělován krom viníků vraždy a nechť jsou veřejná mučení, jež se přičií humanitě, zrušena.“¹⁾ Protesty proti veřejným popravám nalezneme v druhé polovině 18. století všude: u filozofů a právních teoretiků; u právníků, advokátů i členů parlamentu; v soupisu požadavků a připomínek i u zákonodárců na shromážděních. Musí se trestat jinak: zrušit fyzickou konfrontaci vládců s odsouzeným; rozplést tento boj tělo na tělo, jenž se odvíjel mezi pomstou vladaře a uspokojovaným hněvem davu prostřednictvím popravovaného a kata. Velice rychle se veřejná poprava stává nepřijatelnou. Viděno z hlediska moci, pro niž tím byla zrazována tyranie, exces, žízeň po pomstě a ona „krutá rozkoš z trestání“²⁾ to bylo pobuřující. Z pohledu oběti, která byla ponechána beznaději a od níž se přesto očekávalo, že bude blahověřit „nebi a svým soudcům, jimž se jevila býti zpustlá“³⁾ to bylo zahanbující. V každém případě to bylo nebezpečné pro

- 1) Takto shrnulo kancléřství v roce 1789 obecné stanovisko soupisu požadavků a připomínek generálních stavů k veřejnému mučení. Viz E. Seligman, *La justice sous la Révolution*, 1901, sv. I, a A. Desjardin, *Les Cahiers des États généraux et la justice criminelle*, 1883, s. 13–20.
- 2) J. Petion de Villeneuve, *Reč v Konstituantě*, *Archives parlementaires*, sv. XXVI, s. 641.
- 3) A. Boucher d'Agis, *Observations sur les lois criminelles*, 1781, s. 125.

oporu, kterou zde nacházelo – i jedno proti druhému – násilí krále a násilí lidu. Jako kdyby suverenní moc neviděla v tomto soupeření ukrutnosti výzvu, která se sama předkládá a která by mohla být jednoho dne vzata na vědomí: lid, navyklý „vidět téci krev“, snadno přistoupil na to, „že pomstít se lze pouze prolitím krve“.⁴⁾ V těchto ceremoních, které byly objektem tolika nepřátelských zájmů, můžeme pozorovat protínání přemíry ozbrojené justice a hrozícího hněvu lidu. Joseph de Maistre poznal v tomto vztahu jeden ze základních mechanismů absolutní moci: kat tvoří převodové kolo mezi vládcem a lidem; smrt, kterou přináší, je jako smrt ztročených rolníků, kteří budovali Sankt Petěrburg z močálů a morových ran; tato smrt je principem univerzality; z jedinečné vůle despoty činí zákon pro všechny a z každého zlikvidovaného těla stavební kámen státu; co na tom, že sráží nevinné! V tomtéž nebezpečném a rituálním násilí odhalovali reformátoři naopak to, co na obou stranách přesahovalo legitimní vykonávání moci: v tomto násilí se podle nich tyranie konfrontuje se vzpourou; vzájemně se vyvolávají. Je tu dvojí nebezpečí. Namísto pomsty by kriminální justice měla prostě jen trestat.

Nezbytnost trestání bez veřejného mučení se formulovala nejprve jako hlas srdce či pohoršené přirozenosti: i u těch nejničernějších vrahů je třeba brát při jejich trestání v úvahu přinejmenším jednu věc: jejich „lidskost“. V 19. století přijde den, kdy se tento „člověk“, odhalený i v zločinci, stane terčem trestní intervence, objektem, jenž má být napraven a transformován, oblastí celé řady věd a podivných praktik – „vězeňských“, „kriminologických“. Nicméně v době osvícenství tu nebyla humanita jako pozitivní téma vědění – že člověk je objektem barbarství veřejných poprav –, nýbrž jako omezení práva: legitimní hranice moci trestat. Nikoli čeho je třeba do-

4) Lachèze, Řeč v Konstituantě, 3. června 1791, *Archives parlementaires*, sv. XXVI.

sáhnout, chceme-li jej změnit, nýbrž co se musí nechat netknuté, aby byl vůbec respektován. *Noli me tangere*. To znamená konec pomsty panovníka. „Člověk“, jež reformátoři zdůrazňovali oproti despotismu popraviště, je sám o sobě rovněž člověkem-měřítkem: avšak nikoli věcí, nýbrž moci.

Je tu tedy problém: jak sloužil tento člověk-měřítko coby námitka oproti tradičním praktikám trestání? Jakým způsobem se stal hlavním morálním ospravedlněním reformního hnutí? Proč tato tak jednomyslná hrůza z veřejných poprav a tak lyrická vytrvalost v usilování o tresty, jež by měly být „humánní“? Anebo, což se toho také týká, jak se tyto dva prvky, všudypřítomné v požadavcích na zmírnění trestů – „měřítko“ a „humanita“ – artikuluji jeden ve vztahu k druhému? Prvky tak nutné a přesto tak nejisté, rovněž podezřelé a navíc spojené natolik pochybným vztahem, který se objevuje i dnes a vždy, kdykoli se znovu klade problém ekonomie trestání. Zdá se, jako kdyby 18. století vyvolalo krizi této ekonomie, a aby ji vyřešilo, navrhlo fundamentální zákon, že trest musí brát „humanitu“ jako „měřítko“, aniž by tomuto principu, považovanému přesto za nepřekročitelný, byl dán definitivní smysl. Je tedy namístě vyložit zrod a počáteční historii této enigmatické „mírnosti“.

*

Vzdává se hold velkým reformátorům – Beccariovi, Serivanovi, Dupatymu či Lacretemu, Duportovi, Pastoretovi, Targetovi, Bergassemu, redaktorům *Cahiers* nebo ústavodárenému shromáždění – za to, že uložili tuto mírnost soudnímu aparátu a „klasickým“ teoretikům, kteří ji ještě ke konci 18. století odmítali přísnými argumenty.⁵⁾

5) Viz zejména polemiku Muyarta de Vouglans proti Beccariovi, *Réfitation du Traité des délits et des peines*, 1766.

Je nicméně třeba zasadit tuto reformu do procesu, jež historici odhalili teprve nedávno studiem právnických archivů: do procesu uvolňování trestání během 18. století, či přesněji dvojího pohybu, v němž, zdá se, během tohoto období ztrácejí zločiny svůj násilný charakter, zatímco tresty se na oplátku na jedné straně zmírňují co do intenzity, avšak za cenu růstu počtu momentů, ve kterých intervenují. Od konce 17. století vskutku zaznamenáváme značné snížení počtu vražd a obecně i fyzických napadení; zdálo se, že zločiny proti vlastnictví převážily nad násilnými činy; krádeže a podvody nad vraždami a ublíženými na těle; rozptýlená, příležitostná, ale častá delikvence těch nejhudších tříd je vystřídána delikvencí omezenou a „zručnou“; zločinci ze 17. století jsou „lidé vysilení, špatně živení, zcela impulzivní, snadno vznětliví, příležitostní zločinci“; ti z 18. století jsou „mazaní, lstiví, vypočítaví chytráci“, zločinci „na okraji společnosti“;⁶⁾ konečně i vnitřní organizace delikvence se mění: velké bandy zločinců (loupežníci tvořící malé ozbrojené skupiny, mužstva pašeráků ostřelující výběrčí solné daně, propuštění či zběhnuvší vojáci, kteří se potulují společně) mají tendenci se rozpadat; lehce pronásledovatelní, a tedy donucení k vytváření menších skupin – často o pouhé hrstce mužů –, aby mohli nepozorovaně procházet, spokojovali se s méně nápadnými operacemi, s menším zapojením sil a s menším rizikem masakrů: „Fyzická likvidace anebo rozbití velkých band... uvolnily po roce 1755 pole pro delikvenci namířenu proti majetku, jež se od nynějška ukazuje býti individualistická, která je nicméně ve skutečnosti provozována malými skupinkami složenými z drobných lupičů či kapsářů: jejich síla zřídka přesahuje počet čtyř osob.“⁷⁾ Všeobecné změny odve-

dly nezákonnost od přímého útoku na tělo a obrátily ji více či méně přímo k hmotným statkům; od „kriminality mas“ ke „kriminalitě hranic a okraje společnosti“, vyhrazené z části jen profesionálům. Může se tedy zdát, jako kdyby šlo o postupný pokles toho nejnižšího stavu – „odstraňování napětí, která ovládala lidské vztahy... lepší kontrola násilných postupů“⁸⁾ – a jako kdyby samy nezákonné praktiky uvolnily své sevření těla a byly namířeny k jiným cílům. Zmírnění zločinů předcházelo zmírnění zákona. Nicméně tato transformace nemůže být oddělena od několika procesů, které probíhaly pod její úrovní; především, jak poznamenává P. Chaunu, nemůže být oddělena od modifikací souboru ekonomických tlaků, od jistého obecného vzestupu životní úrovně, od prudkého demografického nárůstu, od rozmnožení bohatství a majetku a od „potřeby bezpečnosti, která je následovala“.⁹⁾ Kromě toho lze v průběhu 18. století zaznamenat jisté přitvrzení justice, jejíž texty vykazují v mnoha bodech vyšší přísnost: v Anglii bylo do počátku 19. století definováno 223 závažných zločinů, z nichž plných 156 bylo zavedeno během posledního sta let;¹⁰⁾ ve Francii byly zákony o potulce od počátku 17. století obnoveny a posíleny ně-

6) P. Chaunu, *Annales de Normandie*, 1962, s. 236, a 1966, s. 107–108.

7) E. Le Roy-Ladurie, v *Contrepoint*, 1973.

8) N. W. Mogensen, *Aspects de la société augeronne aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1971; strojopis dizertační práce, s. 326. Autor ukazuje, jak jsou v oblasti Auge násilné zločiny v předvečer Velké francouzské revoluce čtyřikrát méně časté než na konci vlády Ludvíka XIV. Obecně vzato poukazují práce vedené Pierrem Chaunem o zločinnosti v Normandii na vzestup podvodů na úkor násilností. Viz články B. Bouteleta, J. Cl. Gégota a V. Boucherona v *Annales de Normandie* z let 1962, 1966 a 1971. V případě Paříže viz P. Petrovitch v *Crime et criminalité en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1971. Týž jev nastal, jak se zdá, i v Anglii; viz Ch. Hibbert, *The Roots of Evil*, 1966, s. 72; a J. Tobias, *Crime and Industrial Society*, 1967, s. 37n.

9) P. Chaunu, *Annales de Normandie*, 1971, s. 56.

10) T. F. Buxton, *Parliamentary Debate*, 1819, s. XXXIX.

kolikrát za sebou; stále těsnější a úzkostlivější vykonávání spravedlnosti vedlo k tomu, že byla věnována pozornost veškeré drobné delikvenci, kterou by bylo jinak možné nechat lehce unikat: „spravedlnost se v průběhu 18. století stávala stále pomalejší, tíživější a přísnější ke krádežím, jejichž četnost relativně vzrůstala a vůči nimž nyní vstoupilo do hry buržoazní pojetí třídní spravedlnosti“;¹¹⁾ rostl také, zvláště ve Francii a ze všeho nejvíce v Paříži, policejní aparát, který zabráňoval rozvoji organizované a veřejně se projevující kriminality a odsouval ji směrem k diskretnějším formám. A k tomuto souboru opatření musíme ještě připojit poměrně všeobecně rozšířené přesvědčení o neutuchajícím a nebezpečném nárůstu zločinnosti. Zatímco dnešní historikové konstatují úbytek velkých band záškodníků, Le Trosne je viděl, jak se jako mračna kobylek vrhají na francouzský venkov: „Je to tento nenasytý hmyz, který dennodenně pustoší obživu malých rolníků. Jsou to, abychom se vyjádřili přímo, vojska nepřátel, roztroušená po celém teritoriu, jež tam žijí vskrytu jako na dobytém území a vybírají opravdové dávky ve jménu almužen;“ ti nejchudší venkované platí víc než na daních; ti, jejichž daň je vyšší, platí přinejmenším třetinu svých příjmů.¹²⁾ Většina pozorovatelů tvrdí, že delikvence roste; v to spadají též zastánci větší přísnosti a také ti, kteří se domnívají, že kdyby spravedlnost více omezila své násilí, byla by účinnější a méně náchylná ustupovat před následky

11) E. Le Roy-Ladurie, v *Contrepoint*, 1973. Studie A. Fargeho o krádežích potravin v Paříži v 18. století (*Le Vol d'aliments à Paris au XVIIIe siècle*, 1974) potvrzuje tuto tendenci: mezi lety 1750 až 1755 posílalo 5 % rozsudků tyto zloděje potravin na galeje, ale v letech 1775 až 1790 to bylo již 15 %: „Přísnost tribunálů se časem vystupňovala... ohrožením užitečných hodnot společnosti, která si přála být vůči majetku spofádaná a uctívá.“ (S. 130–142.)

12) G. Le Trosne, *Mémoires sur les vagabonds*, 1764, s. 4.

svých rozhodnutí;¹³⁾ zahrnuje to rovněž soudní úředníky, prohlašující, že jsou množstvím případů přetížení: „lidská bída a korupce mravů znásobily počty zločinů i viníků“;¹⁴⁾ v každém případě to dosvědčovala reálná praxe tribunálů. „Éra revoluce a císařství se ohlašuje již v posledních letech *ancien régime*. Zvyšování rizika v procesech v letech 1782 až 1789 je překvapivé. Vidíme přísnost ohledně chudých, smlouvené odmítání svědectví, vzrůst vzájemné nedůvěry, nenávisti a strachu.“¹⁵⁾

Ve skutečnosti tvoří přechod od násilných zločinů ke zločinům podvodným součástí celého komplexního mechanismu, v němž figuruje rozvoj výroby, zvyšování bohatství, intenzivnější právní i morální posuzování vztahů k majetku, přísnější metody dohlížení, úzkostlivější členění populace, lépe přizpůsobené techniky získávání a shromažďování informací: přesouvání nezákonných praktik je souvztažné s určitým rozpětím a vytříbením praktik trestání.

Byla to všeobecná proměna postoje, „proměna, která náleží do sféry ducha a podvědomí“?¹⁶⁾ Snad, avšak pravděpodobněji a bezprostředněji to bylo úsilí o přizpůsobení mechanismu moci, které ohraničují existenci jednotlivců; adaptace a tříbení aparátů, jež mají na starosti a pod dohledem jejich každodenní chování, jejich identitu, jejich aktivitu, jejich zdánlivě nevýznamná gesta; je to jiná politika ohledně tohoto množství těl a sil, která konstituuje populaci. To, co se zde

13) Viz například C. Dupaty, *Mémoire justificatif pour trois hommes condamnés à la roue*, 1786, s. 247.

14) Jeden z prezidentů Chambre de la Tournelle v dopise adresovaném králi z 2. srpna 1768, citováno v A. Farge, *Le Vol d'aliments à Paris au XVIIIe siècle*, 1974, s. 66.

15) P. Chaunu, *Annales de Normandie*, 1966, s. 108.

16) Výraz pochází z N. W. Mogensena, *Aspects de la société augeronne aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1971; strojopis dizertační práce.

rýsuje, není nepochybně ani tak nový ohled na lidskost odsouzených – veřejná mučení jsou stále ještě častá, a to i za lehčí zločiny –, jako spíše tendence k jemnější a detailnější justici, k užšímu trestnímu rozčlenění tělesa společnosti. V kruhovém procesu se zdvihá práh, po jehož překročení dochází k násilným činům, kontroly jsou mnohem častější, trestní intervence vyspělejší a zároveň početnější.

Porovnáme-li tento proces s kritickým diskurzem reformátorů, všimneme si značné strategické souvislosti. Předtím než ustanovili principy nového trestání, vytýkali tradiční justici právě excesivní povahu trestů; avšak spíš exces, který je spjat s neregulérností, než ten, jenž plyne ze zneužití moci trestat. 24. března 1790 otevírá Thouret v Konstituantě diskusi o nové organizaci soudní moci. Moci, jež je podle něj ve Francii „zbavena své přirozenosti“, a to trojím způsobem. Soukromým přivlastněním: místa úředníků se kupují; dědí se z otce na syna; mají směnnou hodnotu, a je tedy ve skutečnosti možné je získat za úplat. Konfuzí dvou typů moci: té, která vykonává spravedlnost a vynáší rozsudky v souladu se zákony, a té, která vytváří samotné zákony. A konečně existencí celé řady privilegií, která činí vykonávání spravedlnosti nevěrohodným: existují tribunály, procesy, obhájci, a dokonce přestupky, které jsou „privilegované“ a které spadají mimo rámec obecného práva.¹⁷⁾ To je jen jedna z bezpočtu formulací kritik starých již přinejmenším půl století, které všechny odsuzují v této nepřirozenosti princip neregulérní justice. Trestní justice je neregulérní především pro množství instancí, jež jsou pověřeny ji zajišťovat, aniž by někdy tvořily jednotnou a spojitou pyramidu.¹⁸⁾

17) *Archives parlementaires*, sv. XII, s. 344.

18) O této otázce se lze mimo jiné dočíst v S. Linguet, *Nécessité d'une réforme dans l'administration de la justice*, 1764, nebo A. Boucher d'Argis, *Cahier d'un magistrat*, 1789.

I když ponecháme stranou církevní jurisdikci, musíme vzít v úvahu diskontinuitu, překrývání a konflikty mezi různými právními systémy: jednak práva šlechty, jež byla stále ještě důležitá zejména při potlačování drobných deliktů; práva krále, jež byla sama o sobě velmi početná a špatně koordinovaná (soudy panovníků se často dostávaly do konfliktu s rychtářskými soudy, a především se soudy odvolacími, které byly vytvářeny později jako zprostředkující instance); jednak práva, která jsou *af de facto* nebo *de jure* zajišťována administrativními instancemi (jako je intendant) nebo policejními instancemi (jako je velitel četnictva či policejní úředníci); k tomu je též třeba připojit právo krále nebo jeho zástupce na rozhodnutí o uvěznění nebo vyhoštění, které stojí mimo veškerou regulérní proceduru. Tyto nesčetné instituce se svým přebytkem neutralizují a jsou neschopné pokrýt těleso společnosti v celém jeho rozsahu. Jejich propletenost způsobuje trestní justici paradoxně jisté mezery. Je nesouvislá díky různosti zvyků a procedur, jež přetrvává navzdory všeobecnému nařízení z roku 1670; je nesouvislá díky vnitřním konfliktům o kompetence; je nesouvislá díky partikulárním zájmům – politickým a ekonomickým –, jež se každá instance pokouší hájit; a konečně je nesouvislá i kvůli intervencím královské moci, které mohou prostřednictvím udílení milosti, zmírnění trestů, převedení trestu k vyšší instanci královského soudu nebo přímým tlakem na soudní úředníky zabránit regulérnímu a přísnému fungování justice.

Kritika reformátorů je spíš než proti slabosti či krutosti namířena proti špatné ekonomii moci. Příliš mnoho moci bylo v rukou nižších zastupitelů jurisdikce, takže mohli – za pomoci ignorance a bády odsouzených – přehlížet odvolávání se na právo a vynášet bez kontroly svévolné rozsudky; příliš mnoho moci bylo na straně žalobce, jemuž byly dány téměř neomezené prostředky k usvědčování, zatímco obža-

lovaný stál vůči němu bezbranný, což vedlo soudce k tomu, že byli někdy přehnaně přísní a někdy naopak, v reakci na to, příliš shovívaví; příliš mnoho moci bylo v rukou soudců, kteří se mohli spokojit s malichernými důkazy, pokud byly „legální“, a kteří disponovali značnou svobodou ve volbě trestů; příliš mnoho moci bylo přisuzováno i „královým mužům“ nejen ve vztahu k obžalovaným, ale i vzhledem k ostatním soudním úředníkům; a konečně, příliš mnoho moci bylo vykonáváno samotným králem, protože mohl pozastavit běh soudního procesu, měnit jeho rozhodnutí, sesazovat soudní úředníky, odvolávat je nebo je posílat do vyhnanství, nahrazovat je soudci s královským pověřením. Ochromení justice bylo mnohem méně spjato s oslabením než se špatně regulovanou distribucí moci, s její koncentrací na určitém počtu míst a s konflikty, diskontinuitami, jež z toho vyplynuly.

Tato dysfunkce moci odkazuje k centrálnímu excessu: k tomu, co by bylo možné nazvat monarchická „nadmoc“ [surpouvoir], která ztotožňuje právo trestat s osobní mocí panovníka. Tato teoretická identifikace činí z krále *fons iustitiae*, ale její praktické důsledky lze dešifrovat až do momentů, které vypadají jako opozice vůči králi a které omezují jeho absolutismus. Proto měl král, který si udělil právo pro potřeby státní pokladny prodávat úřady justice, které mu „patřily“, před sebou úředníky, držitele svých pověření, nejen neposlušné, ale přímo zaujaté, náchylné ke kompromisům. Proto také bez ustání vytvářel nové úřady, čímž rozmnožoval konflikty moci a kompetence. Proto vykonával příliš úzce moc nad svými „muži“ a uděloval jim moc téměř naprostou, což ještě zesilovalo konflikt v rámci úředního aparátu. Proto justici konkuroval množstvím ukvapených procesů (vykonávaných veliteli četnictva či policejními úředníky) nebo administrativními opatřeními, čímž paralyzoval justici pravidelnou, jež se pak stávala někdy shovívavou a nejistou, jindy však uspěchanou a přísnou.¹⁹⁾

Kritizována však nebyla tolik, či nejen, privilegia justice, její svévole, její starodávná arogance, její nekontrolovatelná práva; spíše to byla směs slabosti a excessu, směs přemrštěnosti a mezer, a především sám princip tohoto smísení, monarchická nadmoc. Pravým cílem reformy, a dokonce i v jejích nejobecnějších formulacích, nebylo ani tak založit nové právo trestat postavené na principech větší rovnosti, ale ustavit novou „ekonomii“ moci trestat, zajistit její lepší distribuci, tak, aby nebyla ani příliš koncentrovaná na několika privilegovaných místech, ani příliš rozdělená mezi proti sobě stojícími instancemi; aby byla rozdělená v homogenních kruzích, schopných působit všude, spojitě a až do nejjemnějšího zrnka sociálního tělesa.²⁰⁾ Reforma trestního práva musí být chápána jako strategie nového uspořádání moci trestat podle modalit, které ji učiní více pravidelnou, více účinnou, více konstantní a méně detailní ve svých účincích; které zkrátka zvýší její efektivitu při snížení jejích ekonomických nákladů (to znamená, že ji oddělí od systému vlastnictví, kupování a prodávání, od podplácení nejen při získávání úřadů, ale samotných rozhodnutí) a jejích nákladů politických (jejím oddělením od svévole monarchické moci). Nová právní teorie trestání odpovídá ve skutečnosti nové „politické ekonomii“

19) K této kritice „přebytku moci“ a jeho špatné distribuce v soudním aparátu viz zejména C. Dupaty, *Lettres sur la procédure criminelle*, 1788; P. L. de Lacroette, *Dissertation sur le ministère public* v *Discours sur le préjugé des leins infamantes*, 1784; G. Target, *L'Esprit des cahiers présentés aux États généraux*, 1789.

20) Viz N. Bergasse o soudní moci: „Je nutné, aby zabraňující každému druhu činnosti proti politickému zřízení a jakémukoli vlivu na vůli těch, kdo se účastní formování takového zřízení nebo jeho udržování, proto, aby chránila všechna individua a všechna práva, disponovala tato moc silou, která by byla všemocná při obraně a při zabezpečení a která by se stala naprosto bezmocnou, jestliže by změnila své určení a směřovala k jakémukoli zneužití při utlačování.“ (*Rapport à la Constituante sur le pouvoir judiciaire*, 1789, s. 11–12.)

moci trestat. Je tedy zřejmé, proč tato „reforma“ neměla žádný jedinečný moment vzniku. Na počátku této reformy nestojí ani nejosvícenější občané podléhající soudu, ani filozofové, ti nepřátelé despotismu a přátelé humanity, dokonce ani sociální skupiny oponující zákonodárcům. Či přesněji, nejsou to pouze oni; v tomto globálním projektu nové distribuce moci trestat a nového rozdělení jejích účinků se protnul mnoho různých zájmů. Reforma nebyla připravena vně soudního aparátu a proti všem jeho představitelům; byla z podstatné části připravena uvnitř něj, velkým počtem soudních úředníků a na základě cílů, které jim byly společné, a konfliktů moci, které je stavěly proti sobě. Reformátoři jistě netvořili mezi úředníky většinu; byli to však přece muži práva, kteří načrtli všeobecné principy reformy: moc soudit by neměla být zatížena bezprostředním vykonáváním suverénní moci vladaře; měla by být osvobozena od nároků vydávat zákony; měla by být zbavena majetkových vztahů; a neměla by mít jinou funkci než soudit, plně vykonávat svou moc. Zkrátka aby moc soudit již nespočívala na množství nespojitých, někdy si i protirečících privilegií, udělovaných suverénní mocí, nýbrž na spojitě distribuovaných účincích svrchované státní moci. Tento obecný princip definuje celkovou strategii, která zahrnovala celou řadu různých bojů. Bojů filozofů jako Voltaire a novínářů jako Brissot či Marat; ale také bojů soudních úředníků, jejichž zájmy však byly velmi rozmanité: Le Trosne, rada soudu první instance v Orléansu, a Lacretelle, generální advokát v parlamentu; Target, který se spolu s členy parlamentu stavěl proti Maupeouově reformě; ale také J. N. Moreau, jenž podporoval královskou moc proti parlamentářům; též Servan a Dupaty, oba soudní úředníci, kteří však byli v konfliktu se svými kolegy, atd.

Po celé 18. století uvnitř i vně soudního aparátu, v každodenních trestních praktikách, stejně jako v kritice institucí lze sledovat, že se formuje nová strategie vykonávání moci tres-

tat. A „reforma“, tak jak se formuluje v teoriích práva či jak je schematicky podána v jednotlivých projektech, je, řečeno jasně, politickým nebo filozofickým obnovením této strategie s prvotními cíli: učinit trestání a potlačení nezákonností pravidelnou funkcí, koextenzivní se společností; trestat nikoli méně, nýbrž lépe; trestat možná s menší přísností, avšak proto, aby se trestalo s větší univerzálností a nutností; vpravit moc trestat hlouběji do těla společnosti.

*

Situace, ze které se zrodila reforma, tedy nebyla situací nové senzibility; byla to situace jiné politiky vzhledem k nezákonnostem.

Obecně lze říci, že za *ancien régime* měly různé sociální vrstvy své rozpětí tolerovaných nezákonností: nedodržování jistého pravidla, zanedbávání početných výnosů či nařízení patřilo k podmínkám politického a ekonomického fungování společnosti. Že je to rys, který není pro *ancien régime* jedinečný? Bezpochyby. Avšak tato nezákonnost byla natolik hluboce zakotvena a byla tak nezbytná pro život každé sociální vrstvy, že měla v jistém smyslu i svou soudržnost a svou vlastní ekonomii. Někdy přijala formu naprosto statutární – což z ní činilo spíš pravidelné zproštění než nezákonnost: byla to privilegia přiznaná jednotlivcům nebo společenstvím. Někdy měla formu masivního a všeobecného nedodržování, což způsobovalo, že v průběhu desetiletí, někdy i staletí, mohla být nařízení bezpočtukrát vydávána a obnovována, aniž by to kdy vedlo k jejich plnění. Někdy šlo o postupné zastarávání zákonů, jež poskytovalo prostor pro jejich náhlé znovuoživení. Někdy to byl tichý souhlas moci, přehlížení či prostě neschopnost účinně prosazovat zákon a stíhat jeho narušitele. Nejméně zvýhodněné vrstvy populace neměly v principu žádná privilegia: získávaly však pro-

spěch v rámci okraje toho, co jim bylo uloženo zákony a zvyky, z prostoru tolerance, získaného ať silou či zatvrzelostí; a tento prostor byl pro ně natolik neodmyslitelnou podmínkou existence, že byly vždy připraveny vzbouřit se, aby jej bránily; opakovaně prováděné pokusy omezit tento prostor uplatňováním starých pravidel nebo třibením represivních procedur vyprovokovaly ve všech případech lidové bouře, tak jako pokusy o omezení jistých privilegií pobuřovaly šlechtu, klerus i buržoazii.

Tato nezbytná nezákonnost, jejíž specifické formy si každá společenská vrstva nesla s sebou, byla zachycena v celé řadě paradoxů. V nižších oblastech byla spojována s kriminalitou, od níž ji bylo těžké odlišit alespoň právně, ne-li morálně: od fiskální nezákonnosti k nezákonnosti celní, k pašování, loupení, ozbrojenému boji proti výběřcům daní a později i proti samotným vojákům, a konečně až ke vzpouře vedla spojitá souvislost, v níž bylo těžké vyznačit hranice; nebo dále potulka (přísně trestaná ve smyslu nařízení, jež však nebyla téměř nikdy naplňována) s loupením, kvalifikovanými krádežemi, někdy i s vraždami sloužila jako přívětivé prostředí pro nezaměstnané, pro dělníky, kteří neoprávněně opustili své zaměstnavatele, pro služebnictvo, které z jakéhokoli důvodu uprchlo od svých pánů, pro učedníky, s nimiž bylo zle zacházeno, pro dezertéry, pro všechny, kteří chtěli uniknout nucenému verbování. Takže kriminalita se opírala o mnohem širší nezákonnost, k níž byly lidové vrstvy připoutány jako ke svým existenčním podmínkám; a naopak, tato nezákonnost byla trvalým faktorem růstu kriminality. Odtud ona nejasnost v postojích veřejnosti: na jedné straně měl zločinec – zejména pokud šlo o pašeráka nebo rolníka, stíhaného pro vymáhání dluhů od svého pána – prospěch ze spontánní solidarity: v jeho násilnostech byla spatřována přímá souvislost s dávnými boji; avšak na druhé straně ten, kdo pod ochranou nezákonnosti přijímané urči-

tu populací spáchal zločiny na úkor této populace, například žebravý tulák, který kradl a vraždil, se snadno stával objektem zvláštní nenávisti: obrátil proti těm nejméně zvýhodněným nezákonnost, která byla integrována do jejich podmínek existence. Takto se okolo zločinů splétaly sláva i ostouzení; účinná pomoc i strach se střídaly vzhledem k této pohyblivé populaci, o níž se vědělo, že je tak blízko, která však byla pocífována jako místo, kde se může zrodit zločin. Lidová nezákonnost zahrnovala celé jádro kriminality, jež zde měla krajní formu a současně představovala vnitřní nebezpečí.

Mezi nezákonností spodiny a tou, která náležela jiným společenským kastám, neexistovala ani přímá konvergence, ani podstatná protikladnost. V obecném smyslu udržovaly tyto různé nezákonnosti, vlastní jednotlivým skupinám, vzájemné vztahy, které byly zároveň vztahy rivality, konkurence, střetu zájmů, ale i vzájemné podpory, napomáhání: sedláky odmítnuté placení jistých státních či církevních dávek nebylo nutně pokládáno pozemkovými vlastníky za špatné; nedodržování některých továrních nařízení řemeslníky bylo často některými novými podnikateli podporováno; pašování – příběh Mandrina, vítaného celou populací, přijímaného na zámcích a bráněného dokonce členy parlamentu, to dokazuje – se těšilo široké podpoře. Nakonec bylo v 17. století možné spatřit, jak se rozličná fiskální odmítání sdružovala v mohutných vzpourách, jichž se účastnily vrstvy populace, které si byly jinak zcela vzdálené. Vzájemná souhra nezákonností byla zkrátka součástí politického a ekonomického života společnosti. Nebo ještě přesněji: v trhlíně, která se každodenně rozšiřovala lidovými nezákonnostmi, se odehrálo jisté množství transformací (například zastaralost Colbertových nařízení, nedodržování celních omezení uvnitř království, rozpuštění cechovních praktik); vždyť buržoazie tyto transformace potřebovala;

částečně na nich založila ekonomický růst. Tolerance byla tedy podporována.

V druhé polovině 18. století měl proces tendenci se převrátit. Nejprve s všeobecným zvyšováním bohatství, ale rovněž s masivním demografickým nárůstem, se terčem lidové nezákonnosti stávají v první řadě již nikoli práva, nýbrž majetek; chmatáctví a krádeže postupně nahrazují pašování a ozbrojený boj proti daňovým agentům. V tomto ohledu se sedláci, statkáři, řemeslníci často cítí být jejími hlavními oběťmi. Le Trosne nepochybně pouze zveličuje skutečnou tendenci, když popisuje sedláky trpící vydlážděním od tuláků ještě více než dřívějším vymáháním feudálních dávek: zloději se na ně dnes vrhají jako mračno zhubného hmyzu, plence sýpky a požirající jejich úrodu.²¹⁾ Lze říci, že v 18. století se postupně projevuje krize lidové nezákonnosti; a ani hnutí z počátku Velké francouzské revoluce (týkající se odmítnutí panských práv), ani ta pozdější hnutí, v nichž se spojovaly boj proti právním pozemkovým vlastníkům, politické a náboženské protesty či odmítání majetkových odvodů, ji ve skutečnosti neupevnila v její staré a vlídné formě. Navíc ji buržoazie, ačkoli její značná část přijala bez velkých problémů nezákonnost týkající se některých práv, příliš nepodporovala v případech, kdy šlo o to, co považovala za práva týkající se vlastnictví. Nic není v této věci charakterističtější než problém venkovské delikvence z konce 18. století a zejména od vypuknutí Revoluce.²²⁾ Přechod k intenzivnímu zemědělství vykonával na uživatelská práva, na tolerance, na obecně přijímané drobné nezákonnosti stále větší vynucený tlak. Nadto se vlastnictví pozemků, dosahované nyní částečně i buržoazií a zbažené tak feudálních břemen, která je zatěžovala, stává

vlastnictvím absolutním: všechny tolerance, jichž sedláci dosáhli nebo které si zachovali (opuštění starých povinností či upevnění neregulérních praktik: právo volné pastvy na státní, sbírání klestí atd.), jsou nyní stíhány novými vlastníky, kteří jim dali jasný a jednoznačný status trestného činu (podněcující tak v populaci řadu řetězových reakcí čím dál nezákonnějších nebo, chcete-li, čím dál zločinnějších: rozbití ohrady, krádež či zabíjení dobytka, zakládání požárů, násilnosti, vraždy).²³⁾ Právní nezákonnost, jež často zajišťovala přežití těch nejhudších, se postupně s novým statusem vlastnictví stala nezákonností majetkovou. Tu však bude třeba trestat.

A tato nezákonnost, ačkoli byla buržoazií spíše potlačována, pokud šlo o pozemkové vlastnictví, byla v případě obchodního a průmyslového vlastnictví zcela nepřijatelná: rozvoj přístavů, vznik velkých obchodních center, kde se shromažďuje zboží, organizování dílen obrovských rozměrů (s odpovídající masou materiálu, nástrojů a výrobků, které patřily podnikateli a nad nimiž bylo těžké udržovat dohled), to vše nutně vyžadovalo také přísné potlačení nezákonnosti. Způsob, jímž má být bohatství podle zcela nových kvantitativních měřtek investováno ve zboží a ve strojích, předpokládá systematickou a ozbrojenou netoleranci vůči nezákonnosti. Fenomén je naprosto nejviditelnější tam, kde je nejvyšší ekonomický rozvoj. Kvůli této naléhavé potřebě potlačit nesčetné nezákonné praktiky hodlal Colquhoun podat jen pro město Londýn vyčíslené důkazy: podle odhadů podnikatelů a pojišťovacích společností vzrůstaly krádeže zboží dováženého z Ameriky a přechodně uskladněného na březích Temže rok co rok o 250 000 liber; jen v samotném londýnském pří-

21) G. Le Trosne, *Mémoire sur les vagabonds*, 1764, s. 4.

22) Y.-M. Bercé, *Croquants et nu-pieds*, 1974, s. 161.

23) Viz O. Festy, *Les Délits ruraux et leur répression sous la Révolution et le Consulat*, 1956; M. Agulhon, *La vie sociale en Provence*, 1970.

stavu (když nepočítáme části přístavu patřící vojenskému námořnictvu) bylo každý rok ukradeno zboží za přibližně 500 000 liber; k tomu je třeba připočíst 700 000 liber ve vlastním městě. Při tomto nepřetržitém loupení je podle Colquhouna třeba povšimnout si tří jevů: jednak napomáhání a často i aktivního podílíctví úředníků, dozorců, předáků a dělníků: „když se na jednom místě shromáždí velké množství dělníků, nutně se mezi nimi nachází mnoho špatných charakterů“; jednak existence celé organizace nedovoleného obchodu, která začíná v dílnách nebo v docích, pokračuje dále přes přechovávače – přechovávače ve velkém, kteří se specializovali na určité typy zboží, a přechovávače v malém, jejichž výkladní regály nabízely jen „staré kusy rezavého železa, hadry a obnošené šaty“, zatímco v zadních místnostech obchodu se skrývala „námořní munice nejvyšší ceny, měděné hřebíky a šrouby, kusy litiny a vzácných kovů, výrobky ze Západní Indie, nábytek a hromada zboží nakoupeného od dělníků všeho druhu“ – až po překupníky a kolportéry, kteří ukradené zboží rozváželi daleko na venkov;²⁴⁾ a konečně výroba falešných peněz (po celé Anglii bylo roztroušeno 40 až 50 penězokazeckých dílen, které nepřetržitě pracovaly). Tento ohromný podnik, zahrnující současně rozkrádání i konkurenci, totiž usnadňoval celý soubor tolerancí: některé platily téměř jako nabytá práva (například právo shromažďovat z lodí kusy železa či odřezky lana nebo znovu prodávat zlomky cukru); jiné jsou řádu morálního akceptování: analogie, s níž se toto loupení spojovalo v duchu svých vykonavatelů, jako pašování, „familiárně s těmi druhy přestupků, které vůbec nepociťovali jako něco nesprávného“.²⁵⁾

24) P. Colquhoun, *Traité sur la police de Londres*, fr. překlad, 1807, sv. I. Na stranách 153–182 a 292–339 podává Colquhoun velice detailní popis těchto postupů.

25) *Tamtéž*, s. 297–298.

Bylo tedy nutné kontrolovat a zaznamenávat všechny nedovolené praktiky. Bylo třeba, aby byly přestupky přesně definovány a s jistotou trestány, aby se v tomto množství nezákonností, stídaně tolerovaných a trestaných se zcela neadekvátním pobouřením, určilo, co je nepřípustný přestupek, jehož původce by byl podroben trestu, před nímž není úniku. S novými formami akumulace kapitálu, výrobních vztahů a právního statusu vlastnictví se lidové nezákonné praktiky, ať už se odvíjely v tiché, každodenní tolerované formě nebo ve formě násilnosti, změnily z právních nezákonností na nezákonnosti týkající se majetku. Krádež se postupně stala jednou z hlavních výmluv legality na její cestě vedoucí od společnosti právně-politických dávek ke společnosti přivlastnění si výrobních prostředků a produktů. Nebo řečeno jinak: ekonomie nezákonností se restrukturovala spolu s rozvojem kapitalistické společnosti. Majetková nezákonnost byla oddělena od nezákonností právní. Toto rozlišení v sobě skrývá opozici mezi třídami, protože ty nezákonnosti, které byly lidovým vrstvám nejpřístupnější, byly nezákonnosti majetkové – násilné převody majetku; a protože si na druhé straně buržoazie rezervuje právní nezákonnosti pro sebe: možnost obcházet svá vlastní nařízení a své vlastní zákony, zajistit si pro sebe celou ohromnou oblast ekonomického oběhu hrou, kterou rozvíjí na pomezí zákonů – na pomezí, jež bylo předjímano jejím mlčením nebo uvolněno faktickou tolerancí. A toto přerozdělení nezákonností se promítlo dokonce ve specializaci soudních obvodů: pro majetkové nezákonnosti – pro krádeže – byly řádné a trestní soudy; pro právní nezákonnosti – podvody, daňové úniky, nezákonné obchodní operace – byly speciální právní instituce, jejichž jednání končila smírem, vyrovnáním, mírnými pokutami atd. Buržoazie si vyhradila plodnou oblast právních nezákonností. Současně s vytvořením této diferenciacie se ukazuje nutnost nepřetržitého policejního rozčleňování, které míří

výslovně proti těmto majetkovým nezákonnostem. Ukazuje se, že je nutné opustit starou ekonomii trestající moci, jejímiž principy byly konfuzní a proděravělá mnohost instancí, přerozdělení a koncentraci moci, jež byly souvztažné s nehybností a nevyhnutelnou tolerancí, s tresty budícími pozornost svou manifestací a nahodilými při svém uplatňování. Ukazuje se, že je nutné definovat strategii a techniky trestání, kde ekonomie kontinuity a permanence nahradí ekonomii spotřeby a excesu. Trestní reforma se zkrátka zrodila v průsečíku boje proti „nadbytečné moci“ panovníka a „podprahové moci“ získaných a tolerovaných nezákonností. A byla-li tato reforma něčím více než pouhým přechodným výsledkem souhry nahodilých okolností, bylo tomu tak proto, že mezi touto nadbytečnou a podprahovou mocí byla utkána celá síť vztahů. Forma monarchické suverenity, která na stranu panovníka umísťovala přívazek zjevné, neomezené, osobní, nekontrolované a nespojitě moci, ponechávala na straně podřízených subjektů svobodný prostor trvalé nezákonnosti; ta byla jakoby korelátou onoho typu moci. Tak jak se svalovala vina na různá panovnická privilegia, tak se ve stejné době útočilo proti fungování těchto nezákonností. Oba cíle spolu souvisely. A podle okolností či partikulárních taktik dávali reformátoři přednost tomu nebo onomu. Le Trosne, fyziokrat, který byl radou prezidiálního soudu v Orléansu, tu může sloužit jako příklad. V roce 1764 publikoval pojednání o potulce: je to líheň zlodějů a vrahů, „kteří žijí uprostřed společnosti, aniž by byli jejími členy“, kteří vedou „skutečnou válku proti všem občanům“ a kteří existují mezi námi „ve stavu, o němž se předpokládá, že zde byl před ustavením občanské společnosti“. Vyžaduje pro ně co nejpřísnější tresty (a je příznačné, že vyjadřuje své překvapení nad stavem, kdy je s nimi zacházeno shovívavěji než například s pašeráky); žádá, aby byla posílena policie, aby je jízdní četnictvo stíhalo za pomoci populace, jež trpí jejich krádežemi; dožaduje

se, aby tito neužiteční a nebezpeční lidé „byli osvojeni státem a náleželi mu jako otroci svým pánům“; a v případě potřeby by se měly organizovat kolektivní hony v lesích, aby odtud byli vyštvaní, a každý, kdo by nějakého chytil, by byl náležitě odměněn: „Dává se odměna 10 liber za hlavu vlka. Tulák je pro společnost nekonečněkrát nebezpečnější.“²⁶⁾ Roku 1777 tentýž Le Trosne ve *Vues sur la justice criminelle* [Pohledy na trestní právo] požaduje, aby byly omezeny výsady veřejného žalobce tak, aby obžalovaní byli považováni za nevinné až do jejich případného odsouzení, aby soudce byl pouhým arbitrem mezi nimi a společností, aby práva byla „pevná, stálá, určená co nejpřesnějším způsobem“, takže by souzení věděli, „čemu jsou vystaveni“, a soudní úředníci nebyli ničím více než „nástrojem zákona“.²⁷⁾ U Le Trosneho, jako u mnoha jiných v jeho době, se boj za delimitaci moci trestat artikuluje přímo v potřebě podřídit lidovou nezákonnost přímější a trvalejší kontrole. Je pochopitelné, že kritika veřejných poprav měla v trestní reformě takovou důležitost: nebýt veřejná poprava byla projevem, v němž se viditelným způsobem spojovala neohraničená moc suverénního panovníka a vždy připravená lidová nezákonnost. Humánní trestů byla pravidlem, jež bylo kladeno režimu trestání proto, aby fixovalo jeho meze v jednom i v druhém. „Člověk“, který musí být v trestech respektován, je právní a morální formou, která klade toto dvojí vymezení.

Avšak ačkoli je pravda, že reforma jako trestní teorie a jako strategie trestní moci byla naryšována v bodě překrytí těchto dvou cílů, její stabilita pro budoucnost byla způsobena faktem, že ten druhý zaujal na dlouhou dobu přednostní místo. A to proto, že tlak na lidové nezákonnosti se stal v epoše Revoluce, později za císařství a ještě později i během

26) G. Le Trosne, *Mémoire sur les vagabonds*, 1764, s. 8, 50, 54, 61–62.

27) G. Le Trosne, *Vues sur la justice criminelle*, 1777, s. 31, 37, 103–106.

19. století základním imperativem, jež reforma byla s to převést ze stavu projektu do stavu institucionalizace a souboru praktik. Tedy ačkoli lze novou trestní legislativu zjevně charakterizovat zmírněním trestů, jasnější kodifikací, významným snížením libovůle, lépe ustaveným konsenzem ohledně moci trestat (na úkor reálnějšího rozdělení jejího vykonávání), stojí v pozadí této nové legislativy rozvrat tradiční ekonomie nezákonností a přísný nátlak při dosahování jejich nového přizpůsobení. Trestní systém je třeba chápat jako aparát diferencovaného spravování nezákonností, v žádném případě jako aparát jejich potlačování.

*

Změnit cíl a zvolit jiné měřítko. Definovat novou taktiku k dosažení tohoto cíle, který je nyní mnohem subtilnější, ale také šířeji rozprostřen v sociálním poli. Nalézt nové techniky, které přizpůsobí trestání tomuto cíli a změni jeho účinky. Stanovit nové principy regulace, zpřesnění a univerzalizace umění trestat. Homogenizovat jeho aplikace. Snížit jeho ekonomické a politické náklady pomocí zvýšení jeho efektivnosti a rozmnožením oblastí aplikace. Zkrátka konstituovat novou ekonomii a novou technologii trestající moci: to jsou bezpochyby základní *raisons d'être* reformy trestního práva v 18. století.

Na úrovni principů se tato nová strategie formuluje snadno v rámci teorie společenské smlouvy. U občana se předpokládá, že jednou provždy přijal zákony společnosti, na jejichž základě může být potrestán. Zločinec se tak zjevuje jako bytost z právního hlediska paradoxní. Porušil smlouvu, a je tedy nepřítelem společnosti jako celku, avšak podílí se na trestání, kterému je podroben. I ten nejmenší zločin atakuje celou společnost; a celá společnost – včetně tohoto zločince – je přítomna i v tom nejmenším trestu. Trestání je tedy zobecněnou

funkcí, koextenzivní s celkem společností a s každým z jejích prvků. Zde se objevuje problém „měřítka“ a ekonomie trestající moci.

Ve svém důsledku staví takový přestupek jedince do opozice proti celku společnosti; aby jej potrestala, má společnost právo postavit se proti němu rovněž ve své celkovosti. Je to nerovný boj: na jedné straně jsou všechny síly, všechna moc, všechna práva. A tak to má být, neboť je zde zahrnuta i obrana každého jedince. Velkolepé právo trestat se tak ustavuje proto, že zločinec se stává obecným nepřítelem. Dokonce víc než nepřítelem, neboť jeho činy vycházejí ze středu společnosti – je zrádcem. „Zrůdou“. Proč by tedy společnost nad ním neměla mít absolutní právo? Proč by nemohla vyžadovat, prostě a jednoduše, jeho vyhlazení? A je-li pravda, že principy trestání musí být stvrzeny společenskou smlouvou, pak je zcela logické, že občané souhlasí s nejvyšším trestem pro ty z nich, kteří je jako celek napadají. „Každý zločinec, který útočí na společenská práva, stává se skrze své činy rebelem a zrádcem své vlasti; v takovém případě je ochrana státu neslučitelná s jeho vlastní ochranou; je nutné, aby jeden padl, a zahyne-li ten, kdo je vinen, je zabit nikoli občan, nýbrž nepřítel.“²⁸⁾ Právo trestat se proměnilo z odplaty panovníka na obranu společnosti. Nachází se však nyní v novém spojení s tak silnými prvky, že se stává ještě obávanější. Zločinec je uchráněn před hrozbou, ve své podstatě excesivní,

28) J.-J. Rousseau, *Společenská smlouva*, kniha II, kap. V. Nutno poznamenat, že tyto Rousseauovy ideje byly využity v Konstituantě určitými poslanci, kteří si přáli udržet systém velmi přísných trestů. Kuriózně jim principy *Společenské smlouvy* sloužily k podpoře staré korespondence mezi krutostí zločinů a trestů. „Ochrana občanů vyžaduje, aby tresty byly vyměřovány podle krutosti zločinů a aby nebyla ve jménu humanity tato humanita obětována.“ (Mougins de Roquefort, který cituje tuto pasáž ze *Společenské smlouvy*, Řeč v Konstituantě, *Archives parlementaires*, sv. XXVI, s. 637.)

ale je vystaven trestu, jenž se zdá být ničím neohraničený. Je to návrat k hroživé nadmoci. To s sebou přináší nutnost stanovit pro trestající moc princip moderace.

„Kdo by se netřásl hrůzou při nahlédnutí do historie tolika strašných a zbytečných mučení, vynalézáných a chladně ukládaných zrůdami, které samy sebe nazývaly mudrci?“²⁹⁾ Či ještě: „Zákony mne vybízejí k potrestání těch nejstrašnějších zločinů. Přistupuji k tomu se vši zůfivostí, ke které mne tyto zločiny inspirují. Ale co to? Strašlivosti zločinů trest stále přesahují... Bože, který jsi vložil do našich srdcí odpor k bolesti naší i nám podobných, jsou to tytéž bytosti, které jsi stvořil velice slabé a citlivé, kdo vynalezl tak barbarská, tak rafinovaná mučení a zabíjení?“³⁰⁾ Princip moderace trestů, dokonce i když jde o potrestání nepřítelů celku společnosti, je artikulován nejprve jako diskurz srdce. Či přesněji, vytryskne jako výkřik těla, které se bouří při pohledu na tolik krutosti nebo při její představě. Formulace principu, že trestání musí zůstat „humánní“, je u reformátorů vyjádřeno první osobou. Jako kdyby se senzibilita vyjadřovala přímo tím, kdo mluví; jako kdyby tělo filozofa či teoretika vstoupilo mezi náruživost káta a popraveného, aby prosazovalo vlastní zákon a vnutilo jej nakonec celé ekonomii trestání. Nalézá se v lyrismu, který manifestuje bezmocnost, racionální fundament pro trestní kalkul? Kde lze mezi principem smlouvy, který odsouvá zločince mimo společnost, a obrazem zrůdy, „vyvržené“ přírodou, nalézt hranici, ne-li v přirozenosti člověka, jež se manifestuje – nikoli v přísnosti zákona či v krutosti delikventa, nýbrž v senzibilitě racionálního člověka, který vytváří zákony a nepáchá zločiny?

29) C. Beccaria, *Des délits et des peines*, vydání z roku 1856, s. 87.

30) P. L. de Lacretelle, *Discours sur le préjugé des peines infamantes*, 1784, s. 129.

Toto uchýlení se k „senzibilitě“ však přesně nevyjadřuje teoretickou nemožnost. Přináší s sebou fakticky princip kalkul. Tělo, představivost, bolest, srdce, jež má být respektováno – to vše ve skutečnosti náleží nikoli zločinci, jenž má být trestán, ale lidem, kteří poté, co podepsali pakt, mají právo praktikovat na něm moc, k níž se sjednotili. Bolest, kterou má zmírnění trestů vyloučit, je bolest soudců či diváků se vším tím, co může přivodit zatvrzelost, krutost způsobená zvykem anebo naopak mylně zakotvené pocity lítosti, shovívavosti: „Milost mírným a citlivým duším, na nichž tyto strašlivé tresty vykonávají jistý způsob mučení.“³¹⁾ To, co se má připravit a vypočítat, jsou zpětné účinky trestu na trestající instanci a na moc, na níž si činí nárok.)

Zde leží kořeny principu, podle něhož by nikdy neměl být použit „nehumánní“ trest, byť by zločinec mohl docela dobře být zrádce či zrůdou. Jestliže dnes zákon musí zacházet „humánně“ s jedincem, který se nachází „mimo přirozenost“ (zatímco dřívější justice nakládala nehumánním způsobem s těmi, kdo byli „mimo zákon“), důvod neleží v nějaké hluboké humanitě, kterou v sobě zločinec skryl, nýbrž v nezbytné regulaci účinků moci. Právě tato „ekonomická“ racionalita musí vyměřovat trest a přitom předepisovat náležitě techniky. „Humanita“ je respektované jméno, udělené této ekonomii a jejímu pečlivému kalkulu. „Pokud jde o trestání, jen minimum je při něm podřízeno humanitě a doporučováno politikou.“³²⁾

31) *Tamtéž*, s. 131.

32) A. Duport, Řeč v Konstituantě, 22. prosince 1789, *Archives parlementaires*, sv. X, s. 744. V témže smyslu by bylo možné citovat rozličné příspěvky z konce 18. století, předkládané vědeckými společnostmi a akademii: jak dosáhnout toho, „aby určitá míra vyšetřování a trestání byla v souladu s jistotou, že potrestání bude pohotové a exemplární a že zde občanská společnost nalezne nejvyšší možnou míru zabezpečení své svobody a humanity“ (*Société*

Vezměme si tedy, abychom porozuměli této techno-politice trestání, krajní případ, zločin ze všech zločinů nejtěžší: enormní zločin, který porušuje celek těch nejvíce respektovaných zákonů. Je spáchán za natolik výjimečných okolností, v prostředí tak důkladně utajeném, s takovou pečlivostí a jakoby na nejzazších hranicích možného, že může být jen jediným a v každém případě krajním činem svého druhu: nikdo jej nikdy nemůže napodobit; nikdo jej nemůže brát za příklad, ani se vůbec pohoršovat nad tím, že byl spáchán. Je odsouzen k tomu, aby se ztratil beze stopy. Tato bajka³³⁾ o „krajnosti zločinu“ je pro nový princip trestání tím, čím byl pro stará trestání prvotní hřích: čistou formou, v níž se zjevil důvod pro trestání.

Měl by být takový zločin potrestán? Podle jakých měřítek? Jaký užitek by jeho potrestání přineslo v ekonomii moci trestat? Bylo by užitečné do té míry, do jaké by mohl napravit „zlo spáchané na společností“.³⁴⁾ Neboť pokud necháme stranou škodu čistě materiální – která, i když je nenapravitelná jako v případě vraždy, má malou platnost v žebříčku hodnot společnosti jako celku –, škoda, kterou způsobí takový zločin celku společnosti, spočívá v narušení řádu, které do ní zavádí: pohoršení, jež vzbuzuje, příklad, který nabízí, podnět k zopakování, není-li potrestán, možnost obecného rozšíření, již v sobě nese. Aby tedy bylo potrestání užitečné, musí mít za cíl konsekvence

économique de Berne, 1777). Marat odpověděl svým *Plan de Législation criminelle*. Jaké jsou „prostředky pro zmírnění přísnosti trestních zákonů ve Francii, které by neškodily veřejné bezpečnosti“ (*Académie de Châlons-sur-Marne, 1780*; členy akademie byli Brissot a Bernardi); „vede extrémní přísnost zákonů ke snížení počtu a závažnosti trestných činů u zvrácené populace“? (*Académie de Marseille, 1786*; členem se stal Eymar).

33) C. Target, *Observations sur le projet du Code pénal*, v Loaré, *La Législation de la France*, sv. XXIX, s. 7–8. Totéž lze nalézt v inverzní formě u Kanta.

34) C. E. de Pastoret, *Des lois pénales, 1790*, sv. II, s. 21.

zločinu, chápané jako řadu narušení pořádku, která by mohl způsobit. „Poměr mezi trestem a kvalitou zločinu je určován vlivem, který má narušení smlouvy způsobené zločinem, na společenský řád.“³⁵⁾ Tento vliv zločinu však není nutně v přímém poměru k jeho ukrutnosti; zločin, který naplňuje vědomí hrůzou, má často menší důsledky než skutek, který je všemi tolerován a pocítován jako vhodný k vlastnímu napodobení. Velké zločiny jsou zřídka; nebezpečí naopak spočívá v každodenních drobných přečinech, které se mohou rozmnožit. Mezi zločinem a trestem proto nelze hledat kvalitativní vztah, ekvivalenci na základě hrůzy: „Může křik nešťastníků při mučení navrátit z hlubin minulosti, která se znovu nevrátí, čin, jenž už byl spáchán?“³⁶⁾ Trest je třeba vypočítat nikoli z funkce zločinu, nýbrž z možnosti jeho opakování. Nezaměřovat se na minulý přestupek, ale na budoucí porušení pořádku. Působit tak, aby zločinec nemohl mít ani chuť zločin opakovat, ani možnost, že by jej někdo následoval.³⁷⁾ Umění trestat tak bude uměním účinků; spíše než stavět proti přemíře zločinu přemíru trestu bude třeba přizpůsobit navzájem obě řady, které provázejí zločin: řadu jeho vlastních účinků a řadu účinků trestu. Zločin bez dynastie nevolá po potrestání. Ne více, než měla – podle jiné verze téže bajky – stará společnost, v předvečer svého rozkladu a zániku, právo vztyčovat šibenice. Nejzazší zločin nemůže než zůstat nepotrestán.

Byla to stará koncepce. Nebylo třeba čekat na reformu z 18. století, aby byla uvolněna tato exemplární funkce tres-

35) G. Filangieri, *La Science de la législation*, fr. překlad, 1786, sv. IV, s. 214.

36) C. de Beccaria, *Traité des délits et des peines*, 1856, s. 87.

37) A. Barnave, *Řeč v Konstituante*: „Společnost nevidí v trestech, které uděluje, barbarské potěšení z toho, že nutí trpět lidskou bytostí; spatřuje v něm nezbytný předpoklad, jak předcházet podobným zločinům, jak chránit společnost před zlem, jímž ji ohrožuje vraždění.“ (*Archives parlementaires*, sv. XXVII, 6. června 1791, s. 9).

0
D
tání. To, že trestání hledí vstříc budoucnosti a že přinejmen-
šim jednou z jeho hlavních funkcí je prevence, bylo již po sta-
letí jedním z běžných ospravedlnění práva trestat. Rozdíl
však spočíval v tom, že prevence, která byla dříve očekávána
spíše ze strany trestu a jeho zjevnosti – a tedy i jeho neome-
zenosti –, má nyní tendenci stát se principem jeho ekonomie
a měřítkem jeho spravedlivých proporcí. Má se trestat přesně
tolik, aby se zabránilo opakování. Dochází tedy k přesunu
v mechanismu příkladu: v trestním systému veřejných po-
prav byla příkladem replika zločinu; šlo o to předvést, v jaké-
si zdvojené manifestaci, zločin a současně moc panovníka,
která nad ním vládne; i v trestním systému vypočítaném po-
dle jeho vlastních účinků musí příkladný trest odkazovat ke
zločinu, avšak způsobem co možná nejdiskrétnějším, musí
indikovat intervenci moci, ale co nejúsporněji, a v ideálním
případě zabránit pozdějšímu znovuobjevení se jednoho
i druhého. Příklad tak již není rituálem, který něco manifes-
tuje, nýbrž znakem, který vytváří překážku. Prostřednictvím
této techniky trestních znaků, která směřovala k převrácení
celého časového pole trestní akce, zamýšleli reformátoři do-
dat moci trestat účinný ekonomický nástroj, zobecněný na ce-
lou sociální sféru, schopný kódovat veškeré jednání a násled-
ně omezit celou rozptýlenou doménu nezákonností. Tato
sémio-technika, jíž se pokoušeli vyzbrojit moc trestat, spočí-
vala na pěti či šesti hlavních pravidlech.

Pravidlo minimální kvantity. Zločin je spáchán proto, že ob-
starává jisté výhody. Kdyby se spojila idea zločinu s ideou jen
o něco větších nevýhod, přestal by být zločin žádoucí. „Aby
trest vyvolával účinek, který se od něj očekává, postačí, když
újmou, kterou způsobuje, převýší prospěch, jež viník ze zloči-
nu čerpal.“³⁸¹ Lze říci, že blízkost zločinu a trestu je nutné při-

381) C. de Beccaria, *Traité des délits et des peines*, 1856, s. 89.

jmout; nikoli však již ve staré formě, kde se veřejné mučení
stávalo rovnocenným zločinu co do intenzity, s dodatkem,
který značil „nadbytek moci“ na straně panovníka usku-
tečujícího svou legitimní mstu; je tu určitá kvaziekviva-
lence na rovině zájmu: mírný přebytek zájmu spíš se trestu
vyhnout než riskovat zločin.

Pravidlo dostatečné ideality. Jestliže motivem zločinu je oče-
kávaná výhoda, kterou má jeho vykonání přinést, pak účin-
nost trestu spočívá v nevýhodě, která je očekávána od něj.
Tyto „útrapy“, jež jsou jádrem trestání, pocházejí nikoli z po-
cíťování utrpení, nýbrž z představy bolesti, nelibosti, nepří-
jemnosti – „útrapy trestu“ jsou nahrazeny představou
„útrap trestu“. Trestání tedy již nepracuje s tělem, ale s repre-
zentací. Či přesněji, pokud pracuje s tělem, pak v tom smys-
lu, že není ani tak subjektem utrpení, jako spíš objektem re-
prezentace: vzpomínka na bolest může zabránit recidivě
stejně, jako může představa fyzického trestu, jakkoli umělá,
sloužit jako prevence před nakažlivostí zločinu. Avšak není
to již bolest sama o sobě, co se stává nástrojem trestní techni-
ky. Je tedy zbytečné stavět na odív, dokud je to jen možné
a vyjma případů, kdy je třeba vyvolat působivou reprezenta-
ci, podívanou popravišť. Jde o elizi těla jako subjektu trestu,
avšak nikoli nutně jako prvku v představení. Odmitnutí ve-
řejných poprav, jemuž se na prahu teorie dostávalo pouze ly-
rické formulace, se nyní setkává s možností formulace zcela
racionální: maximalizována má být reprezentace trestu, ni-
koli jeho tělesná realita.

Pravidlo vedlejších účinků. Trest musí působit svými nejin-
tenzivnějšími účinky na ty, kteří žádný špatný skutek nespá-
chali; v krajním případě lze říci: kdyby bylo jisté, že viník ne-
začne znovu páchat zločiny, stačilo by nechat ostatní věřit, že
byl potrestán. Je to centrifugální intenzifikace účinků, která
ústí do tohoto paradoxu, že v kalkulaci trestů je tím nejméně
zajímavým prvkem sám viník (kromě případů, kdy je pode-

zřelý z recidivy). Beccaria tento paradox ilustroval na trestu, který navrhoval namísto trestu smrti: neustávající otročení. Jako fyzický trest, který je krutější než smrt? Vůbec ne, říká Beccaria, neboť bolest otroctví je pro odsouzeného rozdělena do tolika dílků, kolik mu zbývá okamžiků života; nekonečně dělený trest, elejský trest, mnohem méně přísný než trest smrti, od něhož je jen krůček k veřejnému umučení. Naproti tomu pro ty, kteří tyto otroky vidí nebo si je představují, se utrpení, jež otroci snášejí, soustřeďuje do jediné představy: všechny okamžiky otroctví jsou staženy do jediné reprezentace, jež se tak stává mnohem děsivější než představa smrti. Je to ekonomicky ideální trest: je minimalizován vzhledem k těm, kteří jej podstupují (a u nichž, omezených na otroctví, nehrozí recidiva) a je maximalizován vzhledem k těm, kteří si jej představují. „Mezi tresty a způsoby, jimiž jsou aplikovány v poměru ke spáchaným přečinům, je třeba volit prostředky, které vyvolají v duchu lidu nejsilnější a nejtrvanlivější dojem a které jsou zároveň nejméně kruté k tělu viníka.“³⁹⁾

Pravidlo naprosté jistoty. S představou každého zločinu a od něho očekávaných výhod musí být spojena představa určitého trestu s přesně danými nepřijemnostmi, jež z něj plynou; je třeba, aby spojení jednoho s druhým bylo považováno za nevyhnutelné a aby je nic nemohlo narušit. Tento obecný prvek jistoty, který musí zajišťovat účinnost trestního systému, zahrnuje jistý počet konkrétních předpokladů. Zákony, které definují zločiny a předepisují tresty, musejí být naprosto jasné, „aby každý člen společnosti mohl rozlišovat mezi činy kriminálními a poctivými“.⁴⁰⁾ Tyto zákony musejí být publikovány, aby k nim mohl mít kdokoli přístup; tedy nikoli ústní a zvykové tradice, nýbrž zapsaná legislativa, která bude „trvalým dokladem společenské smlouvy“, šířená

39) C. de Beccaria, *Traité des délits et des peines*, 1764, vyd. 1856, s. 87.

40) J. P. Brissot, *Théorie des lois criminelles*, 1781, sv. I, s. 24.

prostřednictvím tištěných textů, jež jsou dány na vědomí všem: „Jedině vytištění může učinit celou veřejnost, a nikoli jen několik výjimečných jedinců, správcem posvátné kodifikace zákonů.“⁴¹⁾ Monarcha se musí vzdát svého práva udělovat milost, poněvadž síla, která je přítomná v představě trestu, nesmí být oslabena nadějí, že dojde k podobné intervenci: „Je-li lidem dovoleno spatřovat, že zločin může být prominut a že trest není jeho nevyhnutelným následkem, uchovává se tím v nich naděje na beztrestnost... zákony musejí být neúprosné, soudci neoblomní.“⁴²⁾ A především nesmí žádný spáchaný zločin uniknout zraku těch, jejichž úkolem je vykonávat spravedlnost; nic nemůže oslabit aparát zákona více než naděje na beztrestnost; jak by bylo možné ustavit v myslí občanů, podléhajících pravomoci soudů, spojení mezi zlým skutkem a trestem, kdyby toto spojení bylo ovlivňováno určitým koeficientem nepravděpodobnosti? Nebylo by pak nutné učinit trest tím více obávaným v jeho násilnosti, čím méně strachu by vzbuzoval svou neurčitostí? Spíše než napodobovat starý systém a být „krutější je tedy třeba být více ostražitý“.⁴³⁾ Odtud plyne idea, že justiční aparát musí být zdvojen nástrojem dohlášení, jež mu bude přímo podřízen a bude jednak umožňovat, aby se zabránilo zločinům, a jednak, jsou-li již spáchány, aby byl jejich pachatel odsouzen; policie a justice musejí postupovat společně jako dvě vzájemně se doplňující činnosti téhož procesu – policie zajišťuje

41) C. de Beccaria, *Traité des délits et des peines*, 1764, vyd. 1856, s. 26.

42) C. de Beccaria, *tamtéž*. Viz rovněž Brissot: „Je-li omilostnění nestranné, zákon je špatný; tam, kde je dobrá legislativa, jsou všechna omilostnění zločinů proti zákonu.“ (*Théorie des lois criminelles*, 1781, sv. I, s. 200)

43) G. de Mably, *De la législation, Oeuvres complètes*, 1789, sv. IX, s. 327. Viz také E. de Vattel: „Není to ani tak krutost trestů, jako spíš důkladnost jejich vykonávání, co udržuje celý svět v poslušnosti.“ (*Le Drois des gens*, 1768, s. 163)

„působení společnosti na každého jednotlivce“, justice „práva jednotlivců vůči společnosti“;⁴⁴⁾ tak vyjde každý zločin najevo a bude s naprostou jistotou potrestán. Mimoto je však třeba, aby procedury nezůstávaly skryté, aby důvody, pro něž byl někdo odsouzen či obviněn, byly známy všem a aby každý musel uznat i důvody k potrestání: „Nechť soudní rada proslví svůj názor nahlas, nechť je povinen odvolat se ve svém soudu na znění zákona, kterým viníka odsuzuje... nechť jsou procesy, jež byly tajemně ukryty v soudních kancelářích, otevřeny nyní všem občanům, kteří mají zájem o osud odsouzených.“⁴⁵⁾

Pravidlo obecné pravdy. Pod tímto zcela banálním principem se skrývá významná transformace. Starý systém právních důkazů, užívání mučení, vynucování přiznání, zužitkování veřejné poprav, těla a celého představení k reprodukci pravdy izoloval po dlouhou dobu trestní praktiky od obecných forem demonstrace: polodůkazy vytvářely polopravdy a polovinšky, věty vynucené útrapami měly hodnotu autentifikace, presumpce viny určovala míru trestu. Heterogenita systému vzhledem k řádnému režimu dokazování způsobovala skandál jen do doby, než moc trestat začala kvůli své vlastní ekonomii pociťovat potřebu ovzduší nevyvratitelné jistoty. Jak dokonale spojit v mysli lidí představu zločinu s představou trestu, jestliže uskutečnění trestu nenásleduje ve všech případech uskutečnění zločinu? Ustavit toto spojení se vši jednoznačností a pomocí prostředků platných pro všechny se stalo prvotním úkolem. Verifikace zločinu musela podléhat obecným kritériím jakékoli pravdy. Soudní rozsudek musí být v argumentech, které zapojuje, a v důkazech, které přináší, homogenní s rozsudkem obecně. Půjde tedy

44) A. Dupont, Řeč v Konstituantě, *Archives parlementaires*, sv. XXI, 22. prosince 1789, s. 45.

45) G. de Mably, *De la législation, Oeuvres complètes*, 1789, sv. IX, s. 348.

o to upustit od soudních důkazů, odmítnout mučení, přijmout za nezbytné úplné dokazování pro ospravedlnění nějaké pravdy, zrušení jakékoli korelace mezi stupněm podezření a mírou trestu. Jako matematická pravda i pravda zločinu může být přijata, jen když je úplně dokázána. Z toho plyne, že až do okamžiku konečného dokázání zločinu musí být obviněný pokládán za nevinného a že pro dokazování musí soudce použít nikoli rituální formy, nýbrž obecné nástroje, čili rozum, jakým je obdařen každý, tedy i filozofové a vědci: „Teoreticky si představuji soudního úředníka jako filozofa, který se pokouší odhalit nějakou zajímavou pravdu... Jeho moudrost mu umožní vzít v úvahu všechny okolnosti a všechny jejich vztahy, srovnávat je či oddělovat tak, aby to nutně vedlo k zdravému souzení.“⁴⁶⁾ Vyšetřování, používání zdravého rozumu, odložení starého inkvizičního modelu, aby mohl být přijat mnohem pružnější (a dvojnásob, vědecky a zdravým rozumem, ospravedlněný) model empirického zkoumání. Soudce bude jako „lodivod, který naviguje loď mezi skalami“: „Co budou důkazy či na které indicie se bude moci spolehnout? To se nemohu ani já, ani nikdo jiný odvážit předem obecně určit; okolnosti jsou podřízeny nekonečnému počtu proměn, důkazy a indicie se odvozují z těchto okolností, a je naprosto nutné, aby se ty nejjasnější důkazy a indicie měnily ve vzájemném souladu.“⁴⁷⁾ Od nynějška bude trestní praxe podřízena obecnému režimu pravdy či spíše komplexnímu režimu, v němž se prolétají heterogenní prvky vědeckého dokazování, smyslového vnímání a zdravého rozumu tak, že utvářejí „intimní přesvědčení“ soudce. Ačkoliv si trestní justice střeží formy, jež garantují její spravedlivost, může se nyní otevřít pravdám

46) G. Seigneux de Correvon, *Essai sur l'usage de la torture*, 1768, s. 49.

47) P. Risi, *Observations de jurisprudence criminelle*, fr. překlad, 1758, s. 53.

všech proudů za předpokladu, že jsou evidentní, dostatečně doložené a přijatelné pro všechny. Soudní rituál již není sám o sobě tvůrcem sdílené pravdy. Je přesunut do referenčního pole obecných důkazů. Splétá se zde složitý a nekonečný vztah s množstvím vědeckých diskurzů, nad nímž trestní justice dodnes nedosáhla kontroly. Kdo je pánem spravedlnosti, není již pánem její pravdy.

Pravidlo optimální specifikace. Poněvadž trestní sémiotika odhaluje celé pole nezákonností, jež mají být redukovány, je třeba, aby byly kvalifikovány všechny trestné činy; musejí být klasifikovány a sjednoceny v prostoru, jenž nedovoluje žádnému z nich uniknout. Je tu proto nutný zákoník, který bude dostatečně přesný na to, aby mohl jasně prezentovat každý typ trestného činu. Mlčení zákona nesmí vzbuzovat naději na beztrestnost. Musí tu být vyčerpávající a explicitní zákoník definující zločiny a pevně stanovující tresty.⁴⁸⁾ Je zde však i požadavek úplného pokrytí všech zločinů určitými účinky-znaky povinného trestání, abychom pokročili ještě dále. Idea jednotného trestu nemá stejný účinek na všechny; pokuta neznamena pro bohaté nic strašlivého, tak jako potupa není nic pro toho, kdo jí byl už mnohokrát vystaven. Škodlivost činu a nebezpečí pramenící z toho, že bude následován, se liší podle postavení pachatele; zločin urozeného člověka je mnohem škodlivější než tentýž čin spáchaný mužem z lidu.⁴⁹⁾ A konečně, protože trest má zabránit recidivě, je třeba mít na paměti niternou povahu zločince, předpokládáný stupeň jeho špatnosti, vlastní kvalitu jeho vůle: „O kolik méně je vinen ten ze dvou lidí, kteří spáchali týž zločin, jenž měl stěží prostředky potřebné k živobytí, nežli ten, který se utápí v nadbytku? O kolik více je zločincem ten ze dvou křivopř-

48) O tomto tématu viz kromě jiných S. Linguet, *Nécessité d'une réforme de l'administration de la justice criminelle*, 1764, s. 8.

49) P. L. de Lacretelle, *Discours sur les peines infamantes*, 1784, s. 144.

sežníků, jež vychovávali od dětství tak, aby mu vtiskli vědomí cti, nežli ten, který byl ponechán přírodě, jemuž se nikdy nedostalo žádného vzdělání?“⁵⁰⁾ Souběžně s potřebou paralelní klasifikace zločinů a trestů pozorujeme, jak zde proráží nezbytnost individualizace trestů ve shodě s jedinečnými charaktery jednotlivých zločinců. Tato individualizace bude velkou vahou zatěžovat celou historii moderního trestního práva; má své kořeny právě zde: ve smyslu teorie práva a podle požadavků každodenní praxe je tato individualizace nepochybně v radikální opozici k principu kodifikace práva; avšak z hlediska ekonomie trestající moci a technik, jež jsou pokládány za nutné k tomu, aby uvedly do oběhu po celém společenském tělese detailně upravené znaky trestání, bez jakýchkoli mezer, bez zbytečných „výdajů“ moci, ovšem také bez bázlivosti, je zcela zřejmé, že kodifikace systému trestný čin – trest a modulace páru zločinec – trestání jdou ruku v ruce a dovolávají se jedna druhé. Individualizace se ukazuje jako konečný záměr přesně přizpůsobeného zákoníku.

Nicméně tato individualizace je ve své povaze velmi odlišná od modulací trestu, jak je známe ze staré soudní praxe. Stará praxe – a v tomto bodě byla zcela v souladu s trestní praxí křesťanské církve – využívala k přizpůsobení trestu dvě řady proměnných, „okolnosti“ a „záměry“. Tedy takřkajíc prvky, které dovolují kvalifikovat čin o sobě. Modulace trestu náležela ke „kazuistice“ v širokém smyslu slova.⁵¹⁾ Avšak to, co se zde nyní začíná rýsovat, je modulace, která odkazuje k samotnému pachateli, k jeho povaze, ke způsobu jeho života a jeho myšlení, k jeho minulosti, ke „kvalitě“, a nikoli k záměrům jeho vůle. Pociťuje se zde, avšak zatím jako nevyplněné, určité místo, kde v rámci trestní praxe pře-

50) J.-P. Marat, *Plan de législation criminelle*, 1780, s. 34.

51) O neindividualizujícím charakteru kazuistiky viz P. Cariou, *Les Idéologies casuistiques* (strojopis dizertační práce).

vezme psychologické vědění roli soudní kazuistiky. Na konci 18. století je tento okamžik ve skutečnosti ještě poměrně vzdálen. Spojení zákoník-individualizace se hledá ve vědeckých modelech své doby. Dějiny přírody nabízejí jistě nejadekvátnější schéma: taxonomii druhů podle nepřetržitého stupňování. Hledal se někdo, kdo sestaví Linného taxonomii zločinů a trestů, a to tak, že každý jedinečný trestný čin a každý trestaný jedinec by spadali bez rizika nahodilosti pod ustanovení jednoho obecného zákona. „Musí být sestavena tabulka všech rodů zločinů, jež lze zaznamenat v různých zemích. Podle výčtu zločinů bude poté třeba zavést rozdělení do druhů. Nejlepším pravidlem pro toto rozdělení je, jak se mi zdá, oddělení zločinů podle rozdílů v jejich objektech. Dělení musí být takové, aby byl každý druh jasně odlišený od jiného a aby byl každý jedinečný zločin uvažovaný ve všech vztazích umístěn mezi ten, který mu předchází, a ten, který po něm následuje, a to v tom nepřesnějším vystupňování; je konečně třeba, aby byla tato tabulka taková, že umožní porovnání s jinou tabulkou, která bude vytvořena pro tresty, a to způsobem, kdy jedna bude přesně odpovídat druhé.“⁵²⁾ V teorii, či spíš ve snu, vyřeší tato dvojité tabulka trestů a zločinů problém: Jak aplikovat pevně daná práva na jednotlivá individua?

V této době se formy antropologické individualizace, ovšem vzdáleny tomuto spekulativnímu modelu, konstitovaly ještě příliš hrubým způsobem. Nejprve co se týče pojmu recidiva. Nelze říci, že by toto slovo bylo ve starých trestních zákonech neznámé.⁵³⁾ Mělo však tendenci stát se kvalifikací samotného delikventa, schopnou modifikovat udělený trest:

52) P. L. de Lacretelle, *Réflexions sur la législation pénale*, v *Discours sur les peines infamantes*, 1784, s. 351–352.

53) Navzdory tomu, co řekl Carnot nebo F. Helie a Chauveau, byl recidivismus zcela jasně sankcionován poměrně vysokým počtem záko-

podle zákonného ustanovení z roku 1791 podléhali recidivisté téměř ve všech případech dvojnásobnému trestu; podle zákona z floréalu roku 10 (tj. května 1820) jim muselo být vypáleno jako znamení písmeno R; a trestní zákoník z roku 1810 jim ukládal buď maximální výši příslušného trestu, nebo trest bezprostředně nadřazený. Neboť to, oč zde v případě recidivy jde, není vykonavatel činu definovaného zákonem, nýbrž delikventní subjekt, určitá vůle, která manifestuje svůj v základě zločinný charakter. Úměrně tomu, jak se kriminalita stávala namísto zločinu objektem trestní intervence, opozice mezi tím, kdo spáchal svůj první zločin, a recidivistou nabývala stále většího významu. A na základě této v několika bodech posílené opozice lze pozorovat, jak se v téže epoše formuje pojetí zločinu „z vášně“ – zločinu bezděčného, unáhleného, spojeného s mimořádnými okolnostmi, který sice není omluvitelný stejně jako v případě šílenství, nicméně slibuje, že nebude nikdy považován za zločin obvyklý. Již Peletier v roce 1791 poznamenal, že důmyslné vystupňování trestů, které předložil v Konstituantě, by mohlo odradit od zločinu „ničemu, který chladnokrevně promýšlí špatný skutek“ a který může být zdržen obavou z trestu; které je však zároveň bezmocné vůči zločinům pramenícím z „násilných vášní, které se neohlížejí na nic“; tomu ovšem nelze přikládat důležitost, neboť tyto zločiny neodhalují u svých původců „žádou promyšlenou špatnost“.⁵⁴⁾

nů již za *ancien régime*. Nařízení z roku 1549 deklaruje, že zločinec, který znovu spáchá zločin, je „odporná, hanebná bytost, výjimečně škodlivá pro obecný pořádek“; recidivisté v rouhání, krádeži, potulce atd. byli podrobováni výjimečným trestům.

54) Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires*, 3. června 1791, sv. XXVI, s. 321–322. V následujícím roce pronesl Bellart řeč, kterou lze považovat za první plaidoyer zločinu z vášně. Byl to případ Gras. Viz *Annales du barreau moderne*, 1823, sv. III, s. 34.

Vše, co se nachází skryto pod humanizací trestů, jsou pravidla, která autorizují, či přesněji vyžadují „mírnost“ jako propočítanou ekonomii trestající moci. Vyvolávají však rovněž přesun v bodě aplikace této moci: nejde již o tělo a o rituální hru přemrštěného utrpení, znamená poutajících pozornost v rituálu veřejné popravky; jde o ducha, či spíš o souhru reprezentací a znaků, která cirkuluje diskrétně, nicméně s nutností a samozřejmostí v myslích všech. Již ne tělo, nýbrž duše, řekl Mably. A vidíme jasně, co je třeba pod tímto termínem rozumět: korelát určité techniky moci. Staré trestní „anatomie“ dostávají výpověď. Vstupujeme tím ale skutečně do věku netělesného trestání?

*

Za východisko můžeme tedy vzít politický projekt přesného rozčlenění a podchycení nezákonností, zobecnění trestní funkce a delimitování moci trestat, které jí umožní kontrolovat. Odtud se odvíjejí dvě linie objektivace zločinu a zločince. Na jedné straně se zločinec, který je prohlášen za nepřítel všech a který má být v zájmu všech pronásledován, který je postaven mimo smlouvu, diskvalifikuje jako občan a vynořuje se náhle jako divoký fragment přírody, kterou nese v sobě; ukazuje se jako ničemník, zrůda, patrně šílenec, nemocný a záhy „nenormální“. Právě z tohoto titulu bude jednoho dne náležet vědecké objektivaci a „lčení“, které je jejím korelátem. Na druhé straně nezbytnost měřit zevnitř účinky trestní moci předepisuje taktiky intervence nad všemi zločinci, skutečnými i možnými: organizování pole prevence, kalkulace zájmů, uvádění reprezentací a znaků do oběhu, konstituování horizontu jistoty a pravdy, zohledňování trestů podle čím dál tím jemnějších proměnných; to vše vede rovněž k objektivaci zločinců a zločinů. V obou těchto případech můžeme sledovat, jak se vztah moci, který stojí v pozadí výkonu trestání, za-

činá zdvojovat ve vztahu ke svému objektu, v němž je pojmán nejen zločin jako fakt, který má být stanoven podle obecných norem, ale i zločinec jako jedinec, který má být rozpoznán podle specifických kritérií. Je rovněž vidět, že se tento vztah k objektu nepřikládá na trestní praxi zvnějšku, jako tomu bylo v případě zákazů ukládaných při bouřích provázejících veřejné popravky nebo jako tomu bylo u vyšetřování, racionálního či „vědeckého“, jež mělo určit, kdo je onen člověk, který má být trestán. Procesy objektivace se zrodily ze samotných taktik moci a z uspořádání jejich realizace.

Nicméně tyto dva typy objektivace, které se objevují spolu s projekty trestní reformy, jsou jeden od druhého značně odlišné: liší se svými chronologiemi a svými účinky. Objektivace zločince jako toho, kdo stojí mimo zákon, jako přírodního člověka, je ještě pouze zdánlivá, je ztrácející se linií, na níž se prolínají témata politické kritiky a imaginárních figur. Bude třeba ještě dlouho čekat, než se *homo criminalis* stane definitivním objektem pole vědění. Ta druhá objektivace měla naopak účinky mnohem rychlejší a rozhodnější potud, že byla těsněji spjata s reorganizací moci trestat: s kodifikací, s definováním trestných činů, vytvořením sazebníku trestů, procedurálních pravidel, s definováním role soudních úředníků. A také proto, že se opírala o diskurz již vytvořený ideology. Teorií zájmů, reprezentací a znaků, sériemi a genezemi, které znovu ustavil, dodával ve skutečnosti tento diskurz vykonávání moci nad lidmi jistý druh obecného předpisu: „duch“ jako povrch, do něhož se moc zapisuje, se sémiologií jako nástrojem; podřízení těl kontrole prostřednictvím idejí; reprezentace jako princip politiky těl, který je mnohem účinnější než rituální anatomie veřejných mučení. Myšlení ideologů nebylo jen teorií individua a společnosti; rozvíjelo se jako technologie subtilních, účinných a ekonomických mocí v opozici k přemrštěným výdajům moci suverénních panovníků. Poslechněme si ještě jednou Servana: je třeba, aby ide-

je zločinu a trestu byly pevně spojeny a „následovaly jedna druhou bez přerušení... Když už jste takto zformovali řetězec idejí v hlavách vašich občanů, budete se poté moci pyšnit tím, že je vedete a že jste jejich pány. Slabomyslný despota může ovládat své otroky pomocí kovových řetězů; ale skutečný politik je svazuje mnohem pevněji řetězy jejich vlastních idejí; právě na pevné rovině rozumu ukotvuje jeden jeho konec; svazek je o to pevnější, že ignorujeme jeho osnovu a že se domníváme býti vůči němu svobodní; zoufalství a čas nahlodávají pouta ze železa i z oceli, avšak nezmohou nic proti navyklému spojení idejí, mohou je jen více upevnit; a na těchto chabých vláknecích mozku je postavena neotřesitelná základna těch nejpevnějších říší.“⁵⁵⁾

Je to tato sémiotika trestání, tato „ideologická moc“, co přinejmenším zčásti zůstane v nejistotě a bude převzato novou politickou anatomií, v níž bude mít tělo – znovu, avšak ve formě dosud neznámé – hlavní roli. A tato nová politická anatomie umožní protnutí dvou divergentních linií objektivace, jejichž formování v 18. století jsme pozorovali: té, která zavrhuje zločince „z jiné strany“ – ze strany přirozenosti jdoucí proti přirozenosti; a té, která se pokouší kontrolovat delikvenci pomocí propočítané ekonomie trestů. Letný pohled na nové umění trestat odhalí lépe vystředání trestní sémiotiky novou politikou těla.

55) J. M. Servan, *Discours sur l'administration de la justice criminelle*, 1767, s. 35.

KAPITOLA II

MÍRNOST TRESTÁNÍ

Umění trestat musí tedy spočívat na celé technologii reprezentace. Podnik může uspět pouze v případě, že se zapojí do přirozeného mechanismu. „Jako přitažlivost těles nás vždy jakási tajemná síla tlačí směrem k našemu blahobytu. Tento impuls je ovlivňován jen překážkami, které proti němu staví zákony. Všechny rozličné činnosti člověka jsou důsledky této niterné tendence.“ Nalézt pro zločin odpovídající trest znamená nalézt takovou nevýhodu, že pouhé pomýšlení na ni zbaví myšlenku na zločin veškeré přitažlivosti. Je to umění soupeřících energií, umění obrazů, které jsou spojeny asociací, vypracování pevných spojení, která vzdorují času: jde o to konstituovat páry reprezentací s opačnými hodnotami, zavést kvantitativní rozdíly mezi přítomnými silami, ustavit souhru znaků-překážek, které by mohly podřídit pohyb sil mocenskému vztahu. „Aby idea veřejného mučení byla vždy přítomna v srdci slabého člověka a ovládala city, které jej ponoukají ke zločinu.“¹⁾ Tyto znaky-překážky musely konstituovat nový arzenál trestů tak, jako byl starý režim trestů organizován trestními znameními. Aby však fungovaly, musely splňovat několik podmínek.

1. Musely být tak málo arbitrérní, jak jen to bylo možné. Je pravda, že společnost ve funkci svých vlastních zájmů de-

1) C. de Beccaria, *Traité des délits et des peines*, 1764, vyd. 1856, s. 119.

finovala, co musí být považováno za zločin: není to tedy nic přirozeného. Avšak jestliže jde o to, aby se trestání mohlo bez potíží zpřítomnit v mysli, jakmile se pomyslí na zločin, je nutné, aby od jednoho k druhému vedlo spojení tak bezprostřední, jak je to jen možné: spojení podobnosti, analogie, blízkosti. Je nutné dát „trestu podobu co možná nejvíce shodnou s povahou přestupku, aby strach z potrestání odvrátil mysl od cesty, kterou ji vedla perspektiva výhodnosti zločinu“.²⁾ Ideální trestání bude transparentní vzhledem k zločinu, který trestá; pro ty, kteří o něm přemýšlejí, by mělo být nevyhnutelně znakem zločinu, který trestá; a pro ty, kteří sní o zločinu, by sama idea přestupku měla přivést na mysl znak trestu. To je výhoda pro stabilitu onoho spojení, výhoda pro kalkulaci poměrů mezi zločinem a potrestáním a pro kvantitativní počítání zájmů; je to také výhoda v tom, že trest se nejeví, bere-li na sebe podobu přirozeného následku, jako nahodilý účinek lidské moci: „Odvozovat přečin z trestu je nejlepší prostředek, jak přizpůsobit trestání zločinu. Je-li toto triumfem justice, pak je to také triumfem svobody, neboť potom již tresty nevycházejí z vůle zákonodárců, nýbrž z povahy věcí, a nepozorujeme zde již násilí páchané člověkem na člověka.“³⁾ Při analogickém trestání se moc, která trestá, skrývá.

Reformátoři předložili celou sadu trestů, které byly přirozené pro dané instituce a které reprezentovaly ve své formě obsah zločinu. Například Vermeil: ti, kteří zneužili veřejnou svobodu, budou zbaveni své svobody osobní; občanská práva budou odebrána těm, kteří zneužili výhod zákona a privilegií veřejných funkcí; pokutou budou trestány zpronevěra a lichva; konfiskace bude trestat krádež; ponižením bude trestána domýšlivost; smrtí vražda; upálením založení požáru. Pokud jde o traviče, „popravčí mu nabídne číši, jejíž ob-

2) Tamtéž.

3) J.-P. Marat, *Plan de législation criminelle*, 1780, s. 33.

sah mu vychrstne do tváře, aby byl zavalen hrůzou svého zločinu, jehož obraz mu takto bude předložen, a poté bude vržen do kotle vroucí vody“.⁴⁾ Pouhý sen? Snad. Avšak princip symbolické komunikace je jasně formulován ještě Le Peletierem, když v roce 1791 představuje novou kriminální legislativu: „Jsou nutné přesné vztahy mezi povahou přestupku a povahou trestu“; ten, kdo se při svém zločinu dopustil krutosti, bude vystaven fyzické bolesti; ten, kdo se provinil zahálkou, bude donucen k trestní práci; ten, kdo jednal podle, bude podroben ponižujícímu trestu.⁵⁾

I přes ukřutnosti, které silně připomínají veřejné popravy z dob *ancien régime*, je v těchto analogických trestech uplatněn zcela jiný mechanismus. Nestojí zde již ukřutnost proti ukřutnosti v mocenském zápasu; není to již symetrie msty, je to transparence znaku vzhledem k tomu, co označuje; záměrem je ustavit v divadle trestů bezprostředně smyslově rozpoznatelný vztah, který by podněcoval jednoduchou kalkulaci. Jde o jistý druh racionální estetiky trestu. „Nejen v krásných uměních je třeba věrně následovat přírodu; i politické instituce, přinejmenším ty, pro něž je příznačná moudrost a jejichž prvkem je trvalost, jsou založeny na přirozenosti.“⁶⁾ Proto trestání vyplývá ze zločinu, zákon se zdá plynout z nutnosti věci a moc jedná vydávajíc se za mírnou přírodní sílu.

2. Tento soubor znaků musí působit na mechaniku sil: zmenšovat touhu, která činí zločin žádoucím, zvyšovat zájem na tom, co vyvolává obavu z trestu; převrátit vztah intenzit, dosáhnout toho, aby reprezentace trestu a jeho nevy-

4) F. M. Vermeil, *Essai sur les réformes à faire dans notre législation criminelle*, 1781, s. 68–145. Viz rovněž Ch. E. Dufriche de Valazé, *Des lois pénales*, 1784, s. 349.

5) Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires*, sv. XXVI, 3. června 1791, s. 321–322.

6) C. de Beccaria, *Traité des délits et des peines*, 1764, vyd. 1856, s. 114.

hod byla pronikavější než představa zločinu s jeho slastmi. Je zde tedy celý mechanismus zájmu, jeho hnutí, způsobu, kterým se reprezentuje, a pronikavosti této reprezentace. „Zákonodárce musí být zručný architekt, jenž dokáže současně zapojit všechny síly, které mohou přispět k pevnosti budovy, a zmírnit všechny ty, které by ji mohly bořit.“⁷⁾

K tomu je zde několik prostředků. „Jděte přímo ke zdroji zla.“⁸⁾ Zničte pohnutku, která oživuje reprezentaci zločinu. Zeslabte zájem, který mu dává život. Za přestupky spajnými s tuláctvím stojí lenivost; proti té je třeba bojovat. „Není prospěšné zavírat žebřáky do odporně špinavých věznic, jež jsou spíš stokami“, bylo by třeba donutit je pracovat. „Zaměstnat je, to je nejlepší způsob, jak je potrestat.“⁹⁾ Proti zlé vášni postavit správný návyk; proti síle jinou sílu, avšak sílu citlivosti a vášně, nikoli sílu ozbrojené moci. „Nemáme snad odvozovat všechny tresty od tohoto tak jednoduchého, tak vhodného a již známého principu, tedy vybírat je z toho, co nejvíce skličuje touhu, která ke spáchání zločinu vedla?“¹⁰⁾

Postavit proti sobě síly, které vedou zločince ke zločinu. Rozdělit zájem, použít jej k tomu, aby se trest stal obávaným. Nechť trest irituje a stimuluje mysl zločince více, tak aby provinění zločin neomlouvalo. Vede-li ke spáchání zločinu pýcha, nechť je uražena, pobouřena trestem. Účinnost ponižujících trestů je založena na marnivosti, která leží v kořenech zločinu. Fanatici se stávají slavnými jak svými názory, tak pro veřejná mučení, jež za ně vytrpěli. Rozehrajme tedy proti fanatismu pyšnou neústupnost, která jej posiluje: „Potlačme jej zesměšnáním a hanbou; jestliže ponížíme pyšnou marnivost

7) *Tamtéž*, s. 135.

8) G. de Mably, *De la législation. Oeuvres complètes*, 1789, sv. IX, s. 246.

9) J.-P. Brissot, *Théorie des lois criminelles*, 1781, sv. I, s. 258.

10) P. L. de Lacrosette, *Réflexions sur la législation pénale*, v *Discours sur les peines infamantes*, 1784, s. 361.

fanatiků před velkým davem diváků, jistě dosáhneme zdárných účinků tohoto trestu.“ Naproti tomu by bylo zcela zbytečné působit jim fyzické utrpení.¹¹⁾

Povzbudit zájem o užitečnost a čestnost, jež zločin dokázal natolik oslabit. Pocit respektu vůči vlastnictví – ve smyslu bohatství, avšak také ve smyslu cti, svobody, života – ztrácí zločinec v okamžiku, kdy krade, kdy utrhá na cti, kdy někoho unese nebo kdy zabíjí. Je proto třeba jej tomuto pocitu znovu naučit. A začíná se s vyučováním toho, co je pro něj samého prospěšné: bude mu dokázáno, co to znamená ztratit svobodu disponovat svými prostředky, svou ctí, svým časem a svým tělem, aby to vše naopak respektoval u druhých.¹²⁾ Trest, který formuje pevné a snadno čitelné znaky, musí rovněž přeměnit ekonomii zájmů a dynamiku vášni.

3. Následně je třeba využít časovou modulaci. Trest transformuje, modifikuje, ustavuje znaky, upravuje překážky. Jaký by byl jeho užitek, kdyby se toto mělo stát konečným stavem? Trest, který by neměl cíl, by byl rozporuplný: všechna omezení, která ukládá odsouzenému a z nichž by on, poté co by se stal znovu čestným, nemohl nikdy čerpat prospěch, by byla pouze mučením; a úsilí, věnované jeho nápravě, by bylo marné a ze strany společnosti velmi nákladné. Pokud existují nenapravitelní, je třeba se rozhodnout pro jejich likvidaci. Nicméně pro všechny ostatní mohou tresty fungovat jen tehdy, pokud jsou dokončeny. Tato analýza byla přijata Konstituantou: Zákoník z roku 1791 stanovuje smrt pro zrádce a vrahy; všechny ostatní tresty musejí mít stanovenou dobu trvání (maximum je dvacet let).

Především však musí být role trvání integrována do ekonomie trestu. Veřejným popravám v jejich násilnosti hrozilo,

11) C. de Beccaria, *Traité des délits et des peines*, 1764, vyd. 1856, s. 113.

12) C. E. de Pastoret, *Des lois pénales*, 1790, sv. I, s. 49.

že budou mít tento výsledek: čím těžší byl zločin, tím kratší bude trestání. Trvání jistě zasahovalo do starého systému trestů: dny na pranyři, léta vyhnanství, hodiny umírání v kole. To však byl čas ordálií, nikoli čas konkrétní proměny. Nyní musí trvání umožnit vlastní činnost trestání: „Prodlužovaná postupnost strastiplných omezení, při nichž je lidskost ušetrěna hrůzy mučení, má na viníka mnohem větší účinek než pomíjivý okamžik bolesti... Neustále obnovuje v očích lidu, jenž je toho svědkem, paměť zákonů pomsty a oživuje v každém okamžiku blahodárny děs.“¹³⁾ Čas je operátor trestání.

Avšak křehkou mechaniku vášní nelze omezovat stejným způsobem ani se stejnou naléhavostí ve chvíli, kdy se napravují; je správné, když se trest oslabuje účinky, jež způsobuje. Může být pevně stanovený v tom smyslu, že je určen stejně pro všechny, a to zákonem; jeho vnitřní mechanismus však musí být variabilní. Ve svém projektu, předneseném v Konstituantě, navrhol Le Peletier tresty se sestupnou intenzitou: vězeň, odsouzený k nejtěžšímu trestu, bude uvězněn v žaláři (to znamená spoután na nohou a na ruku řetězy, držěn v temné kobce, o samotě, o chlebu a vodě) jen v průběhu první fáze trestu; bude mu umožněno pracovat dva, později tři dny v týdnu. Po uplynutí dvou třetin trestu bude vězeň převeden do režimu „*gêne*“ (v prosvětlené kobce, s řetězem okolo krku, práce o samotě pět dní v týdnu, avšak společně po zbývajících dva dny; tato práce bude placena a umožní mu vylepšit si denní stravu). Nakonec, když dosáhne konce svého trestu, bude moci přejít do režimu vězení: „Bude se moci po všechny dny připojit k ostatním vězňům

13) Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires*, 3. června 1791, sv. XXVI. Autoři zavrhuující trest smrti předkládali několik druhů definitivního trestu: J.-P. Brissot, *Théorie des lois criminelles*, 1781, s. 29–30; Ch. E. Dufriche de Valazé, *Des lois pénales*, 1784, s. 344: doživotní uvěznění pro ty, kdo byli odsouzeni jako „nenapravitelně špatní“.

při společné práci. Dává-li tomu však přednost, bude moci pracovat o samotě. Jeho strava bude odviset od toho, kolik si svou prací vydělá.“¹⁴⁾

4. Z pohledu odsouzeného je trest mechanismem znaků, zájmů a trvání. Ale viník je jenom jedním z terčů trestání. Trestání míří především na ostatní: na všechny potenciální viníky. Proto znaky-překážky, které postupně převažují v reprezentaci odsouzeného, musí cirkulovat rychle a ve velké šíři; formují diskurz, prostřednictvím kterého je každý člověk spjat s celým světem a skrze nějž je zločin všem zakazován – berná mince, kterou se nahrazuje v myslích lidí falešný zisk ze zločinu.

Je proto nutné, aby byl trest shledán nejen přirozeným, nýbrž i zajímavým; je třeba, aby v něm každý spatřoval svou vlastní výhodu. Již žádné spektakulární, avšak neužitečné tresty. Již žádné další tajné tresty; trest by měl být chápán jako náhrada, kterou viník prokazuje všem svým spoluobčanům za zločin, jímž je všechny poškodil: tresty, „které jsou neustále před očima všech občanů“ a které by „vyzdvihly veřejný užitek z obecných i jedinečných změn“.¹⁵⁾ Ideálem by bylo, kdyby se odsouzený jevil jako určitý druh výnosného vlastnictví: otrok sloužící všem. Proč by měla společnost zničit život a tělo, které si může přivlastnit? Bylo by užitečnější nechat odsouzeného „sloužit státu v otroctví většího či menšího rozsahu podle povahy jeho zločinu“; Francie má tolik neschůdných silnic brzdících obchod – zloději, kteří sami rovněž kladou překážky volnému oběhu zboží, by mohli prostě opravovat tyto silnice. Mnohem výmluvnější než smrt by byl „příklad člověka, který je stále na očích, který je zba-

14) Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires*, 3. června 1791, sv. XXVI, s. 329–330.

15) Ch. E. Dufriche de Valazé, *Des lois pénales*, 1784, s. 346.

ven svobody a který je povinen strávit zbytek svého života napravováním ztrát, které společností způsobil“.¹⁶⁾

Ve starém systému se tělo odsouzeného stávalo královým majetkem, jež vladař ocejchoval svým znamením a zvýraznil tak účinky své moci. Nyní je spíš majetkem společnosti, objektem kolektivního a užitečného přivlastnění. Z toho plyne skutečnost, že reformátoři téměř vždy navrhovali veřejné práce jako nejlepší z možných trestů; v tom je mimo jiné následoval *Cahiers de doléances* [Soupis požadavků a připomínek generálních stavů]: „Nechť jsou ti odsouzení, jimž byl uložen trest nižší než trest smrti, přiděleni k veřejným pracím na venkově na dobu poměrně odpovídající výši jejich trestu.“¹⁷⁾ Veřejné práce znamenají dvě věci: kolektivní zájem na potrestání odsouzeného a viditelný, kontrolovatelný charakter trestu. Viník tak platí dvakrát: prací, kterou vykonává, a znaky, které produkuje. Uprostřed společnosti, na veřejných prostranstvích či na významných silnicích je odsouzený ohniskem zisků a označování. Slouží viditelně každému; ale současně proniká do mysli všech znak zločinu-trestu: to je druhotný, čistě morální, nicméně mnohem skutečnější užitek.

5. Proto celá ta učená ekonomie zveřejnění. Při tělesném mučení byla oporou příkladu hrůza: fyzický strach, kolektivní děs, obrazy, které se vrývaly do paměti diváků jako znamení vypálená na tvář či na paži odsouzeného. Nyní je oporou příkladu čtení, diskurz, rozluštitelný znak, inscenování a zobrazení veřejné morálky. To již není hrůzostrašné restau-

16) A. Boucher d'Argis, *Observations sur les lois criminelles*, 1781, s. 139.

17) Viz L. Masson, *La Révolution pénale en 1791*, 1899, s. 139. Proti trestní práci bylo nicméně namítáno, že způsobuje návrat k násilí (Le Pelletier) nebo zprofanování svatě povahy práce (Dupont). Rabaud Saint-Étienne přijal výraz „nucené práce“ jako opozici proti „svobodné práci, která náleží výlučně svobodným lidem“, *Archives parlementaires*, sv. XXVI, s. 710n.

rování suverenity, které si vynucovalo ceremonii trestání, nýbrž reaktivace zákoníku, kolektivní posílení svazku mezi ideou zločinu a ideou trestu. V trestání lze spíš číst samotné zákony než spatřovat přítomnost panovníka. Tyto zákony přiřadily tomu a tomu zločinu ten a ten trest. Jakmile je spáchan zločin, přichází, aniž by ztrácel čas, trest uvádějící do činnosti diskurz zákona a ukazuje, že zákoník, jenž spájí ideje, spojuje také skutečnosti. Bezprostřední propojení existující v textu musí být uskutečněno v činech. „Vezměte v úvahu tyto první okamžiky, kdy se novina o nějakém ohavném činu rozšíří po našich městech a po venkově; občané se podobají lidem, kteří vidí nedaleko sebe udeřit blesk; každý je proniknut odporem a hrůzou... To je okamžik potrestání zločinu: nenechat ho uniknout; pospěšte si ho usvědčit a odsoudit. Vztyčte popraviště, hranice, vyvlečte viníka na veřejné prostranství, svolte lid za hlasitého křiku; potom je uslyšíte, jak tleskají vyhlášením vašich rozsudků jako vyhlášení míru nebo svobody; uvidíte je, jak přispěchají k těmto skličujícím představením jako k triumfu zákonů.“¹⁸⁾ Veřejné trestání je ceremoniálem bezprostředního dekodování.

Zákon se reformuje, zaujímá své místo na straně přestupku, který jej narušil. Zločinec je naproti tomu oddělen od společnosti. Opouští ji. Nikoli však v oněch dvojnásobných slavnostech *ancien régime*, kdy lidé nevyhnutelně přistupovali buď na stranu zločinu, nebo na stranu exekuce, nicméně vždy v rámci smutečního obřadu. Společnost, která znovu našla své zákony, ztratila ty občany, kteří je porušili. Veřejné trestání musí manifestovat tento dvojí postih: že by bylo možné ignorovat zákon a že by potom bylo povinností separovat sám sebe od občana. „Spojte si veřejnou popravu s představou toho nejpochmurnějšího a nejdojemnějšího aparátu; že se ten den stal

18) J. M. Servan, *Discours sur l'administration de la justice criminelle*, 1767, s. 35–36.

pro národ dnem smutku; že se všeobecný zármutek rozhláše všude grandiózními nápisy... Že úředník, oblečen do černého smutečního flóru, oznamuje lidem zločin a smutnou nutnost zákonné pomsty. Že rozličné scény této tragédie zasahují všechny smysly, oživují všechny mírné a slušné pohnutky.¹⁹⁾

Zármutek, jehož smysl musí být jasný všem; každý prvek jeho rituálu musí hovořit, vyslovovat zločin, dovolávat se zákona, ukazovat nezbytnost trestání, ospravedlňovat míru trestu. Cédule, nápisy, znaky, symboly musejí být rozmnožovány, aby si každý mohl osvojit jejich významy. Zveřejnění trestání nesmí nést fyzický účinek hrůzy; musí otevírat knihu ke čtení. Le Peletier navrhol, aby mohl lid jednou měsíčně navštěvovat odsouzené „v jejich žalostných celách: budou zde číst jméno viníka vyznačené velkými písmeny nade dveřmi kobky, jeho zločin a rozsudek“.²⁰⁾ A v tomto naivním, militantním stylu císařských ceremonií si bude o několik let později Bexon představovat celou tabulku trestní heraldiky: „Odsouzený na smrt bude odeslán na popraviště ve voze, vyvedeném černou a rudou barvou či nabarveném jimi střídavě načerno a narudo; půjde-li o zrádce, ten bude mít rudou košili, na níž bude zepředu i zezadu napsáno slovo ‚zrádce‘; v případě otcovraha bude jeho hlava zahalena černou rouškou a na jeho košili budou vyšity dýky či jiné smrtící nástroje, jichž použil; půjde-li o traviče, bude jeho rudá košile poseta hady či jinými jedovatými zvířaty.“²¹⁾

Tato lekce čtení, tento rituál dekodování musejí být opakovány tak často, jak je to jen možné, neboť trestání bude spíše školou než slavností; spíše vždy otevřenou knihou než ceremonií. Trvání, které činí trestání účinným pro viníka, je dělá

19) Dufau, Řeč v Konstituantě, *Archives parlementaires*, sv. XXVI, s. 688.

20) *Tamtéž*, s. 329–330.

21) S. Bexon, *Code de sûreté publique*, 1807, 2. část, s. 24–25. Jednalo se o projekt předkládaný bavorskému králi.

rovněž užitečným pro diváky. Ti musejí být schopni v každém okamžiku nahlédnout do permanentního slovníku zločinu a trestu. Utajený trest je trestem napůl marným. Je třeba, aby na místa, kde se vykonávají tresty, měly povolen vstup i děti; zde by se měly učit občanskou výchovu. A dospělí lidé by si zde periodicky znovuosvojovali zákony. Představme si místa trestání jako Zahradu zákonů, kterou by navštěvovaly celé rodiny každou neděli. „Přál bych si, aby čas od času, poté, co by jejich myslí byly připraveny odvodněnou rozpravou o zachovávání společenského řádu, o užitečnosti trestání, byli mladí i dospělí muži vzati do dolů, do pracovních táborů a přemýšleli zde o strašném údělu vypovězenců. Tyto pouti by byly prospěšnější než pouti Turků do Mekky.“²²⁾ A Le Peletier považoval tuto viditelnost trestů za jeden ze základních principů nového trestního zákoníku: „Často, a to ve vyznačené době, musí přítomnost lidí přinášet hanbu padající na hlavu viníka; a přítomnost viníka v žalostném stavu, do něž jej přivedl jeho zločin, musí duši lidu podávat užitečné poučení.“²³⁾ Daleko dříve, než byl uznán za objekt vědy, byl zločinec považován za prvek výuky. Po charitativních návštěvách, při nichž šlo o to sdílet s vězněným jeho utrpení (které vynalezlo či znovu oživilo 17. století), se začalo snít o návštěvách dětí, při nichž by se poučily, jak se dobrodiní zákona aplikuje na zločin: živá lekce v muzeu pořádku.

6. Tak mohlo dojít ve společnosti k převrácení tradičního diskurzu o zločinu. Závažnou starostí zákonodárců 18. století bylo: Jak potlačit onu pochybnou slávu kriminálních? Jak umlčet ona hrdinská dobrodružství velkých zločinců, jež byla vylíčena v kalendářích, brožurkách a lidových vyprávěních? Jestliže má být trestní překódování vykonáno

22) J.-P. Brissot, *Théorie des lois criminelles*, 1781.

23) *Archives parlementaires*, sv. XXVI, s. 322.

úspěšně, jestliže se má smuteční ceremonie odehrát tak, jak je třeba, může se zločin jevit už jen jako neštěstí a zločinec jako nepřítel, jenž musí být znovu vychován ke společenskému životu. Namísto těchto chvalořečí, jež oslavují zločince jako hrdinu, obíhají již v rozmluvách lidí jen znaky-překážky, které zamezují touze po zločinu propočteným strachem z trestu. Pozitivní mechanismus se plně rozvine v každodenním jazyce a ten jej bude bez ustání posilovat novými příběhy. Diskurz se stane šířitelem zákona: konstantním principem univerzálního překódování. Lidoví básníci se nakonec spojí s těmi, kteří sami sebe nazývají „misionáři věčného rozumu“; stanou se moralisty. „Zcela naplněn těmito odstrašujícími obrazy a blahodárnými myšlenkami je bude každý občan šířit ve své rodině a dlouhými vyprávěními, podáványými s takovým zápallem, že budou žádostivě vyslechnuta, s dětmi shromážděnými okolo sebe, s jejich mladou pamětí připravenou přijmout je v neporušitelných souvislostech, bude líčit myšlenku zločinu a trestu, lásku k zákonům a k vlasti, respekt a důvěru vůči úřadům. Obyvatelé venkova, též svědci takových případů, je rozesejí v okolí svých domků, vkus ctnosti zakoření v jejich nevzdělaných duších, zatímco zlosyn konsternovaný veřejným veselím, obávající se pohledu tolika nepřátel, upustí možná od svých plánů, jejichž zisk by byl jak prchavý, tak i zlověstný.“²⁴⁾

Zde tedy vidíme, jak je třeba si představovat město trestání. Na křižovatkách, v zahradách, po stranách ulic, jež se opravují, nebo mostů, které jsou ve výstavbě, v dílnách přístupných každému, v hlubinách dolů, které je možné navštívit, se odehrávají tisíce drobných divadel trestání. Každému zločinu jeho zákon; každému zločinci jeho trest. Je to trest viditelný, upovídáný, který říká vše, který vysvětluje, ospra-

24) J. M. Servan, *Discours sur l'administration de la justice criminelle*, 1767, s. 37.

vedlňuje se, přesvědčuje: nápisy, posměšné cedule či čapky, plakáty, tabule, symboly, čtené či tištěné texty, to vše neúnavně opakuje zákoník. Dekorace, perspektivy, optické efekty, *trompe-l'oeil* někdy zveličují scénu, činí ji obávanější, než ve skutečnosti je, ale činí ji také jasnější. Z perspektivy veřejnosti lze věřit v určité ukrutnosti, ke kterým ve skutečnosti nedochází. Avšak podstatné pro tyto skutečné či zveličené krutosti je to, že podle striktní ekonomie dávají všechny naučení: každý trest je bajkou. A v protikladu ke všem přímým příkladům ctnosti je možné se v každém okamžiku setkat, jako na živé scéně, s neštěstím nectnosti. Okolo každé takové morální „reprezentace“ se budou tísnit školáci spolu se svými učiteli a dospělí se naučí několik lekcí, aby poučili své děti. Již žádný velký hrůzný rituál veřejných mučení, nýbrž vážné divadlo v proudu dní a na ulicích, s jeho mnohoznačnými a přesvědčivými scénami. A lidová paměť bude reprodukovat ve svých pověstech strohý diskurz zákona. Ale asi je nezbytné nad všemi těmito tisíci představení a vyprávění umístit hlavní znak trestání těch nejhroznějších zločinů: svorník celé trestní budovy. Vermeil si v každém případě představoval scénu absolutního trestu, která by dominovala nad všemi divadly každodenního trestání: jediný případ, kdy je třeba snažit se dosáhnout nekonečného trestu. V novém trestání je to jistý ekvivalent toho, co pro staré trestání představovala kralovražda. Viníkovi by byly vypíchnuty oči; byl by uzavřen do železné klece, zavěšen ve vzduchu nad veřejným prostranstvím; byl by zcela nahý; byl by připoután k tyčím klece ocelovým opaskem, připevněným okolo pasu; až do konce svých dní by byl živ jen o chlebu a vodě. „Tak by byl vystaven všem krutostem počasí, tu jeho hlava pokryta sněhem, tu pálena žhnoucím sluncem. Právě toto energické mučení, představující spíš prodlužování bolestné smrti než strastiplného života, by měl vskutku poznat zlosyn, vystavený všem hrůzám přírody, odsouzený již ni-

kdy nespátřit nebesa, jež potupil, a nikdy nepobývat na zemi, kterou pošpinil.“²⁵⁾ Nad městem trestání se vznáší tento kovový pavouk; a ten, kdo má být ukřižován novým zákonem, je otcovrah.

*

Je to celý arzenál pitoreskních trestů. „Vyvarujte se ukládání týchž trestů,“ prohlásil Mably. Myšlenka uniformního trestu, modulovaného podle závažnosti přestupku, je vyloučena. Ještě přesněji: využití vězení jako obecné formy trestání není v těchto projektech specifických, viditelných a mluvících trestů nikdy přítomno. S uvězněním se bezpochyby počítá, ovšem jako s jedním z mnoha jiných trestů; je totiž specifickým trestem za určité přečiny, a to za ty, které ukládají o svobodu jedinců (jako únos), nebo za ty, které vedou k zneužití svobody (vyvolávání nepořádku, násilí). Pokládá se také za podmínku umožňující vykonávání určitých trestů (například nucené práce). Nepokrývá však celé pole trestání se svým trváním jako jediným principem variace. Idea trestního uvěznění je mnoha reformátory spíš explicitně kritizována. Protože uvěznění není s to odpovídat specifičnosti zločinů. Protože je zbaveno účinků na veřejnost. Protože je pro společnost neužitečné, ba dokonce škodlivé: je nákladné, udržuje uvězněné v nečinnosti, rozmnožuje jejich neřesti.²⁶⁾ Protože výkon takového trestu se obtížně kontroluje a existuje riziko, že uvěznění budou vystaveni libovůli dozorců. Protože povolání, při němž je druhý člověk zbavován svobody a podrobován dohledu ve vězení, je vykonáváním tyranie. „Požadujete, aby zde mezi vámi existovaly nestvůry; a pokud by tito odporní

lidé existovali, zákonodárci by s nimi patrně jednali jako s vrahy.“²⁷⁾ Vězení je zcela neslučitelné s celou onou technikou trestu-účinku, trestu-reprezentace, trestu-obecné funkce, trestu-znaku a diskurzu. Je temnotou, násilím a podezřením. „Je to místo temnoty, kde oko občana nemůže spočítat oběti, kde se následkem toho jejich počet vymyká tomu, aby sloužil jako příklad... Ačkoli bylo-li by možné, aniž by se tím rozmnožil počet zločinů, rozmnožit počet příkladů trestů, dosáhlo by se alespoň toho, že by se staly méně nutnými; mimoto se temnota věznic stává předmětem nedůvěry občanů; snadno se domnívají, že jsou zde páčány ohromné nespravedlivosti... Je zde zajisté něco špatného v případě, kdy zákon, který je stvořen pro dobro většiny, vyvolává místo uznání spíš nepřetržité reptání.“²⁸⁾

Myšlenka, že by uvěznění mohlo tak jako dnes pokrývat celý střední prostor trestání mezi trestem smrti a lehkými tresty, nemohla přijít reformátorům na mysl ihned. Je zde totiž problém: během poměrně krátké doby se zadržení stalo základní formou trestu. V Trestním zákoníku z roku 1810 zaujímá mezi trestem smrti a pokutami v jistém počtu forem téměř celé pole možných trestů. „Čím je systém trestání, přijatý novým zákonem? Je to uvěznění ve všech formách. Srovnejte vskutku čtyři hlavní tresty, jež zbývají v Trestním zákoníku. Nucené práce jsou formou uvěznění. Galeje jsou vězením v otevřeném prostoru. Zadržení, uzavření, uvěznění jsou v určitém smyslu jen různá jména jednoho a téhož druhu trestu.“²⁹⁾ A toto uvěznění, předepsané zákonem, se císařství rozhodlo velice rychle realizovat podle trestní, administrativní či geografické hierarchie: na nejnižším stupni, spo-

25) F. M. Vermeil, *Essai sur les réformes à faire dans notre législation criminelle*, 1781, s. 148–149.

26) Viz *Archives parlementaires*, sv. XXVI, s. 712.

27) G. de Mably, *De la législation. Oeuvres complètes*, 1789, sv. IX, s. 338.

28) Ch. E. Dufriche de Valazé, *Des lois pénales*, 1784, s. 344–345.

29) C. F. M. de Rémusat, *Archives parlementaires*, 1. prosince 1831, sv. LXXII, s. 185.

jené s každou smírcí justicí, jsou městské policejní stanice [*maisons de police*]; v každém administrativním okrese vazební věznice [*maisons d'arrêt*]; ve všech departementech jedno nápravné zařízení [*maison de correction*]; a na vrcholku několik centrálních věznic [*maisons centrales*] pro odsouzené zločince nebo pro ty z nápravných zařízení, kteří byli odsouzeni na více než jeden rok; nakonec galeje v některých přístavech. Byla naplánována celá ohromná konstrukce vězeňství, jejíž různé roviny se musely přesně přizpůsobit patřím administrativní centralizace. Popraviště, na němž bylo mučené tělo vystaveno rituálně manifestované síle panovníka, divadlo trestání, kde byla reprezentace trestu nepřetržitě předkládána společnosti, nahradila velká uzavřená, komplexní a hierarchizovaná architektura, jež se integrovala do samotného tělesa státního aparátu. Zcela jiná materialita, zcela jiná fyzika moci, zcela jiný způsob pohlčení lidských těl. Během Restaurace a za červencové monarchie se, až na některé odchylky, nacházelo ve francouzských věznicích mezi 40 000 a 43 000 vězňů (to jest 1 vězňů na přibližně 600 obyvatel). Vysoká zeď, již nikoli zeď, která obkružuje a chrání, již nikoli zeď, která manifestuje skrze svou prestiž moc a bohatství, nýbrž zeď bedlivě utajená, nepřekročitelná v tom ani v onom směru, uzavírající nyní mysteriózní práci trestání, se stane, stojíc velice blízko a někdy dokonce přímo uprostřed měst 19. století, monotónní, současně materiální i symbolickou figurou moci trestat. Již za Konzulátu byl ministr vnitra pověřen vyhledáním různých zabezpečených míst, která již fungují nebo která by mohla být využita v rozličných městech. O několik let později byly poskytnuty úvěry - úměrné moci, kterou měly reprezentovat a které měly sloužit - určené na vybudování těchto nových panství civilního pořádku. Císařství je ve skutečnosti využilo pro další válku.³⁰⁾

30) Viz E. Decazes, „Hlášení králi o věznicích“, *Le Moniteur*, 11. dubna 1819.

Méně přemrštěná, zato více houževnatá ekonomie dokončila jejich výstavbu postupně během 19. století.

V každém případě se za méně než dvacet let v Konstituantě tak jasně formulovaný princip specifických, přiměřených, účinných trestů, tvořících v každém jednotlivém případě poučení pro všechny, stal zákonem uvěznění za každý, jakkoli závažný přestupek kromě těch, jež si zasluhují trest smrti. Divadlo trestání, o kterém snilo 18. století a které by působilo podstatně na ducha těch, kteří podléhali soudní pravomoci, nahradil rozsáhlý uniformní aparát vězení, jehož síť ohromných budov se začala šířit po celé Francii i po Evropě. Avšak rozpočítat chronologii této eskamotáže na dvacet let je patrně ještě příliš mnoho. Lze tvrdit, že se udála téměř okamžitě. Stačí se podívat trochu blíže na návrh Trestního zákoníku, předložený v Konstituantě Le Peletierem. Princip formulovaný na počátku říká, že zde musí být „přesné vztahy mezi povahou přečinu a povahou trestu“; fyzické utrpení má být uloženo těm, kteří spáchali kruté zločiny, práce těm, kteří se provinili leností, ponížení těm, jejichž mravy jsou nízké. Neboť tresty postihující konkrétní osobu, které jsou účinně stanovené, jsou třemi formami uvěznění: žalář, ve kterém je trest uvěznění různými způsoby ještě zesilován (samotkou, zbavením světla, omezením stravy), režim *gêne*, kde jsou tyto přitěžující okolnosti zeslabeny, a konečně vlastní vězení, které se omezuje na jasné a prosté uzavření. Tak okázale slibovaná rozmanitost se nakonec redukovala na tento šedý a uniformní trest. V této době navíc existovali poslanci, kteří se podivovali nad tím, že namísto toho, aby byl stanoven přirozený vztah mezi zločiny a tresty, se postupuje podle zcela odlišného plánu: „Tedy v případě, že jsem zradil svou vlast, budu uvězněn; jestliže jsem zabil svého otce, budu uvězněn; všechny vůbec představitelné zločiny jsou trestány tím nejjednotvárnějším způsobem. Případá

mi to, jako kdybych pozoroval lékaře, který má na všechny neduhy tentýž lék."³¹⁾

Tato hbitá substituce nebyla výsadou Francie. Lze ji nalézt, a to zcela shodnou, i v jiných zemích. Když Kateřina II. v letech, která následovala bezprostředně po pojednání *Des délits et des peines* [Zločiny a tresty], připravovala projekt „nové soustavy zákonů“, Beccariova lekce týkající se zvláštnosti a rozmanitosti trestů nebyla opomenuta; byla reprodukována téměř slovo za slovem: „Je triumfem občanské svobody, když trestní zákony vyvozují každý trest ze specifické povahy každého jednotlivého zločinu. Tak ustává jakákoli svévole; trest již v ničem nezávisí na rozmarech zákonodárce, ale na povaze věci; není to člověk, kdo páše násilí na druhém člověku, nýbrž je to vlastní čin tohoto člověka.“³²⁾ O několik let později sloužily Beccariovy obecné principy jako základ nového toskánského trestního zákoníku a nového zákoníku zavedeného Josefem II. v Rakousku; a přesto učinily tyto dvě legislativy z uvěznění – modulovaného podle jeho trvání a ztíženého v některých případech vypálením znamení či nasazením želez – téměř uniformní trest: nejméně třicet let za atentát na panovníka, za padělání peněz i za loupežnou vraždu; od patnácti do třiceti let za úmyslné zabití či za ozbrojenou loupež; od jednoho měsíce do pěti let za prostou krádež atd.³³⁾

Avšak je-li tato kolonizace trestání vězením nějak překvapující, pak proto, že vězení nebylo, jak bychom si mohli představovat, trestem, který byl již pevně zaveden v trestním systému, těsně následujícím trest smrti, a který by zcela přirozeně zaujal místo, jež zůstalo uprázdněné po vymizení ve-

31) Ch. Chabroud, *Archives parlementaires*, sv. XXVI, s. 618.

32) Kateřina II., *Instructions pour la commission chargée de dresser le projet du nouveau code des lois*, článek 67.

33) Část tohoto zákoníku byla přeložena v úvodu k P. Colquhoun, *Traité sur police de Londres*, fr. překlad, 1807, sv. I, s. 84.

řejných poprav. Ve skutečnosti mělo vězení – a mnoho zemí bylo v tomto bodě ve zcela stejné situaci jako Francie – v systému trestů pouze omezené a okrajové postavení. Tyto texty to dokazují. Nařízení z roku 1670 neuvádí uvěznění mezi tresty postihujícími osobu. Doživotní či dočasné uvěznění zajiště figurovalo mezi tresty v rámci určitých lokálních zvyklostí.³⁴⁾ Tvrdilo se však, že upadá v zapomnění podobně jako ostatní druhy veřejných mučení: „Byly v dřívějších dobách tresty, které již nejsou ve Francii praktikovány, jako když byl například trest napsán na tvář anebo na čelo odsouzeného, či doživotní vězení, jakož i to, že již nebývá zločinec odsouzen k tomu, aby byl předhozen dravým šelmám či odveden do dolů.“³⁵⁾ Z těchto skutečností je zřejmé, že vězení houževnatě přetrvávalo, aby trestalo nezávažné přestupky, a to dle vůle místních zvyklostí či obyčejů. V tomto smyslu hovořil Soulatges o „lehkých trestech“, o kterých se nařízení z roku 1670 nezmiňovalo: důtka, výstraha, zákaz pobytu na určitém místě, zadostiučinění postižené osobě a věznění na určitou dobu. V některých oblastech, především v těch, v nichž se nejlépe uchoval jejich soudní partikularismus, měl trest uvěznění ještě velký rozsah, což se však neobešlo bez jistých potíží, jako v případě později připojené provincie Roussillon.

Nicméně navzdory těmto divergencím se právníci pevně drželi principu, že „vězení není v našem občanském právu považováno za trest“.³⁶⁾ Jeho role spočívá v tom, že bere do zástavy osobu a její tělo: *ad continendos homines, non ad puniendos*, praví rčení; a v tom smyslu má uvěznění podezřelého téměř stejnou roli jako uvěznění dlužníka. Uvěznění ko-

34) Viz například G. Coquille, *Contume du Nivernais*, vyd. z r. 1646.

35) G. du Rousseaud de la Combe, *Traité des matières criminelles*, 1741, s. 3.

36) F. Serpillon, *Code criminel*, 1767, sv. III, s. 1095. Nicméně i u Serpillona nacházíme myšlenku, že přísnost vězení je počátkem trestu.

mukoli zajišťuje, že není trestán.³⁷⁾ To je obecný princip. A jestliže někdy hraje vězení přece jen roli trestu, a to i ve významných případech, pak slouží v podstatě jako náhrada: nahrazuje galeje pro ty – ženy, děti, invalidy –, kteří tam nemohou pracovat: „Odsouzení k uvěznění na určitou dobu nebo na doživotí v káznici je ekvivalentní odsouzení na galeje.“³⁸⁾ V této ekvivalenci lze dostatečně jasně sledovat, jak se zde rýsuje možné spojení. Aby se však mohlo uskutečnit, musí vězení změnit svůj právní status.

A bylo rovněž nutné překonat druhou překážku, která byla přinejmenším v případě Francie stejně význačná. Uvěznění se totiž nacházelo v o to více zdiskreditovaném postavení, protože v praxi bylo právo spjato s královskou arbitráží a s výstřelky královské moci. „Káznice“ [*maisons de force*], všeobecné špitály, „královské rozkazy“ nebo rozkazy policejního důstojníka, královské zatykače, které získávali notáblové či vysoce postavené rodiny, to vše ustavovalo celou represivní praxi, jež stála vedle „pravidelné justice“ a častěji spíš v opozici proti ní. Toto mimosoudní uvěznění bylo odmítáno jak klasickými právníky, tak reformisty. Vězení jsou věcí panovníků, prohlásil tradicionalista, jakým byl Serpillon, který se skrýval za autoritou předsedy soudu Bouhiera: „Jakkoli se panovníci čas od času z důvodu státních zájmů uchylovali k ukládání takového trestu, řádná justice nedovoluje užívání

37) Tak je třeba rozumět početným nařízením, jež se týkají vězení, svědomitosti žalárníků, bezpečnosti prostorů věznic a zabránění vězňům v komunikaci. Například rozsudek rady města Dijonu z 21. září 1706. Viz rovněž F. Serpillon, *Code criminel*, 1767, sv. III, s. 601–647.

38) To upřesňuje prohlášení z 4. března 1724 o zlodějích recidivistech nebo z 18. července 1724 týkající se potulky. Chlapec, který ještě nedosáhl takového věku, aby mohl být poslán na galeje, zůstal ve vězení až do doby, kdy tam mohl být odeslán, případně si tu odpykal celý svůj trest. Viz *Crime et criminalité en France sous l'Ancien Régime*, 1971, s. 266n.

tohoto druhu odsouzení.³⁹⁾ Zadržení je výraz a privilegovaný nástroj despotismu, tvrdili reformátoři v bezpočtu prohlášení: „Co říci o oněch tajných vězeních vykouzlených fatálním duchem monarchismu, vyhrazených zásadně buď pro filozofy, do jejichž rukou vložila příroda svou pochodeň a kteří se odvážili osvitit své století, nebo pro hrdé a nezávislé duše, jimž se nedostává zbabělosti mlčet o špatnostech své země; o vězeních, jejichž neblahé brány otevírají mysteriózní listy, aby zde navždy pohřbily své nešťastné oběti? Co vůbec říci o oněch listech, mistrovských dílech důmyslné tyranie, jež vyvracejí právo každého občana být vyslyšen předtím, než bude souzen, a jež jsou pro člověka tisíckrát nebezpečnější nežli vynález Falaridův...“⁴⁰⁾

Tyto protesty, pocházející z natolik rozmanitého horizontu, se nepochybně netýkají uvěznění jako legálního trestu, nýbrž využití svévolného a neurčitého zadržení sahajícího „mimo meze zákona“. Nic to ovšem nemění na faktu, že v obecném smyslu bylo vězení chápáno jako poznamenané zneužitím moci. A většina z *Cahiers de doléances* [Soupisů požadavků a připomínek] jej odmítla jako neslučitelné s dobrou justicí. Někdy ve jménu klasických právních principů: „Vězení jsou záměrem zákona určena nikoli k tomu, aby trestala, nýbrž k zabezpečení jejich personálu...“⁴¹⁾ Někdy ve jménu účinků vězení, které trestá již i ty, kteří nejsou ještě odsouzeni, které spojuje a zobecňuje zlo, jemuž má předcházet

39) F. Serpillon, *Code criminel*, 1767, sv. III, s. 1095.

40) J.-P. Brissot, *Théorie des lois criminelles*, 1781, sv. I, s. 173. (Falaris, tyran z feckého města Akragantu na Sicílii; vládl v letech 570–554 př. n. l. Podle tradice dal zhotovit dutou sochu býka z bronzu, do níž zavíral odsouzence; pod býkem nechal roždělat oheň a oběti upaloval. Zde je jeho jméno užito pro označení tyranů obecně. Pozn. překl.)

41) *Paris intra muros* (šlechta), citováno v A. Desjardins, *Les Cahiers de doléances et la justice criminelle*, 1883, s. 477.

a které jde proti principu individuálnosti trestů tím, že trestá celou rodinu; bylo řečeno, že „vězení není trestem. Humanita se bouří proti této hrozivé myšlence, že není trestem zbavit občana toho nejcennějšího z jeho statků, uvrhnout jej potupně do sídla zločinu, vyrvat jej ze všeho, co mu bylo drahé, dovést jej snad až ke zkáze a odejmout nejen jemu, ale celé jeho nešťastné rodině všechny prostředky k obživě.“⁴²⁾ A *Cahiers* se při několika příležitostech dožadovaly zrušení těchto internačních ústavů: „Jsme přesvědčeni, že káznice musejí být srovnány se zemí...“⁴³⁾ A dekret z 13. března 1790 nařizoval, aby byli propuštěni na svobodu „všechny osoby držené v zámcích, církevních budovách, káznicích, policejních věznicích či v jakýchkoli jiných věznicích na základě královských zatykačů nebo rozkazů činitelů výkonné moci“.

Jak se potom mohlo uvěznění, tak viditelně spjaté s touto nezákonností, jež byla právě v moci panovníka odhalena, v tak krátké době stát jednou z nejobecnějších forem legálního trestání?

Nejčastěji podávané vysvětlení uvádí, že se již v průběhu klasické doby formuje jisté množství významných modelů trestního uvěznění. Jejich prestiž, jež byla o to větší, že nejsou-časnější pocházely z Anglie a zejména z Ameriky, jako by byla umožnila překonat dvojí překážku, tvořenou sekulárními pravidly práva a despotickým působením uvěznění. Tyto překážky byly velice rychle odstraněny trestními zákazy, o nichž sni-

42) Langres, „Tři řády“, citováno *tamtéž*, s. 463.

43) Briey, „Třetí stav“, citováno *tamtéž*, s. 484. Viz P. Goubert a M. Denis, *Les Français ont la parole*, 1964, s. 203. V oněch *Cahiers* rovněž nalezneme požadavky, aby byly udržovány vazební věznice, které by mohly užívat celé rodiny.

li reformátoři, a tak se uvolnil prostor pro seriózní realitu věz-
nění. Nelze pochybovat o tom, že důležitost těchto modelů byla velická. Avšak jsou to právě tyto modely, jež, dokonce dříve než předloží řešení, kladou problémy: problém jejich existence a jejich rozptýlení. Jak se mohly vůbec zrodit, a především jak se mohly stát tak obecně přijatelnými? Neboť je snadné ukázat, že ačkoli vykazují určité množství shod s obecnými principy trestní reformy, jsou vzhledem k nim v mnoha bodech naprosto různorodé a leckdy s nimi dokonce neslučitelné.

Nejstarší z těchto modelů, který je obecně považován za bližší či vzdálenější inspiraci ostatních, byl amsterodamský Rasphuis otevřený v roce 1596.⁴⁴⁾ Původně byl určen pro žebřáky či mladé zločince. Jeho fungování se řídilo třemi hlavními principy: délka trvání trestu mohla být, přinejmenším v jistých mezích, určována samotnou správou věznice podle chování vězněného (tato volnost mohla být ostatně předpokládána v rozsudku: v roce 1597 byl jeden vězeň odsouzen ke dvanácti letům vězení, jež mohla být zkrácena na osm, ukázeli se jeho chování jako uspokojivé). Práce byla povinná, vykonávala se společně (individuální cela byla totiž využívána pouze jako dodatečný trest; věznění spali po 2 či po 3 v jedné posteli na celách obsahujících 4 až 12 osob); za vykonanou

44) Viz Thorsten Sellin, *Pioneering in Penology*, 1944, který podává vyčerpávající studii o Rasphuisu a Spinhuisu v Amsterodamu. Stranou můžeme ponechat jiný „model“ často citovaný v 18. století. Je to model navrhovaný Mabilionem v jeho *Réflexions sur les prisons des ordres religieux*, vyd. z r. 1845. Zdá se, že toto dílo bylo exhumováno v 19. století v momentě, kdy se katolíkové přeli s protestanty o místo, které zaujímali ve filantropickém hnutí a v určitých administrativních oblastech. Mabilionovo dílo, které patrně zůstalo relativně neznámé a bez většího vlivu, ukazovalo, že „původní myšlenka amerického trestního systému“ byla „zcela klášterní a francouzskou myšlenkou, ať si kdokoli říká cokoli o ženevském či pensylvánském původu“ (L. Faucher).

ráci dostávali vězni plat. A konečně, přísný časový rozvrh, systém zákazů a příkazů, neustálý dohled, napomínání, náboženská čtení, celý soubor prostředků pro „vedení k dobru“ „odvracení od zla“, to vše obklopovalo vězněné den co den. Úložíme tedy brát amsterodamský Rasphuis jako základní var. Historicky vzato utváří spojení mezi teorií pedagogické spirituální transformace jedinců neustálým výcvikem, charakteristickou pro 16. století, a trestními technikami vynalezenými v druhé polovině 18. století. Dal vzniknout třem institutům, které umožnily ustavení základních principů, jež se poté vyvinuly každý svým vlastním směrem.

Káznice v Gandu organizovala trestní práci především podle ekonomických imperativů. Daným důvodem bylo to, že becnou příčinou většiny zločinů byla lenost. Vyšetřování – epochybně jedno z prvních vyšetřování vůbec – prováděné mezi odsouzenými jurisdikcí v Alostu v roce 1749 ukázalo, že ločinci nebyli „řemeslníci či pracující (dělníci myslí jediné na ráci, která je živí), nýbrž povaleči odkázaní na žebrotu“.⁴⁵⁾ Jtud myšlenka ústavu, který by zajišťoval jistý druh univerzální pedagogiky práce pro ty, kteří se ukázali jako jí odporující. Mělo to čtyři výhody: snížil se počet trestních stíhání, jež yla pro stát nákladná (ve Flandrech tak bylo možné ušetřit íce než 100 000 liber); nebylo již nutné navracet zaplacené

5) Vilan XIV, *Mémoire sur les moyens de corriger les malfaiteurs*, 1773, s. 64; tyto paměti, jež jsou spjaty se založením věznice v Gandu, zůstaly v rukopise až do roku 1841. Frekvence trestů vyhoštění ještě zesilovala vztah mezi zločinem a tuláctvím. V roce 1771 země Flander konstatovaly, že „tresty vyhnanství ukládané žebrákům se májejí účinkem z toho hlediska, že země posílají jedna do druhé subjekty, které považují u sebe doma za nebezpečné. Výsledkem je, že žebrák takto pronásledovaný z místa na místo se nakonec oběsí, ačkoli kdyby měl možnost navykhnout si na práci, nesáhl by opět k této zlé cestě.“ (L. Stoobant, v *Annales de la Société d'histoire de Gand*, 1898, sv. III, s. 228.) Viz též obr. č. 15.

daně vlastníkům lesů, které byly zničeny tuláky; vytvořila se masa nových dělníků, kteří „působením konkurence přispívali ke snížení ceny pracovní síly“; a konečně těm opravdu chudým bylo bez rozdílu umožněno mít prospěch z nezbytné charity.⁴⁶⁾ Tato užitečná pedagogika měla u líného subjektu znovu oživit chuť do práce, znovu jej zařadit do systému zájmů, kde by práce byla výhodnější než lenost, zformovat okolo něj malou ohraničenou a zjednodušenou donucovací společnost, v níž by se jasně vyjevila maxima: kdo chce žít, musí pracovat. Povinnost pracovat, ale také odměna, která vězněnému dovoluje, aby si během věznění i po něm vylepšoval život. „Člověk, který za žádných okolností nenalézá živobytí, se musí zcela oddat touze opatřovat si je prací; ta je mu nabídnuta policií a disciplínou; je v jistém smyslu nucen se jí věnovat; poté jej povzbudí vnadidlo zisku; usměrněn ve svých mravech, navyklý pracovat, zaopatřený bez znepokojení nějakým nadbytkem, který si šetří pro dobu odchodu“, dosáhl zručnosti, „jež mu zajistí živobytí bez nebezpečí“.⁴⁷⁾ Tato rekonstrukce *homo oeconomicus* vylučuje užití trestů, které jsou příliš krátké – ty by bránily osvojení si zručnosti a chuti k práci – nebo doživotní, příliš dlouhé – ty by činily celou výchovu zbytečnou. „Doba šesti měsíců je příliš krátká k napravení zločinců a k tomu, aby je uvedla do ducha práce“; naproti tomu „odsouzení na doživotí je zbavuje naděje; jsou lhostejní k nápravě mravů a k duchu práce; zaměstnávají se pouze plány na útěk či na vzpouru; a jelikož tedy nejsou odsouzení ke zbavení života, proč bychom měli usilovat o to učinit jim tento život nesnesitelným“?⁴⁸⁾ Délka trvání trestu má smysl jen ve vztahu k možné nápravě a k ekonomickému využití napravovaného zločince.

46) Vilan XIV, *Mémoire*, s. 68.

47) *Tamtéž*, s. 107.

48) *Tamtéž*, s. 102–103.

Anglický model připojuje k principu práce jako podmínku nutnou k nápravě ještě izolaci. Schéma tohoto modelu předložil v roce 1775 Hanway, který je ospravedlňoval nejprve negativními důvody: promiskuita ve věznici poskytovala špatné příklady a bezprostřední možnosti útěku, vydírání nebo spolčení do budoucnosti. Vězení se až příliš podobalo manufaktuře, pokud byli vězni ponecháni, aby pracovali společně. Poté následovaly důvody pozitivní: izolace přináší „hrozný šok“, po kterém se mohl odsouzený, když unikl špatným vlivům, navrátit k sobě samému a znovu odhalit na dně svého vědomí hlas dobra; osamělá práce by se tedy stala daleko spíše cvičením konverze než jen výchovou; nereformoval by se tím jen celý soubor zájmů vlastních *homo oeconomicus*, ale rovněž imperativy morálního subjektu. Cela, tato technika křesťanského mnišství, která přežila pouze v katolických zemích, se stala v této protestantské společnosti nástrojem, jímž lze současně rekonstituovat *homo oeconomicus* a náboženské vědomí. Mezi zločinem a návratem k právu a k ctnosti by vězení mělo ustavovat „prostor mezi dvěma světy“, místo pro individuální transformace, jež by navrátily státu subjekty, které ztratil. Zařízení na modifikování jedinců, které Hanway nazývá „nápravné“.⁴⁹⁾ To jsou obecné principy, které Howard a Blackstone uvedli v činnost v roce 1779, když nezávislost Spojených států zabránila deportacím a připravoval se zákon pozměňující systém trestů. Uvěznění za účelem transformace duše a chování vstoupilo do systému občanských zákonů. Preambule zákona sepsaná Blackstonem a Howardem popisuje individuální uvěznění v jeho trojí funkci odstrašujícího příkladu, nástroje konverze a podmínky pro vyučení se: podrobení „izolovanému uvěznění, pravidelné práci a vlivu náboženské výchovy“ by někteří zločinci mohli

49) J. Hanway, *The Defects of Police*, 1775.

„nejen vzbuzovat zděšení u těch, kteří by měli sklon je napodobovat, nýbrž ještě i sami sebe napravovat a získávat návyk k práci“.⁵⁰⁾ Odtud rozhodnutí zkonstruovat dvě vězeňské soustavy, jednu pro muže, druhou pro ženy, kde by byli izolovaní vězni nuceni vykonávat „ty nejtročetější práce, nejlépe slučitelné s nevzdělaností, nedbalostí a svěhlostí zločinců“: pochodovat v kole a pohánět tím stroj, obsluhovat rumpál, leštit mramor, zpracovávat konopí, drtit kampaškové dřevo, cupovat hadry, plést šňůry a lepit pytlíky. Ve skutečnosti bylo postaveno jen jedno vězeňské zařízení v Gloucestru, a to jen částečně odpovídalo původnímu schématu: naprosté uzavření pro nejnebezpečnější zločince, pro ostatní ve dne společná práce a v noci separace.

Nakonec zůstává model z Philadelphie. Je nepochybně nejslavnější, protože se objevil ve spojitosti s politickými inovacemi amerického systému a také proto, že nebyl tak jako ostatní odsouzen k okamžitému nezdaru a zapomnění; byl neustále přezkoumáván a transformován až do velkých debat o vězeňské reformě v třicátých letech 19. století. Vězení Walnut Street, otevřené v roce 1790 na přímý popud z prostředí kvakerů, v mnoha ohledech přejímalo model Gandu a Gloucestru.⁵¹⁾ Byla tu povinná práce v dílnách, věznění byli trvale něčím zaměstnáváni, vězení bylo financováno touto prací, avšak vězňové byli rovněž odměňováni individuálně, aby bylo zajištěno jejich morální a materiální znovuzapojení se do striktního světa ekonomie; věznění byli tedy „konstantně zaměstnávání produktivní prací, jíž zajišťovali

50) Preambule zákona z roku 1779, citováno v N. H. Julius, *Leçons sur les prisons*, fr. překlad, 1831, sv. I, s. 299.

51) Kvakeři jistě také znali Rasphuis a Spinhuis v Amsterdamu. Viz T. Sellin, *Pioneering in Penology*, 1944, s. 109–110. V každém případě byla věznice na Walnut Street pokračováním Almhouse, otevřené v roce 1767, a trestní legislativy, kterou kvakeři přijali navzdory anglickým úřadům.

pokrytí nákladů věznic, díky které nebyli ponecháni v nečinnosti a kterou si rovněž opatřili jisté prostředky pro dobu, kdy budou propuštěni ze svého uvěznění".⁵²⁾ Život je tedy naprosto přesně rozčleněn podle časového rozvrhu a je pod nepřetržitým dohledem; každý okamžik dne dostává své určení a nese s sebou své povinnosti a své zákazy: „Všichni vězňi vstávají za rozbřesku, a to tak, že poté, co ustelou své postele, očistí se a umyjí a vykonají další potřeby, začínají obecně svou práci za východu slunce. Od této chvíle nesmí nikdo z nich odejít do pokojů nebo jiných místností, jež by nebyly součástí dílen a míst určených jim k práci... Na sklonku dne zazní zvon, který je upozorní, že mají zanechat práce... Je jim ponechána půlhodina na přípravu lůžek, po jejímž uplynutí již není dovoleno mluvit nahlas či působit sebemenší hluk."⁵³⁾ Tak jako v Gloucestru nebylo uvěznění na samotě všeobecné; bylo určeno jen některým vězňům, těm, kteří by byli dříve odsouzeni k trestu smrti, a těm, kteří si v rámci věznic vysloužili mimořádný trest: „tam, bez zaměstnání, bez čehokoli, co by jej zabavilo, v nejistotě očekávání okamžiku, kdy bude vysvobozen“, tráví vězeň „dlouhé úzkostné hodiny, ponechán v myšlenkách o sobě, jež jsou přítomny v myslí každého viníka".⁵⁴⁾ Navíc se tak jako v Gandu mohla doba trvání uvěznění měnit podle chování vězněného: vězeňští inspektoři mohli po ověření spisů dosáhnout – a to bez velkých obtíží až do dvacátých let 19. století – udělení milosti pro vězně, kteří vykazovali dobré chování.

Mimoto vykazovala věznice Walnut Street určitý počet charakteristických rysů, které pro ni byly specifické nebo kte-

52) G. de La Rochefoucauld-Liancourt, *Des prisons de Philadelphie*, 1796, s. 9.

53) J. Turnbull, *Visite à la prison de Philadelphie*, fr. překlad, 1797, s. 15–16.

54) C. Lownes v N. K. Teeters, *The Cradle of Penitentiary*, 1935, s. 49.

ré přinejmenším rozvinuly to, co bylo jen potenciálně přítomno i v ostatních modelech. Zprvč princip neveřejnosti trestu. Ačkoli rozsudek a jeho odůvodnění musejí být známy všem, vykonání trestu musí být naopak uchováno v tajnosti; veřejnost zde nesmí intervenovat ani jako svědek, ani jako ručitel trestu; jistota, že za oněmi zdmi vykonává vězněný svůj trest, musí stačit k tomu, aby stanovovala příklad: již žádná pouliční představení, jimž dal prostor zákon z roku 1786, který ukládal některým odsouzeným veřejné práce, jež měly být vykonávány ve městech a podél silnic.⁵⁵⁾ Trest a náprava, kterou má přinést, jsou procesy, jež se odehrávají mezi vězněm a těmi, kteří na něj dohlížejí. Procesy, které usilují o celkovou přeměnu jedince – jeho těla a jeho návyků ke každodenní práci, k níž je nucen, jeho ducha a jeho vůle skrze duchovní péči, jež jimž je předmětem: „Bible a další knihy náboženské praxe jsou k dispozici; kněží různých vyznání, jež lze ve městě a na předměstích nalézt, zajišťují bohoslužbu jedenkrát týdně a kterákoli jiná mravně příkladná osoba má kdykoli umožněn přístup k vězněným."⁵⁶⁾ Ale i sama správa vězení má svou roli při provádění této transformace. Samota a sebezpytování nedostačují; o nic více nedostačují ani čistě náboženská kázání. Práce s duší vězněného musí být vykonávána tak často, jak je to jen možné. Vězení, jeho administrativní aparát bude současně i strojem na přeměnu mys-

55) O bouřích vyprovokovaných tímto zákonem viz B. Rush, *An Enquiry into the Effects of Public Punishments upon Criminals and upon Society*, 1787, s. 5–9, a R. Vaux, *Notices*, 1826, s. 45. Je třeba poznamenat, že ve zprávě J.-L. Siegela, která byla inspirována Rasphuisem v Amsterdamu, bylo předesláno, aby tresty nebyly vyhlašovány veřejně, aby byli vězni priváděni do věznic v noci, aby dozorcí byli pod přísahou zavázáni neprozradit jejich totožnost a aby byly zakázány veškeré návštěvy (T. Sellin, *Pioneering in Penology*, 1944, s. 27–28).

56) První zpráva inspektorů z Walnut Street, citováno v N. K. Teeters, *The Cradle of Penitentiary*, 1935, s. 53–54.

li. Při vstupu vězně do vězení jsou mu předčítána nařízení; „současně se inspektoři snaží posílit v něm morální závazky, které ještě má; znovu mu zpřítomňují přestupek, který spáchal, viděný z jejich hlediska, zlo, které z toho následně vyplývá pro společnost, jež jej chrání, a nutnost poskytnout jí náhradu svým příkladem a svým polepšením. Poté jej vyzvou, aby vykonával svoje povinnosti s radostí, aby se choval mírně, slibující mu či nechávající jej doufat, že bude-li se dobře chovat, mohl by před vypršením doby trvání trestu dosáhnout propuštění na svobodu... Čas od času plní inspektoři svou povinnost pohovořit si se zločinci jednotlivě, vykonávajíce tak svou službu jako lidé a jako členové společnosti.“⁵⁷⁾

Avšak bezpochyby nejdůležitější věcí bylo, že tato kontrola a tato přeměna chování se pojily – jak pokud jde o podmínky, tak pokud jde o důsledky – s formováním vědění o jedincích. Současně s odsouzeným obdržela správa věznic Walnut Street zprávu o jeho zločinu, o okolnostech, za nichž byl spáchán, resumé z výsledku obviněného, poznámky týkající se jeho chování před odsouzením a po něm. To byly právě ty nepostradatelné prvky, mělo-li se „určit, jaká bude péče nutná k tomu, aby byly odstraněny jeho staré návyky“.⁵⁸⁾ A v průběhu celého období uvěznění bude pozorován; bude zaznamenáváno jeho chování den po dni a inspektoři – dvanact městských hodnostářů jmenovaných v roce 1795 –, kteří navštěvují věznicí po dvou každý týden, budou informováni o všem, co se zde děje, seznámeni s chováním každého jed-

57) J. Turnbull, *Visite à la prison de Philadelphie*, fr. překlad, 1797, s. 27.

58) B. Rush, který byl jedním z inspektorů, poznamenává po jedné návštěvě Walnut Street: „Morální péče: kázání, čtení dobrých knih, uklízení pokojů a péče o čistotu šatů, umývání; nezvyšovat hlas, málo vína, také co nejméně tabáku, omezit obscenní či profánní konverzaci. Nepřetržitá práce; pečovat o zahradu; je to krása: 1200 hlávek zelí.“ Citováno z N. K. Teeters, *The Cradle of Penitentiary*, 1935, s. 50.

notlivého vězně a budou rozhodovat o tom, který z nich si zaslouží omilostnění. Toto poznání jednotlivců, neustále prohlubované, je umožňuje rozdělit nikoli v závislosti na jejich zločinech, nýbrž podle dispozic, které musejí prokázat. Vězení se stává jistým druhem nepřetržitého pozorování, které dovoluje distribuovat proměnné neřesti či slabosti. Od roku 1797 byli věznění rozděleni do čtyř tříd: první byla určena těm, kteří byli výslovně odsouzeni k uvěznění o samotě nebo kteří spáchali závažná provinění ve vězení; druhá byla určena těm, kteří „jsou dobře známi jako staří delikventi... nebo jejichž zvrácená morálka, nebezpečná povaha, neodpovídající dispozice nebo chování narušující pořádek“ se projeví v průběhu doby, kdy byli uvěznění; další byla určena těm, „u nichž povaha a okolnosti před odsouzením a po odsouzení umožňují věřit, že se nejedná o navyklé delikventy“. Nakonec tu existovala speciální sekce, zkušební třída pro ty, jejichž povaha není ještě známa, nebo ty, kteří ačkoli jsou již dostatečně známi, se nehodí pro zařazení ani do jedné z předcházejících kategorií.⁵⁹⁾ Organizuje se zde celek individualizujícího vědění, které si za svou referenční oblast bere ani ne tak spáchaný zločin (přínejmenším v jeho izolovanosti), nýbrž možnost nebezpečí, která v sobě jedinec skrývá a která se manifestují v jeho každodenně pozorovaném chování. Zde funguje vězení jako aparát vědění.

*

Mezi tímto aparátem trestání, který předpokládá vlámský, anglický a americký model – mezi těmito „reformatory“ a vším tím trestáním, jak si je představovali reformátoři, lze stanovit body konvergence a rozdílnosti.

59) „Minutes of the Board“, 16. června 1797, citováno v N. K. Teeters, *loc. cit.*, s. 59.

Nejprve body konvergence. Na prvním místě je tu obrat temporality trestání. „Reformatoria“ se vydávala za zařízení, jejichž funkcí je rovněž nikoli vyhladit zločin, ale zabránit jeho opakování. Jsou to dispozitivы obrácené k budoucnosti a zařízené tak, aby zablokovaly opakování přečinů. „Předmětem trestů není odpykání zločinu; jeho určení je třeba ponechat na nejvyšší bytosti; avšak účelem je zde prevence činů téhož druhu.“⁶⁰⁾ A v Pensylvánii prohlašoval Buxton, že Montesquieuovy a Beccariovy principy musejí mít nyní „sílu axiomů“, že „prevence zločinu je jediným cílem trestání“.⁶¹⁾ Netrestá se tedy proto, aby byl zahlazen zločin, nýbrž aby byl transformován (skutečný či potenciální) viník; trestání s sebou musí nést určitou nápravnou techniku. Také Rush je zde velice blízko reformistickým právníkům – není-li to, co užívá, ovšem pouze metafora –, když říká: byly vyvinuty stroje, které usnadňují práci; jak musí být nadto pochválen ten, kdo vynalezl „nejrychlejší a nejúčinnější metody jak obrátit k ctnosti a k dobrotě tu nejzkaženější část lidského pokolení a vymýtít jeden díl neřesti, která na světě existuje“.⁶²⁾ A konečně anglosaské modely, jako projekty zákonodárců a teoretiků, se dovolávají procedur pro singularizaci trestu: ve svém trvání, v povaze, ve své intenzitě, ve způsobu, jímž se odvíjí, musí být trest přizpůsoben individuálnímu charakteru a to-

60) W. Blackstone, *Commentaire sur le Code criminel d'Angleterre*, fr. překlad, 1776, s. 19.

61) W. Bradford, *An inquiry how far the punishment for death is necessary in Pennsylvania*, 1793, s. 3.

62) B. Rush, *An Enquiry into the Effects of Public Punishments upon Criminals and upon Society*, 1787, s. 14. Tato idea aparátu na transformování se nalézá už u Hanwaye v jeho projektu jakéhosi „reformatoria“: „Představy nemocnice a ústavu pro zločince jsou neslučitelné; avšak pokusme se vytvořit z vězení autentické a účinné reformatorium (*reformatory*) namísto toho, aby bylo jako jiná vězení jen školou neřesti.“ (*The Defects of Police*, 1775, s. 52.)

mu, co s sebou nese jako nebezpečí pro ostatní. Systém trestů musí být otevřen individuálním proměnným. V jejich obecném schématu nejsou modely více či méně odvozené od amsterodamského Rasphuisu v rozporu s tím, co navrhovali reformátoři. Na první pohled bychom si dokonce mohli myslet, že jsou jen jejich rozvinutím – nebo náčrtem – na rovině konkrétních institucí.

A přece se objevují dostatečně zřetelné rozdíly, pokud jde o definování technik této individualizující nápravy. Diference lze nalézt v proceduře přístupu k jedinci, ve způsobu, jímž se jej trestající moc zmocňuje, v nástrojích, které uvádí v činnost při jeho přeměně; jde tu tedy o technologie trestání, nikoli o jeho teoretické založení; o vztahy, které tato procedura ustavuje s tělem a s duší, a nikoli o způsob, jímž vstupuje do právního systému.

Tolik tedy metoda reformátorů. Kde však leží přesně onen bod, v němž se aplikuje trest, místo, kde působí na jednotlivce? Tím jsou reprezentace: reprezentace jeho zájmů, reprezentace jeho výhod, jeho nevýhod, jeho radostí a jeho nepřijemností; a jestliže se trestání zmocňuje těla a užívá přítom techniky, které si v ničem nezadají s technikami mučení, je to potud, pokud chápe tělo – z hlediska odsouzeného i z hlediska přihlízejícího – jako objekt reprezentace. Jakým nástrojem lze působit na reprezentace? Jinými reprezentacemi či ještě lépe sdružením idejí (zločin – trest, vysněné výhody ze zločinu – nevýhody pocíťované při trestu). Tyto páry nemohou fungovat jinak než v živlu veřejnosti: scény trestání, které je ustavují nebo které je posilují v očích všech, diskurz, který je nechává cirkulovat a který v každém okamžiku znovu zhodnocuje hru znaků. Rolí zločince při trestání je zavést, oproti zákoníku a zločinům, skutečnou přítomnost označovaného – to znamená takového trestu, který podle znění zákoníku musí být nevyhnutelně spojen s přestupkem. Produkovat nadbytečně a evidentně toto označované, oživovat tak

označující systém zákoníku, nechat pracovat ideu zločinu jako znak trestání, to je mince, kterou splácí pachatel svůj dluh společnosti. Individuální náprava tedy musí zajistit proces re-kvalifikace jedince jako subjektu práva, prostřednictvím posílení systémů znaků a reprezentací, které uvádějí do oběhu.

Aparát nápravného trestání pracuje zcela jinak. Momentem aplikace trestu není reprezentace, je to tělo, čas, jsou to každodenní gesta a činy; také duše, avšak jen v té míře, v jaké je sídlem návyků. Tělo a duše jako principy chování formují prvek, který je nyní předkládán k trestní intervenci. Spíše než v umění reprezentace spočívá tato trestní intervence v kontrolované manipulaci s jedincem: „na každý zločin existuje lék ve fyzickém a morálním vlivu“; je proto třeba, aby bylo možné stanovit tresty, „znát princip vjemů a sympatií, které produkuje nervový systém“.⁶³⁾ Pokud jde o užití nástroje, nejde již o hru reprezentací, které jsou posilovány a které se nechávají kolovat, nýbrž o formy donucení, aplikovaná a opakovaná schémata nátlaku. Jde o cvičení, nikoli o znaky: hodinový denní řád, rozvrh času, povinné pohyby, pravidelné aktivity, meditace o samotě, společná práce, ticho, píle, respekt, dobré návyky. Konečně to, co zde má být technikou nápravy znovu ustaveno, není ani tak onen subjekt práva, který je zachycen v základních zájmech společenské smlouvy; je to poslušný subjekt, jedinec podrobený návykům, pravidlům, pořádkům, autoritě, které jsou neustále okolo něho a na něm praktikovány a které on musí automaticky nechat na sebe působit. Jsou zde tedy dva naprosto odlišné způsoby, jak se reaguje na přečin: rekonstituováním právního subjektu společenské smlouvy – nebo formováním poslušného subjektu podřízeného obecné a současně pečlivě formě něčí moci.

3) B. Rush, *An Enquiry into the Effects of Public Punishments upon Criminals and upon Society*, 1787, s. 13.

To vše by tvořilo ovšem pouze jistou spekulativní diferencí – protože celkově jde v obou případech o formování podřízených individuí –, kdyby s sebou trestání „donucením“ nepřinášelo určité zásadní konsekvence. Výcvik chování skrze úplný časový rozvrh, přijetí návyků, tělesná donucování, která implikují mezi těmi, kdo jsou trestáni, a těmi, kdo je trestají, vznik naprosto specifického vztahu. Tento vztah nejenže činí dimenzi představení jednoduše zbytečnou: přímo ji vylučuje.⁶⁴⁾ Trestající činitel musí vykonávat totální moc, do které nesmí nikdo třetí zasahovat; napravovaný jedinec musí být zcela obklopen mocí, která na něj působí. Existuje tu imperativ utajení, a tedy také přinejmenším relativní autonomie této trestní techniky: bude mít svůj vlastní způsob fungování, svá pravidla, své techniky, své vědění; bude stanovovat svoje normy, rozhodovat o svých výsledcích: je tu nespojitost, či v každém případě specifčnost ve vztahu k soudní moci, která vyhláší vinu a stanovuje obecné hranice trestání. Avšak tyto dva důsledky – utajení a autonomie při vykonávání moci trestat – jsou nepřijatelné pro teorii i pro politiku trestání, jež si kladou dva cíle: zapojit všechny občany do potrestání společenského nepřítel; učinit vykonávání moci trestat zcela odpovídající a transparentní vzhledem k zákonům, jež je veřejně vymezují. Tresty, které jsou utajené a které nejsou definovány v trestním zákoníku, vykonává trestající moc ve stínu podle kritérií a pomocí nástrojů, jež unikají kontrole – což vše dostačuje k tomu, aby se tím kompromitovala celá strategie reformy. Po vynesení rozsudku se zde konstituovala moc, která vyvolává reminiscence na moc praktikovanou starým systémem. Moc, která tresty vykonává, hrozí, že

64) Viz kritiky, jež Rush adresoval trestním podívaným, jmenovitě těm, které si představoval Dufriche de Valazé, v *An Enquiry into the Effects of Public Punishments upon Criminals and upon Society*, 1787, s. 5–9.

bude stejně arbitrérní, stejně despotická jako ta, která o nich dříve rozhodovala.

Divergence je zhruba taková: město trestání, nebo donucovací instituce? Na jedné straně fungování trestní moci, rozmístěné po celém společenském prostoru; přítomné všude jako scéna, představení, znak, diskurz; čitelné jako otevřená kniha; vykonávající nepřetržitě rekonstrukci ducha občanů; zajišťující potlačení zločinu překážkami umístěnými před ideu zločinu; působící neviditelně a bez přímého užítku „na jemná vlákna mozku“, jak řekl Servan. Moc trestat, která by probíhala skrze celou společenskou síť a působila v každém jejím bodě a která by nakonec nebyla pocíťována jako moc jedněch nad druhými, nýbrž jako bezprostřední reakce všech ve vztahu k jednotlivci. Na druhé straně celistvé fungování moci trestat: detailní převzetí starostlivosti o tělo a o čas odsouzeného, začlenění jeho gest, jeho chování do systému autority a vědění; sladěná ortopedagogika, jež se aplikuje na provinilé, aby byli individuálně převychováni; autonomní správa této moci, která se izoluje jak od celku společnosti, tak od soudní moci ve vlastním smyslu. Při objevení se vězení se projevuje institucionalizace moci trestat, či přesněji otázka: Bude moc trestat (spolu se strategickým cílem, který je dán na konci 18. století omezením lidových nezákonností) lépe zajištěna, když se skryje pod obecnou společenskou funkci v „městě trestání“, nebo když ji pohltí donucovací instituce na uzavřeném místě „reformatoria“?

V každém případě lze říci, že na konci 18. století jsme potvrdili před tři způsoby organizování moci trestat. První je ten, který stále ještě funguje a který se opírá o staré monarchické právo. Druhé dva se hlásí k preventivní, utilitární, nápravné koncepci práva trestat, jež náleží ke společnosti jako celku, velmi se však odlišují jeden od druhého na rovině dispozitivů, kterým dávají vyniknout. Velice schematicky můžeme říci, že v monarchickém právu je trestání ceremonií vládařské suverenity; využívá rituálních znamení odplaty, která

aplikuje na tělo odsouzeného; před očima diváků rozehrává účinek hrůzy o to intenzivnější, protože nespojitý, nepravdivý a vždy nad svými vlastními zákony, z přítomnosti panovníka a jeho moci. V projektu reformistických právníků je trestání jednou z procedur pro rekvalifikaci jedinců jako subjektů práva; trestání již neuznává znamení, ale znaků, kódovaných souborů reprezentací, jimž má scéna trestání zajistit co nejrychlejší oběh a co možná nejobecnější přijetí. Konečně v projektu vězeňské instituce, jak se posléze vyvinul, je trestání technikou donucování jedinců; uvádí v činnost proceduru výcviku těla – nikoli znaky – pomocí stop, které zanechává, ve formě návyků, v jeho chování; předpokládá ustavení specifické moci pro spravování trestu. Je tu tedy panovník a jeho moc, společenské těleso, administrativní aparát. Znamení, znak, stopa. Ceremonie, reprezentace, výcvik. Porážení nepřítel, právní subjekt v procesu rekvalifikace, jednotlivec podrobený bezprostřednímu donucení. Mučené tělo, duše manipulovaná reprezentacemi, tělo podrobené výcviku: máme tu tři řady prvků, které charakterizují tři dispozitiviv stojící proti sobě v druhé polovině 18. století. Nelze je redukovat ani na teorie práva (ačkoli se s nimi překrývají), ani je ztotožňovat s aparáty či institucemi (ačkoli se o ně opírají), ani je odvozovat z morálních rozhodnutí (ačkoli v nich nacházejí své ospravedlnění). Jsou to modality, podle nichž se vykonává moc trestat. Jsou to tři technologie moci.

Otázka tedy nyní zní: jak se stalo, že byl nakonec přijat třetí model? Jak to, že tento donucovací, tělesný, samotářský, utajený model moci trestat nahradil model reprezentativní, scénický, označující, veřejný, kolektivní? Proč fyzické provádění trestání (které však není veřejným mučením) spolu s vězením, jež je jeho institucionální oporou, nahradilo společenskou hru znaků trestání a upovídaný festival, který ji uváděl do oběhu?

ČÁST III

Disciplína

KAPITOLA I

POSLUŠNÁ TĚLA

Podívejme se na ideální postavu vojáka, tak jak byla popisována ještě na počátku 17. století. Voják je především někdo, koho lze již z dálky rozeznat; nese určité znaky: přirozené znaky své zdatnosti a odvahy a také znamení své cti; jeho tělo je vývěsním štítem síly a udatnosti; a ačkoli je pravda, že se musí postupně naučit zacházení se zbraněmi – v podstatě se tomu učí až v boji –, manévry jako pochodování či postoje jako držení hlavy jsou z velké části projevem tělesné rétoriky cti: „znamení pro rozpoznání těch nejzpůsobilejších pro toto povolání jsou znamením živých a bystrých lidí, hlava vztyčená, vyklenutý hrudník, široké plece, dlouhé paže, silné prsty, malé břicho, mocná stehna, štíhlé nohy a suchá chodidla, neboť muž takové postavy nemůže zklamat ve své mrštnosti a síle“; stane-li se píkařem, voják „bude muset při pochodování držet krok, aby budil dojem takové gráciéznosti a vážnosti, jak by jen bylo možné, neboť píka je ctihodná zbraň, jež si zasluhuje, aby byla nošena směle a důstojně“.¹⁾ V druhé polovině 18. století se voják stává věcí, která se vyrábí; z neforemného těsta, z nevhodného těla je vyráběn stroj, jehož je třeba; krok za krokem jsou opravovány postoje; vykalkulované donucení zasahuje pomalu každou část těla, ovládá je, podrobuje si celek, činí jej nepřetrži-

1) L. de Montgommery, *La Milice française*, vydání z roku 1636, s. 6 a 7.

ě disponovatelným a v tichosti se proměňuje v automa-
ismus návyků; z muže je tu zkrátka „vypuzen vesničan“ a je
nu dodán „duch vojáka“.²⁾ Rekruti jsou vedeni k tomu, aby
nosili hlavu hrdě vztyčenou; aby se drželi zpřímá, aniž by se
rbili, aby zatáhli břicho, aby vypjali hrud' a srovnali záda;
i konečně, aby v tom získali návyk, zaujímají tuto pozici,
dyž stojí opření o zeď tak, že se jí dotýkají patami, lýtky, ra-
neny a pasem stejně jako hřbety rukou, když jsou jejich paže
obráceny vně, aniž by se odchýlily od těla... Rovněž tak by se
něli učit, aby nikdy neupírali oči k zemi, nýbrž je směle za-
něřili na ty, kdo procházejí kolem... aby spočinuli nehnutě
očekávání rozkazu, bez pohybu hlavy, rukou či nohou...
i konečně, aby pochodovali jistým krokem, s napjatými kole-
y a stehny, se skloněnými a ven vytočenými špičkami.³⁾

Během klasického věku tak došlo k objevu těla jako objek-
u a terče moci. Snadno bychom našli znaky této velké po-
ornosti věnované tělu – tělu, jímž se manipuluje, jež se tva-
uje, jež se cvičí, jež poslouchá, jež odpovídá, jež se stává
obratným či jehož síly se rozmnožují. Veliká kniha Člověk-stroj
yla psána současně ve dvou zápisech: v anatomicko-metafy-
ickém, jehož první stránky napsal již Descartes a v němž po-
račovali lékaři a filozofové; a v technicko-politickém, který
yl sestaven z celého souboru vojenských, školských, nemoc-
ičných nařízení a empirickými a promyšlenými metodami
ontroly a nápravy činnosti těla. Dva zápisy, jež jsou dostateč-
ě odlišené, protože zde šlo o podřízení a využití, tam o fun-
ování a výklad: tělo užitečné a tělo poznatelné. A přesto tu
yly body, v nichž se protínala. *L'Homme-machine* [Člověk-
stroj] od La Mettrie je současně materialistickou redukcí
uše a obecnou teorií výcviku, v jejímž centru vládne pojem
poslušnosti“, jenž připojuje k analyzovatelnému tělu tělo

¹ Nařízení z 20. března 1764.

² Tamtéž.

manipulovatelné. Poslušné je takové tělo, které může být
podřízeno, které může být využito, které může být
transformováno a zdokonaleno. Proslulé automaty tak na
druhé straně nebyly pouze způsobem, jak ilustrovat organis-
mus; byly to rovněž politické loutky, zmenšené modely moci:
Friedrich II., svědomitý král malých strojků, dobře vycvi-
čených regimentů a dlouhých cvičení, byl jimi posedlý.

Co je na těchto schématech poslušnosti, jimž věnovalo
18. století takový zájem, nové? Jistě to nebylo poprvé, kdy se
tělo stalo objektem tak panovačného a dotěrného obklíčení;
v celé společnosti je tělo polapeno uvnitř příliš těsných moci,
které mu ukládají omezení, zákazy či povinnosti. V těch-
to technikách je nicméně několik nových momentů. Předev-
ším rozsah kontroly: nešlo o to zacházet s tělem vcelku,
v hrubých rysech, jako kdyby bylo nedělitelnou jednotou,
nýbrž zpracovat jej v detailu; vystavovat jej mírnému donu-
cení, zajišťovat jeho ovládnutí na samé rovině mechaniky –
pohyby, gesta, postoje, rychlost: infinitezimální moc nad ak-
tivním tělem. Dále předmět kontroly: ta se netýká nebo se již
netýká význačných prvků chování či jazyka těla, ale ekono-
mie, efektivita pohybů, jejich vnitřní organizace; nátlak míří
spíš na síly než na znaky; jediná ceremonie, která má do-
opravdy význam, je ceremonie výcviku. A konečně modalita:
ta zahrnuje nepřetržité, soustavné donucování, které bďí
spíš nad postupy činnosti než nad jejich výsledky a které se
provádí podle kodifikace, jež rozčleňuje co nejjemněji čas,
prostor, pohyb. Tyto metody, které umožňují pečlivou kon-
trohu tělesných činností, které zajišťují nepřetržité podrobo-
vání jeho sil a uvádějí je do vztahu poslušnosti-užitečnosti,
můžeme nazvat „disciplíny“. Mnoho disciplinárních procedur
již dávno existovalo – v kláštorech, v armádách i v díl-
nách. Avšak během 17. a 18. století se disciplíny staly obecnými
formami ovládnutí. Odlišovaly se od otroctví, protože
se nezakládaly na vztahu přivlastnění těla; elegance disciplín

ny spočívá právě ve faktu, že se obejde bez toho nákladného a násilného vztahu při dosahování přinejmenším stejného množství užitečných výsledků. Odlišovaly se rovněž od služebnictví, které je v neustálém, všeobecném, masivním, neanalytickém, neomezeném vztahu ovládaní, jež se ustavuje ve formě jedinečné vůle pána, jeho „rozmaru“. Odlišovaly se od vazalství, jež je vysoce kodifikovaným, nicméně odtážitým vztahem podřízenosti, který směřuje méně k tělesným činnostem a spíš k výsledkům práce a k rituálním znakům poslušnosti. Odlišovaly se i od asketismu a „disciplín“ klášterního typu, jejichž funkcí bylo zajišťovat spíš odevzdání se než zvyšování užitečnosti a které, ačkoli v sobě zahrnovaly poslušnost druhému, měly za svůj hlavní cíl panství jednoho každého nad svým vlastním tělem. Dějinný moment disciplín byl moment zrodu umění lidského těla, které neusilovalo pouze o zvýšení jeho zručnosti, ani jen o upevnění podřízenosti, nýbrž o formování vztahu, jenž v samotném svém mechanismu činí tělo o to poslušnější, o co je užitečnější a naopak. Formuje se také politika různých donucení, která spočívají v zpracování těla, v prokalkulované manipulaci jeho prvků, jeho pohybů, jeho chování. Lidské tělo vstupuje do mašinerie moci, která jej prohledává, rozmontovává na části a znovu skládá. Tak se rodí „politická anatomie“, která je právě tak „mechanikou moci“; ta definuje, jak lze působit na tělo druhých nikoli pouze proto, aby dělali to, co se od nich žádá, ale proto, aby jednali tak, jak se po nich chce, spolu s techniky, jimiž se určuje rychlost a účinnost. Disciplína tak vyrábí podřízená a vycvičená těla, těla „poslušná“. Disciplína síly těla zvyšuje (v ekonomickém smyslu užitečnosti) a tytéž síly zmenšuje (v politickém smyslu poslušnosti). Jedním slovem: rozpouští moc těla; na jedné straně přetváří jeho „způsobitost“, jeho „kapacitu“, jež se snaží posílit; na straně druhé převrací jeho energii, sílu, již by mohlo vyvíjet, a uvádí je do striktního vztahu podrobení. Jestliže ekonomické vykořisťo-

vání separuje pracovní sílu a výsledek její práce, můžeme říci, že disciplinární donucení ustavuje v těle donucovací spojení mezi zvyšováním způsobilosti a růstem ovládaní.

„Vynalezení“ této nové politické anatomie by nemělo být chápáno jako nějaký náhlý objev. Spíš šlo o množství často drobných procesů rozličného původu a roztroušeného výskytu, které se protínají, opakují se, napodobují se, vzájemně se podporují, rozdělují se podle oblastí svého použití, přibližují se a vykreslují postupně náčrt obecné metody. Velmi brzy je lze též nalézt při práci na nižších středních, o něco později i na základních školách; pomalu vstoupily do prostoru nemocnice; a v několika desetiletích přebudovaly vojenskou organizaci. Někdy cirkulovaly velice rychle od jednoho bodu k jinému (mezi armádou a technickými školami či mezi středními školami a gymnázii), někdy pomalu a mnohem diskrétněji (základní militarizace velkých dílen). Pokaždé či téměř pokaždé se vnucovaly jako odpověď jistým požadavkům dané situace: tu průmyslové inovaci, tam novému vzplanutí jistých epidemických nemocí, jindy vynálezu pušky či vítězství Pruska. To jim nebránilo, aby se úplně vepisovaly do obecných a zásadních transformací, jež bude nyní třeba pokusit se odhalit.

Nejde tu o snahu napsat dějiny rozličných disciplinárních institucí, v nichž by každá z těchto institucí měla své jedinečné místo. Jde spíš jen o to odhalit na základě řady příkladů některé základní techniky, jež se, jedna za druhou, rozšířily nejnásledněji. Vždy puntičkářské, často drobné techniky mají přesto svůj význam: proto, že definovaly určitý druh podrobného politického pohlcení těla, novou „mikrofyziku“ moci; a proto, že od 17. století zasahovaly neustále čím dál tím rozlehlejší oblasti, jako by směřovaly k naprostému pokrytí celého společenského těla. Malé lsti vybavené velkou mocí rozptýlení, subtilní, zdánlivě nevinná, avšak hluboce podezřelá uspořádání, dispozitivu, které se podřizovaly nepřiznaným

ekonomickým vlivům či které prosazovaly nízké formy donucení – to byly nicméně momenty, jež s sebou přinesly na prahu dnešní epochy proměnu trestního systému. Jejich popsání bude vyžadovat, abychom setrvali u detailů a věnovali pozornost maličkostem: pod těmi nejmenšími figurami je třeba hledat nikoli smysl, nýbrž předsudek; je třeba je klást jinam nejen ze solidarity k jistému způsobu fungování, ale kvůli koherenci jisté taktiky. Jsou to lsti ani ne tak z toho významného důvodu, že pracují ve spánku a dávají smysl bezvýznamnému, nýbrž pro svou pozornou „zlomyslnost“, jež do všeho strká nos. Disciplína je anatomíí politického detailu.

Abychom se vyvarovali netrpělivosti, vyslechněme si nejprve maršála de Saxe: „Třebaže ti, kdo se zaobírají detaily, bývají pokládáni za lidi omezené, přesto se mi zdá, že tato část věci je podstatná, neboť je základem, a není možné vybudovat akoukoli stavbu ani stanovit kteroukoli metodu, aniž bychom k tomu znali principy. Nepostačuje k tomu mít smysl pro architekturu. Je nutné vědět, jak se tesají kameny.“⁴⁾ Je třeba napsat celé dějiny tohoto „tesání kamenů“ – dějiny utilitární racionalizace detailu v morálním účetnictví a politické kontrole. Neuvedla ji klasická doba; ta ji pouze urychlila, změnila její škálu, dala jí přesné nástroje a snad pro ni našla i jisté ozvěny / počtu nekonečně malých veličin či v popisu nejjemnějších charakteristik bytostí přírody. V každém případě byl „detail“ iž po dlouhou dobu kategorií teologie a asketismu: každý detail je tu důležitý, neboť v božím pohledu není žádná nekonečnost více než detailem, ale současně není nic natolik malé, aby o nebylo stvořeno z vůle některého z jeho jedinečných prání. V této dlouhé tradici vznešenosti detailu se bez obtíží ukládá a všechna pedanterie křesťanské výchovy, školské či vojenské pedagogiky a konečně i všechny formy výcviku. Disciplino-

4) Maršál de Saxe, *Les Rêveries*, 1756, díl I, Předmluva, s. 5.

vanému člověku stejně jako člověku opravdově věřícímu není žádný detail lhotejný, avšak méně pro smysl v něm skrytý, a spíš pro prostředek, který v něm nachází moc, již chce uchopit. Charakteristický je onen veliký hymnus věnovaný „malým věcem“ a jejich věčné důležitosti, pronášený Jeanem-Baptistem de La Salle v jeho *Traité sur les obligations des frères des Écoles chrétiennes* [Pojednání o povinnostech bratří v křesťanských školách]. Mystika každodennosti se tu spojuje s disciplínou nepatrnosti. „Jak nebezpečné je přehlížet malé věci. Rozjímání je dostatečně utěšlivé pro duši, jako je ta má, tak málo vhodná pro veliké činy, pomyšlení, že věrnost malým věcem nás může, nepostřehnutelným pochodem, povznést k nejvznešenější svatosti: neboť malé věci pohybují věcmi velkými... Malé věci – řekne se, můj Bože, že naneštěstí můžeme pro tebe konat jen tak veliké věci, jací jsme my, stvoření to slabá a smrtelná. Malé věci – jestliže se veliké věci samy nabízejí, jak bychom je měli činit? Nedomníváme se snad, že jsou nad naše síly? Malé věci – a co když je Bůh vyslyší a přijímá je tak jako i věci velké? Malé věci – zakusili jsme je někdy? A lze je posuzovat dle zkušenosti? Malé věci – jsme tedy zajiště vinni, jestli vidouce je takovými je odpíráme? Malé věci – jsou to nicméně ony, co nakonec utvářelo veliké světce! Ano, malé věci – avšak velké pohnutky, velké city, velké zanícení, velký zápal a následně velké zásluhy, velké poklady, velké odměny.“⁵⁾ Podrobnost nařízení, malicherný dohled inspekci, podřízení kontrole i těch nejmenších součástí života a těla brzy poskytnou v prostředí školy, kasáren, nemocnice či dílny laický obsah, ekonomickou či technickou racionalitu tomuto mystickému kalkulu nekonečně malého počtu. A „Dějiny detailu“ osmnáctého století, mající ve znaku Jeana-Baptistu de

5) J.-B. de La Salle, *Traité sur les obligations des frères des écoles chrétiennes*, vydání z roku 1783, s. 238–239.

i Salle, lehce se dotýkající Leibnize a Buffona, jdoucí přes Iedricha II., vedoucí napříč pedagogikou, medicínou, vojenskou taktikou a ekonomikou, by nás musely dovést až k člověku, který snil na konci století o tom, že bude novým Newtonem, koli Newtonem nekonečností nebes či planetárních hmot, a Newtonem „malých těl“, drobných pohybů, nepatrných nář; k člověku, jenž odpověděl na Mongeho poznámku Existuje jen jeden svět, který je třeba objevovat.“): „Co jsem zaslechl? A co svět detailů, kdo o něm někdy nesnil, o tomjiném světě? Já v něj věřím od svých patnácti let. Od té doby jsem se jím zaměstnával a ta vzpomínka na něj ve mně žije jako fixní idea mě nikdy neopouští... Tento druhý svět je nejdůležitější ze všeho, co jsem měl za čest objevit: přemýšleli o něm, cítím přitom bolest v duši.“⁶⁾ Neobjevil tento svět; víme však, že se mu jej podařilo zorganizovat; a že chtěl okolo sebe uspořádat dispozitiv moci, jenž by mu dovolil vnímat i ty nejmenší události ve státě, kterému vládl; domníval se, že pomocí přísné disciplíny dokáže vládnout, „obhnout vcelku ten obrovský stroj, aniž by mu unikl nejmenší detail“.⁷⁾

Pečlivé pozorování detailu a současně politické uchopení těchto malých věcí pro kontrolu a využití lidí se objevují během římské doby a přinášejí s sebou soubor technik, celý korpus postupů a vědění, popisů, předpisů a údajů. Člověk moderního managementu se bezpochyby zrodil právě z těchto maličkostí.⁸⁾

E. Geoffroy Saint-Hilaire připisuje toto prohlášení Bonapartovi (v Úvodu k *Notions synthétiques et historiques de philosophie naturelle*, 1838).

J. B. Treillard, *Motifs du code d'instruction criminelle*, 1808, s. 14.

Zvolím si příklady z vojenských, lékařských, vzdělávacích a průmyslových institucí. Bylo by možné vzít i jiné příklady z kolonizace, otroctví či péče v útlém dětství.

Disciplína přistupuje nejprve k rozdělení jedinců v prostoru. Zavádí při tom několik technických postupů.

1. Někdy vyžaduje disciplína *klauzuru*, specifikování místa, jež je heterogenní vůči všem ostatním, a jeho uzavření v sobě samém. Chráněné místo disciplinární jednotvárností. Proběhlo velké „uzavírání“ tuláků a chudých; byla tu však i další uzavírání, mnohem diskrétnější, záladnější a efektivnější. Střední školy (*collèges*): v nich byl postupně zaváděn klášterní model; internátní škola se ukazovala jako možná ne nejrozšířenější, ale přinejmenším nejdokonalejší model vzdělávání; za Ludvíka Velikého se i po odchodu jezuitů staly kolejni školy povinným modelem vzdělávání.⁹⁾ Kasárny: armádu, tu masu tuláků, je třeba držet na jednom místě; je nutné zabránit loupení a násilnostem, uklidnit místní obyvatele, kteří špatně snášejí okolo procházející vojsko; vyhnout se konfliktům s civilními autoritami; zastavit dezerci, kontrolovat výdaje na armádu. Nařízení z roku 1719 předepisovalo vystavět několik stovek kasáren, které napodobovaly již existující kasárny na jihu země; uzavření tu bylo striktní: „vše bude uzavřeno a ohrazeno deset stop vysokou zdí, jež povede okolo výše popsaných domů ve vzdálenosti třiceti stop po všech stranách“ – a to proto, aby vojsko dodržovalo „řád a disciplínu a aby důstojníci odpovídali za tento stav“.¹⁰⁾ V roce 1745 již byly kasárny přibližně v 320 městech; a odhaduje se, že v roce 1775 dosahovala kapacita kasáren vcelku téměř 200 000 mužů.¹¹⁾

9) Viz Ph. Ariès, *L'Enfant et la famille*, 1960, s. 308–313, a G. Snyders, *La Pédagogie en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1965, s. 35–41.

10) *L'ordonnance militaire*, 25. září 1719, díl XLI. Viz obr. č. 5.

11) Daisy, *Le Royaume de France*, 1745, s. 201–209; Anonymní paměti z roku 1775 (Válečný archiv, č. 3689, f. 156). A. Navereau, *Le Logement et les ustensiles des gens de guerre de 1439 à 1789*, 1924, s. 132–135. Viz obr. č. 5 a 6.

Vedle různě rozptýlených dílen se rozvíjely také velké prostory manufaktur, zároveň homogenní a jasně vymezené: jsou to nejprve propojené manufaktury, později, v druhé polovině 18. století, již skutečné továrny (Chaussadovy železárny zabíraly celý poloostrov v Médine mezi Nièvre a Loire; Touffait postavil továrnu Le Creusot v údolí Charbonnière, jež celé přebudoval, a ubytovny pro zaměstnance umístil přímo do areálu továrny); dochází ke změně měřítek a nastupuje také nový typ kontroly. Továrna se explicitně připodobňuje klášteru, pevnosti, opevněnému městu; strážný „otevřít brány jen při návratu dělníků a teprve po zaznění zvonu ohlašujícího opětovné započítání práce“; čtvrt hodiny poté nemá již nikdo právo vstoupit; na konci dne jsou dílenští mistři nuceni k tomu, aby odevzdali klíče zpět do rukou švýcarských strážců manufaktury, kteří brány opět otevřou.¹²⁾ Jde tu o to – v té míře, jak se koncentrují výrobní síly – vydobýt z nich maximum výhod a neutralizovat potíže (krádeže, přerušování práce, rozruch a „pletichářeni“); jde o to chránit materiál a nástroje a ovládat pracovní síly: „Pořádek a kontrola jeho dodržování, jež musejí být zabezpečeny, vyžadují, aby byli všichni dělníci shromážděni pod jednou střechou tak, aby ten ze společníků, který je pověřen řízením manufaktury, mohl všem zlořádům, které by se mohly mezi dělníky vyvinout, předcházet, potírat je a zastavit jejich vývoj hned v jejich počátku.“¹³⁾

2. Avšak princip „klauzury“ není ani konstantním, ani nevyhnutelným, ani dostačujícím principem disciplinárních aparátů. Ty zpracovávají prostor poněkud pružnějším a jemnějším způsobem. Především podle principu elementární lokalizace neboli *rozčlenění* [quadrillage]. Každému in-

dividuu jeho místo a každému umístění jedno individuum. Vyhnout se rozmístění ve skupinách; rozpustit zavedené kolektivní provozy; analyzovat smíšené, masivní či ustupující plurality. Disciplinární prostor směřuje k tomu, aby byl rozdělen na tolik dílů, kolik je k dispozici těl či prvků k rozvržení. Je třeba vyloučit důsledky neurčitého rozvržení, nekontrolovatelného rozptýlení individuí, jejich rozptýleného oběhu, jejich neužitečného a nebezpečného srážení; je to taktika zaměřená proti dezerci, proti potulce, proti seskupování. Cílem tu bylo ustanovit kontrolu prezence a absence, „vědět o tom, kde a jak lze znovu nalézt dané jedince, zavést utilitární způsoby komunikace a přerušit jakékoli jiné, moci v každý okamžik dohlížet na chování každého jednotlivce, hodnotit jej, sankcionovat jej, měřit jeho kvality či prospěšnost. Jsou to tedy procedury, které směřují k vědění, k ovládnutí a k využívání. Disciplína organizuje analytický prostor.

A zde se také setkává se starou architektonickou a náboženskou metodou: s klášterní celou. Ačkoli se jednotlivá oddělení, která disciplína přiděluje, stávají čistě ideálními, prostor disciplíny je vždy v podstatě celulární. Nezbytná samota těla i duše vypovídala o určitém asketismu: musejí, přinejmenším v několika okamžicích, sami vzdorovat pokušení a možná i přísnosti boží. „Spánek je obrazem smrti, ložnice je obrazem hrobu... bytí jsou ložnice společné, postele jsou nicméně rozmístěny takovým způsobem a jsou pomocí zástěn odděleny tak důkladně, že se dívky mohou ukládat k spánku a vstávat, aniž by se viděly.“¹⁴⁾ To je však teprve velmi hrubá forma.

3. Pravidlo funkčních umístění kóduje postupně v disciplinárních institucích prostor, který ponechala architektura

12) *Projet de règlement pour l'aciérie d'Amboise*, Archives nationales, f. 12 1301.

13) Královský pamětní spis ohledně výroby plátna na roucha v Angers, v V. Dauphin, *Recherches sur l'industrie textile en Anjou*, 1913, s. 199.

14) *Règlement pour la communauté des filles du Bon Pasteur*, v N. Delamare, *Traité de police*, 1705, kniha III, kapitola V, s. 507. Viz též obr. č. 9.

obecně přístupný a připravený k rozmanitému využití. Určitá místa se definují tak, aby odpovídala nejen potřebám dohledu, aby zpřetrhala nebezpečné komunikační kanály, nýbrž také proto, aby vytvořila užitiný prostor. Tento postup se vyjevuje jasně v nemocnicích, zejména ve vojenských nemocnicích a v nemocnicích námořních sil. Zdá se, že ve Francii sloužil jako experiment i jako model Rochefort. Přístav, vojenský přístav, se svým oběhem zboží, lidí najatých ať dobrovolně či násilím, naložujících se a vyloďujících se námořníků, nemocí a epidemií, je místem dezerce, pašeráctví a nákazy: je křížovatkou nebezpečného smíšení, místem střetávání zakázaných cirkulací. Nemocnice vojenského námořnictva musí tedy léčit, avšak proto, aby to mohla dělat, musí být jakýmsi filtrem, dispozitivem, který připichuje věci na místo a rozděluje je do příslušných oddílů; je třeba, aby zajišťovala působení na celou tu mobilitu a hemžení rozkládáním oné směsi nezákonnosti a špatnosti. Lékařský dohled nad nemocemi a nákazami tu solidarizuje s celou řadou jiných kontrol: s vojenskou kontrolou dezertérů, s fiskální kontrolou zboží, s administrativní kontrolou léků, nákladů, zběhnutí, vyléčení, úmrtí, simulování. Odtud plyne nutnost rozdělovat a uzavírat prostor s takovou přísností. První opatření, k nimž se přistoupilo v Rochefortu, se týkala spíš věcí než lidí, spíš vzácného zboží než nemocných. Zřízení fiskálního a ekonomického dohledu předcházelo technikám lékařského pozorování: umístění léků do uzamčených skříněk, registrace jejich použití; o něco později se zpřesnil systém pro ověřování skutečného počtu nemocných, jejich totožnosti, jejich příslušnosti k jednotkám; poté se upravují předpisem jejich příchody a odchody, jsou nuceni setrvávat ve svých pokojích; ke každému lůžku je připevněna tabulka se jménem pacienta, jenž zde leží; každý léčený jednotlivec je zanesen do evidence, do níž musí lékař nahlížet během vizity; ještě později dochází k izolování nakažených pacientů a separaci jejich lůžek. Po-

stupně se administrativní a politický prostor promítá do prostoru terapeutického; směřuje k individualizaci těl, chorob, symptomů, životů i smrtí; konstituuje skutečnou tabulku juxtaponovaných a pečlivě odlišených singularit. Z disciplíny se zrodil prostor pro lékařské využití.

V továrnách, jež se objevily na sklonku 18. století, se princip individualizujícího rozčlenění komplikuje. Jde o to současně roztrdit jednotlivce v prostoru, kde je lze izolovat a vyznačit, ale zároveň propojit tuto distribuci s výrobním aparátem, který má své vlastní požadavky. Bylo třeba propojit oddělení těl, prostorové uspořádání výrobního aparátu a různé formy činnosti při rozmístění „stanovišť“. Tímto principem se řídila manufaktura Oberkampf v Jouy. Je složena z řady dílen specifických pro každý významný typ operací: pro tiskaře, manipulanty, koloristy, pro ruční opravy potisku, pro leptače, barvíře. Nejrozsáhlejší z takových budov, postavená roku 1791 Toussaintem Barréem, je dlouhá 100 metrů a má tři poschodí. Přízemí je určeno z velké části pro potisk z bloků; obsahuje 132 stolů uspořádaných ve dvou řadách napříč celou dílnou, do které proniká světlo 88 okny; každý tiskař pracuje u jednoho stolu se svým „podavačem“, který má za úkol připravovat a míchat barvy. Celkem tu bylo 264 osob. Na okraji každého stolu stál jakýsi stojan, na nějž dělník odkládal k usušení již potišťenou látku.¹⁵⁾ Při procházení uličkou uprostřed dílny lze zajišťovat dohled zároveň všeobecný i individuální: kontrolovat přítomnost a pracovitost dělníka, kvalitu jeho práce; porovnávat dělníky mezi sebou, třídit je podle jejich zručnosti a rychlosti; sledovat po sobě následující stadia výroby. Všechna tato seřazení formují permanentní mřížku: veškerý

15) „Ustanovení továrny v Saint-Mauru“. B. N. ms. coll. Delamare, *Manufactures* III.

zmatek je zde eliminován;⁶⁾ lze říci, že produkce se rozděluje a že pracovní proces se člení na jedné straně podle svých fází, stadií či základních operací, na straně druhé podle jedinců, kteří jej realizují, podle singulárních těl, která tu jsou využita: každá proměnná této síly – zdatnost, hbitost, zručnost, soustavnost – může být pozorována, tedy charakterizována, ohodnocena, započítána a uvedena do vztahu vzhledem k jednotlivci, který je jejím konkrétním vykonavatelem. Takto, dokonale čitelným způsobem přiřazena k celé řadě singulárních těl, může být pracovní síla analyzována v individuálních jednotkách. Při zrodu velkého průmyslu nacházíme současně pod rozdělením procesu výroby individualizující rozklad pracovní síly; rozčlenění disciplinárního prostoru často zajišťovalo jedno i druhé.

4. V disciplíně jsou prvky vzájemně zaměnitelné, poněvadž každý se definuje místem, které zaujímá v řadě, a odchylnkou, která jej odděluje od ostatních. Jednota tu nikdy není jednotou teritoria (jednota ovládnutí), ani jednotou místa (jednota pobytu), ale jednotou *postavení*: je to místo, které někdo zaujímá v klasifikaci, bod, kde se protínají řádek a sloupec, interval v řadě intervalů, skrze nějž lze přejít od jedné k druhé. Disciplína je umění postavení, technika pro transformaci uspořádání. Individualizuje těla prostřednictvím jejich lokalizace, která je nikam nezasazuje, nýbrž rozmísťuje a nechává je cirkulovat v síti vztahů.

Vezmeme si příklad „třídy“. V jezuitských kolejích bylo ještě možné vidět organizaci současně binární a masivní; třídy, které mohly mít až dvě stě či tři sta žáků, byly rozděleny

6) Srov. reakci La Métheriea poté, co zhlédl Le Creusot; „Budovy tak dobře zařízené a s tak velkým množstvím rozmanitých pracovních příležitostí by měly mít dostatečný rozsah, aby zde nedocházelo k žádnému zmatku mezi dělníky během jejich práce.“ (*Journal de physique*, 1787, sv. XXX, s. 66)

na skupinky po deseti (dekurie); každá z těchto skupinek, se svým velitelem, dekurionem, byla umístěna v táboře, římském či kartaginském; ke každé dekurií existovala dekurie opačná. Obecná forma byla forma války a rivality; práce, učení a klasifikace probíhaly ve formě klání, prostřednictvím konfrontace dvou armád; příspěvek každého jednotlivého žáka byl vepsán do tohoto obecného duelu; svým dílem zajišťoval vítězství či porážku svého tábora; a žákům bylo připisováno takové místo, jež odpovídalo funkci každého z nich a jeho ceně z hlediska boje sjednocené skupinky dané dekurie.¹⁷⁾ Můžeme navíc poznamenat, že tato římská komedie dovoľovala spojit, v binárních cvičeních rivality, prostoro-rové uspořádání inspirované římskými legiemi s uspořádáním ve smyslu postavení, hierarchie, s dohledem podle schématu pyramidy. Nezapomínejme, že římský model, řekneme-li to takto obecně, hrál v epoše osvícenství dvojí roli; ve svém republikánském ohledu byl ztělesněním svobody; ve vojenském ohledu byl ideálním rozvrhem disciplíny. Řím osmnáctého století a Řím revoluce byl Římem senátu, ale také Římem legií, Římem se svým *Forem Romanem*, ale také Římem vojenských táborů. Až do císařství šířil římský odkaz poněkud nejednoznačným způsobem právní ideál občanství a techniku disciplinárních postupů. V každém případě to, co bylo na této antické bajce neustále hrané jezuitskými koleje-
mi striktně disciplinárním prvkem, zcela převážilo nad prvkem napodobování souboje a války. Krok za krokem – zejména však po roce 1762 – se školní prostor uzavírá; třída se stává homogenní, skládá se už jen z individuálních prvků, které byly postaveny jeden vedle druhého pod dohled učitele. V 18. století začíná „postavení“ definovat významnou formu rozdělení jednotlivců v rámci školního pořádku: zařaze-

17) Viz C. de Rochemonteix, *Un collège au XVIIe siècle*, 1889, sv. III, s. 51n.

ní do pozice ve třídě, na chodbách, na dvorech; postavení připisované jednotlivému žákovi vzhledem ke každému úkolu a zkoušce; postavení, které získával týden co týden, měsíc co měsíc, rok co rok; postupné řazení tříd podle věku; následnost vyučované látky, otázek probíraných podle vzrůstající obtížnosti. A v souboru těchto povinných seřazení zaujímá každý žák v souladu se svým věkem, se svými výsledky a se svým chováním jednou takové postavení, jednou nějaké jiné; bez ustání se přesouvá touto řadou pozic – z nichž jedny, ty ideální, představují hierarchii vědění či schopností, a druhé převádějí tuto distribuci hodnot a zásluh do materiálního vyjádření v prostoru třídy nebo koleje. Nepřetržitý pohyb, při němž jednotlivci nahrazují jedni druhé v prostoru, který je vymezen seřazenými intervaly.

Organizace seriálního prostoru byla jednou z velkých technických proměn základního vzdělávání. Umožnila překonat tradiční systém (žák pracuje s učitelem jen několik minut, zatímco nepokojná skupinka zbývajících zahálí a je bez dozoru). Je-li každému přiděleno jednotlivé místo, je možné kontrolovat současně každého zvlášť i práci všech ostatních. To organizovalo i novou ekonomii času vyučování. Zajišťovalo to fungování prostoru školy jako vyučovacího stroje, avšak také jako stroje dohlížecího, hierarchizačního, odměňovacího. J.-B. de La Salle snil o třídě, v níž by prostorové rozmístění mohlo zajišťovat současně celou řadu rozlišení: podle stupně pokročilosti žáků, podle osobního rozhodnutí, podle jejich více či méně dobrého charakteru, podle jejich více či méně vydatné píle, podle jejich čistoty a podle jmění jejich rodičů. Tak by místnost třídy formovala jedinečnou velkou tabulku s rozmanitými položkami pod bedlivým „klasifikujícím“ pohledem učitele: „V každé třídě budou pro každého žáka a každou hodinu vymezena místa tak, aby ti, kteří navštěvují jednu hodinu, byli všichni vždy přesně umístěni v jednom určitém místě. Žáci navštěvující nejvyšší třídy bu-

dou umístěni v lavicích nejbliže u zdi a ostatní budou seřazeni podle pořadí jejich tříd směrem ke středu místnosti... Každý z žáků bude mít své přesně určené místo a žádný z nich toto místo neopustí ani si je nevymění s jiným, ledaže mu to bude nařízeno nebo mu bude udělen souhlas školního inspektora.“ Bude třeba vše uspořádat tak, aby „ti, jejichž rodiče jsou nedbalí, a ti, kteří mají vši, byli odděleni od těch, kteří jsou čistotní a nic takového nemají; tak, aby žák vrtkavý a neposedný byl umístěn mezi dva rozvážné a způsobné, libertin aby seděl buď osamoceně, nebo mezi dvěma zbožnými hochy.“¹⁸⁾

Při organizování „cel“, „umístění“ a „pořadí“ konstruuji disciplíny komplexní prostory: současně architektonické, funkcionální a hierarchizované. Jsou to prostory, které zajišťují pevné umístění a přitom umožňují cirkulaci; vyčleňují individuální segmenty a ustavují operatorní spojení; vyznačují místa a indikují hodnoty; zaručují poslušnost jednotlivců, ale také lepší ekonomii času a činů. Jsou to smíšené prostory: jsou skutečné, protože disponují budovami, místnostmi, nábytkem, avšak rovněž ideální, protože se promítají skrze uspořádání charakteristik, hodnocení, hierarchií. První z velkých operací disciplíny je proto stanovení „živých tabulek“ [*tableaux vivants*], které transformují zmatečné, neužitečné či nebezpečné množství v uspořádané multiplicity.

18) J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, B. N. ms. 11 759, s. 248–249. O něco dříve navrhoval Batencour, aby byly třídy rozděleny na tři části: „Nejvznešenější část pro ty, kteří se učí latinu... Mělo by být zdůrazněno, že se tu nachází tolik míst u stolu, kolik je zde písčících, aby se zabránilo rušení, jež obvykle způsobují lenoši.“ V další části jsou ti, kdo se učí číst: jedna lavice pro bohaté, jedna lavice pro chudé, „aby se nemohlo šfrit darebáctví“. Třetí část je určena pro nově přichozí: „Až když jsou rozpoznány jejich schopnosti, je jim přiděleno jejich místo.“ (M. I. D. B., *Instruction méthodique pour l'école paroissiale*, 1669, s. 56–57). Viz obr. č. 10 a 11.

Sestavení těchto „tabulek“ bylo jedním z velkých problémů vědecké, politické i ekonomické technologie 18. století: jak uspořádat botanické či zoologické zahrady a současně vybudovat racionální klasifikace živých bytostí; jak sledovat, kontrolovat a regulovat oběh zboží a peněz a zkonstruovat tak i ekonomickou tabulku, která by mohla platit za princip obhacování; jak dohlížet na lidi, zjišťovat jejich přítomnost či absenci a stanovit generální a nepřetržitý registr ozbrojených sil; jak rozmístit nemocné, oddělit jedny od druhých, rozdělit spolu s lékařskou péčí i nemocniční prostor a vytvořit systematické třídění nemocí. Tolik podvojných operací, při kterých jsou obě složky – distribuce a analýza, kontrola a srozumitelnost – navzájem solidární. V 18. století je tabulka současně technikou moci a procedurou vědění. Jde o to zorganizovat množství, poskytnout nástroj, jímž by bylo možné je projít a ovládnout; jde o to přiložit na něj nějaký „řád“. Jako armádní generál, o němž hovořil Guibert, je i přírodovědec, lékař, ekonom „zaslepen nesmírností, omámen množstvím... nesčíslnými kombinacemi, jež plynou z mnohosti předmětů, a tolik spjatých zájmů vytváří břemeno, jež je nad jeho síly. Tím, že se moderní věda o válce zdokonaluje, že se přibližuje pravým principům, se může stávat stále jednodušší a méně složitou“; armády „s jednoduchými, analogickými taktikami, schopnými zahrnout všemožné pohyby vojsk... by bylo mnohem snazší uvádět do pohybu a vést“.¹⁹⁾ Taktika, tedy prostorové uspořádávání lidí; taxonomie, tedy disciplinární prostor přírodních bytostí; ekonomická tabulka, tedy regulovaný pohyb bohatství.

Avšak tabulka nemá v těchto různých registrech stejnou funkci. V řádu ekonomie dovoluje měřit kvantitativně a analyzovat pohyby. Ve formě taxonomie má funkci charakterizovat

(a následkem toho redukovat individuální jedinečností) a ustavovat třídy (tedy vyloučit uvažování o počtu). Ovšem ve formě disciplinárního rozmístění je oproti tomu funkcí zařazení do tabulky pracovat se samotnou multiplicitou, distribuovat ji a dobývat z ní co možná největší množství výsledků. Zatímco přírodovědná taxonomie se tedy umísťuje na ose, která vede přes charakter a kategorie, disciplinární taktika se umísťuje na ose, jež propojuje jedinečné a mnohé. Umožňuje zároveň charakterizovat jednotlivce jako individuum a zapojit jej do řádu dané mnohosti. Je první podmínkou pro kontrolu a využití souboru oddělených prvků: základnou pro mikrofyziку moci, již je možné nazývat „celulární“.

Kontrola aktivity

1. *Rozvrh času* je staré dědictví. Jeho striktní model nám nepochybně vsugerovala klášterní společenství. Ten se rychle rozšířil. Jeho tři hlavní postupy – stanovit rytmus, vnutit určená zaměstnání, regulovat cykly opakování – se velice brzy objevují v kolejích, dílnách, špitálech. V rámci starých schémat neměly nové disciplíny nejmenší potíže se prosadit; školní komplexy a zařízení pro chudinskou péči udržovaly dále způsob života a pravidelnost klášterů, jejichž součástí často byly. Přísnost průmyslové doby si dlouho uchovávala náboženského ducha; v 17. století upřesnilo nařízení o velkých manufakturách úkony, jimiž se začala rytmizovat pracovní doba: „Všechny osoby... poté, co se dostaví ráno na své místo v dílně, a předtím, než započnou svou práci, si umyjí ruce, zasvěť své dílo Bohu a před samotným začátkem práce se pomodlí“;²⁰⁾ nicméně ještě v 19.

19) J. A. de Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, sv. I, Předmluva, s. XXXVI.

20) První článek ustanovení továrny v Saint-Mauru.

století, když bude třeba zaměstnat v průmyslu venkovské obyvatelstvo, bude nutné proto, aby si zvykli na práci v dílnách, sáhnout k vytvoření kongregací; dělníci se zařadí do jakýchsi „továren-klášterů“. Vysoká vojenská disciplína se zformovala v protestantských armádách Maurice Oranžského a Gustava Adolfa díky rytmizování času, jehož bylo dosaženo prostřednictvím náboženských obřadů; život v armádě musí mít, jak prohlásil o něco později Boussanelle, jistou „dokonalost vlastní klášternímu životu“.²¹⁾ Církevní řády se staly v průběhu staletí mistry v disciplíně: byly experty v otázce času, dokonalými techniky v otázce rytmu a pravidelných činností. Avšak disciplíny tyto zděděné postupy časové regulace modifikovaly. Především je zjemnily. Začalo se počítat na čtvrt hodiny, na minuty, na vteřiny. Samozřejmě v armádě: Guibert postupoval systematicky v zavádění měření času při střelbách, na něž již dříve pomýšlel Vauban. Na základních školách se rozkouskování času stávalo čím dál tím závaznější; činnosti byly vymezeny stále přesnějšími příkazy, na něž bylo třeba bezprostředně reagovat: „Při posledním úderu hodin jeden z žáků zazvoní na zvon, a jakmile ostatní zaslechnou zvonění, všichni si kleknou na kolena, zkříží ruce a sklopí oči. Ukončení modlitby bude oznámeno, učitel dá jedním úderem na zvon znamení, že všichni mají vstát, druhý úder znamená, že mají zdravít Krista, a třetím dává pokyn, aby se posadili.“²²⁾ Na začátku 19. století se na *école mutuelle* (škola se vzájemným vyučováním žáků mezi sebou) předkládá následující časový rozvrh: 8.45 příchod instruktora, 8.52 výzva instruktora, 8.56 příchod dětí a modlit-

21) L. de Boussanelle, *Le Bon Militaire*, 1770, s. 2. O náboženské povaze disciplíny ve švédské armádě viz *The Swedish Discipline*, Londýn 1632.

22) J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, B. N. ms. 11 759, s. 27–28.

ba, 9.00 rozesazení do lavic, 9.04 psaní první tabulky, 9.08 konec diktátu, 9.12 psaní druhé tabulky atd.²³⁾ Postupné rozšiřování systému námezdní práce s sebou přinášelo upevnění rozčlenění času: „jestliže se stane, že se dělníci dostaví dříve než čtvrt hodiny po zazvonění...“²⁴⁾ „ten z pracovníků, který bude vyžádán během pracovní doby a zamešká tak více než pět minut...“; „ten, kdo nebude u své práce přesně ve stanovenou dobu“²⁵⁾ Je tu však i snaha ujistit se o kvalitě využití času: nepřetržitá kontrola, nátlak ze strany dozorců, potlačení všeho, co by mohlo rozptylovat a odvádět pozornost; jde tu o ustavení dokonale využitelného času: „je výslovně zakázáno během práce gesty či jiným způsobem bavit spolupracovníky, hrát jakékoli hry, jíst, spát, vyprávět si příběhy či veselé historky“²⁶⁾ dokonce ani během přestávky na odpočinek „se nebudou vyprávět žádné historky, dobrodružství či vést jiné rozpravy, které by odváděly dělníky od jejich práce“; „každému zaměstnanci je zakázáno pod jakoukoli záminkou nosit do továrny víno a popíjet je v dílnách“.²⁷⁾ Změřený a zaplacený čas musí být rovněž časem bez kazů a nečistot, časem dobré kvality, během něžž zůstává tělo nepřetržitě využíváno k činnosti. Přesnost a využitelnost jsou spolu s pravidelností fundamentálními ctnostmi disciplinárního času. To však není ta

23) Bally, citováno v R. R. Tronchot, *L'Enseignement mutuel en France*, rukopis dizertační práce, sv. I, s. 221.

24) *Projet de règlement pour la fabrique d'Amboise*, článek 2, Archives nationales f. 12 1301. Je zde upřesněno též všechno, co se týká pracujících s částečným úvazkem.

25) Předběžné ustanovení továrny M. S. Oppenheima, 1809, články 7–8, v J. Hayem, *Mémoires et documents pour revenir à l'histoire du commerce*, 1911.

26) Ustanovení továrny M. S. Oppenheima, článek 16.

27) *Projet de règlement pour la fabrique d'Amboise*, článek 4.

největší novinka. Pro disciplíny jsou charakterističtější jiné postupy.

2. *Časové vypracování úkonu.* Existují například dva způsoby, jak kontrolovat pochod jednotky. Jeden z počátku 17. století: „Navyknout vojáky pochodující v řadě za sebou nebo v batalionu pochodovat podle rytmu bubnu. Aby toho bylo dosaženo, je třeba vykročit pravou nohou tak, aby se celá jednotka shodla zdvihajíc stejnou nohu ve stejný okamžik.“²⁸⁾ Uprostřed 18. století tu máme již čtyři druhy kroku: „Délka krátkého kroku bude jedna stopa, délka řádného, dvojitého a pochodového kroku bude dvě stopy, to vše měreno od jedné paty k druhé; pokud jde o dobu trvání, ta bude u krátkého a řádného kroku činit jednu vteřinu, během níž je třeba učinit dva kroky při kroku dvojitém; doba trvání jednoho kroku za pochodu bude o něco delší než jedna vteřina. Šikmý krok se provádí v témže prostoru jedné vteřiny; bude mít nejvýše osmnáct palců od jedné paty k druhé... Řádný krok bude prováděn směrem kupředu s hlavou vztyčenou a tělem vzpřímeným, přičemž je třeba udržet se v rovnováze postupně na jedné noze a druhou přesouvat vpřed, podkolení napjaté, špičku nohy poněkud vytočenu vně a dolů, aby nenuceně dosedla na terén, po němž voják musí pochodovat, a klást nohy na zem takovým způsobem, že ji položí naráz, aniž by jí o zem udeřil.“²⁹⁾ Mezi těmito dvěma předpisy byl uveden v činnost nový soubor omezení, jiný stupeň dokonalosti v rozkladu gest a pohybů, jiný způsob přizpůsobení těla časovým příkazům.

To, co definuje nařízení z roku 1766, není časový rozvrh – obecný rámec aktivity; jde spíše o kolektivní a povinný rytmus uložený zvnějšku, o určitý „program“; ten zajišťuje vypracování

vání samotného úkonu, kontroluje zevnitř jeho průběh a jeho fáze. Je zde přechod od formy výslovného příkazu, který vyměřuje či rytmizuje pohyby, k osnově, jež je omezuje a podrobuje v celém průběhu jejich zřetězení. Definuje se tu jistý druh anatomicko-chronologického schématu chování. Úkon je rozložen na své prvky; definuje se pozice těla, končetin, kloubů; každému pohybu je přisouzen směr, rozpětí, doba trvání; je předepsán pořádek, v jakém mají následovat. Tělem proniká čas a spolu s ním všechny podrobné způsoby mocenské kontroly.

3. Odtud plyne *zavedení korelace těla a pohybu.* Disciplinární kontrola nesestává pouze z naučení či uložení série definovaných pohybů; ukládá i nejlepší provázání mezi pohybem a celkovým postojem těla, jež je zde podmínkou efektivnosti a rychlosti. Při správném zapojení těla, které umožňuje správné využití času, nesmí nic zahálet či zůstat nevyužito: vše musí být povoláno na podporu požadovaného úkonu. Dobře disciplinované tělo formuje operační kontext i toho nejmenšího pohybu. Správné psaní například předpokládá gymnastiku – celou tu rutinu, jejíž přísný kód investuje tělo vcelku, od špiček nohou po konečky prstů. Je třeba „držet tělo zpříma, mírně pootočené a uvolněné po levé straně, lehce skloněné kupředu tak, že je-li loket položený na stole, brada může být podepřena o dlaň, aniž by to omezovalo rozsah pohledu; levá noha musí být pod stolem posunuta poněkud více dopředu než pravá. Tělo musí být udržováno ve vzdálenosti dvou palců od stolu; neboť nejenže je tak možné psát s větší pohotovostí, ale nic není pro zdraví zhoubnější než osvojit si návyk opírat se žaludkem o stůl; levá paže od lokte až k zápěstí musí být položena na stole. Pravá paže musí být držena podél těla ve vzdálenosti tří palců a vést asi pět palců nad stolem, na nějž musí být kladena lehce. Učitel seznámí žáky s pozicí těla, kterou musejí při psaní dodržovat, a když se od ní odchýlí, bude je oprá-

28) L. de Montgommery, *La Milice française*, vyd. z r. 1636, s. 86.

29) *Ordonnance du 1er janvier 1766, pour régler l'exercice de l'infanterie.*

vovat buďto pokynem, anebo jiným nějakým způsobem.³⁰⁾ Disciplinované tělo je oporou zdatného pohybu.

4. Členění tělo – objekt. Disciplína definuje každý vztah, který musí tělo zaujmout vůči objektu, s nímž manipuluje. Od jednoho k druhému rysuje pečlivý mechanický převod. „Vzdejte čest zbraní kupředu. Ve třech krocích. Vezměte pušku do pravé ruky, přičemž ji tiskněte k tělu tak, aby byla opřena kolmo k pravému kolenu, konec hlavně ve výši očí, držte ji přitisknutím pravé ruky, přičemž paže je napjata podél těla ve výši opasku. Ve druhé fázi přeneste pušku levou rukou svisle před sebou, hlaveň uprostřed mezi očima, pravou rukou ji uchopíte za pažbu, paže je napjata, lučik opřený o první prst, s levou rukou ve výši zářezu, aby byl palec natažen podél hlavně oproti žlábků. Ve třetí fázi puška opustí levou ruku, která klesne podél stehna, přičemž je puška zdvihána pravou rukou, objímkou vně a proti hrudi, pravá paže do půli napjata, loket přitisknutý k tělu, palec natažen podél objímky, spočívá na prvním šroubu, kohoutek pušky zapřený o první prst, hlaveň v kolmici.“³¹⁾ Zde máme příklad toho, co bychom mohli nazvat instrumentálním kódováním těla. Spočívá v rozložení obecného pohybu na dvě paralelní řady: jednak na řadu tělesných prvků, které mají být užity (pravá dlaň, levá dlaň, jednotlivé prsty obou rukou, koleno, oko, loket atd.), jednak na řadu předmětů, s nimiž má být manipulováno (hlaveň, zářez, kohoutek, šroub atd.); následně jsou obě tyto řady uvedeny do vzájemné korelace podle určitého počtu jednoduchých pohybů (opřít, ohnout atd.); nakonec se fixuje kanonické pořadí, v němž tyto korelace zaujímají přesně určené místo. Tuto povinnou syntax nazývali vojenští teoretici osmnáctého století „manévr“. Tradiční předpis posky-

30) J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, vyd. z r. 1828, s. 63–64. Viz obr. č. 8.

31) *Ordonnance du 1er janvier 1766, pour régler l'infanterie*, kap. XI, článek 2.

toval prostor pro jejich explicitní a povinné stanovení. Na veškerý povrch kontaktu mezi tělem a předmětem, kterým manipuluje, se vkrádá moc a připevňuje jedno k druhému. Konstituuje komplexní tělo-zbraň, tělo-nástroj, tělo-stroj. Nacházíme se zde nejdále, jak je to jen možné, od těch forem podrobení, které vyžadují od těla pouze znaky či produkty, formy vyjádření či výsledky práce. Regulace kladená mocí je tu současně zákonem konstrukce operace. A tak se vyjevuje charakter disciplinární moci: je funkcí ani ne tak odejmutí, jako spíš syntézy; nikoli vymáháním produktu, ale spíš donucením ve spojení s aparátem produkce.

5. Vyčerpávající využití. Princip, který byl skryt pod rozvrhem času v jeho tradiční formě, byl v zásadě negativní; princip ne-zahálení: je zakázáno mrhat časem, jež Bůh stanovil a člověk splácí; rozvrh času má zažehnat nebezpečí, že bude promarněn – zabránit morálnímu provinění i ekonomické nepoctivosti. Disciplína oproti tomu organizuje pozitivní ekonomii; klade princip teoreticky stále rostoucího využití času; jde o to vytěžit z času stále více upotřebitelných okamžiků a z každého okamžiku stále více využitelných sil. To znamená, že je třeba pokoušet se zintenzivnit využití toho nejmenšího okamžiku, jako kdyby byl čas, ve své skutečné fragmentarizaci, nevyčerpateľný či jako kdyby, přinejmenším při stále detailnějším vnitřním uspořádání, bylo možné postupovat k ideálnímu bodu, kde se maximální rychlost střetne s maximální efektivitou. Právě tato technika byla zapojena ve slavných nařízeních pruské infanterie, jež po vítězstvích Friedricha II.³²⁾ napodobovala celá Evropa: čím jemně-

32) Úspěch pruských sil lze připsat „pouze výtečnosti jejich disciplíny a jejich výcviku; volba způsobu výcviku tedy není věc lhostejná; v Prusku se v tomto ohledu pracuje již čtyřicet let s neustálým záručením výsledků“ (Maršál de Saxe, „Lettre au comte d'Argenson“, 25. února 1750, Arsenal, ms. 2701 a *Les Réveries*, 1756, díl II, s. 249). Viz rovněž obr. č. 3 a 4.

ji je rozložen čas, čím více jsou jeho úseky rozmnoženy, čím lépe se oddělí v rozptýlení svých vnitřních prvků pod dohledem, jenž je řídí, tím více lze urychlit operaci či ji přinejmenším řídit v souladu s optimální rychlostí; odtud ona regulace času, která se stala tak významnou v armádě a která se takovou musí stát i ve veškeré technologii lidské aktivity: nařízení pruské armády z roku 1743 předpokládá šest fází pro uchopení zbraně v pohotovosti, čtyři fáze pro její odložení, třináct pro nasazení na rameno do polohy hlavní k zemi atd. Škola se vzájemným vyučováním žáků byla pomocí jiných prostředků také vybavena aparátem pro zintenzivnění využití času; její organizace dovolovala obrátit lineární a postupný charakter vyučování učitelem: řídila kontrapunkt operací, které byly prováděny současně odlišnými skupinami žáků, vedenými instruktory a asistenty, takže každý okamžik, který uběhl, byl zaplněn mnoha různými, avšak uspořádanými aktivitami; a na druhé straně rytmus, určený signály, písknutím, příkazy, ukládal všem časové normy, jež měly za úkol zároveň urychlovat proces učení a vyzdvihovat rychlost jakožto ctnost;³³⁾ „jediným cílem těchto příkazů je... navyknout děti za pomoci rychlosti snížit, jak to jen bude možné, ztrátu času, ke které dochází při přechodu od jedné činnosti k druhé“.³⁴⁾

Skrze tuto techniku podrobení se začíná formovat nový předmět; pomalu nastupuje tělo mechanické – tělo složené

33) Cvičení v psaní: „...9. Ruce na kolena. Tento příkaz je doprovázen jedním zazvoněním; 10. ruce na stůl, hlava vzhůru; 11. vyčistíte tabulky: všichni si vyčistí tabulky tak, že je trochu naslíní, nebo lépe okrajem hadříku; 12. ukažte tabulky; 13. pověření žáci, provedte prohlídky. Prohlédnou tabulky nejprve přidělených zástupců a poté celé jejich lavice. Přidělení zástupců pak zkontrolují celou lavici a všichni se vrátí na svá místa.“

34) Samuel Bernard, *Zpráva z 30. října 1816 ve Společnosti vzájemného vyučování*.

z pevných částí a určené pohyby, jehož obraz po dlouhou dobu pronásledoval ty, kteří snili o dokonalé disciplíně. Tento nový objekt je přirozené tělo, nositel sil a sídlo trvání; je to tělo příhodné k specifickým činnostem, jež mají svůj řád, svůj čas, své vnitřní podmínky, své konstituující prvky. Jak se tělo stává terčem těchto nových mechanismů moci, nabízí se i novým formám vědění. Je to spíše tělo pokusné než tělo spekulativní fyziky; spíše tělo manipulované autoritou než prostoupené živoucími pohnutkami; tělo výcviku k užítku, a nikoli mechanické racionality, tělo, ve kterém se nicméně ohlašuje jistý počet přirozených požadavků a funkcionálních omezení. Guibert ve své kritice, kterou mířil na výhradně umělé manévry, objevuje právě toto tělo. Ve cvičení, které mu ukládá a na kterém trvá, zobrazuje tělo své podstatné korelace a spontánně odmítá to, co je s ním neslučitelné: „Vstoupíme-li do většiny z našich výcvikových škol, uvidíme všechny ty nešťastné vojáky ve vynucených a násilných pozicích, uvidíme všechny jejich svaly kontrahované, oběh krve přerušovaný... Prostudujme záměry přírody a konstrukci lidského těla a nalezneme pozici a konání, jaké příroda sama vojákovi jasně předepisuje. Hlava musí být držena zpřímá, odkloněna od ramen, kolmo uprostřed mezi nimi. Nesmí být natočena ani napravo, ani nalevo, neboť vzhledem k souvislosti mezi krčními obratli a lopatkou, k níž jsou připojeny, se žádný z nich nemůže pohybovat dokola, aniž by lehce nepůsobil na jedné straně, přičemž pohne jednou částí ramene, takže tělo již není postaveno kolmo, voják již nemůže pochodovat přímo kupředu ani sloužit jako bod pro vyrovnání řady... Kyčelní kost, kterou nařízení označuje jako bod, o nějž se má opírat konec pažby, není u všech mužů umístěna stejně, puška tedy musí být u jedněch opřena poněkud napravo, u druhých více nalevo. Ze stejné příčiny nestejnosti struktury musí být chránič spouště přitisknut více či méně těsně k tělu podle

toho, zda je vnější část vojákova ramene více či méně svalnatá atd.³⁵⁾

Viděli jsme, jak procedury disciplinárního rozdělení získaly své místo mezi soudobými technikami klasifikace a zařazování do tabulky; také však to, jak sem zavedly specifický problém jednotlivců a mnohostí. Podobně disciplinární kontroly činností zaujímají své místo mezi všemi teoretickými či praktickými výzkumy přirozené mašinerie těl; začínají zde však odhalovat specifické procesy; chování a jeho požadavky organizace postupně nahrazují jednoduchou fyziku pohybu. Tělo, u něhož je vyžadována poslušnost až do jeho detailních operací, oponuje a ukazuje podmínky vlastního fungování organismu. Disciplinární moc má jako protějšek individualitu, jež není pouze analytická a „celulární“, nýbrž i přirozená a „organická“.

Organizace vznikání

Edikt, který v roce 1667 zakládal manufakturu Gobelins, předpokládá organizaci typu školy. Šedesát dětí, kterým bylo uděleno stipendium, muselo být vybráno superintendantem královských paláců. Byly svěřeny na určitou dobu učitelům, jenž byli povinni zajistit „jejich výchovu a vzdělání“, později vstoupily do učení k různým mistrům tapiserií v manufaktuře (kteří z tohoto titulu dostávali náhradu vypočítanou ze stipendií žáků); po šesti letech učení, čtyřech letech služby a kvalifikační zkoušce získaly právo „založit a provozovat obchod s dílnou“ v kterémkoli městě království. Nacházíme zde charakteristiky, jež jsou vlastní korporativnímu učňovství: vztah současně individuální a celkové závislosti

35) J. A. Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, díl I, s. 21–22.

na mistrovi; statutární průběh učení, které je zakončeno kvalifikační zkouškou, avšak které není rozčleněno podle přesného programu; obecná směna mezi mistrem, který musí předávat své znalosti, a učněm, který musí poskytovat své služby, pomoc a často i placenou náhradu. Forma služby v domácnosti je kombinována s přenosem znalostí.³⁶⁾ V roce 1737 je ediktem organizována škola kreslení pro učně v Gobelins; není určena k tomu, aby nahradila učení u dílenských mistrů, nýbrž aby je doplnila. Zahrnuje v sobě totiž úplně jiné uspořádání času. Dvě hodiny denně vyjma nedělí a svátků se žáci setkávají ve škole. Je prováděn nástup s čtením prezence podle seznamu vyvěšeného na zdi; absence jsou zaznamenávány do registru. Škola byla rozdělena do tří tříd. První byla pro ty, kteří neměli o kreslení ani poněti; bylo jim uloženo, aby kopírovali více či méně obtížné modely podle svých schopností. Druhá třída byla určena „těm, kteří si již osvojili nějaké principy“ nebo kteří prošli třídou první; ti museli reprodukovat obrazy „na pohled a bez toho, aby si připravovali náčrty“, avšak věnovali se pouze kresbě. Ve třetí třídě se učili barvám, pracovali s pastely, byli uváděni do teorie i praxe barvení látek. Žáci plnili pravidelně individuální úkoly; každé z jejich cvičení, označené jménem autora a datem provedení, bylo odevzdáno do rukou profesora; nejlepší byla odměněna; shromážděna koncem roku a porovnána mezi sebou dovozovala tato cvičení stanovit dosažený pokrok, skutečnou hodnotu a relativní umístění každého žáka; určovali se tak ti, kteří mohli postoupit do vyšší třídy. Hlavní kniha v držení profesorů a jejich pomocníků zaznamená-

36) Toto směřování se jasně ukazuje v některých klauzulích učební smlouvy: mistr je povinen předávat svému žákovi – výměnou za jeho peníze a práci – všechny své znalosti, aniž by před ním cokoli tajil; jinak podléhá trestu pokuty. Viz například F. Grosrenaud, *La Corporation ouvrière à Besançon*, 1907, s. 62.

vala den po dni chování žáků a vše, co se ve škole přihodilo; byla periodicky podrobována inspekci.³⁷⁾

Škola Gobelins je jen příkladem významného fenoménu – rozvoje, ke kterému došlo v klasické době, nové techniky pro nakládání s časem singulárních existencí; pro regulování času, těl a sil; pro zajišťování kumulace doby práce; a pro převádění plynutí uběhlého času na stále vzrůstající zisk či využití. Jak kapitalizovat čas jedinců, jak jej akumulovat v každém z nich, v jejich tělech, v jejich silách či v jejich schopnostech, a to způsobem, jenž by byl přijatelný pro využití a kontrolu? Jak organizovat pracovní dobu, aby to bylo výnosné? Disciplíny, které analyzují prostor, které rozkládají a znovu skládají činnosti, musí být také pochopeny jako aparáty pro sčítání a kapitalizování času, a to čtyřmi postupy, které ve vsí jasnosti ukazuje vojenská organizace.

1. Rozdělit dobu na segmenty, následující či paralelní, z nichž každý musí končit ve stanovený okamžik. Například oddělit čas pro formování a dobu pro praktické cvičení; nesměšovat výuku rekrutů a cvičení veteránů; otevřít oddělené vojenské školy pro službu v armádě (založení školy v Paříži v roce 1764, založení dvanácti škol v provinciích v roce 1776); rekrutovat vojáky z povolání v co nejmladším věku, brát děti, „nechat je adoptovat státem, vychovávat je ve speciálních školách“;³⁸⁾ naučit je postupně postoji, poté pochodování, poté zacházení se zbraněmi, poté střelbě a postoupit od jedné činnosti k druhé, jen když je ta předcházející dokonale zvládnuta: „jednou z principiálních chyb je ukazovat vojákovi všechna cvičení naráz“;³⁹⁾ zkrátka rozložit čas do separovaných a přizpůsobených procedur. 2. Organizovat tyto proce-

dury podle analytického schématu – jako následnosti co možná nejjednodušších prvků, které se kombinují se vzrůstající komplexností. To předpokládá, že vyučování opustí princip analogického opakování. V 16. století spočívalo vojenské cvičení především v napodobování celé bitvy nebo její části a obecně ve zvyšování zručnosti a síly vojáka;⁴⁰⁾ v 18. století se výcvik „manuálního“ řídí principem „elementárního“ a nikoli již „exemplárního“: jednoduchá gesta – pozice prstů, ohnutí nohy, pohyb paží – jež jsou nanejvýš základními prvky užitečného jednání a které navíc zajišťují obecný výcvik síly, zručnosti a poslušnosti. 3. Finalizovat tyto časové segmenty, určit pevně termín jejich dokončení vyznačeného zkouškou, jež má trojí funkci; jednak ukazuje, zda subjekt dosáhl předepsané úrovně, jednak zaručuje srovnatelnost jeho výcviku s ostatními a nakonec diferencuje schopnosti každého jednotlivého individua. Když četáři, desátníci atd. „pověření úkolem vést druhé nabydou přesvědčení, že někdo z nich dosáhl úrovně vyžadované k tomu, aby postoupil do první třídy, předvedou jej nejprve důstojníkům své roty a ti ho pozorně přezkoušejí; není-li pak ještě dostatečně vy-cvičen, jeho přijetí odmítnou; jestliže se jim naopak představovaný muž zdá v daném případě způsobilý k přijetí, řečení důstojníci jej sami navrhnou velícímu důstojníkovi regimentu, který jej přijme, uzná-li to za vhodné, a nechá jej přezkoušet důstojníky velitelství. Sebelepší chyby stačí k tomu, aby byl odmítnut, a nikdo nebude moci postoupit z druhé třídy do první, aniž by podstoupil zkoušku první třídy“.⁴¹⁾

40) F. de la Noue doporučoval na konci 16. století vytvoření vojenských akademií, přičemž žádal, aby se zde voják učil „vést koně, užívat kord v kabátci a, maje dalších zbraní, šermovat, provádět cvičení či skákat; je-li připojeno i plavání a zápas, jest tak dokonce ještě lépe, neboť vše to činí člověka ještě zdatnějším a odolnějším“. *Discours politiques et militaires*, vydání z r. 1614, s. 181–182.

37) Viz E. Gerspach, *La Manufacture des Gobelins*, 1892.

38) To byl projekt J. Servana, *Le Soldat citoyen*, 1780, s. 456.

39) Nařízení z r. 1743 o pruské infanterii, Arsenal, ms. 4076.

4. Uspořádat řady řad; předepsat každému, podle dosažené úrovně a podle jeho služebního stáří, odpovídající druh cvičení; společná cvičení mají diferencující úlohu a každá diferenciací s sebou přináší speciální cvičení. Na konci každé řady začínají řady jiné, rozvětvují se a vytvářejí pododdělení. Takto je každé individuum zachyceno v časové řadě, která specificky definuje jeho úroveň či postavení. Je to disciplinární polyfonie cvičení: „Vojáci druhé třídy budou každé ráno cvičení četaři, desátníky, *anspessades*, vojáky první třídy... Vojáci první třídy budou cvičení každou neděli velitelem družstva... desátníci a *anspessades* budou cvičení každé úterý odpoledne seržanty jejich oddílu a ti budou cvičení každého 2., 12. a 22. daného měsíce odpoledne důstojníky velitelství.“⁴²⁾

Tento disciplinární čas je rovněž postupně ukládán pedagogické praxi – specifikuje se čas výcviku a ten se odděluje od času dospívání, od času dosažení povolání; zřizují se rozličná stadia oddělená od sebe postupnými zkouškami; určují se programy, jež se musejí odvíjet v souladu s jednotlivým stupněm a které obsahují cvičení vzrůstající obtížnosti; jednotlivci se klasifikují podle způsobu, jímž prošli těmito řadami. Za „iniciační“ čas tradičního vyučení (čas obecný, řízený samotným mistrem a završený jedinou zkouškou) dosadil disciplinární čas své multiplikované a postupné řady. Utváří se celá analytická pedagogika, velice úzkostlivá ve svém detailu (rozkládá vyučované předměty až na jejich nejjednodušší prvky, hierarchizuje v úzkých stupních každou fázi vývoje) a také velmi předčasně vyspělá ve své historii (široce anticipuje genetické analýzy ideologů, jímž byla, jak se zdá, technickým mo-

41) *Instruction par l'exercice de l'infanterie*, 14. května 1754.

42) *Tamtéž*. (*Anspessade* – označení pro šlechtice sloužícího v 16. a 17. století u francouzské pěchoty. Pozn. překl.)

delem). Na samém počátku 18. století požadoval Demia, aby se výuka čtení rozdělila na sedm úrovní: první pro ty, kteří se učí poznávat písmena, druhá pro ty, kteří se učí je vyslovovat, třetí pro ty, kteří se učí spojovat je do slabik a tvořit tak slova, čtvrtá pro ty, kteří čtou latinsky celé věty nebo od interpunkce k interpunkci, pátá pro ty, kteří začínají číst francouzsky, šestá pro ty, kteří jsou ve čtení pokročilí, a sedmá pro ty, kteří jsou schopni číst manuskripty. Avšak v případě, že je žáků velký počet, je třeba zavést ještě podrozdělení; první třída by měla obsahovat čtyři pásma: první pro ty, kteří se učí „jednoduchá písmena“; druhé pro ty, kteří se učí písmena složená; třetí pro ty, kteří se učí písmena stažená (â, ê...); poslední pro ty, kteří se učí písmena zdvojená (ff, ss, tt, st). Druhá třída by byla rozdělena do tří pásem: první pro ty, kteří „předčítají každé písmeno zvlášť předtím, než vysloví slabiku D. O., DO“; další pro ty, kteří „vyslovují ty nejnáročnější slabiky, jako jsou *bant*, *brand*, *spinx*“, atd.⁴³⁾ Každá úroveň v kombinatorice prvků se musí vepsat do rámce velké časové řady, která je zároveň přirozeným pochodem ducha a kódem vzdělávacích procedur.

„Seřazení“ na sebe navazujících aktivit dovoluje úplně pohlcení časového průběhu mocí: je tu možnost detailní kontroly a konkrétního zásahu (rozdělení, korekce, potrestání, eliminace) v kterémkoli okamžiku; možnost charakterizovat, a tedy využívat jednotlivce v souladu s úrovní, které dosáhli v řadách, jimiž prošli; možnost akumulovat čas a činnost, znovu se k nim vracet, totalizovat je a využívat je v závěrečném hodnocení, jež vyjadřuje konečnou schopnost jedince. Časové rozdělení se spojuje dohromady, aby bylo dosaženo zisku, a tím i vlády nad časovým trváním, jež by jinak unikalo. Moc se člení přesně podle času; zajišťuje přitom jeho kontrolu a ručí za jeho využití.

43) Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, s. 19-20.

Disciplinární procedury vedly k odhalení času lineárního, v němž se okamžiky integrují jeden za druhým a který se orientuje vstříc konečnému a pevnému bodu. Je to vlastně čas „evoluční“. Je však třeba si připomenout, že ve stejném okamžiku objevily administrativní a ekonomické techniky kontroly sociální čas řadového, orientovaného a akumulativního typu: šlo o objev evoluce ve smyslu „pokroku“. Disciplinární techniky umožnily, aby se objevily individuální řady: šlo o objev evoluce ve smyslu „geneze“. Tyto dva velké „objevy“ 18. století, pokrok společnosti a geneze individuí, byly patrně ve vzájemném vztahu s novými technikami moci, či přesněji s novými způsoby organizace nakládání s časem a s jeho využíváním, prostřednictvím segmentarizace, seřazení, syntézy a totalizace. Makro- a mikrofyzička moci umožnily ne snad vynalezení historie (té nebylo po dlouhou dobu vůbec třeba), nýbrž integraci časové, jednotící, spojitě, kumulativní dimenze do provádění kontrol a praxe ovládnutí. „Evoluční“ dějinnost, která se poté ustavila – a to tak důkladně, že je ještě dnes pro mnohé samozřejmostí –, je spjata s jedním způsobem fungování moci. Není pochyb, že vše jako „historická amně“ kronik, genealogií, hrdinských činů, panování vládců jejich činů bylo po dlouhou dobu svázáno se zcela jiným ruhem moci. S novými způsoby podrobení má „dynamičnost“ spojitých evolucioní tendenci nahradit „dynastičnost“ cázálých událostí.

V každém případě se malé časové continuum geneze individuality zdá být, jako individuální cela, účinkem a objektem disciplíny. A v centru tohoto seřazení času nalézáme proceduru, která je pro něj tím, čím bylo uspořádání do tabulky o rozdělení jedinců v prostoru a jejich celulární rozčlenění; bo dále tím, čím byl „manévr“ pro ekonomii jednání a ornickou kontrolu. Touto procedurou je „cvičení“. Cvičení je hnika, skrze niž jsou tělům kladeny úkoly zároveň opakované a rozlišené, vždy ale stůpňované. Jakmile se chování

usměřuje vstříc konečnému stavu, cvičení umožňuje opakovanou charakterizaci jedince jednak vzhledem k tomuto konečnému stavu, jednak vzhledem k ostatním jedincům nebo vzhledem k určitému typu průběhu. Tak zajišťuje formou kontinuity a nátlaku vývoj, pozorování, klasifikaci. Než cvičení přijalo tuto striktně disciplinární formu, mělo svou dlouhou historii: nalezneme je ve vojenských, náboženských či univerzitních praktikách, ať už jako iniciační rituál, přípravný ceremoniál, divadelní generálku či prostě zkoušku. Jeho lineární organizace, pokroková spojitost, jeho genetické rozvinutí v čase jsou přinejmenším v armádě a ve škole uvedeny později, a mají bezpochyby náboženský původ. V každém případě se idea školního „programu“, který by sledoval dítě až do konce jeho vzdělávání a který zahrnoval rok od roku, měsíc po měsíci cvičení vzrůstající komplexnosti, poprvé objevila, jak se zdá, v náboženské komunitě Bratrů společného života.⁴⁴⁾ Silně inspirování Ruysbroekem a porýnskou mystikou transponovali jednu z částí duchovních technik do vzdělávání – a to nejen do vzdělávání mnichů, nýbrž i učitelů a obchodníků: téma dokonalosti, k níž příkladný mistr vede svého žáka, se u nich stalo tématem autoritářského zdokonalování žáků učitelem; čím dál tím přísnější cvičení, jež předpokládal asketický život, se stala úlohami se vzrůstající komplexností, jež vyznačují pokroky v dosahování vědění a dobrého chování; úsilí celého společenství o spasení se stalo kolektivní a nepřetržitou soutěží jednotlivců, kteří jsou klasifikováni na základě vzájemného vztahu. Byly to patrně procedury života ve společenství a úsilí o spasení, jež se staly prvotním jádrem metod určených k produkování schopností individuálně charakteristických, avšak kolektivně užít

44) Viz G. Codina Meir, *Aux sources de la pédagogie des Jésuites*, 1968, s. 160n.

tečných.⁴⁵⁾ Ve své mystické či asketické formě bylo cvičení způsobem organizování pozemského času při dobývání spásy. Krok za krokem došlo v průběhu dějin západu k převrácení jeho smyslu, nicméně zachovalo si některé ze svých charakteristických rysů: sloužilo k hospodaření s časem života, k jeho shromažďování v užitečné formě a k vykonávání moci nad lidmi pomocí takto uspořádaného času. Poté co se cvičení stalo prvkem v politické technologii těla a trvání, nesměruje již mimo tento svět; naopak, směřuje k podrobení, které se nikde nezastaví.

Kompozice sil

„Začněme vyvrácením starého předsudku, podle kterého platí, že lze zvýšit sílu vojska posílením jeho hloubky. Všechny fyzikální zákony se stanou chimérami, pokud se je snažíme přizpůsobit taktice.“⁴⁶⁾ Od konce 17. století bylo technickým problémem infanterie osvobodit se od modelu fyziky

45) Prostřednictvím škol v Liège, Devenportu, Zwolle a Weselu; a rovněž díky Jeanu Sturmovi a jeho pamětem z roku 1538 o organizaci gymnázia ve Štrasburku. Viz *Bulletin de la société d'histoire de protestantisme*, díl XXV, s. 499–505.

Poznamenejme, že vztahy mezi armádou, náboženskou organizací a pedagogikou jsou velice komplexní. „Dekurie“, jednotka římské armády, se objevuje v benediktinských kláštrech jako pracovní jednotka a nepochybně i jako jednotka dohlížení. Bratři společného života si ji vypůjčili a upravili ve své pedagogické organizaci: žáci byli seskupeni po deseti. Tuto jednotku převzali jezuité do scénografie svých kolejí, přičemž zde znovu zavedli vojenský model. Avšak dekurie byla zrušena ve prospěch ještě militantnějšího schématu s řadami, kolonami, liniemi.

46) J. A. de Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, díl I, s. 18. Popravdě řečeno, tento starý problém přišel znovu na pořad dne v 18. století z důvodů ekonomických a technických, jak ještě uvidíme; „předsu-

masy. Vyzbrojeno pikami a mušketami – dlouhými, nepřesnými, které příliš nedovolovaly vyhledat cíl a zamířit – bylo takové mužstvo používáno jednou jako projektil, jednou jako hradba či pevnost: „obávaná infanterie španělské armády“; k rozmístění vojáků v této mase docházelo především podle jejich služebního stáří a jejich udatnosti; uprostřed, s úkolem tvořit hmotu a objem, dodávat tělesu hustotu, byli ti největší nováčci; vpředu, v rozích a po stranách ti nejstatečnější nebo ti, kteří byli vyhlášeni jako nejzručnější vojáci. V průběhu klasické epochy se odehrál celý soubor jemných rozčlenění. Jednotka – regiment, batalion, oddíl, o něco později „divize“⁴⁷⁾ – se stala jakýmsi strojem s množstvím součástí, které se přesouvají jedny ve vztahu k druhým tak, aby dospěly do jisté konfigurace a dosáhly specifického cíle. Jaké byly příčiny této proměny? Některé z nich byly ekonomické: učinit každého jednotlivce užitečným a výcvik, vydržování a vyzbrojení armády rentabilním; dodat každému jednotlivému vojákovi, té dokonalé jednotce, maximum účinnosti. Tyto ekonomické důvody se ovšem mohly stát určujícími pouze společně s technologickou transformací, s vynálezem pušky:⁴⁸⁾ puška, přesnější a rychlejší než mušketá, zhodnocovala zručnost vojáka; schopnější zasáhnout vybraný cíl dovolovala zužitkovat palebnou sílu na individuální úrovni; a naopak z každého vojáka učinila možný terč a vyžadovala tak mnohem větší mobilitu; přivodila tedy vymizení techniky mas ve prospěch umění, jež rozmísťovalo jednotky a muže podél rozsáhlých, relativně pružných a mo-

dek“ v této otázce bude diskutován mnohem častěji, a to nejen samotným Guibertem (ale i jeho současníky Folardem, Pirehem, Mesnil-Durandem).

47) Ve smyslu, v jakém byl tento termín užíván po roce 1759.

48) Změny, které vedly k všeobecnému rozšíření pušky, lze datovat zhruba bitvou u Steinkerque (1699).

bilních linií. Odtud potřeba objevit celou prokalkulovanou praxi týkající se umístění jednotlivců i kolektivů, přemísťování skupin i izolovaných prvků, změn pozice, přechodu od jednoho uspořádání k jinému; zkrátka vynalézt mechanismus, jehož principem již nebyla mobilní anebo imobilní masa, nýbrž geometrie oddělitelných segmentů, jejichž základní jednotkou je mobilní voják se svou puškou;⁴⁹⁾ a pod úroveň vojáka samého jsou bezpochyby ještě jeho nejjemnější pohyby, čas jeho elementárních činností, fragmenty prostoru, který zaujímá nebo kterým prochází.

Tytéž problémy se objevují při konstituování výrobní síly, jejíž účinek musí být vyšší než souhrn elementárních sil, z nichž se skládá: „Ať kombinovaný pracovní den dosahuje této vyšší produktivity zmnožením mechanické produktivity práce, rozšířením činnosti dělníka v prostoru nebo zúžením pole výroby ve vztahu k měřítku produkce, mobilizací většího množství práce v kritickém okamžiku..., specifická výrobní síla kombinovaného pracovního dne je společenská síla práce či síla společenské práce. Vzniká z kooperace samé.“⁵⁰⁾

Tak se objevil nový požadavek, na který musela disciplína odpovědět: zkonstruovat stroj, jehož účinek bude maximalizován sladěným rozčleněním na elementární části,

49) O tomto významu geometrie viz J. de Beausorbe: „Válečná věda je povytce geometrická... Uspořádání batalionu a eskadrony po celé frontě a na takové výši je důsledkem jediné doposud opomíjené, přesto však hluboké geometrie.“ (*Commentaires sur les défenses des places*, 1757, díl II, s. 307.)

50) K. Marx, *Kapitál*, kniha I, 4. oddíl, kapitola XI, Kooperace (české vyd. 1954, s. 354–355). Marx trvá v několika případech na analogii mezi problémy rozdělení práce a problémy vojenské taktiky. Například: „Tak jako se útočná síla jízdní eskadrony či síla odporu jízdního regimentu podstatně liší od síly sumy jedinců..., tak se také suma mechanických sil izolovaných dělníků liší od mechanické síly, která se vyvíjí, když pracují společně a současně na jedné nedělené operaci.“ (*Timtéz*, s. 350–351.)

z nichž je sestaven. Disciplína již není prostým uměním rozmístění těl, vydobytí a akumulace jejich času, nýbrž sestavování sil tak, aby bylo dosaženo účinného stroje. Tento požadavek je vyjádřen několika způsoby.

I. Jednotlivé tělo se stává prvkem, který lze umístit, přesouvat a členit v souvislosti s druhými. Jeho udatnost či jeho síla již nejsou principiální proměnné, které je definují; těmi jsou místo, které zaujímá, interval, který pokrývá, jeho pravidelnost, pořádek, podle nichž provádí své přesuny. Muž ve zbrani je především spíš fragmentem mobilního prostoru než odvážným či čestným člověkem. Taktó charakterizuje vojáka Guibert: „Když je ve zbrani, zabírá o dvě stopy více ve svém vnějším průměru, to jest zaujímá od jednoho konce k druhému a dokola o jednu stopu více, než je jeho největší šíře, měřeno od hrudi k ramenům, protože je třeba přidat jednu stopu při skutečném rozestupu mezi ním a následujícím mužem; to dává na každého vojáka dvě stopy ve všech směrech a naznačuje to, že mužstvo infanterie zaujímá v bitvě, jak ve směru frontové linie, tak směrem do hloubky, tolik stop, kolik má šířku.“⁵¹⁾ Zde vidíme funkcionální redukci těla. Také však začlenění těla-segmentu do celkové sestavy, podle níž se artikuluje. Voják, jehož tělo je cvičeno k tomu, aby fungovalo částí po částí v určených operacích, musí naopak na jiné rovině tvořit prvek mechanismu. Vojáci jsou cvičeni nejprve „jeden za druhým, poté po dvou, následně ve větším počtu... Zpozorujete, že pokud byli při zacházení se zbraněmi vojáci cvičeni odděleně, budou v tom pokračovat po dvou a budou si vzájemně vyměňovat místa, takže ten, který je vlevo, se učí řídit se podle toho, který je vpravo.“⁵²⁾ Tělo se konstituuje jako součástka multisegmentárního stroje.

51) J. A. Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, díl I, s. 27.

52) Nařazení o výcviku infanterie, 6. května 1755.

2. Součástkami tohoto stroje jsou rovněž rozličné časové řady, které musí disciplína kombinovat, aby vytvářela složený čas. Čas jedněch se musí přizpůsobit času druhých tak, aby mohlo být z každého jednotlivě vydobyto a do optimálního výsledku zakombinováno co největší množství sil. Takto snil Servan o vojenském stroji, který by pokryl celé teritorium národa a v němž by byl každý zaměstnán bez přerušení, avšak rozdílným způsobem v souladu s vývojovým prvkem, s genetickou sekvencí, ve které by se právě nacházel. Vojenský život by začínal v nejtěplejším věku, kdy by děti byly vyučovány ve „vojenském duchu“ povolání, kterým je vojenská služba; ve stejném duchu by byl takový život i završen, když by veteráni, až do svých posledních dní, vyučovali děti, prováděli manévry s rekruty, předsedali cvičení vojáků, dohlíželi nad nimi, když by vykonávali veřejně prospěšné práce a konečně také zajišťovali pořádek v zemi, zatímco vojsko by válčilo na hranicích. Neexistuje jediný okamžik v životě, kdy by nebylo možné dobývat síly za předpokladu, že je umíme odlišovat a kombinovat je s jinými. Stejným způsobem lze odkázat na velké dílny, v nichž jsou zaměstnáni starci a děti; jde o to, že existují určité elementární činnosti, pro něž není nezbytné využívat dělníky, kteří mají dostatek jiných schopností; nadto představují poměrně levnou pracovní sílu; a konečně pokud pracují, není již třeba nikoho, kdo by se o ně staral: „'Pracovité lidstvo,' prohlásil jeden daňový výběrčí ohledně jistého podniku v Angers, 've věku od deseti let až po úplné stáří, může v této manufaktuře nalézt prostředky proti zahálce a proti bídě, která z ní vyplývá.'“⁵³⁾ Bylo to ovšem bezpochyby základní vzdělání, ve kterém toto přizpůsobení odlišných chronologií proběhlo v nejsubtilnější formě. Od 17. století až po uvedení Lancasterovy metody na počátku 19. století byl kolečko po kolečku sestro-

53) Harvouin, Zpráva o generalitě v Tours; v P. Marchegay, *Archives d'Anjou*, 1850, díl II, s. 360.

jen komplexní hodinový strojek školy se vzájemným vyučováním: nejprve byl nejstarším žákům svěřen úkol prostého dohlížení, později kontrolování práce, ještě později i vyučování; nakonec tak byl všechen čas všech žáků vyplněn buď vyučováním, nebo učením se. Škola se stala strojem na učení, kde jsou každé dítě, každá úroveň a každý okamžik, jsou-li kombinovány, jak je třeba, nepřetržitě využívány v obecném procesu vyučování. Jeden z významných obhájců škol se vzájemným vyučováním nám předvádí onen pokrok: „Ve škole, ve které je 360 dětí, by učitel, který by chtěl vést každého žáka jednotlivě v průběhu tříhodinového vyučování, mohl každému věnovat pouze půl minuty. Pomocí nové metody píše, čte a počítá po dobu dvou a půl hodiny každý z 360 žáků.“⁵⁴⁾

3. Tato pečlivě vyměřená kombinace sil vyžaduje přesný systém řízení. Veškerá činnost disciplinovaného jedince musí být rozfázována a podporována přísnými rozkazy, jejichž účinnost záleží ve stručnosti a jasnosti; řád nemusí být vysvětlován ani formulován; jeho úkolem je, a to mu postačuje, uvést v činnost žádoucí chování. Vztah mezi mistrem disciplíny a tím, kdo je mu podřízen, je vztah signalizace: nejde o to porozumět rozkazu, nýbrž o to zachytit signál a ihned na něj reagovat podle více či méně umělého, předem stanoveného kódu. Umístit tělo do malého světa signálů, z nichž ke každému je připojena povinná a jednoznačná odpověď, to je technika výcviku, která „ze všeho despoticky vylučuje jakoukoli reprezentaci i ten nejtišší šepot“; disciplinovaný voják „začíná poslouchat cokoli, co se mu přikáže; jeho poslušnost je pohotová a slepá; náznak neposlušnosti či drobné zpoždění by byly zločinem“.⁵⁵⁾ Výcvik školáků musí probíhat stejným způsobem: několik slov, žádné vysvětlování, té-

54) Samuel Bernard, *Zpráva z 30. října 1816 ve Společnosti vzájemného vyučování*.

55) L. de Boussanelle, *Le Bon Militaire*, 1770, s. 2.

měř naprosté ticho přerušované jen několika signály – zazvoněním, tlesknutím dlaněmi, gestem, pouhým pohledem učitele nebo třeba tím malým dřevěným zařízením, které užívali bratři v křesťanských školách; nazývalo se „signál“, jímž bylo v pravém smyslu slova, a ve své mechanické stručnosti bylo určeno k tomu, aby současně přenášelo techniku příkazování a morálku poslušnosti. „Prvním a zásadním užitkem ‚signálu‘ bylo, že naráz soustředil pohledy všech žáků na učitele a upoutal jejich pozornost k tomu, s čím je hodlal seznámit. Kdykoli chce učitel získat pozornost žáků a nechat je přerušit všechna cvičení, udeří jednou na ‚signál‘. Kdykoli dobrý školák zaslechne zvuk ‚signálu‘, představí si, že zaslechl hlas svého učitele, nebo ještě lépe samotný hlas boží, jenž jej volá jménem. Vžíje se tak do pocitu mladého Samuela, říká spolu s ním z hloubi své duše: ‚Pane, zde jsem.‘“ Žák se bude nuset naučit kód signálů a na každý z nich automaticky odpovědět. „Po skončení modlitby učitel jednou udeří na ‚signál‘ a obrací se k žákovi, který má číst, dá mu tak znamení, aby začal. Chce-li přerušit žáka, jenž čte, udeří jednou na ‚signál‘... Chce-li dát znamení tomu, kdo špatně přečetl písmeno, slabiku či slovo, aby je opakoval, udeří dvakrát po sobě na ‚signál‘. Jestliže žák poté, co se měl opravit, nezačal znovu s slova, které špatně přečetl, poněvadž již přečetl několik dalších slov, učitel udeří třikrát následně po sobě, aby dal znamení, že žák se má ve čtení vrátit, a pokračuje v těchto znameních až do okamžiku, kde školák dospěje ke slabice či ke slovu, ve kterém předtím chyboval.“⁵⁶⁾ Škola se vzájemným ryčkováním si ještě více přisadí v této kontrole chování systémem signálů, na něž je třeba okamžitě reagovat. Dokonce verbální příkazy budou fungovat jako prvky signalizace:

6) J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, vydání z r. 1828, s. 137–138. Viz rovněž Ch. Demia, *Règlements pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, s. 21.

„Sedněte si do lavic. Na slova *sedněte si* položí děti svou pravou ruku na stůl tak, aby položení ruky vydalo patřičný zvuk, a při tomtéž pohybu zasunou jednu nohu do lavice; na slova *do lavic* zasunou i druhou nohu a posadí se čelem k svým tabulkám... *Veźměte si tabulky*. Na slova *veźměte si* přiloží děti pravou ruku ke šňůrce, jež slouží k zavěšení tabulky na hřebík před nimi, a levou rukou uchopí tabulku uprostřed; na slovo *tabulky* ji sejmou a položí ji na stůl.“⁵⁷⁾

Souhrnně lze říci, že disciplína vyrábí z těl, která kontroly, čtyři typy individuality, či spíš jednu individualitu, jež je vybavena čtyřmi charakteristikami: je celulární (díky hře prostorového rozmístění), je organická (díky kódování aktivit), je genetická (díky akumulaci času) a je kombinatorní (díky skládání sil). Aby toho dosáhla, zapojuje čtyři významné techniky: konstruuje tabulky; předpisuje manévry; ukládá cvičení; a konečně, aby zajistila kombinaci sil, organizuje „taktiky“. Taktika, umění konstruovat s lokalizovanými těly kódované činnosti a naučené schopnosti, tedy aparáty, v nichž je produkce rozmanitých sil převážena jejich propočtenou kombinací, je bezpochyby nejvyšší formou disciplinární praxe. V tomto poznatku viděli teoretici 18. století obecný základ veškeré vojenské praxe, počínaje kontrolou a výcvikem jednotlivých těl a konče využitím specifických sil nekomplexnějších množství. Zde je architektura, anatomie, mechanika i ekonomie disciplinárního těla: „V očích většiny vojáků je taktika pouhým odvětvím rozsáhlé válečné vědy; v mých očích je základem této vědy; sama je tou vě-

57) *Journal pour l'instruction élémentaire*, duben 1816. Viz R. R. Tronchet, *L'Enseignement mutuel en France*, rukopis dizertační práce, sv. I, který počítal s tím, že žákům musí být dáno přes 200 příkazů denně (nepočítaje v to výjimečné příkazy); jen pro ráno bylo stanoveno 26 hlasových příkazů, 23 znakových, 37 zazvonění a 24 zapískání, což znamená jedno zapískání či zazvonění každé tři minuty.

dou, neboť ukazuje jak konstituovat armádu, jak ji řídit, jak ji přemísťovat, jak ji přimět bojovat; neboť sama může zastoupit početnost a ovládat mnohost; a konečně, bude zahrnovat znalost lidí, zbraní, napětí, okolností, protože taktika jsou všechny tyto znalosti spojené dohromady, jež umožňují určovat ona hnutí.⁵⁸⁾ Anebo opět: „Pojem [taktika]... nabízí myšlenku postavení, jež se týká všech lidí utvářejících některou skupinu z těch, které společně tvoří armádu, jejich pohybů a jejich činností vzhledem k těm, které mají okolo sebe.“⁵⁹⁾

Lze připustit, že válka jako strategie je pokračováním politiky. Nesmí se ale zapomínat, že „politika“ byla vždy považována za pokračování ne-li přesně a přímo války, tedy přinejmenším vojenského modelu jako základního prostředku, který zabránil civilním potížím. Politika jako technika míru a vnitřního řádu se pokoušela uplatnit model dokonalé armády, disciplinované masy, poslušného a užitečného mužstva, regimentu v táboře i v poli, na manévrech i při cvičení. Ve velkých státech 18. století zajišťovala armáda občanský mír nepochybně proto, že byla reálnou silou, věčně hrozícím mečem, avšak rovněž proto, že byla technikou a věděním, jež umožňovaly přenést její schéma na sociální tělo. Existuje-li řada politika – válka, která je zprostředkovaná strategií, pak existuje i řada armáda – politika, zprostředkovaná taktikou. Strategie dovoluje porozumět válce jako způsobu vedení politiky mezi jednotlivými státy; taktika dovoluje porozumět armádě jako principu udržování absence války v občanské společnosti. Klasická doba poznala zrod velké politické a vojenské strategie, podle níž národy konfrontovaly jeden s druhým své ekonomické a demografické síly; poznala však také zrod minuciózní vojenské a politické taktiky, podle níž byla uvnitř států prováděna kontrola individuálních těl a sil. „Vojenství“ [*le militaire*] – instituce vojska, vo-

58) J. A. Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, s. 4.

59) P. Joly de Maizeroy, *Théorie de la guerre*, 1777, s. 2.

jenská osobnost, válečná věda, tak odlišné od toho, co bylo dřívě charakteristické pro „válečníky“ [*l'homme de guerre*] – se během této doby specifikuje v bodě střetu mezi válkou a vřavou bitvy na straně jedné a poslušným řádem a tichem míru na straně druhé. Historici idejí svévolně přičítají filozofům a právníkům 18. století sen o dokonalé společnosti; avšak byl zde také vojenský sen o společnosti; v základě neodkazoval ke stavu přírody, nýbrž k pečlivě podřízeným soukolím stroje, nikoli k prvotní smlouvě, ale k nepřetržitému donucování, ne k základním právům, ale k donekonečna se rozvíjejícímu výcviku, ne k syrcované vůli, ale k automatické poslušnosti.

„Disciplínu je třeba učinit národním statkem,“ prohlásil Guibert. „Stát, který zde popisují, bude mít jednoduchou, solidní a snadno ovladatelnou administrativu. Bude se podobat oněm obrovským strojům, které pomocí nijak zvlášť komplikovaných prostředků produkují znamenité výsledky; síla takového státu pramení z jeho síly, jeho blahobyt z jeho blahobytu. Čas, který všechno ničí, bude jeho moc zvětšovat. Vyvrátí vulgární předpoklad vedoucí k představě, že impéria jsou podřízena imperiálnímu zákonu úpadku a zániku.“⁶⁰⁾ Napoleonský režim byl nedaleko, a s ním forma státu, která jej bude udržovat při životě, a tak nesmíme zapomínat, že tento stát byl založen nejen zákonodárci, nýbrž také vojáky, státními poradci i nižšími úředníky, muži zákona i muži tábora. Odkaz Říma, s nímž se tato formace spojovala, s sebou očividně přinášel tento dvojí rejstřík: občané a legionáři, zákon a manévry. Zatímco právníci či filozofové hledali v úmluvě primitivní model pro konstrukci nebo rekonstrukci těla společnosti, vojáci a spolu s nimi technici disciplíny vypracovali procedury pro donucování jednotlivce i kolektivu těl.

60) J. A. Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, Předmluva, s. XXIII–XXIV. Viz také to, co řekl Marx ohledně armády a forem buržoazní společnosti (dopis Engelsovi z 25. září 1857).

KAPITOLA II

PROSTŘEDKY SPRÁVNÉHO VÝCVIKU

Na samém počátku 17. století hovořil Walhausen o „pravé disciplíně“ jako o umění „správného výcviku“.¹⁾ Disciplinární moc je totiž moc, která namísto aby vybírala a odebírala, má jako hlavní funkci „vycvičit“; či přesněji vycvičit proto, aby mohla lépe vybírat a o to více odebírat. Neseřazuje síly proto, aby je omezovala; snaží se je spojit všechny dohromady takovým způsobem, aby je znásobila a využila. Namísto toho, aby uniformně a masově ohýbala všechno, co se jí podřídí, odděluje, analyzuje, diferencuje, dovádí své procesy rozkládání až k nezbytným a postačujícím singularitám. „Cvičí“ nobilní, smíšená, neužitečná množství těl a sil tak, aby se z nich stala multiplicita individuálních prvků – malých oddělených cel, organických autonomií, genetických totožností i spojitostí, kombinatorických segmentů. Disciplína „vyrábí“ edince; je to specifická technika moci, v níž jsou jedinci považováni současně za předměty i za nástroje její zkušenosti. Neútočí na moc triumfující, která se pro vlastní nadbytek může spolehnout na svou všemocnost; je to moc zdrženlivá, podezíravá, až pracuje v modu vypočítavé, nicméně nepřetržitě šetrnosti. Jsou to skromné podmínky, nepatrné pochody, srovnávané-li s majestátními rituály suverénních vládců či velkých tátních aparátů. A jsou to právě ony, co krok za krokem pře-

¹⁾ J. J. Walhausen, *L'Art militaire pour l'infanterie*, 1615, s. 23.

vází nad velkými formami, přemění jejich mechanismy a vnutí jim své postupy. Právní aparát této zdánlivě skryté invazi neunikne. Úspěch disciplinární moci se odvíjí nepochybně od použití jednoduchých nástrojů: hierarchického pohledu, normalizující sankce a jejich kombinace v proceduře, která je pro ni specifická, ve zkoušce.

Hierarchický dohled

Vykonávání disciplíny předpokládá dispozitiv, který donucuje působením pohledu; aparát, v němž techniky, které umožňují vidět, zprostředkovávají účinky moci a kde naopak prostředky donucení činí zřetelně viditelnými ty, na něž jsou aplikovány. V průběhu klasické doby lze sledovat, jak se pomalu konstruuje tyto „pozorovatelné“ lidské mnohosti, kterým historie věd věnovala jen málo chvály. V ústraní, vedle velkolepých technologií dalekohledů, čoček a světelných svazků, které tvořily součást základu nové fyziky a kosmologie, existovaly drobné technologie mnohonásobného a provázaného dohlížení, pohledů, které musely vidět, aniž by byly viděny; temné umění světla a vidění potají připravovalo pomocí technik podřízení a návodů na jejich využití nové vědění o člověku.

Tyto „pozorovatelné“ měly téměř ideální model: vojenský tábor. Dočasný a zcela umělé město, jež se staví a přestavuje téměř dle libosti; centrum moci, která musí být co nej-mocnější, ale také co nejutajenější, co nejúčinnější a co nejostřejší, neboť působí na ozbrojené muže. V dokonalém táboře by moc působila jedine prostřednictvím přesného dohlížení; a každý pohled by byl součástí globálního fungování moci. Starý a tradiční čtvercový plán byl značně vytríben podle bezpočtu schémat. Přesně se definovala geometrie uliček, počtu a rozmístění stanů, orientace jejich vchodů,

uspořádání šiků a řad; rýsovala se síť pohledů, které se kontrolovaly navzájem: „Na seřadišti se vyznačí pět linií, první 16 stop od druhé; další mají mezi sebou 8 stop a poslední je 8 stop od míst pro ukrytí zbraní. Skladiště zbraní jsou 10 stop od stanů nižších důstojníků, přesně naproti první stánové žerdi. Společná ulička má šíři 51 stop... Stany jsou jeden od druhého vzdáleny dvě stopy. Stany velitelů tvoří vždy protějšek uličce jejich oddílů. Zadní žerď je 8 stop od posledního stanu vojáků a brána stojí přímo proti stanu kapitánů... Stany kapitánů jsou nasměrovány přesně proti uličkám jejich oddílů.“²⁾ Tábor je diagram moci, která působí prostřednictvím účinku obecné viditelnosti. Ještě dlouhou dobu bude možné nacházet v urbanismu, v projektování dělnických čtvrtí, nemocnic, útulků, vězení, školních budov tento model tábora či přinejmenším princip, jenž stojí v pozadí: prostorové zasazení hierarchizovaných rovin dohlížení jedné do druhé. Princip „zapuštění“. Tábor byl poněkud zneuznaným uměním dohlížení, zatímco temná komora náležela k velké vědě o optice.

Tímto způsobem se rozvíjí celé problémové pole: otázka architektury, která již není budována jednoduše proto, aby byla vidět (okázalost paláců), nebo proto, aby dohlížela nad okolním prostorem (geometrie pevností), nýbrž pro permanentní vnitřní, rozčleněnou a detailní kontrolu – proto, aby učinila viditelnými ty, kdo se nacházejí uvnitř; ještě obecněji je to problematika architektury, která by byla operátorem pro transformaci jedinců: pracovala by s těmi, kterým poskytuje

2) *Règlement pour l'infanterie prussienne*, fr. překlad, Arsenal, ms. 4067, sv. 144. Pro staré plány viz Praissac, *Les Discours militaires*, 1623, s. 27–28, a J. de Montgommery, *La Milice française*, 1636, s. 77. Pro nové plány viz E. C. Beneton de Morange, *Histoire de la guerre*, 1741, s. 61–64, a *Dissertations sur les Tentes*, 1735; viz také množství nařízení, jako *Instruction sur le service des réglements de Cavalerie dans les camps*, 29. června 1753. Viz obr. č. 7.

přístřeší, usměrňovala by jejich chování, přiváděla by až přímo k nim účinky moci, předkládala by je k určitému poznání, přeměňovala by je. Staré prosté schéma uvěznění a klauzury – silné zdi, solidní brána, která brání vstupu či odchodu – začíná být nahrazováno kalkulem otevření, vyplněných a prázdných prostorů, průchodů a průhledů. V tomto směru se budova nemocnice postupně organizuje jako nástroj činnosti lékaře: musí umožňovat lepší pozorování nemocných a následně lepší péči o ně; pečlivým oddělením nemocných zabraňuje forma staveb přenosu nákazy; ventilace a vzduch, který proudí okolo každého lůžka, měly koneckonců bránit tomu, aby zhoubné výpary nestály nehybně okolo pacienta a nerozkládaly jeho tělesné šťávy a bezprostředními účinky nerozmnožovaly jeho nemoci. Nemocnice – jak měla být uspořádána v druhé polovině století a pro jakou bylo vypracováno nemálo plánů po druhém požáru *Hôtel-Dieu* – již není pouze přístřeším, pod nímž se usídlila ubohost a blízkost smrti; je to terapeutický operátor v samotné své materiální existenci.

Podobně budova školy musí být operátorem výcviku. Je to pedagogický stroj, jaký spatřoval Pêris-Duverney ve Vojenské škole, a to až do nejjemnějších detailů, jež do ní uložil Gabriel. Vycvičit zdatná těla, imperativ zdraví; vypěstovat kompetentní důstojníky, imperativ kvalifikace; vychovat poslušné vojáky, imperativ politiky; preventivně zamezit smilstvu a homosexualitě, imperativ morálky. Čtvero důvodů pro vybudování nepřekročitelných přehrad mezi jedinci, také ovšem čtyři průniky nepřetržitého dohlížení. Sama budova školy musí být aparátem dohledu; pokoje byly rozmístěny po délce chodby jako řada malých cel; v pravidelných intervalech se nacházela ubytovací jednotka důstojníka, takže „každých deset záků má jednoho důstojníka po pravé a jednoho po levé straně“; žáci byli uzavřeni ve svých celách po celou noc; a Pêris trval na tom, aby okno „každého

pokoje bylo umístěno v přepážce směrem na chodbu od výše loktů až jednu či dvě stopy pod strop. Kromě toho, že pohled z takového okna je nanejvýš příjemný, troufáme si poznamenat, že je takové okno v mnoha ohledech i užitečné, nehledě na disciplinární důvody, jež lze považovat za určující pro toto uspořádání.³⁾ V jídelnách bylo zřízeno „mírně vyvýšené pódium, na němž byly umístěny stoly studijních inspektorů tak, aby mohli sledovat všechny stoly žáků jejich oddělení po celou dobu určenou k stravování“; latriny byly vybaveny polovičními dveřmi, aby učitel, který zde byl pověřen dozorem, mohl pozorovat hlavu a nohy žáků, ovšem i dostatečnými přepážkami po stranách, „aby na sebe tí, kteří jsou uvnitř, neviděli.“⁴⁾ Nekonečnou úzkostlivost dohlížení doprovází architektura tisícem nízkých a bezecných zařízení. Směšné se budou zdát pouze v případě, že zapomeneme na méně významnou, avšak bezchybnou roli této instrumentace v postupující objektivaci chování jednotlivců a v jeho čím dál tím jemnějším rozčleňování na segmenty. Disciplinární instituce vyměšovaly mechanismus kontroly, který fungoval jako mikroskop chování; pečlivá a analytická dělení, která tyto instituce realizovaly, zformovala okolo lidí aparát pozorování, zaznamenávání a výcviku. Jak však ještě více rozčlenit pohledy v těchto strojích na pozorování, jak mezi nimi ustavit přenos, komunikaci? Jak zajistit, aby z jejich vykalkulované rozmanitosti vyplývala homogenní a nepřetržitá moc?

Dokonalý disciplinární aparát by umožňoval sledovat všechno neustále jedním pohledem. Centrální bod by byl současně zdrojem světla osvětlujícího všechno a místem konvergence pro vše, o čem je třeba vědět: dokonalým okem, kte-

3) Citováno v R. Laurant, *L'École militaire de Paris*, 1950, s. 117–118.

4) *Archives nationales*, 15. září 1763, MM 666–669. J. Bentham píše, že myšlenka *Panopticonu* napadla poprvé jeho bratra při návštěvě vojenské školy.

rému nic neunikne, a centrem, k němuž jsou všechny zraky upřeny. Tak si to představoval Ledoux, když konstruoval Arc-et-Senans: uprostřed příbytků rozestavených v kruhu a zcela otevřených směrem dovnitř stála vysoká konstrukce, jež soustřeďovala všechny administrativní funkce vedení, policejní funkce dozoru, ekonomické funkce kontroly a ověřování, náboženské funkce povzbuzování k poslušnosti a pracovitosti; odtud by vycházely všechny příkazy, zde by byly zaznamenávány všechny činnosti, registrovány a souzeny všechny chyby, a to bezprostředně, bez jakékoli pomoci kromě přesné geometrie. Mezi všemi důvody proslulosti, která byla v druhé polovině 18. století prokazována kruhové architektuře,⁵⁾ je nepochybně třeba uvést jeden: vyjadřovala určitou politickou utopii.

Disciplinární pohled ovšem potřeboval prostředky přenosu. Spíš než kruh odpovídala dvěma jeho požadavkům pyramida: požadavku být dostatečně komplexní pro zformování sítě bez trhlin – a následné znásobení jejích úrovní a jejich rozmístění po celém povrchu, který má být kontrolován; a požadavku být přesto dostatečně diskrétní, aby jeho nehybná váha netížila disciplinární aktivity a nebyla pro ně brzdou či překážkou; integrovat se do disciplinárního dispozitivu jako funkce, která zvětšuje jeho možné účinky. Bylo třeba jej rozložit na jednotlivé instance, ale to proto, aby vzrostla jeho produktivní funkce. Zkrátka specifikovat dohlížení a učinit ho funkčním.

To je problém velkých dílen a továren, kde se organizuje nový typ dohledu. Liší se od toho, jenž byl v režimu manufaktur zajišťován zvenci inspektory pověřenými zavádět určitá nařízení; nyní jde o intenzivní, nepřetržitou kontrolu; probíhá po celou dobu pracovního procesu; nevztahuje

5) Viz obr. č. 12, 13 a 16.

se – nebo alespoň ne pouze – na výrobu (na povahu a množství materiálu, typ užívaných nástrojů, rozměry a kvalitu výrobků), nýbrž zahrnuje i lidskou činnost, dovednost, způsoby provádění jednotlivých činností, pohotovost, horlivost, chování. Je to ovšem rovněž něco jiného než domácí dohled mistra, neustále přítomného vedle dělníků či učedníků; tato kontrola je totiž uskutečňována příručími, dozorci, kontrolory a vedoucími dílen. Jak se stává výrobní aparát důležitější a komplexnější, jak vzrůstá počet dělníků a výrobních oddělení, tak jsou i úkoly kontroly nezbytnější a obtížnější. Dohlížení se stává přesně vymezenou funkcí, která však musí tvořit integrální součást výrobního procesu, musí ho zdvojit v celé jeho délce. Specializovaný personál se stává nepostradatelný, je neustále přítomný a přesně odlišený od dělníků: „Ve velkých manufakturách se vše řídí úderem zvonu, dělníci jsou omezováni a drženi na uzdě. Příručí, navyklí jednat s nimi v duchu nadřazenosti a poručnictví, což je v případě takového množství skutečně nezbytné, s nimi zacházejí tvrdě anebo s pohrdáním; to způsobuje, že takoví dělníci buď žádají více peněz, nebo odejdou brzy poté, co do manufaktury přišli.“⁶⁾ Ačkoli dělníci dávali přednost vedení kooperativního typu před tímto novým režimem dohledu, zaměstnavatelé v něm rozpoznali neoddelitelný prvek systému průmyslové výroby, soukromého vlastnictví a zisku. V měřítku továrny, velké železářny či dolu „jsou položky výdajů natolik rozmanité, že by i ta nejskromnější zpronevěra, kdyby k ní došlo v každé položce, pro celek znamenala obrovskou defraudaci, jež by nejen pohltila zisk, nýbrž vedla i ke ztrátě kapitálu; ... i ta sebenejpatrnější neschopnost, není-li rozpoznána, a může-li se tedy dennodenně opakovat, se může stát pro podnik zhoubnou

6) *Encyclopédie*, heslo „Manufacture“.

natolik, že jej vyčerpá ve velice krátké době“; z toho plyne, že pouze činitelé podřízení přímo majiteli a pověřeni jedině tímto úkolem budou moci bdít „nad tím, aby ani jedno sou nebylo utraceno zbytečně, aby ani jediný okamžik dne nebyl promarněn“; jejich úkolem bude „dohlížet na dělníky, navštěvovat všechna pracoviště, informovat vedení o všem, co se přihodilo“.⁷⁾ Dohlížení se stává rozhodujícím ekonomickým operátorem v tom smyslu, že je současně vnitřní součástí aparátu výroby a specifickým mechanismem disciplinární moci.⁸⁾

Stejný pohyb můžeme sledovat v organizování základního vzdělání: dohlížení se specifikuje a je integrováno do pedagogického vztahu. Rozvoj farních škol, růst počtu jejich žáků, neexistence metod umožňujících řízení simultánní aktivity celé třídy, nepořádek a zmatek, jež z toho vyplývaly, to vše vedlo nutně k zavedení kontrol. Na pomoc učiteli vybral Batencour z nejlepších žáků celou řadu „úředníků“ – správců, pozorovatelů, poradců, repetitorů, přednášečů modliteb, dohlížitelů na psaní, shromažďovatelů inkoustu, duchovních správců a inspektorů. Takto definované role byly dvojího druhu: první zahrnovaly materiální úkoly (distribuci inkoustu a papíru, rozdávání almužen chudým, čtení duchovních textů o svátcích atd.); druhé náležely řádu dohlížení: „pozorovatelé“ měli zaznamenávat, „kdo opustil svou lavici, kdo se baví, kdo nemá rúženec ani modlitební knížku, kdo se choval špatně na mši, kdo se provinil nějakou neslušností, prostořekostí či

7) G. Cournol, *Considérations d'intérêt public sur le droit d'exploiter les mines*, 1790. Archives nationales, A XIII 14.

8) Viz K. Marx: „Funkce dohlížení, řízení a zprostředkování se staly funkcí kapitálu od té chvíle, kdy se práce, jež je mu podřízena, stala kooperativní. Jako funkce kapitálu získala funkce řízení specifické charakteristické znaky.“ (*Kapitál*, kniha I, 4. oddíl, kapitola XI, Kooperace, viz čes. překlad, 1954, s. 356)

kríkem na ulici“; „napomínatelé“ měli za úkol „dávat pozor na ty, kdo hovoří nebo dělají hluk během hodin studia, kdo nepíší či kdo vtipkují“; „inspektoři“ se chodí vyptávat do rodin žáků, kteří chyběli nebo kteří spáchali vážné přestupky. Pokud jde o „rádce“, ti dohlízejí na všechny ostatní „úředníky“. Pouze „repetitoři“ mají čistě pedagogickou roli: „učí žáky ve dvojicích tiše číst“.⁹⁾ O několik desítek let později obnovil Demia hierarchii téhož typu, avšak téměř všechny funkce dohlížení jsou nyní zdvojeny o role pedagogické: půdučitel učí jak držet pero, jak vést ruku, opravuje chyby a přitom „označuje provinilce, kteří se hádají“; jiný pomocný učitel plní tytéž úkoly v hodinách čtení; intendant, který kontroluje ostatní úředníky a dbá obecně na chování, je rovněž pověřen „vycvičit nově příchozí v provádění školních prací“; dekurioni nutí žáky recitovat z paměti jejich lekce a „označují“ ty, kteří je neznají.¹⁰⁾ Máme zde náčrt instituce „vzájemného“ typu, kde jsou uvnitř dispozitivu integrovány tři procedury: vyučování ve vlastním slova smyslu, nabývání poznatků prostřednictvím samotného výkonu pedagogické činnosti a konečně vzájemné a hierarchizované pozorování. Vztah dohlížení, jasně určený a regulovaný, je vepsán do srdce vyučovacích praktik: nikoli jako připojená či dodatečná součást, nýbrž jako mechanismus, který je jim vlastní a který znásobuje jejich účinnost.

9) M. I. D. B., *Instruction méthodique pour l'école paroissiale*, 1669, s. 68–83.

10) Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, s. 27–29. Jev stejného druhu by bylo možné zaznamenat v organizaci kolejí: po dlouhou dobu byli zodpovědní za morálku malých skupinek studentů pověřeni „prefekti“ (dohlížející učitelé) nezávisle na profesorech. Nadto lze po roce 1762 pozorovat nový druh kontroly, který je úřednější a více integrovaný v hierarchii: dozorcí, *maîtres de quartier, maîtres subalternes*. Viz Dupont-Ferrier, *Du collège de Clermont au lycée Louis-le-Grand*, díl I, s. 254 a 476.

Hierarchizovaný, nepřetržitý a funkční dohled není bezpochyby nějakým velkým „objevem“ 18. století, jeho zákerne rozvinutí však vděčí za svůj význam novým mechanismům moci, které s sebou přinesl. Disciplinární moc se díky němu stala „integrováným“ systémem, vnitřně spjatým s ekonomikou a s cíli dispozitivu, ve kterém působí. Organizuje se rovněž jako moc mnohonásobná, automatická a anonymní; neboť ačkoli je pravda, že dohlížení spočívá na jedincích, jeho fungování je fungováním sítě vztahů shora dolů, ale do jisté míry i zdola nahoru a horizontálně; tato síť „drží“ celek pohromadě a prostřednictvím účinků moci, kdy jedny jsou oporou druhých, tímto celkem integrálně prochází: dozorcí jsou pod nepřetržitým dozorem. Moc v dohlížení hierarchizovaných disciplín není držena jako věc, nepřenáší se jako vlastnictví; funguje jako mašinerie. A ačkoli je pravda, že její pyramidální organizace jí dodává „velitele“, je to aparát jako celek, který produkuje „moc“ a rozmisťuje jednotlivce v tomto permanentním a spojitým poli. To umožňuje disciplinární moci být současně absolutně „indiskrétní“, protože je všude a neustále ve stěhu, protože ze svého principu neponechává žádnou oblast stranou a protože neustále kontroluje dokonce i ty, kteří jsou pověřeni kontrolovat; a zároveň „diskrétní“, neboť neustále a do značné míry pracuje v tichosti. Disciplína uvádí „do chodu“ relační moc, jež se udržuje sama vlastními mechanismy a jež nahrazuje manifestační předvádění nepřetržitou hrou propočítaných pohledů. Díky technikám dohlížení, „fyzice“ moci, se ovládnutí těla uskutečňuje podle zákonů optiky a mechaniky, v celkové hře prostorů, linií, ochranných zástěn, svazků a stupňů a bez uchylování se, přinejmenším v principu, k excesům, k použití síly, k násilí. Je to moc, která je zdánlivě o to méně „tělesná“, o co důmyslněji je „fyzická“.

Normalizační sankce

1. V sirotčinci rytíře Pauleta dala zasedání tribunálu, která se odehrávala každé ráno, vzniknout úplnému ceremoniálu: „Shledali jsme všechny žáky jako při bitvě, vyrovnané v řadě, nehybné a v dokonalé tichosti. Velitel, mladý gentleman ve věku šestnácti let, stál mimo řadu, drže v ruce meč; na jeho povel se mužstvo dalo v dvojkroku do pohybu, aby utvořilo kruh. Rada se shromáždila uprostřed; každý z členů rady pronesl hlášení o své skupině za posledních dvacet čtyři hodin. Obžalovaným bylo dovoleno se ospravedlnit; byli vyslechnuti svědci; rada rokovala, a když dospěla ke shodě, velitel vyhlásil nahlas počet viníků, povahu jejich přestupků a uložené tresty. Nato mužstvo navýsost spořádaně odpochovalo.“¹¹⁾ V srdci všech disciplinárních systémů pracuje malý trestní mechanismus. Využívá jistý druh privilegií justice, se svými vlastními zákony, se specifickými přestupky, s jedinečnými formami sankcí, se svými soudními instancemi. Disciplíny ustavují „infrapenalitu“: rozčleňují prostor, který zákony nechávají prázdný; kvalifikují a stíhají soubor způsobů chování, jimž jejich relativní lhostejnost dovoluje uniknout velkým systémům trestání. „Při vstupu se dělníci mají navzájem pozdravit; ... při odchodu musejí uložit materiál a nástroje, které používali, a současně dohlédnout na to, zda jejich lampa je zhasnuta“; „je výslovně zakázáno, aby se dělníci spolu bavili ať posunky či nějak jinak“; musejí „se chovat poctivě a slušně“; tomu, kdo bude chybět v práci více než pět minut, aniž by předem upozornil pana Oppenheima, bude „zaznamenána absence za polovinu dne“; a aby bylo jisté, že se v tomto drobném kriminálním právu na nic nezapomnělo, je zakázáno činit „cokoli, co může uškodit panu Oppenhei-

movi či jeho společníkům“.¹²⁾ V dílně, ve škole, v armádě zcela zuří mikropenalita času (opozdění, absence, přerušování), činnosti (nepozornost, nedbalost, nedostatečná horlivost), způsobu chování (nezdvořilost, neposlušnost), řeči (planě či drzé mluvení), těla („nesprávné“ postoje, nekonformní gesta, nečistota), sexuality (nestydatost, neslušnost). Zároveň je ve jménu trestání užívána celá řada subtilních postupů, od lehkého fyzického trestu po mírná strádání či drobná ponižování. Jde o to současně učinit trestatelné i nejmenší odchylky v chování a dodat trestní funkci i zdánlivě indiferentním prvkům disciplinárního aparátu: v krajním případě tak může cokoli sloužit k potrestání i toho nejmenšího přestupku, takže každý subjekt se nachází zachycen v trestající-trestatelné univerzalitě. „Pod slovem trest je třeba rozumět vše, co je schopno vyvolat v dětech pocit chyby, již se dopustily, vše, čím je lze ponížít, uvést je v zmatek: ... jistý chlad, určitá lhostejnost, otázka, ponížení, svržení z určitého postavení.“¹³⁾

2. Disciplína s sebou ovšem přináší zcela specifický způsob trestání, jenž není jen omezeným modelem tribunálu. Disciplinární trestání vychází z nedodržování, ze všeho, co neodpovídá pravidlům, co se jim vymyká, co se odchyluje. Trestná je neohrazená oblast nekonformního: voják spáchá „přestupek“ pokaždé, když nedosahuje požadované úrovně; „přestupkem“ žáka je nejen sebemenší pochybení, ale i nezpůsobilost plnit zadané úkoly. Nařízení pruské infanterie ukládalo jednat „s nejvyšší možnou přísností“ s vojákem, který se nenaučil dostatečně správně zacházet se svou puškou. Podobně bylo možné „školákovi, když si nezapamatoval katechismus z předešlého dne, nařídít, aby se jej naučil

11) C. Pictet de Rochemont, *Journal de Genève*, 5. ledna 1788.

12) Předběžné nařízení pro továrnu pana Oppenheima, 29. září 1809.
13) J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, 1828, s. 204–205.

do příštího dne bez jakékoli chyby a aby jej druhý den zopakoval; anebo mohl být přinucen naslouchat mu vkleče na kolenu s rukama sepjatýma, či mu mohl být udělen nějaký jiný trest“.

Řád, který musí disciplinární tresty respektovat, je smíšené povahy: je to „umělý“ řád, stanovený explicitně zákonem, programem, nařízením. Je to však rovněž řád, který se definuje přirozeným a pozorovatelným způsobem: doba trvání učení, čas cvičení, úroveň schopností odkazují k pravidelnosti, která je také pravidlem. Děti v církevních školách nesměly nikdy navštěvovat „hodiny“, jejichž úrovně ještě nedosáhly, neboť by byly vystaveny nebezpečí, že se nebudou moci naučit nic; nicméně doba trvání každého stupně je pevně stanovena a ti, kteří po trojím zkoušení nebyli schopni postoupit do vyšší třídy, musejí být, zcela očividně, umístěni do lavice „hlupáků“. Trestání v disciplinárním režimu s sebou nese dvojí právně-přirozený odkaz.

3. Funkcí disciplinárního trestu je redukovat odchylky. Musí proto být podstatně *korektivní*. Vedle trestů vypůjčených přímo ze soudního modelu (pokuta, bičování, samotka) dávají disciplinární systémy přednost trestům, které spadají do řádu výcviku – zesílené, znásobené formy učení, několikeré opakování; nařízení z roku 1766 pro infanterii předepisovalo, že vojáci první třídy, „kteří projeví určitou nedbalost či zlou vůli, budou přeraženi zpět do druhé třídy“ a budou moci postoupit do první třídy pouze po dalších cvičeních a po novém složení zkoušky. Jak to též vyjádřil J.-B. de La Salle: „Všechny tresty spočívající v uložení práce navíc jsou nejčestnější pro učitele, nejvýhodnější a nejpříjemnější pro rodiče“; umožňují „vytěžit dokonce i z chyb dětí prostředky k zlepšení jejich rozvoje při napravování nedostatků“; například těm, „kteří nenapsali vše, co napsat měli, nebo kteří se nesnažili vykonat tento úkol dobře, lze uložit za trest určité penzum, které mají napsat nebo které se mají na-

učit nazpaměť“.¹⁴⁾ Disciplinární trest je, přinejmenším z velké části, izomorfní se samou povinností; není ani tak pomstou pošlapaného zákona jako jeho opakováním, jeho zdvojeným zdůrazněním. Takže nápravný účinek, který je od něj očekáván, přichází prostřednictvím pokání a lítosti pouze v podružných případech; je dosahován přímo prostřednictvím mechanismu výcviku. Trestat znamená cvičit.

4. Trestání je v disciplíně jen prvkem podvojného systému: odměna – trest. A právě tento systém pracuje v procesu výcviku a nápravy. Učitel „se musí v maximální možné míře vyhýbat užití trestů; musí se naopak vynasnažit udělovat odměny častěji než tresty, aby byli lenoši více podněcováni touhou být odměněni jako ti pilní než strachem z potrestání; to je důvod, proč je velice plodné, když je učitel omezen v užívání trestů, aby je-li to možné, dříve získával srdce dítěte, než dítě trestal“.¹⁵⁾ Tento mechanismus se dvěma prvky umožňuje určitě množství operací, jež jsou charakteristické pro disciplinární trestání. Především je to klasifikace chování a jednání podle dvou protikladných hodnot dobra a zla; namísto prostého oddělení zakázaného, jak je uznává trestní justice, tu máme rozmístění mezi pólem pozitivním a pólem negativním; veškeré chování spadá do pole dobrých a špatných znamení, dobrých a špatných bodů. Navíc je tu možné vypracovat kvantifikaci a vše vyčíslit ekonomicky. Trestní účetnictví, neustále přítomné, dovoluje u každého jedince sestavit trestní bilanci. Tento systém, jehož přinejmenším zárodky lze nalézt i v armádě nebo v dílnách, dovedla velmi daleko školní „justice“. Bratři z církevních škol zorganizovali celou mikroekonomii privilegií a školních trestů: „Privilegia budou sloužit školákům k osvobození se od trestů, jež jim byly uloženy... Žák byl například potrestán úkolem

14) Tamtéž.

15) Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, s. 17.

opsat čtyři či šest otázek z katechismu; bude se moci od tohoto trestu osvobodit prostřednictvím několika bodů privilegii; učitel určí počet bodů za každou otázku... Privilegia platí za určený počet bodů, učitel má rovněž možnost udělit jiná privilegia s nižší hodnotou, která slouží jako drobné za ta první. Dítě dostane například za trest úkol, který lze vykoupit pouze šesti body; má privilegium, jež platí za deset bodů; předloží je učiteli, který mu vrátí čtyři body, a tak dále.¹⁶⁾ A ve hře těchto kvantifikací, tohoto oběhu záloh a dluhů, díky nepřetržité kalkulaci kladných a záporných položek hierarchizují disciplinární aparáty „dobré“ subjekty ve vztahu ke „špatným“ a naopak. Skrze tuto mikroekonomii nepřetržitého trestání se vytváří diference, která není diferenciací jednáni, nýbrž samotných jedinců, jejich povahy, jejich možností, jejich úrovně či jejich hodnoty. Tím, že disciplína s takovou přesností trestá skutky jedinců, soudí tyto jedince „v pravdě“; trestání, které uvádí v činnost, se integruje do okruhu poznatků o jedincích.

5. Rozmístění podle postavení nebo podle hodnot má dvojí úlohu: vyznačuje odchylky, hierarchizuje kvality, kompetence a schopnosti; také ale trestá a odměňuje. Jde o trestní funkci uspořádání a pořádací charakter trestu. Disciplína odměňuje prostou kombinací výhod, čímž umožňuje dosáhnout jistých postavení a pozic; trestá obrácením tohoto postupu a degradováním. Postavení samo o sobě slouží jako odměna i jako trest. V *École militaire* se vyjasnil celý komplexní systém „čestné“ klasifikace, kde uniformy předváděly tuto klasifikaci před znaky všech a více či méně čestné anebo zahanbující tresty byly spojovány, jako znaky privilegií či hanby, s takto rozdělovanými postaveními. Toto klasifikační a trestní rozmístění bylo realizováno v úzkých intervalech vztahů, které

16) J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, B. N. ms. 11 759, s. 156n. Zde jde o transpozici systému shovívavosti.

důstojníci, profesori a jejich asistenti zaváděli bez ohledu na věk či hodnost do „morálních kvalit žáků“ a do „jejich všeobecně uznávaného chování“. První třída, takzvaní „velmi dobří“, se vyznačovala stříbrnými nárameníky; její výsadou bylo, že s ní bylo jednáno jako s „čistě vojenským mužstvem“; vojenské byly proto i tresty, na něž měla právo (odsouzení a v nejtěžších případech i uvěznění). Druhá třída, „dobří“, nosila nárameníky z rudého hedvábí a stříbra; i oni podléhali odsouzení a uvěznění, avšak mohli také klečct nebo být zavřeni do klece. Třída „slabých“ měla právo na nárameníky z červené vlny; k již vyjmenovaným trestům se v případě potřeby přidávalo nošení šatů z pytloviny. Poslední třída, „špatní“, se vyznačovala nárameníky z hnědé vlny; „žáci této třídy jsou podrobováni všem trestům, které se v *l'Hôtel* užívají, nebo všem takovým, které, jak se věří, je nutno zavést, i kdyby to měla být uvěznění o samotě v temné kobce“. A k tomu byla postupem doby připojena třída „hanby“, pro kterou se připravují specifická nařízení „takového druhu, že ti, kteří do oné třídy náležejí, jsou neustále odděleni od ostatních a oblečeni do pytloviny“. Protože prospěch a chování musejí samy rozhodnout o pozici žáka, „ti z dvou posledních tříd se mohou těšit na to, že postoupí do prvních tříd a že budou nosit jejich znaky, když budou obecným svědectvím uznáni, že se toho stali hodni proměnou svého chování a svými pokroky; a ti z prvních tříd mohou zrovna tak sestoupit do těch druhých, jestliže poleví ve svém chování a jestliže shromážděné zprávy v jejich neprospěch ukážou, že si nezaslouží postavení a výsady prvních tříd...“ Klasifikace, jež měla trestat, má tendenci zaniknout. „Třída hanby“ existuje jen proto, aby zmizela: „aby byl posouzen druh konverze žáků z třídy hanby, kteří se chovají dobře“, jsou znovu umísťováni do jiných tříd, je jim vráceno jejich oblečení; během jídla a odpočinku však zůstávají se svými soudruhy v ponižení; budou k nim navráceni, pokud nebudou pokračovat

čovat ve svém dobrém chování; „opustí je zcela, jestliže je jejich chování uspokojivé jak v rámci třídy, tak v celém oddělení“.¹⁷⁾ V důsledku toho má toto hierarchizované trestání dvojí účinek: rozmisťuje žáky podle jejich schopností a chování, tedy podle užítku, který budou přinášet po opuštění školy; vykonává na ně neustálý tlak, aby se podřídili témuž modelu, aby byli všichni společně donucováni „k podřízenosti, k poslušnosti, k pozornosti při studiu a cvičeních, k praktické přesnosti při plnění povinností a ve všech součástech disciplíny“. Prostě aby se všichni sobě navzájem podobali.

Umění trestat v režimu disciplinární moci zkrátka není naměřeno ani k pokání, ani přesně k represii. Uvádí do činnosti pět zcela rozdílných operací: referuje o jedinečných činech, akcích a chováních v rámci celku, který je zároveň polem srovnání, prostorem diferenciací i principem pravidla, jímž se má člověk řídit. Diferencuje jedince navzájem podle univerzálního pravidla, jež bude fungovat jako minimální práh, jako průměr, který je třeba respektovat, či jako optimum, k němuž má každý směřovat. Poměřuje, ve smyslu kvantitativním, a hierarchizuje, ve smyslu hodnot, schopnosti, úrovně a „povahy“ jednotlivců. Prostřednictvím tohoto „hodnotového“ měřítka zavádí nátlak ke konformitě, jež má být realizována. A konečně vytyčuje hranici, která definuje diferencii vzhledem ke všem diferencím, hranici vnějšku, který je abnormální („třída hanby“ v *École militaire*). Nepřetržitě trestání, které prochází všemi body a kontroluje všechny instance disciplinárních institucí, porovnává, diferencuje, hierarchizuje, homogenizuje a vylučuje. Jedním slovem – *normalizuje*.

Staví se tedy postupně do opozice k soudnímu systému trestání, který má za základní funkci vztahovat se nikoli k souboru pozorovaných jevů, ale ke korpusu zákonů a tex-

tů, jež je třeba mít na paměti; nikoli diferencováním jedince, ale specifikací skutků podle určitého počtu obecných kategorií; nikoli hierarchizací, ale zřetelnou a prostou hrou binární opozice mezi dovoleným a zakázaným; nikoli homogenizováním, ale vypracováním rozsudku platného jednou provždy. Disciplinární dispozitivní vyprodukovaly „trestání normou“, které je se svými principy a ve svém fungování neredukovatelné na tradiční trestání zákonem. Malý tribunál, který, jak se zdá, permanentně zasedá v budovách disciplíny a který na sebe občas bere teatrálně podobu velkého soudního aparátu, nás nesmí zmást: nepřenáší, vyjma několika formálních spojitostí, mechanismy kriminální justice až do struktury každodenní existence; přinejmenším to není jeho statistická funkce; disciplíny vyprodukovaly – opírajíce se přitom o celou řadu jiných, velice starých procedur – nový trestní mechanismus a ten krok za krokem pohltil velkolepý vnější aparát, zatímco se zdálo, že jej zdrženlivě či ironicky reprodukuje. Juristicko-antropologický mechanismus, který zrcadlí celé dějiny moderního trestání, nemá svůj původ v překrývání kriminální justice společenskými vědami a v nárocích vlastních této nové racionalitě či humanismu, které by s sebou toto překrývání přinášelo; bod jeho vzniku tkví v oné disciplinární technice, jež zapojuje nové mechanismy normalizující sankce.

Skrze disciplíny se objevila moc Normy. Znamená tato moc nový zákon moderní společnosti? Řekněme spíš, že se počínaje 18. stoletím připojila k jiným mocím (k moci Zákona, k moci Slova a Textu, k moci Tradice) zavazující je k novým vymezením. Normální se ustavilo jako princip donucování při učení spolu se zavedením standardizovaného vzdělání a se zřízením *écoles normales* (učitelské ústavy); ustavilo se v úsilí zorganizovat národní korpus medicíny a prostředí nemocnic, způsobilé prosadit fungování obecných norem zdraví; ustavilo se i v regulaci postupů výroby

17) *Archives nationales*, 30. březen 1758, MM 658 a 15. září 1763, MM 666.

a výrobních produktů.¹⁸⁾ Tak jako dohled, a spolu s ním, se normalizace stala koncem klasické doby jedním z významných nástrojů moci. Znaky, které vyjadřovaly postavení, privilegia, příslušnost, jsou postupně nahrazovány celým systémem stupňů normality, či přinejmenším je k nim tento systém připojován systém stupňů normality, jež jsou známkami příslušnosti k homogennímu společenskému tělesu, které však mají i samy o sobě roli klasifikace, hierarchizace a rozmisťování do jednotlivých postavení. V jistém smyslu nutí normalizující moc k homogenitě; avšak individualizuje tím, že umožňuje měřit odchylky, determinovat úrovně, fixovat zvláštnosti a zužitkovat difference, když jedny přizpůsobuje druhým. Je pochopitelné, že moc normy funguje snadno v rámci systému formální rovnosti, protože do homogenity, která je zde pravidlem, zavádí jako užitečný imperativ a výsledné měřítko naprostou degradaci individuálních rozdílů.

Zkouška

Zkouška kombinuje techniky hierarchie, která dohlíží, a techniky trestu, který normalizuje. Je to normalizující pohled, dohled, jenž dovoluje klasifikovat, třídít a trestat. Konstruuje nad lidmi viditelnost, na jejímž základě jsou rozdělování a trestání. Proto je ve všech disciplinárních dispozitivích zkouška na nejvyšší míru ritualizována. Spojuje se v ní ceremoniál moci a forma zkušenosti, rozvinutí síly a ustanovení pravdy. V srdci procedur disciplíny manifestuje podřízených, kteří jsou vnímáni jako objekty, a objektivaci těch, kteří jsou podřízeni. Překrytí vztahů moci a vztahů vědění má při

8) V tomto bodě je třeba odkázat na podstatné stránky z knihy G. Canguilhema, *Le Normal et le Pathologique*, 1966, s. 171–191.

zkoušce všechnu svou viditelnou okázalost. A je zde ještě jedna inovace klasické doby, kterou historici věd opomněli. Píší se dějiny zkoumání slepě narozených dětí, dětí vychovávaných divokými zvířaty anebo zkoumání hypnózy. Kdo však napíše obecnější, mlhavější, ale také mnohem více rozhodující dějiny „zkoušky“ – jejich rituálů, jejich metod, jejich osobností a jejich rolí, jejich her otázek a odpovědí, jejich systémů zaznamenání a klasifikace? Neboť v této jemné technice jsou zapojeny celá jedna oblast vědění a celý jeden typ moci. Často se hovoří o ideologii, kterou s sebou nesou, ať diskrétně či hlasitě, humanitní „vědy“. Ovšem sama jejich technologie, to malé operační schéma, jež má takový rozptyl (od psychiatrie k pedagogice, od diagnostiky chorob k najímání pracovních sil), ten postup při zkoušce tak důvěrně známý – neuvádí v činnost uvnitř jediného mechanismu vztahy moci, které umožňují vybírat a konstituovat vědění? Politické obklíčení se odehrává nikoli prostě na rovině vědomí, reprezentací, na rovině, kde, jak se věří, sídlí vědění, nýbrž na rovině, která vědění umožňuje.

Jednou ze základních podmínek epistemologického odblokování medicíny na konci 18. století bylo organizování nemocnice jako „zkoušejícího“ aparátu. Rituál vizity je zde tou nejočividnější formou. V 17. století připojoval lékař, přicházející zvnějšku, svou inspekci k mnoha jiným druhům kontroly – náboženské, administrativní; nepodílel se příliš na každodenní správě nemocnice. Postupně se vizita stávala pravidelnější, přísnější, a především rozsáhlejší: zaujímal stále významnější část nemocničního provozu. V roce 1661 byl lékař v *Hôtel-Dieu* v Paříži pověřen jednou vizitou denně; v roce 1687 byl „provádějící“ lékař povinen přezkoušet během odpoledne některé vážně postižené nemocné. Nařízení z 18. století stanovovala časový rozpis vizit a délku jejich trvání (nejméně dvě hodiny); tato nařízení trvala na střídání lékařů tak, aby byly vizity zajištěny každodenně, „dokonce

i na velikonoční neděli“; nakonec byl v roce 1771 zaveden post nemocničního lékaře, pověřeného „provádět všechny služby náležející jeho postavení, v noci stejně jako ve dne, podobu mezi vizitami vykonávanými docházejícím lékařem“.¹⁹⁾ Někdejší inspekce, nesoustavná a rychlá, se proměnila v pravidelné pozorování, jež uvedlo nemocného do situace takřka nepřetržitě zkoušky. To má dva důsledky: ve vnitřní hierarchii začíná lékař, až dosud prvek vnější, nabývat nad církevním personálem převahy a svěřuje mu v technice zkoušky pevně určenou, avšak podřízenou roli; objevuje se také kategorie „zdravotní sestry“; pokud jde o samotnou nemocnici, jež byla dosud především chudobincem, stává se nyní místem výcviku a ověřování poznatků: dochází k převrácení vztahů moci a ke konstituování vědění. Správně „disciplinovaná“ nemocnice je místem odpovídajícím lékařské „disciplíně“; tato disciplína tak může opustit svůj textový charakter a spíše než z tradice rozhodujících autorit může začít vyvozovat své reference z oblasti objektů opakovaně se nabízejících ke zkoušce.

Stejným způsobem se i škola stává aparátem nepřetržitě zkoušky, který zdvojuje operaci učení v celé její šíři. Půjde tu čím dál tím méně o otázku souborů, v nichž by žáci poměřovali své síly, a vždy půjde více o nepřetržitě srovnávání každého s každým, které umožňuje současně poměřovat a testovat. Bratři křesťanských škol vyžadovali, aby jejich žáci psali písemnou práci každý den v týdnu: první den z pravopisu, druhý z aritmetiky, třetí den ráno z katechismu a večer z krasopisu atd. Navíc se každý měsíc měla psát jedna písemná práce, jež by poukázala na ty, kteří zasluhovali, aby byli podrobeni zkoušce inspektora.²⁰⁾ Od roku 1775 existovalo v *École des Ponts et Chaussées* šestnáct zkoušek do roka:

19) *Registre des délibérations du bureau de l'Hôtel-Dieu.*

20) J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, 1828, s. 160.

3 z matematiky, 3 z architektury, 3 z kreslení, 2 z psaní, 1 z těsnění kamene, 1 ze stylu, 1 z rýsování plánů, 1 z nivelizace, 1 z vyměřování staveb.²¹⁾ Zkouška se nespokojovala s potvrzováním učení; to byl jeden z jejích permanentních faktorů; stál při ní v pozadí podle nepřetržitě opakovaného rituálu moci. Zkoušení totiž umožňovalo učiteli vytvořit během předávání vědění celé pole poznatků o žácích. Tak zatímco zkouška, kterou se v korporativní tradici zakončovalo vyučení, hodnotila dosažené schopnosti – „mistrovské dílo“ ověřovalo již vykonaný přenos vědění –, ve škole je zkouška pravým a neustálým výměníkem vědění; garantuje přechod poznatků od učitele k žákovi, avšak odebrává také žáku vědění určené a vyhrazené pro učitele. Škola se stala místem vypracování pedagogiky. A tak jako procedura nemocniční zkoušky dovolila epistemologické odblokování medicíny, věk „zkoušející“ školy značí počátek pedagogiky, která pracuje jako věda. Věk inspekcí a donekonečna opakovaných manévřů v armádě rovněž vyznačuje rozvoj ohromného taktického vědění, jehož účinek se projevil v epoše napoleonských válek.

Zkouška s sebou přináší celý mechanismus, který k určitému typu formování vědění připojuje určitou formu praktikování moci.

1. *Zkouška přeměnila ekonomii viditelnosti na výkon moci.* Moc je tradičně to, co se ukazuje, co je vidět, co se manifestuje a co paradoxně nachází princip své síly v pohybu, jímž tuto sílu rozvíjí. Ti, na něž působí, mohou zůstat ve stínu; přijímají světlo pouze od té části moci, jež je jim propůjčena, nebo z jejího odrazu, který na okamžik přenáší. Disciplinární moc se naproti tomu projevuje ve své neviditelnosti; těm, jež si podrobuje, ukládá naopak princip povinné vidí-

21) Viz *L'Enseignement et la diffusion des sciences au XVIIIe siècle*, 1964, s. 360.

elnosti. V disciplíně jsou tím, co má být viděno, subjekty. Jejich osvětlení zajišťuje působení moci, jež je nad nimi vykonávána. Stav být bez ustání viděn, moci být kdykoli viděn je to, co udržuje disciplinární individuum v jeho podřízenosti. A zkouška je technika, kterou moc – místo aby vysílala známení své síly, místo aby svým subjektům vštěpovala své známení – zachycuje své subjekty do mechanismu objektivace. V prostoru, kde vládne, manifestuje disciplinární moc svou sílu v podstatě uspořádáváním objektů. Zkouška platí za ceremoniál této objektivace.

Až dosud bylo rolí politického ceremoniálu poskytovat místo současně excesivní i regulované manifestaci moci; ceremoniál byl přehnaným výrazem síly, zároveň přemrštěným a kódovaným „vydáním“, ve kterém moc obnovovala svou platnost. K ceremoniálu vždy více či méně patřil triumf. Okázalý zjev panovníka s sebou přinášel něco z pověcení, z korunovace, z vítězného návratu; nebylo jediné příležitosti, dokonce ani při pohřebních slavnostech, kdy by se moc nerozvinula do své plné výstavnosti. Disciplína má svůj vlastní typ ceremoniálu. Není jím triumf, nýbrž přehlídka, „paráda“, okázalá forma zkoušky. „Subjekty“ jsou zde předkládány jako „objekty“ pozorování moci, jež se manifestuje jediné svým pohledem. Nepřijímají přímo obraz suverénní moci; rozvíjejí přitom jen účinky – a to, dalo by se říci, prázdné – na jejich tělech, která se stala dokonalé čitelná a poslušná. 15. března 1666 vykonal Ludvík XIV. svou první vojenskou přehlídku: „jedna z nejpozoruhodnějších událostí v království“ – 18 000 mužů, kteří plavili za sílu, jež „bude držet Evropu v neklidu“. O několik let později byla u příležitosti této události vyražena medaile.²²⁾ Jese nápis: „*Disciplina militaris restituta*“ a legendu „*Prolu-*

sio ad victorias“. Napravo král, pravou nohu nakročenou kupředu, sám řídí přehlídku svou hůlkou. Na levé polovině je několik řad vojáků stojících čelem k divákovi a seřazených směrem do hloubky obrazu; zdvihají paži do výše ramen a drží pušku zcela svisle; vykračují pravou nohou a levá je mírně pootočena vně. Na zemi se v pravých úhlech protínají linie, tvořící pod nohama vojáků rozlehlé čtyřúhelníky, které slouží jako značky pro různé fáze a pozice jejich cvičení. Zcela vzadu se rýsuje klasická architektura. Sloupy paláce jsou prodloužením sloupů, které tvoří seřazení muži a jejich vztyčené pušky, tak jako dláždění tvoří bezpochyby prodloužení linií cvičení. Avšak nad balustrádou, která budovu korunuje, jsou sochy představující tančící postavy: klikaté linie, zaoblená gesta, draperie. Mramor je zaplněn pohyby, jejichž jednotící princip je harmonický. Muži stojí strnule v uniformně opakovaném postoji, řada vedle řady, linie vedle linie: to je jednota taktická. Řád architektury, který na svém vrcholu osvobozuje tančící postavy, klade svá pravidla a svou geometrii na zem na disciplinované muže. To jsou sloupy moci. „Dobré,“ řekl jednoho dne velkokníže Michail před nastoupenými vojáky poté, co zhlédl armádní manévry, „jen – oni dýchají.“²³⁾

Přijměme tuto medaili jako svědectví okamžiku, kdy se spojují – paradoxním, nicméně význačným způsobem – nejzjevnější figura suverénní moci a objevení se rituálů vlastních moci disciplinární. Těžko udržitelná viditelnost monarchy se vrací v nevyhnutelné viditelnosti subjektů. A právě tato inverze viditelnosti ve fungování disciplín zajišťovala až do jejich nejnižších úrovní projevy moci. Vstupujeme do věku nekonečné zkoušky a donucovací objektivace.

2) O této medaili viz článek J. Jucquiota v *Le Club français de la médaille*, 4. trimestr 1970, s. 50–54. Obr. č. 2.

23) P. Kropotkin, *Autour d'une vie*, 1902, s. 9. Za tento odkaz vděčím panu G. Canguilhemovi.

2. Zkouška také uvádí do dokumentačního pole individualitu. Nechává za sebou celý pečlivě opatrovaný a detailní archiv, jenž se ustavil na úrovni těl a dní. Zkouška, která umísťuje individua do pole dohledu, je rovněž situuje do sítě psaní; zapojuje je do celé masy dokumentů, které je zachycují a fixují. Procedury zkoušky byly okamžitě spojeny se systémem interzivní registrace a akumulace dokumentů. „Moc psaní“ se ustanovila jako podstatná součást soukolí disciplinární moci. V mnoha bodech se formovala podle tradičních metod administrativní dokumentace, nicméně se speciálními technikami a důležitými inovacemi. Zahrnovaly například metody identifikace, charakteristiky osob či popisu. Zde ležel problém armády, která byla nucena znovu zapojit dezertéry, zabránit opakování odvodů, korigovat fiktivní stavy výkazované důstojníky, rozeznat u každého vojáka, čím může sloužit a jakou má hodnotu, s jistotou stanovit bilanci zmizelých a padlých. Byl to problém nemocnic, kde bylo třeba rozeznávat nemocné, stíhat stimulanty, sledovat vývoj nemocí, ověřovat účinnost léčby, určovat analogické případy a odhalovat počátky epidemií. Byl to problém vzdělávacích ústavů, kde bylo nutné u každého jeince charakterizovat jeho schopnost, určit jeho úroveň a jeho možnost, indikovat případnou využitelnost toho, co by mohl lélat: „Registr slouží k tomu, aby, jsa včas a na místě k máni, lával poznat mravy dětí, jejich pokroky na cestě zbožnosti, katechismu i ve vzdělání podle času ve škole stráveného, jejich ducha i jejich úsudek, jenž byl již od přijetí vyhraněný.“⁴⁾ Odtud plyne formace celé řady kódů disciplinární individuality, které umožnily pomocí prostředků homogenizace přepsat individuální rysy ustavené zkouškou: fyzický kód popisu osoby, lékařský kód symptomů, školský nebo vojenský kód jednání či chování. Tyto kódy byly ještě příliš rudi-

4) M. I. D. B., *Instruction méthodique pour l'école paroissiale*, 1669, s. 64.

mentální jak v kvantitativní, tak v kvalitativní formě, avšak vyznačily okamžik první „formalizace“ individua v rámci vztahů moci.

Další inovace disciplinárního psaní se týkaly uvedení těchto prvků do vztahu korelace, akumulace dokumentů, jejich seřazení, organizování pole srovnávání, jež dovolovalo třídít, tvořit kategorie, stanovovat průměry, upevňovat normy. Nemocnice osmnáctého století byly obzvlášť velkými laboratořemi zapisování a dokumentárních metod. Vedení registrů, jejich specializace, přepisování z jedněch do druhých, jejich cirkulace během vizit, jejich konfrontace při pravidelných setkáních lékařů a úředníků, přenos jejich dat do organismů centralizace (ať do nemocnice nebo do hlavní kanceláře starobinců), porovnatelnost počtu onemocnění, vyléčení, úmrtí na úrovni jedné nemocnice, města i v měřítku celého národa tvořily součást procesu, jímž se nemocnice podrobovaly disciplinárnímu režimu. Mezi základní podmínky dobré lékařské „disciplíny“ v obou smyslech tohoto slova je třeba zahrnout procedury psaní, které umožňovaly integrovat individuální data v kumulativních systémech, aniž by se zde ztrácela; uspořádat vše tím způsobem, že lze najít určité individuum počínaje kterýmkoliv obecným registrem a že se naopak každý údaj individuální zkoušky může odrazit v kalkulacích celku.

Zkouška se díky celému tomuto aparátu psaní, který ji doprovází, otevírá dvěma korelativním možnostem: konstituování individua jako popsateľného, analyzovateľného objektu, nicméně nikoli jeho redukováním na „specifické“ znaky, jak to činili přírodovědci v případě živočichů, nýbrž udržováním jeho jedinečných rysů, jeho individuálního vývoje, jeho vlastních schopností či možností pod dohledem permanentního vědění; a na druhé straně konstituování srovnávacího systému, který dovoluje měření globálních jevů, popis skupin, charakterizaci kolektivních faktů, odhado-

vání individuálních odchylek jednotlivců ve vztahu k druhým, jejich rozmístění v dané „populaci“.

Tyto malé techniky záznamu, registrace, konstituování spisů, zadávání do sloupců a tabulek, jež jsou nám důvěrně známé, které však umožnily epistemologické odblokování věd o individuu, měly ve svých důsledcích rozhodující význam. Máme nepochybně důvod položit si aristotelovskou otázku: je věda o individuu možná a legitimní? Velký problém patrně vyžaduje velká řešení. Existuje však i malý historický problém – na konci 18. století se objevuje něco, co bychom mohli zahrnout pod označení „klinické“ vědy; problém vstupu individua (a nikoli již druhů) do pole vědění; problém vstupu jedinečné deskriptce, dotazování, anamnézy, „spisu“ do všeobecného fungování vědeckého diskurzu. Odpověď na tuto jednoduchou faktickou otázku jistě postrádá vznešenost: je třeba sledovat tyto procesy psaní a registrace, je třeba sledovat tyto mechanismy zkoušek, formování disciplinárních dispozitivů a formování nového typu moci nad těly. Je to zrození věd o člověku? To je pravděpodobně nutné hledat v těch neslavných archívech, kde se vypracovávala moderní hra donucování těl, gest, chování.

3. Zkouška obklopená všemi dokumentačními technikami činí z každého individua „případ“: případ, který tvoří zároveň objekt poznání a cíl působení moci. Případ již není jako v kauzistice či v soudní praxi soubor okolností kvalifikujících čin a umožňujících přizpůsobit užití pravidla, nýbrž individuum, tak jak může být popsáno, posouzeno, měřeno, srovnáváno s jinými, a to v samotné jeho individualitě; a je to také individuum, jež musí být cvičeno či napravováno, jež se musí třídít, normalizovat, vylučovat atd.

Po dlouhou dobu zůstávala jakákoliv individualita – ta nejnížší a kohokoli – pod prahem popisu. Být prohlížen, pozorován, do detailu vykládán, sledován den po dni nepřetržitým zápisem bylo privilegiem. Kronika člověka, vyprávění

o jeho životě, jeho historiografie redigovaná v proudu jeho existence tvořily součást rituálů jeho moci. Avšak disciplinární pochody tento vztah převrátily, snížily práh popsateľnosti individuality a učinily z tohoto popisu prostředek kontroly a metodu ovládnání. Není to již monument pro paměť budoucnosti, nýbrž dokument pro případné použití. A tato nová popsateľnost je o to výraznější, oč striktnější je disciplinární začlenění: od počátku 18. století a v souladu s tendencí, která je vlastní mechanismům disciplíny, se dítě, nemocný, blázen, odsouzený stávají objektem individuálních popisů a životopisných vyprávění. Toto zapisování skutečných osudů již není procedurou heroizace; funguje jako procedura objektivace a podrobení. Pečlivě ověřovaný život mentálně chorých či delikventů souvisí, tak jako kroniky králů či epejeje o velkých a slavných banditech, s určitou politickou funkcí psaní, ale v rámci zcela jiné techniky moci.

Zkouška jako současně rituální a „vědecká“ fixace rozličných individuí, jako připíchnutí každého k jeho vlastní jedinečnosti (v opozici k ceremonii, kde se manifestovaly postavení, urozenost, privilegia, funkce spolu s veškerou nádherou svých znaků) jasně ukazuje objevení se nové modalitě moci, kde každý obdrží jako statut svou vlastní individualitu a kde je prostřednictvím tohoto statutu spjat s rýsy, s měřítky, s odchylkami, s „poznámkami“, které jej charakterizují a činí z něj v každém ohledu „případ“.

A konečně zkouška stojí v centru procedur, které konstituují individuum jako účinek a objekt moci, jako účinek a objekt vědění. Je to zkoušení, které kombinováním hierarchického dohlížení a normalizační sankce zajišťuje skvělé disciplinární funkce rozmístění a roztrídění, maximálního vydobytí sil a času, plynulé vývojové akumulace, optimální kompozice schopností; tedy produkce celulární, organické, genetické a kombinatorní individuality. Spolu s tím se ritualizují ty disciplíny, které bychom mohli krátce charakterizo-

rat, když řekneme, že jsou modalitou moci, pro niž je podstatná individuální diference.

*

Disciplíny vyznačují okamžik, kdy se uskutečňuje to, co psychomohli nazvat obrácení politické osy individualizace. V některých společnostech, pro něž je feudální režim pouze příkladem, lze tvrdit, že individualizace je největší tam, kde se praktikuje svrchovanost, a ve vyšších sférách moci. Čím více je zde někdo držitelem moci či privilegia, tím více znamená jako individuum skrze rituály, projevy či výtvarné reprezentace. „Jméno“ a rodokmen, které ho situují uvnitř celku říbozností, vykonání hrdinských činů, které manifestují přehahu sil a které vyprávění činí nesmrtelnými, ceremonie, které vyznačují svým uspořádáním mocenské vztahy, monumenty či donace, které dodávají život i po smrti, oslavy excesy rozhozovačnosti, mnohonásobné věrnosti a lenní vazky, jež se různě kříží, to vše konstituuje procedury „vzestupné“ individualizace. V disciplinárním režimu je individualizace naproti tomu „sestupná“: úměrně tomu, jak se moc stává anonymnější a funkčnější, mají ti, na nichž se praktikuje, tendenci být silněji individualizováni; a to spíše prostřednictvím dohlížení než ceremonií, spíše pozorováním než pamětihodnými příběhy, spíše pomocí srovnávacích měřítek, která odkazují k „normě“, než rodokmenů, které předkládají jako význačné body předky; spíše „odchyly“ než hrinskými skutky. V systému disciplíny je dítě více individualizováno než dospělý, nemocný více než zdravý, blázen delikvent více než normální a netrestaný člověk. Právě stříc těm prvním jsou ve všech případech namířeny individualizující mechanismy naší civilizace; a pokud se objeví snaha individualizovat zdravého, normálního a trestně bezúonného dospělého, je to napříště vždy tak, že se zkoumá,

kolik je v něm ještě z dítěte, kolik skrytého šílenství v něm přebývá, jaký zásadní zločin by si přál spáchat. Všechny vědy, analýzy či praktiky s kořenem „psycho-“ mají své místo v tomto historickém obratu procedur individualizace. Okamžik, kdy se přešlo od historicko-rituálních mechanismů formování individuality k mechanismům vědecko-disciplinárním, kdy normální nastoupilo na místo zděděného po předcích a měřítko na místo statutu, nahrazující tak individualitu člověka pamětihodného individualitou člověka kalkulovatelného, okamžik, kdy se vědy o člověku staly možnými, byl rovněž okamžikem, kdy se do činnosti zapojily nová technologie moci a jiná politická anatomie těla. A jestliže je od hloubi středověku až po dnešek „dobrodružství“ příběhem individuality, přechodem od eposu k románu, od vznešených činů k tajné jedinečnosti, od dalekých vyhnanství k vnitřnímu zkoumání dětství, od souborů k fantazmatům, je to vše rovněž vepsáno ve formování disciplinární společnosti. Není to již „*le bon petit Henri*“, nýbrž neštěstí malého Hanse, co vypráví příhody z našeho dětství. Dnešní *Román o říši* byl napsán Mary Barnesovou; namísto Lancelota tu máme prezidenta Schrebera.

Často se říká, že model společnosti, která má jako své konstitutivní prvky individua, je převzatý z abstraktních právnických forem smlouvy a směny. Merkantilní společnost by se podle tohoto názoru představovala jako smluvní asociace izolovaných právnických subjektů. Možná. Zdá se, že politická teorie 17. a 18. století se skutečně často podřizuje tomuto schématu. Nesmíme však zapomínat, že v téže době existovala technika účinného ustavování individuí jako korelativních prvků moci a vědění. Individuum je nepochybně fiktivním atomem „ideologické“ reprezentace společnosti; je ale také skutečností fabrikovanou tou specifickou technologií moci, jež se nazývá „disciplína“. Musíme jednou provždy přestat popisovat účinky moci v termínech negativ-

ních: moc „vylučuje“, „potlačuje“, „zadržuje“, „cenzuruje“, „abstrahuje“, „maskuje“, „skrývá“. Moc ve skutečnosti produkuje; produkuje realitu; produkuje oblasti objektů a rituálů pravdy. Individuum a poznatky, které o něm lze získat, patří k této produkci.

Nepřiznáváme však těmto často drobným úskokům disciplíny, když jim připisujeme takovou moc, příliš mnoho? Odkud mohou čerpat tak rozsáhlou účinnost?

KAPITOLA III

PANOPTISMUS

Podívejme se nyní na měřítko, která je třeba, podle nařízení ze 17. století, brát v úvahu, bylo-li město prohlášeno za nakažené morem.¹⁾

Nejprve přísné prostorové rozčlenění: dokonale uzavření města a okolní půdy, zákaz opustit město pod trestem smrti, vyhubení všech volně pobíhajících zvířat; rozdělení města na oddělené čtvrti, jmenování správce v každé z nich. Každá ulice je zařazena pod pravomoc syndika, který nad ní dohlíží; kdyby ji opustil, bude odsouzen k smrti. Od určeného dne je nařízeno, aby každý zůstal ve svém uzavřeném domě; pod trestem smrti je zakázáno dům opustit. Sám syndik přichází, aby zvnějšku uzavřel všechny domy; bere si s sebou klíče, které odevzdá správci čtvrti; ten je drží u sebe až do konce karantény. Každá rodina se musí postarat o zásoby; pouze v případě chleba a vína budou z ulice do interiéru domů zřízeny úzké dřevěné kanály, umožňující každému dostat svou dávku, aniž by přitom došlo ke styku mezi zásobovateli a obyvateli domů; pro maso, ryby a zeleninu byly používány kladky a koše. Je-li naprosto nezbytné opustit dům, je to možné jen podle stanoveného pořadí a s vyloučením jakéhokoli styku. Volně se mohou pohybovat jen správci, syndici

1) *Archives militaires de Vincennes*, A 1 516 91 sc. Toto nařízení je v podstatě stejné jako celá řada jiných, jež pocházejí z téže doby či z doby dřívější.

vojáci na stráž, a mezi nakaženými domy od jedné mrtvoly k druhé také „krkavci“, kteří jsou lhostejně ponecháni smrti: jsou to „lidé, kteří evidují nemocné, pohřbívají mrtvé, uklízejí a vykonávají mnoho dalších sprostých a odporných lužeb“. Je to rozčleněný, nehybný, strnulý prostor. Každý je srovnán na svém místě. A pokud se hne, jde mu o život; buď e nakazí, nebo je potrestán.

Inspekce pracuje bez ustání. Dohled je všude ve stavu bdělosti: „značně velký útvar občanské milice, jemuž velí lobří důstojníci a slušní lidé“, příslušníci stráže u městských bran, na radnici a ve všech čtvrtích, aby se dosáhlo co nejbystřeji poslušnosti obyvatel a co nejabsolutnější autority městských úředníků, „jakož i dohlížení nad vším nepořádkem, zlodějstvím a rabováním“. V městských branách jsou stanoviště dohledu, na konci každé ulice vojenské hlídky. Každý den navštěvuje správce čtvrtí, která mu byla svěřena, aby se přesvědčil, zda syndikové plní své úkoly, zda si obyvatelé na něco nestěžují; „dohlížejí nad jejich jednáním“. Každý den prochází rovněž syndik ulici, za kterou je odpovědný; zastaví se před každým domem, nechá si všechny obyvatele nastoupit k oknům (těm, kteří mají svá obydlí obrácena směrem na dvůr, bude přiděleno jedno okno vedoucí na ulici, kde se nesmí kromě nich ukázat nikdo jiný); každého vyvolá jménem a zajímá se, v jakém jsou stavu, všichni, jeden po druhém – „v kterémžto případě jsou obyvatele povinni mluvit pravdu pod hrozbou trestu smrti“; jestliže se kdokoli neukáže u okna, syndik se musí ptát po důvodech: „snadno tak odhalí, zda skrývají mrtvé či nemocné“. Každý uzavřený ve své leci, každý u svého okna, odpovídající na vyvolání jménem ukazující se, když je vyzván – je to velkolepá přehlídka živých a mrtvých.

Tento dohled se opírá o systém permanentní registrace: hlášení jsou předávána od syndiků ke správcům, od správců ke konšelům či k starostovi. Na počátku tohoto „uzamčení“

se postupně stanovují role všech obyvatel přítomných ve městě; do seznamu se zanáší „jméno, věk a pohlaví bez ohledu na postavení“: jeden exemplář je pro správce čtvrti, druhý pro kancelář radnice, další slouží jako základ k tomu, aby syndik mohl provádět každodenní kontrolu. Vše, co je během návštěv zjištěno – úmrtí, onemocnění, stížnosti, porušení řádu – je zaznamenáno a předáno dále správcům a úředníkům radnice. Ti mají veškerou pravomoc nad lékařskou péčí; je jim přidělen odpovědný lékař; žádný jiný lékař nemůže vykonávat svou praxi, žádný jiný lékárník nemůže připravovat léky, žádný zповědník nemůže navštěvovat nemocné, aniž by měl písemné povolení, „aby se zabránilo tomu, že by někdo skrýval či léčil nakaženého nemocného bez vědomí úředníků radnice“. Registrace patologického musí být konstantní a centralizovaná. Vztah každého jedince k jeho nemoci a k jeho smrti vede skrz zástupce moci, skrz registraci, kterou provádějí, a skrz rozhodnutí, která vynášejí.

Pět nebo šest dní po začátku karantény dochází k vyčištění domů, jednoho po druhém. Všichni obyvatele jsou nuceni odejít; v každé místnosti jsou „nábytek a zboží“ vyzdvíženy či zavěšeny nad zemí; po místnosti se rozlije pačule; po pečlivém utěsnění všech okem, dveří, a dokonce i klíčových dírek, které se zalijí voskem, se pačule zapálí. Nakonec se celý dům otevře dokořán, zatímco se pačule spotřebovává hořením; ti, co čištění prováděli, jsou tak jako při vstupu prohledáni „v přítomnosti obyvatel domu, aby bylo vidět, že si při odchodu neodnášejí nic, co s sebou nepřinesli“. Čtyři hodiny poté mohou obyvatele vstoupit do svého domu.

Tento uzavřený, rozkouskovaný, ve všech svých bodech kontrolovaný prostor, kde jsou jednotlivci vsazeni na vymezené místo, kde jsou kontrolovány i ty nejmenší pohyby, kde jsou všechny události zaznamenávány, kde centrum a periferii propojuje nepřetržitá činnost zapisování, kde moc působí

nerozděleně podle souvislého hierarchického schématu, kde je každý jednotlivec neustále vyhledáván, zkoušen a distribuován v prostředí živých, nemocných a mrtvých – to vše utváří kompaktní model disciplinárního dispozitivu. Na mor odpovídá řád; jeho funkcí je rozplést všechny zmatky: zmatek nemoci, která se přenáší, když dojde ke smísení těl; zmatek zla, které vzrůstá, když strach a smrt stírají hranice zakázaného. Předepisuje každému jeho místo, jeho tělo, jeho nemoc a smrt, jeho prospěch, prostřednictvím všudypřítomné a vševedoucí moci, která sama sebe pravidelným způsobem neustále rozděluje, až nakonec určuje jednotlivce, to, co jej charakterizuje, to, co mu náleží, to, co se mu přihodí. Proti moru, který je směsí, prosazuje disciplína svou moc, která je analytická. Okolo moru vznikla celá literární fikce svátku: suspendované zákony, uvolnění zákazů, frenetično času, který mjí, těla mísící se bez jakéhokoli ohledu, jedinci, kteří strávají své masky, kteří ztrácejí svou statutární totožnost a figuru, pod kterou jsou známi, kteří nechávají vyjít na světlo zcela jinou pravdu. Byl tu ale také politický sen o moru, který byl pravým opakem literární fikce svátku: nikoli kolektivní slavnost, nýbrž přísné oddělení; nikoli přestupované zákony, nýbrž pronikání nařizování až do nejmenších detailů existence a prostřednictvím dokonalé hierarchie, která zajišťuje kapilární fungování moci; nikoli masky, které se navlékají a strhávají, nýbrž přisouzení každému jeho „pravého“ jména, jeho „pravého“ místa, jeho „pravého“ těla a jeho „pravé“ nemoci. Mor jako současně reálná a imaginární forma ztráty řádu má za svůj medicínský a politický korelát disciplínu. Za disciplinárními dispozitivými můžeme číst utkvělou hrůzu: „nakažení“, z moru, z povstání, ze zločinu, z tuláctví, z dezerce, z lidí, kteří se objevují a mizejí, žijí a umírají bez řádu.

Jestliže lepra podněcovala vznik rituálů vyloučení, které vedly v určité míře až ke vzniku modelu a sloužily jako obecná forma velkého Uzavření, mor podněcuje schémata disciplinární.

Spíš než masivní a binární rozdělení na jedny a druhé vyžaduje mor množství separací, individualizující rozmístění, do hloubky organizovaný dohled a kontrolu, intenzifikaci a rozvětvení moci. Malomocný je zachycen v praktikách odmítnutí, v exilu-klauzuře; je tam ponechán, aby zanikl v masovém měřítku, kde není důležité rozlišovat; nakažení morem jsou zachyceni v detailním taktickém rozčlenění města na čtvrti, kde existují individuální diference omezujícími účinky moci, která se posiluje, artikuluje a dále rozděluje. Na jedné straně je velké uzavření, na straně druhé správný výcvik. Lepra a její oddělení; mor a jeho rozčlenění. Jedno je poznamenáním, druhé analýzou a rozdělením. Exil malomocného a uvěznění morem nakažených v sobě nenesou stejný politický sen. Ten první je snem o čistém společenství, ten druhý snem o disciplinární společnosti. Dva způsoby, jak vykonávat moc nad lidmi, jak kontrolovat vztahy mezi nimi, jak rozplétat jejich nebezpečné svazky. Město nakažené morem, celé prostoupené hierarchií, dohlížením, pohledem, psaním, město znehybnělé extenzivním fungováním moci, jež dopadá odděleným způsobem na všechna individuální těla – to je utopie dokonale ovládaného města. Mor (přínejmenším zůstává-li ve stadiu předpokladu) je zkouška, na jejímž základě lze ideálně definovat působení disciplinární moci. Když se snaží nechat práva a zákony fungovat podle čisté teorie, uchylují se právníci ve své představivosti do přirozeného stavu; aby vládcové zahlédli fungování dokonalých disciplín, snili o situaci morové nákazy. V pozadí disciplinárních schémat stojí obraz moru jako řešení všech zmatků a nepořádků; tak jako stojí obraz leprou odříznuté od jakéhokoli kontaktu v pozadí schémat vyloučení.

Jsou to schémata rozdílná, nikoli však neslučitelná. Můžeme sledovat, jak se pomalu přibližují, a právě devatenáctému století bylo vlastní, že na prostor vyloučení, jehož symbolickým obyvatelem byl malomocný (a žebráci, tuláci,

blázni a násilníci tvořili jeho skutečnou populaci), aplikovalo techniku moci patřící k disciplinárnímu rozčlenění. Zacházet s „malomocnými“ jako s „nakaženými morem“, promítnout detailní rozdělení disciplíny na neuspořádaný prostor inter-nace, pracovat s metodami analytického rozmístění vlastními moci, individualizovat vyloučené, ale i užít procedur individualizace pro označení vyloučených – to vše bylo přesně prováděno disciplinární mocí od počátku 19. století; psychiatrický útulek, systém vězeňství, polepšovna, nově zavedená zvláštní výchovná péče pro mladistvé a do jisté míry nemocnice, v obecném smyslu pak všechny instance individuální kontroly pracovaly ve dvojitém režimu: v režimu binárního oddělení a označení (blázen – duševně zdravý, nebezpečný – neškodný, normální – nenormální); a v režimu donucujícího vykazání, rozlišujícího rozdělení (kdo kým je; kde má být; čím má být charakterizován, jak jej rozeznat; jak nad ním individuálním způsobem vykonávat dohled atd.). Na jedné straně jsou malomocní „předěláváni podle vzoru moru“; vyloučeným je vnucována taktika individualizujících disciplín; a na druhé straně univerzalita disciplinárních kontrol dovo-luje vyznačit, kdo je „malomocný“, a zapojit do hry proti ně-mu dualistické mechanismy vyloučení. Konstantní dělení na normální a nenormální, jemuž je každý jedinec podřízen, vede až k nám samým, přičemž aplikuje binární vyznačení a exil malomocných i na všechny ostatní objekty; existence celého tohoto souboru technik a institucí, které mají za úkol poměřovat, kontrolovat a napravovat nenormální, vede k fungování disciplinárních dispozitivů, které si vyžádal strach z moru. Všechny mocenské mechanismy, které se do-dnes rozprostírají okolo nenormálního, aby je označily jako to, co je třeba změnit, tvoří tyto dvě formy, z nichž jsou ony mechanismy vzdáleně odvozeny.

*

Benthamův *Panoptikon* je architektonickou figurou této kompozice. Jeho princip je známý: na okraji je budova ve tvaru kruhu; uprostřed je věž; věž je prošípována širokými okny, která vedou směrem k vnitřní straně kruhu; okrajová budova je rozdělena na jednotlivé cely, z nichž každá prochází celou šířkou budovy; cely mají dvě okna, jedno, směřující dovnitř, odpovídá oknům věže; druhé, směřující ven, umožňuje, aby skrz celou procházelo světlo z jedné strany na druhou. Potom stačí umístit dohlížejícího do centrální věže a v každé cele uzavřít jednoho blázna, nemocného, vězně, dělníka nebo školáka. V důsledku protisvětla je možné z věže pozorovat, jak se rýsují právě proti světlu drobné siluety těch, kdo jsou uzavřeni v celách na okraji. Tolik klecí, tolik malých divadel, kde je každý herec sám, dokonale individualizovaný a neustále viditelný. Dispozitiv panoptika orga-nizuje prostorové jednotky, které umožňují bez ustání vidět a okamžitě rozeznávat. Převrací zkrátka princip žaláře; nebo spíš jeho tři funkce – uzavřít, zbavit světla, skrýt – zachová-vá jen tu první a potlačuje druhé dvě. Plné světlo a pohled dozorce uzavírají lépe než temnota, která koneckonců ochra-ňuje. Viditelnost je past.

Zaprvé umožňuje – což je účinek negativní – vyhnout se kompaktním, hemžícím se a rozbouřeným masám, jež se nacházely na místech uzavření, jak je maloval Goya nebo popisoval Howard. Na svém místě je každý bezpečně uzavřen v cele, do níž je zpředu vidět z místa dozorce; boční stěny však zabraňují jakémukoli kontaktu se spoluvězni. Je viděn, ale nevidí; je objektem informace, nikdy subjektem komunika-ce. Umístění jeho cely vstříc centrální věži mu ukládá oso-vou viditelnost; avšak rozdělení kruhu, jeho dobře oddělené cely implikují boční neviditelnost. A toto vše je zárukou pořádku. Jsou-li vězni odsouzení trestanci, není tu nebezpečí, že by došlo ke spiknutí, k pokusu o společný útěk, plánová-ní nových zločinů v budoucnosti, vzájemnému špatnému

ovlivnění; jsou-li jimi pacienti, nehrozí nebezpečí šíření nákazy; jsou-li to blázni, odpadá nebezpečí vzájemného násilného ublížení; jsou-li to děti, nehrozí opisování, hluk, bavení se, ozpytlování. Jde-li o dělníky, nedochází u nich ke rvačkám, crádežím, spolčování a nepozornosti, které brzdí práci, snižují kvalitu nebo vedou k nehodám. Dav, kompaktní masa, místo mnohonásobné směny, individuality, na nichž se zakládá, efekt kolektivu, to vše je potlačeno ve prospěch souboru oddělených jedinců. Z pohledu dozorce je to nahrazeno spojitelným a kontrolovatelným množstvím, z pohledu vězněného izolovanou a pozorovanou samotou.³⁾

Z toho plyne hlavní účinek Panoptikonu: zavést u vězněného vědomý a nepřetržitý stav viditelnosti, který zajišťuje automatické fungování moci. Způsobit, aby dohlížení bylo permanentní ve svých účincích, byť by bylo nesoustavné ve své činnosti; aby dokonalost moci vedla k tomu, že aktuálnost jejího vykonávání bude zbytečná; aby byl tento architektonický aparát strojem, který by vytvářel a udržoval mocenské vztahy nezávisle na tom, kdo je vykonává; zkrátka aby věznění byli chyceni v situaci působení moci, jejímiž nositeli by byli sami. Proto je to, že vězněný by měl být neustále sledován dozorcem, současně příliš mnoho i příliš málo: příliš nálo, neboť podstatné je, aby vězeň věděl, že je sledován; příliš mnoho, protože ve skutečnosti již není nutné, aby tomu tak bylo. V tomto ohledu stanovil Bentham princip, že moc musí být viditelná a neověřitelná. Viditelná: uvězněný má nít neustále před očima vysokou siluetu centrální věže, odčud je špehován. Neověřitelná: uvězněný nesmí nikdy vědět, e-li v daném okamžiku pozorován; musí si však být jist, že je o kdykoli možné. Aby učinil přítomnost či nepřítomnost dozorce nepozorovatelnou, aby věznění nemohli ze své cely vi-

3) J. Bentham, „Panopticon“, ve *Works*, ed. Bowring, 1843, díl IV, s. 60–64. Viz obr. č. 17.

dět ani jeho stín nebo jeho obrys v protisvětle, předpokládal Bentham nejen žaluzie na oknech centrálního sálu dozorců, nýbrž i přepažení uvnitř tohoto sálu, které jej rozdělovalo na čtvrtiny v pravém úhlu, a pro přecházení z jedné čtvrtiny do druhé nikoli dveře, nýbrž zalomené průchody: neboť nejmenší zaskřípění, zahlédnuté světlo, záblesk ve škvíře by přítomnost dozorce prozradily.³⁾ Panoptikon je strojem na disociaci páru vidět – být viděn: v kruhu po okraji je člověk naprosto viditelný, aniž by cokoli viděl; v centrální věži vidí vše, aniž by mohl být jakkoli viděn.⁴⁾

Je to důležitý dispozitiv, poněvadž automatizuje a deindividualizuje moc. Spíš než v nějaké osobě má tato moc svůj princip v centrálně sladěné distribuci těl, povrchů, světla, pohledů; v uspořádání, jehož vnitřní mechanismy produkují vztah, ve kterém jsou individua zcela polapena. Ceremoniály, rituály a znaky, jimiž se manifestovala převaha moci suverénního panovníka, jsou zde zbytečné. Je tu mašinerie, která zajišťuje nesymetrii, nerovnováhu a diferenci. V důsledku toho nezáleží, kdo tuto moc vykonává. Tento stroj může obsluhovat kdokoli, téměř podle náhodného výběru: při nepřítomnosti ředitele jeho rodina, jeho spolupracovníci, jeho návštěvníci, ba dokonce i jeho služebnictvo.⁵⁾ Rovněž motiv, který jej oživuje, je lhotejný: zvědavost indiskrétního

3) V článku *Postscript to the Panopticon* z roku 1791 připojuje Bentham temné galerie natřené načerno, které vedou okolo stánoviště dozorce a z nichž každá umožňuje sledovat dvě poschodí cel.

4) Viz obr. č. 17. Bentham si v první verzi *Panopticonu* představoval rovněž akustický dozor, prováděný prostřednictvím trubíc vedoucích z cel do centrální věže. V *Postskriptu* tuto myšlenku opustil patrně proto, že zde nebylo možné zavést jednosměrnost a zabránit vězňům, aby poslouchali dozorce stejně, jako mohli dozorcí poslouchat je. Julius se pokusil systém jednosměrného poslouchání zdokonalit (N. H. Julius, *Leçons sur les prisons*, fr. překlad, 1831, s. 18).

5) J. Bentham, „Panopticon“, ve *Works*, ed. Bowring, 1843, díl IV, s. 45.

člověka, škodolibost dítěte, touha po vědění filozofa, který chce projít tímto muzeem lidské přirozenosti nebo zlovolnost těch, kdo nacházejí zálibu ve špehování a trestání. Čím větší je počet těchto anonymních a průchozích pozorovatelů, tím větší je pro vězněného riziko, že bude překvapen, a o to více roste jeho zneklidňující vědomí, že je pozorován. Panoptikon je nádherný stroj, který, ať jsou tužby, na jejichž základě pracuje, jakkoli různorodé, produkuje zcela homogenní účinky moci.

Skutečné podřízení se rodí mechanicky z fiktivního vztahu. Tak není nutné použít násilné prostředky pro donucení odsouzeného k dobrému chování, blázna ke klidu, dělníka k práci, školáka k píli při učení, nemocného k poslušnosti příkazů. Bentham byl nadšen tím, že panoptikální instituce mohou fungovat tak snadno: žádné mříže, žádné řetězy, žádné těžké zámky; stačí, aby tu byla jasná separace a dobře rozmístěné otvory. Těžkopádnost starých „*maison de sûreté*“ s jejich architekturou pevnosti je možné nahradit jednoduchou geometrií a ekonomikou „*maison de certitude*“. Účinnost moci, její donucovací síla přešla v jistém smyslu na opačnou stranu – na stranu svého povrchu při aplikaci. Ten, kdo je podroben polem viditelnosti a je si toho vědom, na sebe přebírá starost o mocenská donucování; nechává je spontánně dopadat na sebe samotného; vepisuje do sebe mocenský vztah, v němž hraje simultánně obě role; stává se principem svého vlastního podřízení. Z tohoto důvodu se může externí moc odlehčit od své fyzické tíže; směřuje k netělesnosti; a čím více se přibližuje k této hranici, tím jsou její účinky konstantnější, důkladnější a trvalejší: je to nepřetržitě vítězství, které se vyhýbá jakékoli fyzické konfrontaci a kterého je vždy již předem dosaženo.

Bentham nikde neříká, zda se ve svém projektu nechal inspirovat zvěřincem, který zkonstruoval Le Vaux ve Versailles. Byl to první zvěřinec, kde nejsou různé prvky, jak bylo tradi-

cí, rozptýleny v parku:⁶⁾ uprostřed osmistěnného pavilonu, který v prvním podlaží sestává pouze z jediné části, je královský salon; ve všech stěnách se rozvírají velká okna, jež ústí do sedmi klecí (osmá strana je vyhrazena pro vstup), ve kterých jsou uzavřeny různé druhy zvířat. V Benthamově době tento typ zvěřince vymizel. Avšak v programu Panoptikonu můžeme nalézt podobnou péči o individualizující pozorování, o charakterizaci a klasifikaci, o analytické uspořádání prostoru. Panoptikon je královský zvěřinec; zvíře je nahrazeno člověkem, seskupení podle druhů individuální distribucí a král mašinerií skryté moci. Kromě těchto maličností však Panoptikon vykonává také práci přírodovědce. Umožňuje stanovovat diference: u nemocných pozorovat symptomy u každého jednotlivě, aniž by blízkost lůžek, cirkulace výparů či důsledky nákazy mátlly klinické tabulky; u dětí zaznamenávat jejich projev (aniž by přitom mohly napodobovat či opisovat), odhalovat jejich schopnosti, oceňovat jejich charakter, stanovovat přísné klasifikace a vzhledem k normálnímu rozvoji odlišovat „liné a svéhlavé“ od těch, které jsou „nevyčísitelně imbecilní“; u dělníků zaznamenávat schopnosti každého jednotlivce, porovnávat dobu, kterou potřebuje na vykonání určité práce, a jsou-li placeni ode dne, tak následně vypočítat jejich mzdu.⁷⁾

Tolik tedy, pokud jde o zoologickou zahradu. Pokud jde o laboratoř, Panoptikon mohl být rovněž využit jako stroj na získávání zkušeností, na modifikaci chování, na výcvik či převýchovu jedinců. Na experimentování s léky a ověřování jejich účinků. Na zkoušení různých druhů trestů na vězňích podle závažnosti jejich zločinu a podle jejich povahy a hledání těch neúčinnějších. Na učení dělníků současně různým technikám a stanovení té nejlepší. Na zkoušení pedagogických ex-

6) G. Loisel, *Histoire des ménageries*, 1912, sv. II, s. 104–107. Viz obr. č. 14.

7) *Tamtéž*, s. 60–64.

perimentů – a zejména obnovení slavného problému vzdělávání v uzavřeném prostředí, jež bylo zkoušeno na nalezených dětech; pozorovalo by se, co se stane, když by byli ve svých šestnácti či osmnácti letech uvedeni mezi jiné chlapce či dívky; mohlo by se ověřit, zda, jak se domníval Helvétius, kdokoli může vyučovat cokoli; bylo by možné sledovat „genealogii každé pozorovatelné myšlenky“; bylo by možné různé děti uvést do rozličných systémů myšlení, přimět je věřit, že dvě a dvě nejsou čtyři nebo že měsíc je kolo syra, a později, až by jim bylo dvacet nebo dvacet pět let, je dát dohromady; vedlo by to tedy k diskusím, jež by byly mnohem cennější než kázání a konference, za něž se již utratilo tolik peněz; přinejmenším by se objevila příležitost učinit objevy v oblasti metafyziky. Panoptikon je privilegované místo, které dovoluje provádět experimenty na lidech a s naprostou jistotou analyzovat transformace, jakých lze u lidí dosáhnout. Panoptikon může dokonce vytvořit aparát pro kontrolu svých vlastních mechanismů. V centrální věži může ředitel špehovat všechny zaměstnance, kteří jsou mu podřízeni: ošetřovatele, lékaře, mistry, učitele, lozorce; bude je moci nepřetržitě posuzovat, modifikovat jejich chování, ukládat jim metody, které považuje za nejlepší; navíc bude moci i on sám být snadno pozorován. Inspektor, objevující se neočekávaně v centru Panoptikonu, bude moci edním mrknutím oka, a aniž by se před ním mohlo cokoli skrýt, posoudit, jak celé zařízení funguje. A nestal se navíc takový ředitel, byl-li takto uzavřen v středu architektonického lispozitivu, jeho nedílnou součástí? Nezpůsobilý lékař, který dovolí, aby se rozšířila nákaza, neschopný ředitel věznice či toární budou prvními oběťmi epidemie či vzpoury. „Můj osud, prohlásil velitel Panoptikonu, je spjat s jejich osudy (tedy s osudy vězňů) všemi svazky, které jsem si dokázal představit.“¹⁸⁾

18) J. Bentham, „Panopticon versus New South Wales“, ve *Works*, ed. Bowring, 1843, díl IV, s. 177.

Panoptikon pracuje jako určitá laboratoř moci. Díky svým mechanismům pozorování přitom dokáže s účinností a ve velkém rozsahu pronikat do chování lidí; přírůstek vědění se připojuje ke všem výtěžkům moci a odkrývá nové objekty poznání na všech površích, na nichž moc hodlá působit.

*

Město nakažené morem, panoptické zařízení – rozdíl mezi nimi jsou důležité. Na vzdálenost jednoho a půl století vyznačují transformace disciplinárního programu. V prvním případě je situace výjimečná: moc se mobilizuje proti mimořádnému zlu; stává se všude přítomnou a viditelnou; vymýšlí nové mechanismy; odděluje, znehybňuje, rozčleňuje; na určitou dobu konstruuje něco, co je antiměstem a dokonale společností zároveň; vynucuje si ideální fungování, které se však v konečném zúčtování redukuje, stejně jako zlo, proti kterému bojuje, na prostý dualismus života a smrti: ten, kdo se hýbe, s sebou nese smrt, a zabit je ten, kdo se pohne. Panoptikon je naopak třeba chápat jako zobecněný model fungování, jako způsob definování vztahů moci a každodenního života lidí. Bentham jej bezpochyby prezentoval jako jedinečnou instituci, jež je uzavřená sama v sobě. Podobně bývají utopie často pokládány za dokonale uzavřené. Oproti zpusťšeným věznicím, hemžení se a přelidnění při veřejných popravách, jak je vylíčil na rytinách Piranese, představuje Panoptikon krutou a rozumnou klec. Skutečnost, že až do naší doby dal vzniknout takovému množství ať projektovaných či uskutečněných variací, ukazuje, jaká byla po dobu téměř dvou století jeho imaginární intenzita. Ale Panoptikon nesmí být chápán jako snová budova: je to diagram mechanismu moci redukovaný na jeho ideální formu; jeho fungování, abstrahované od všech překážek, od všeho odporu či tření, si lze jasně představit jako čistý architektonický a op-

ický systém: je to v podstatě figura politické technologie, kterou je možné, a dokonce nutné oddělit od každého speci-ckého užití.

Ve svých aplikacích je polyvalentní; slouží k napravování žně, ale také k léčení nemocných, k vyučování školáků, k hlídání bláznů, k dohlížení nad dělníky, k donucování ebráků a lenochů k práci. Je to způsob zavedení těla do protoru, rozmístění jedinců jednoho ve vztahu k druhým, hierarchické organizace, rozprostření center a kanálů moci, definování jejich nástrojů a způsobů intervence, které mohou být vedeny v činnost v nemocnicích, v dílnách, ve školách, ve žnicích. Pokaždé, když je třeba pracovat s množstvím jednotlivců, jimž je nutné uložit nějaký úkol nebo určitou formu hování, je možné použít panoptické schéma. Je aplikovatelné – odhlédneme-li od nezbytných modifikací – ve všech institucích, kde je třeba v mezích jistého prostoru, jenž není příliš rozlehlý, držet pod dohledem určitý počet osob“.⁹⁾

Při každé ze svých aplikací dovoluje zdokonalovat výkon moci, a to rozličnými způsoby: tím, že umožňuje redukovat počet těch, kteří moc vykonávají, a přitom znásobit počet těch, nad nimiž je vykonávána. Tím, že dovoluje intervenovat v každém okamžiku a že konstantní tlak působí dokonce častěji, než jsou spáchány přestupky, omyly, zločiny. Tím, že za těchto podmínek nevede nikdy jeho síla k intervenci, nýbrž počívá ve spontánním a bezhlučném působení, v ustanovení mechanismu, jehož účinky se řetězí jedny za druhé. Tím, že bez jakéhokoli jiného fyzického nástroje kromě architektury a geometrie působí přímo na jednotlivce; „přenáší duševní moc na duši“. Panoptické schéma je zesilovačem pro jakýkoli mocenský aparát: zajišťuje jeho ekonomii (v oblasti

⁹⁾ *Tamtéž*, s. 40. Zvolil-li Bentham přednostně za příklad trestaneckou kolonii, tedy proto, že se v ní uplatňuje množství funkcí (dohled, automatická kontrola, uzavření, samotka, nucená práce, výuka).

materiálu, v personální oblasti, v čase); zajišťuje jeho účinnost svým preventivním charakterem, svým nepřetržitým fungováním a svými automatickými mechanismy. Je to způsob získávání moci „v míře dosud nevidané“, „významný a nový nástroj vládnutí...; jeho výtečnost spočívá ve velké síle, kterou je schopen dodat každé instituci, v níž by byl využit“.¹⁰⁾

Je to jistý druh „Kolumbova vejce“ v řádu politiky. Ve skutečnosti je s to integrovat se do jakékoli funkce (vzdělávací, terapeutické, výrobní, trestní); zintenzivnit výkon této funkce tím, že se k ní těsně přimkne; konstituovat smíšený mechanismus, v němž se vztahy moci (a vědění) mohou přesně a do nejmenšího detailu přizpůsobit procesům, které je třeba kontrolovat; stanovit přesný poměr mezi „přebytkem moci“ a „přebytkem výroby“. Způsobuje zkrátka v jistém smyslu to, že se vykonávání moci nepřipojuje zvnějšku jako jakési přísné omezení či přívažek k funkcím, které obsadil, nýbrž že je v nich přítomen dostatečně subtilně proto, aby zvětšil jejich efektivitu posilováním svých vlastních obsazení. Panoptický mechanismus není jednoduše přenosovou osou, výměníkem mezi mechanismem moci a nějakou funkcí; je způsobem, jak nechat fungovat mocenské vztahy v nějaké funkci a nějakou funkci prostřednictvím těchto mocenských vztahů. Panoptismus je schopen „reformovat morálku, chránit zdraví, znovuoživit průmysl, šířit vzdělání, snížit veřejné výdaje, postavit ekonomii jako dříve na neochvějný základ, rozplést, a nikoli přetnout gordický uzel zákonů o chudých, a to vše pomocí zcela jednoduché architektonické myšlenky“.¹¹⁾

Uspořádání tohoto stroje je nadto takového druhu, že jeho uzavřenost přesto nevylučuje permanentní přítomnost vněj-

¹⁰⁾ *Tamtéž*, s. 65.

¹¹⁾ *Tamtéž*, s. 39.

šku: viděli jsme, že naprosto kdokoli může přijít do centrální věže vykonávat funkce dohlížení, a je-li to třeba, může i snadno uhodnout způsob, jakým se dohled vykonává. Ve skutečnosti všechny panoptické instituce, i jsou-li tak pečlivě uzavřené jako instituce vězeňství, mohou být bez obtíží podřízeny oněm současně nahodilým a ustavičným inspekcím: a to nejen ze strany jmenovaných inspektorů, ale i ze strany veřejnosti; kterýkoli člen společnosti bude mít právo přijít se na vlastní oči přesvědčit, jak pracují školy, nemocnice, továrny, věznice. Ne- ní tu žádné riziko, že by vzrůst moci vytvořený panoptickým strojem mohl degenerovat v tyranii; disciplinární dispozitiv bude demokraticky kontrolován, poněvadž bude bez ustání přístupný „velikému výboru tvořícímu tribunál světa“.¹²⁾ Panoptikon, subtilně uspořádaný tak, aby dozorce mohl jedním mžiknutím oka pozorovat tolik oddělených jedinců, dovoluje rovněž celému světu přijít a dohlížet i nad nejmenším dozorcem. Kdysi byla strojem na vidění temná komora, kde špehovali jednotlivci; nyní se stala průhlednou budovou, kde je vykonávání moci kontrolovatelné celou společností.

Panoptické schéma bylo určeno k tomu, aby se, aniž by mizelo či ztrácelo některou ze svých vlastností, rozptýlilo do sociálního těla; jeho posláním bylo stát se zobecněnou funkcí. Město nakažené morem dodalo výjimečný, disciplinární model: dokonalý, avšak zcela násilný; proti nemoci, která roznášela smrt, postavila moc nepřetržitou hrozbu smrti; život zde byl redukován na své nejjednodušší vyjádření; to spočívalo v úzkostlivém vykonávání práva meče proti moci

12) Při představě tohoto nepřetržitého proudu návštěvníků vstupujících do centrální věže podzemní chodbou a zde pozorujících kruhovou krajinu Panoptikonu Bentham myslel na panoramata, která tou dobou právě zkonstruoval Baker (první pochází patrně z roku 1787) a v nichž návštěvníci, soustředění uprostřed, sledují dokola je obkružující krajinu, město, bitvu. Tito diváci přesně zaujmají místo svrchovaného pohledu.

smrti. Panoptikon má naopak roli v zesilování; jestliže uspořádává moc, jestliže směřuje k tomu, aby ji učinil ekonomičtější a účinnější, nedělá to pro moc samu, ani pro bezprostřední záchranu ohrožené společnosti: jde o to posílit společenské síly – zvýšit produkci, rozvinout ekonomii, rozšířit vzdělání, pozdvihnout úroveň veřejné morálky; přimět k růstu a rozmnožení.

Jak lze ale posílit moc způsobem, aby panoptikon, aniž by bránil takovému pokroku, aniž by jej zatěžoval svými požadavky a přívazky, tento pokrok naopak usnadňoval? Jaké zesílení moci dokáže být současně znásobením produkce? Jak by moc při zvyšování svých sil mohla i zvětšovat síly společnosti namísto toho, aby se jich zmocňovala nebo je držela na uzdě? Řešení tohoto problému, které podává Panoptikon, spočívá v tom, že produktivní narůstání moci je zajišťováno pouze tehdy, může-li na jedné straně vykonávat moc nepřetržitě až do nejjemnějších základů společnosti, na straně druhé funguje vně jeho okamžitých, násilných, nesouvislých forem, které jsou spjaty s výkonem suverénní moci. Tělo krále s jeho zvláštní materiální a mytickou přítomností, se silou, kterou on sám rozvíjí nebo ji přenáší na několik dalších osob, je krajním protikladem této nové fyziky moci, kterou definuje panoptismus; jeho doménou je naopak celá ta oblast dole, oblast nepravidelných těl s jejich detaily, s jejich množstvím pohybů, s jejich různorodými silami, s jejich prostorovými vztahy; jde o mechanismy, které analyzují rozmístění, odchylky, série, kombinace a které užívají různé nástroje, aby je zviditelnily, zaregistrovaly, oddělily a porovnály: je to fyzika relační a multiplikované moci, která dosahuje své maximální intenzity nikoli v osobě krále, nýbrž v tělech, v jejich vztazích, které je právě umožňují individualizovat. Bentham definuje na teoretické rovině jiný způsob analyzování sociálního tělesa a vztahů moci, které jím procházejí; v praktických ohledech definuje proceduru podřízení těl

a sil, jež musejí zvyšovat využitelnost moci, a přitom odpovídat ekonomii Vladaře. Panoptismus je obecný princip nové „politické anatomie“, jejímž předmětem a cílem není vztah k suverénnímu vládci, nýbrž vztahy disciplíny.

V této famózní, průhledné a kruhové kleci, s její vysokou, mocnou a vědoucí věží, spočívá patrně pro Benthama otázka po projektu dokonalé disciplinární instituce; jde ovšem také o to ukázat, jak je možné „odemknout“ disciplíny a nechat je pracovat difuzně, multiplikovaně, polyvalentně po celém sociálním tělese. U těchto disciplín, které klasická doba vypracovala na přesně daných a relativně uzavřených místech – kasárna, koleje, velké dílny – a jejichž globální zapojení bylo možné si představit pouze v omezeném a provizorním měřítku města nakaženého morem, snil Bentham o tom, že z nich vytvoří síť dispozitivů, které budou vždy a všude ve střehu, prostupující celou společnost bez jakékoli mezery či přerušení. Panoptické uspořádání znamená formulaci tohoto zevšeobecnění. Na úrovni elementárních a snadno přenosných mechanismů programuje fungování základny společnosti zcela prostoupené a proniknuté disciplinárními mechanismy.

Máme zde tedy dva obrazy disciplíny: Na jednom konci je disciplína jako blokáda, uzavřená instituce ustavená na okrajích a vždy směřující k negativním funkcím: zadržet zlo, zabránit komunikaci, zastavit čas. Na druhém konci je, spolu s panoptismem, disciplína jako mechanismus: funkcionální dispozitiv, který musí vylepšovat vykonávání moci tím, že je učiní rychlejším, snadnějším, účinnějším jako náčrt subtilních donucovacích metod pro společnost budoucnosti. Pohyb, který vede od jednoho projektu ke druhému, od disciplíny jako výjimky k disciplíně všeobecného dohlížení, spočívá v historické transformaci: jde o postupné rozšíření disciplí-

nárních dispozitivů v průběhu 17. a 18. století, jejich znásobení napříč celým společenským tělesem, o zformování toho, co bychom mohli obecně nazvat disciplinární společností.

Celé disciplinární zobecnění, jehož uznání reprezentuje benthamovská fyzika moci, se odehrálo v průběhu klasické doby. Svědčí o tom rozmnožení disciplinárních institucí spolu se sítí, která začíná pokrývat čím dál tím rozsáhlejší povrch a zaujímat čím dál tím méně okrajovou pozici: to, co bylo ostrůvkem, privilegovaným místem či jedinečným modelem, se stalo obecnou formulí; nařízení charakteristická pro zbožné a protestantské armády Viléma Oranžského nebo Gustava Adolfa se transformovala do nařízení všech armád celé Evropy; modelové jezuitské koleje nebo Batencourova a Demiova škola či později škola de Sturmova načrtly obecné formy školní disciplíny; uspořádání námořních a vojenských nemocnic posloužilo jako schéma pro celkovou reorganizaci sítě nemocnic v 18. století.

Toto rozšíření disciplinárních institucí bylo však nepochybně jen tím nejviditelnějším aspektem různých, hlubších procesů.

1. Funkcionální inverze disciplín. Od počátku se od nich požadovalo především to, aby neutralizovaly nebezpečí, aby se soustředily na neužitečnou či rozbouranou populaci, aby vyloučily nepříjemnosti, k nimž by vedla příliš početná shromáždění; od nynějška je od nich požadováno – neboť se toho staly schopnými –, aby hrály pozitivní roli, aby zvětšovaly možnou užitečnost jednotlivců. Vojenská disciplína již není pouhým prostředkem k zabránění drancování, dezerce či neposlušnosti vojska; stává se základní technikou potřebnou k tomu, aby armáda mohla existovat již ne jako shromážděný dav, nýbrž jako jednotka, která z této jednoty těží dokonce nárůst svých sil; disciplína vede ke zvýšení zručnosti každého jednotlivce, ke koordinaci těchto zručností, k akceleraci pohybů, znásobení mohutnosti palby, k rozšíření front útoku, aniž

by se přitom snížila jeho síla, zvyšuje schopnost odporu atd. Disciplína dílny, přidržujíc se vcelku způsobu, jenž vede k respektování nařízení a autorit, k zabránění krádeží či ztrát, směřuje k zvýšení schopností, rychlosti, výnosů, a tedy zisku; usměřuje sice vždy morálku chování, avšak čím dál víc se zaměřuje na účel jednání a převádí těla na mechanismy, síly na ekonomii. Když se v 17. století objevily provinční či křesťanské základní školy, byla odůvodněná, jichž se jim dostávalo, vesměs negativní: chudí, kteří neměli prostředky na povznesení svých dětí, je ponechávali „ve stavu nevědomosti o jejich povinnostech: starost o živobytí, kterou museli vynakládat, a skutečnost, že i oni sami byli málo vzděláni, jim znemožňovaly předávat dobré vychování, jež sami nikdy nepoznali“; to zahrnovalo tři hlavní obtíže: nevědomost boží, zahálku (se všemi následky, jimiž jsou opilství, nemravnost, drobné krádeže i loupění) a vytváření oněch skupin žebráků, které byly vždy připravené vyprovokovat veřejné nepokoje a „téměř úplně vyčerpat fondy v Hôtel-Dieu“.¹³⁾ Na počátku revoluce pak bude cílem, jenž je předepsán základnímu vzdělání, mezi jinými věcmi „posílit“, „rozvíjet tělo“, připravit dítě „do budoucnosti na nějakou manuální práci“, vybavit jej „přesným okem, jistou rukou a pohotovými návyky“.¹⁴⁾ Disciplíny slouží stále víc jako techniky na výrobu užitečných jedinců. Z toho plyne, že se osvobozují ze své marginální pozice a že se zbavují forem vyloučení či pokání, uzavření nebo útulku. Z toho plyne, že pomalu rozvazují své přibuzenství s náboženskými regulami a klauzurami. Z toho také plyne jejich tendence zakořenit v nejvýznamnějších, nejcentrálnějších, v nejproduktivnějších oblastech společnosti. Z toho plyne, že se začínají připojovat k některé z významných základních

13) Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, s. 60–61.

14) Talleyrandova zpráva Konstituanti z 10. září 1791. Citováno A. Léonem, *La Révolution française et l'éducation technique*, 1968, s. 106.

funkcí: k manufakturní výrobě, k předávání vědomostí, k rozmísťování schopností a zručností, k vojenskému aparátu. A konečně z toho plyne i dvojí tendence, kterou lze v průběhu 18. století sledovat, jak se rozvíjí, aby znásobila počet disciplinárních institucí a aby disciplinarizovala aparáty již existující.

2. Rozšíření disciplinárních mechanismů. Zatímco se na jedné straně množí disciplinární zařízení, jejich mechanismy mají jistou tendenci se „deinstitutionalizovat“, opouštět uzavřené pevnosti, kde pracovaly, a cirkulovat ve „svobodném“ stavu; masivní a kompaktní disciplíny se rozkládají na pružné procesy kontroly, jež lze transformovat a přizpůsobovat. Uzavřené aparáty někdy přidávají k této jejich specifické a interní funkci úlohu vnějšího dohledu, rozvíjejíce okolo nich celou okrajovou oblast postranních kontrol. Tak křesťanská škola musí nejen vychovávat poslušné děti; musí rovněž umožnit dohled nad jejich rodiči, informovat se o způsobu jejich života, o jejich příjmech, o jejich zbožnosti, o jejich mravech. Škola směřuje k ustavení nepatrných sociálních observatoří, aby pronikla až k rodičům a vykonávala nad nimi pravidelnou kontrolu: špatné chování dítěte nebo jeho nepřítomnost ve škole jsou podle Demii legitimní záminkou k tomu jít a vyptávat se u sousedů, zejména je-li odůvodněná domněnka, že rodina neříká pravdu; později lze také jít a vyptávat se rodičů samotných, zda znají katechismus a zda se modlí, jsou-li odhodláni vymýtiti neřesti svých dětí, kolik je u nich v domě postelí a jak je v nich rodina v noci rozmístěna; návštěva může být případně zakončena poskytnutím milodarů, darováním svatých obrázků či dodáním dalších postelí.¹⁵⁾ Podobně je i nemocnice čím dál víc považována za opěrný bod lékařského dohlížení nad populací vně nemocnice; po požáru v Hôtel-Dieu v roce 1772 požadovali mnozí,

15) Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, s. 39–40.

aby ony tak těžkopádné a neuspořádané velké budovy byly nahrazeny řadou nemocnic omezených rozměrů; jejich funkcí by bylo přijímat nemocné v oddělených částech, ale také sjednocovat informace o nich, bdít nad endemickými či epidemickými jevy, otevírat ambulantní střediska, poskytovat rady obyvatelům a pravidelně informovat úřady o zdravotním stavu v oblasti.¹⁶⁾

Disciplinární procedury je možné též vidět rozptýlené nikoli jako uzavřené instituce, nýbrž jako ohniska kontroly rozestá po celé společnosti. Náboženské skupiny a dobročinné organizace hrály po dlouhou dobu tuto roli „disciplinarizace“ populace. Od protireformace až po filantropii červencové monarchie se množily iniciativy tohoto typu; jejich cíle byly náboženské (konverze a umravňení), ekonomické (podpora a podněcování k práci) nebo politické (šlo o boj proti nespokojenosti či proti agitaci). Pro názornost by stačilo citovat například nařízení pro charitativní společnosti pařížských farností. Teritorium, jež má být pokryto, je rozděleno na čtvrti a úseky, které jsou přiděleny jednotlivým členům společnosti. Ti je musejí pravidelně navštěvovat. „Budou usilovat o potírání míst se špatnou pověstí, obchodů s tabákem, heren, karetních spolků, veřejných skandálů, rouhačství, bezbožností a jiných nepořádků, s nimiž se setkají.“ Budou též muset jednotlivě navštěvovat chudé; vodítka pro získávání informací jsou upřesněna v nařízeních: stálost ubytování, znalost modliteb, navštěvování svátostí, znalost nějakého řemesla, mravy (a „zda vůbec neupadli v chudobu pro své hříchy“); a konečně „je třeba obrátně zjistit, jak se

16) V druhé polovině 18. století se často snilo o využití armády jako instance provádějící dohled a o permanentním obecném rozčlenění za účelem dohledu nad obyvatelstvem. Armáda, která byla sama podrobena disciplíně teprve v 17. století, již byla chápána jako schopná „disciplinarizovat“. Viz například J. Servan, *Le Soldat citoyen*, 1780.

chovají v domácnosti, zda žijí v míru mezi sebou i se svými sousedy, zda pečují o výchovu dětí v bázni boží... zda nenechávají své starší děti různého pohlaví spát společně či zda nespí s nimi, zda nestrpí ve své rodině prostopášnosti a flirtování, především u svých starších dcer. Je-li pochybnost o tom, zda jsou oddány, je třeba vyžádat si jejich oddací list.“¹⁷⁾

3. *Zestátnění mechanismů disciplíny.* V Anglii zajišťovaly po dlouhou dobu funkce společenské disciplíny soukromé skupiny inspirované nábožensky;¹⁸⁾ ve Francii, ačkoli část této role spočívala v rukou společnosti pro péči o propuštěné trestance a jejich podporu, další – a nepochybně nejvýznamnější – část velice brzy převzal policejní aparát.

Organizování centralizované policie probíhalo po dlouhou dobu, a dokonce přímo před očima současníků, jako nejpřímější výraz královského absolutismu; panovník si přál mít „u sebe úředníka, jemuž by mohl přímo svěřovat své příkazy, svá pověření, své záměry a který by byl pověřen vykonáváním těchto příkazů a královských zatykačů [*lettres de cachet*]“.¹⁹⁾ Převzetím určitého počtu již existujících funkcí – pátrání po zločincích, dohled ve městě, ekonomická a politická kontrola – je policejní důstojníci a hlavní důstojník, který jim velel v rámci celé Paříže, ve skutečnosti přeměnili na jednotný a přísný administrativní stroj: „Všechny oblasti působení a vyšetřování, které jsou rozmístěny v kruhu, mají střed v osobě hlavního důstojníka... To on uvádí do pohybu všechna kola, jež společně utvářejí řád a harmonii. Účinky je-

17) Arsenal, ms. 2565. Pod tímto číslem se nachází množství nařízení ohledně charitativních spolků v 17. a 18. století.

18) Viz L. Radzinovitz, *The English Criminal Law*, 1956, díl II, s. 203–241.

19) Poznámka Duvala, prvního tajemníka policejního velitelství, citovaná F. Funck-Brentanem, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque de l'Arsenal*, díl IX, s. 1.

ho správy nemohou být k ničemu přirovnány lépe než k pohybům nebeských těles.²⁰⁾

Jestliže však byla policie jako instituce dobře organizována ve formě státního aparátu a jestliže byla jasně napojena přímo na centrum politické suverenity, typ moci, který vykonávala, mechanismy, které uváděla do pohybu, a elementy, na něž je aplikovala, byly zcela specifické. Je to aparát, který musí být koextenzivní s celým společenským tělesem, a to nejen na jeho krajních hranicích, kterých dosahuje, nýbrž do nejpodrobnějšího detailu, který má na starosti. Policejní moc se musí „týkat všeho“: nejde tu však vůbec o totalitu státu či království jako viditelného i neviditelného těla monarchy; jde o prach událostí, jednání, chování, mínění – „všeho, co se děje“;²¹⁾ předmětem zájmu policie jsou tyto „věci v každém okamžiku“, tyto „maličkosti“, o nichž hovoří Kateřina II. ve svém Velkém nařízení.²²⁾ S policií se dostáváme do prostoru neomezené kontroly, která hledá, jak v ideálním případě dospět k tomu nejjemnějšímu zrnku, k tomu nejpomíjivějšímu fenoménu sociálního tělesa: „ministerstvo pro úředníky a příslušníky policie je jedno z nejdůležitějších; záležitosti, které obsáhne, jsou v jistém smyslu neomezené a lze je zpozorovat jen při dostatečně detailním zkoumání“;²³⁾ nekonečně malé entity politické moci.

Aby mohla být vykonávána, musí být této moci poskytnuty nástroje pro nepřetržitě, vyčerpávající, všudypřítomné dohlížení schopné učinit vše viditelným za podmínky, že samo zůstane neviditelné. Toto dohlížení musí být jako pohled

20) N. T. Des Essarts, *Dictionnaire universel de police*, 1787, s. 344, 528.

21) Le Maire v memorandu napsaném na žádost Sartineho jako odpověď na šestnáct otázek Josefa II. pařížské policii. Toto memorandum bylo publikováno Gazierem roku 1879.

22) Dodatek k *Instruction pour la rédaction d'un nouveau code*, 1769, § 535.

23) N. Delamare, *Traité de la police*, 1705, nestránkovaná předmluva.

bez tváře, který transformuje celé sociální těleso v pole vnímání: tisíce všudypřítomných očí, pohyblivá a vždy ve střehu připravená pozornost, rozsáhlá hierarchizovaná síť, jež podle Le Maireho zahrnuje pro Paříž 48 komisařů, 20 inspektorů, dále pravidelně placené „pozorovatele“, *basses mouches* neboli tajné agenty, odměňované příležitostně, dále udavače, oceňované podle splnění úkolu, a konečně prostitutky. A toto nepřetržité pozorování musí být koncentrováno v řadě zpráv a hlášení; po celé 18. století směřuje ohromný policejní text k tomu, aby pokryl společnost za pomoci komplexní dokumentární organizace.²⁴⁾ Na rozdíl od soudního či administrativního zápisu bylo v tomto případě zaznamenáváno chování, postoje, možnosti, podezření – permanentní účet z chování jednotlivců.

Zde je třeba poznamenat, že policejní kontrola, ačkoli byla zcela „v královských rukou“, nepracovala pod královým výhradním vedením. Ve skutečnosti to byl systém s dvojitým vstupem: musel odpovídat, obcházením justičního aparátu, bezprostředním přáním krále; byl nicméně rovněž schopný odpovídat podnětům zdola; slavné královské zatykače [*lettres de cachet*], které byly po dlouhou dobu symbolem královské arbitráže a které politicky diskvalifikovaly praxi uvěznění, byly ve skutečnosti v naprosté většině vyžádány rodinami, učiteli, lokálními notáby, obyvateli ze sousedství či faráři a jejich funkcí bylo potrestat internováním celou oblast přestupků pod hranicí trestnosti [*infrapénalité*], které spočívaly v narušování pořádku, pobuřování, neposlušnosti, špatném chování; to, co si Ledoux přál vypudit ze svého architektonicky dokonalého města a co nazýval „přestupky z nedostatku dohledu“. Vcelku tedy policie v 18. století při-

24) V případě policejních registrů z 18. století lze odkázat na M. Chasaignea, *La Lieutenance générale de police*, 1906.

pojuje ke své roli pomocníka justice při pronásledování zločinců a nástroje politické kontroly spiknutí, opozičních hnutí či vzpour ještě funkci disciplinární. Je to funkce komplexní, protože spojuje absolutní moc monarchy s těmi nejnižšími instancemi moci rozptýlenými ve společnosti; protože mezi těmito rozličnými uzavřenými institucemi disciplíny (dílny, armády, školy) rozprostírá zprostředkující síť, jež pracuje tam, kde ony zasahovat nemohou, jež disciplinarizuje nedisciplinární prostory; překrývá je, propojuje je, zajišťuje zde svou ozbrojenou mocí disciplínu vsunutou mezi tyto oblasti a metadisciplínu. „Za pomoci moudré policie navyká panovník lid pořádku a poslušnosti.“²⁵⁾

Organizace policejního aparátu v 18. století potvrzuje všeobecnění disciplín, které dosahuje rozměrů státu. Ačkoli bylo spjato tím nejzjevnějším způsobem se vším, co v rámci královské moci přesahovalo výkon pravidelné justice, je pochopitelné, proč mohla policie s minimem změn odporovat znovunastolení soudní moci a proč vůči ní nepřestala až do dnešní doby čím dál tím hruběji prosazovat své výsady; nepochybně proto, že je sekulárním ramenem spravedlnosti, ale také proto, že mnohem lépe než soudní instituce tvoří, díky svému rozsahu a svým mechanismům, jeden celek se společností disciplinárního typu. Přesto by bylo nepřesné domnívat se, že disciplinární funkce byly jednou provždy konfiskovány a absorbovány státem.

„Disciplína“ nemůže být identifikována ani s institucí, ani s aparátem; je typem moci, modalitou praktikování moci, nescoucím si s sebou celý soubor nástrojů, technik, postupů, úrovní aplikace, cílů; je jakousi „fyzikou“ či „anatomíí“ moci, určitou technologií. Může být využita jednak „specializovanými“ institucemi (vězeňství či nápravná zařízení z 19. století), jednak institucemi, v nichž slouží jako základní nástroj

25) E. de Vattel, *La Droit des gens*, 1768, s. 162.

k dosažení určených cílů (školy, nemocnice), jednak nižšími instancemi, které v ní nacházejí prostředek k posílení či reorganizaci svých interních mocenských mechanismů (jednoho dne se ukáže, jak se vnitrorodinné vztahy, výslovně v buňce rodiče – děti, staly „disciplinovanými“, jak pohlcovaly již od klasické doby externí schémata, nejprve školní a vojenská, později lékařská, psychiatrická, psychologická, která učinila z rodiny privilegované místo pro objevení se otázky, co je normální a co nenormální); jednak aparáty, které učinily disciplínu principem svého vnitřního fungování (disciplinarizace administrativního aparátu počínaje napoleonskou epochou), jednak státními aparáty, jejichž sice nikoli výhradní, ale hlavní funkcí je zajistit vládu disciplíny v celém rozsahu společnosti (policie).

Můžeme tedy hovořit celkově o formování disciplinární společnosti při pohybu směrem od uzavřených disciplín, jistého druhu společenské „karantény“, až k neomezeně všeobecnitelnému mechanismu „panoptismu“. Ne proto, že disciplinární modalita moci nahradila všechny ostatní, ale proto, že se mezi ostatní infiltrovala, občas je diskvalifikovala, nicméně sloužila jim též jako zprostředkovatel, jako spojení mezi nimi, prodlužovala je, a především umožňovala dovést účinky moci až do těch nejmenších a nejbližších elementů. Zajišťuje infinitezimální distribuci vztahů moci.

Několik let po Benthamovi vystavil Julius této společnosti rodný list.²⁶⁾ O panoptickém principu prohlásil, že v něm jde o něco víc než o architektonickou důmyslnost: je to událost v „dějinách lidského ducha“. Na pohled je to jen řešení technického problému; avšak rýsuje ve v něm celý jeden typ společnosti. Už starověk byl civilizací podívané. „Umožnit mnoha lidem pohled na malý počet objektů“; tomuto problému odpovídala architektura chrámů, divadel a cirků. Společ-

26) N. H. Julius, *Leçons sur les prisons*, fr. překlad, 1831, sv. I, s. 384–386.

ně s podívanou převládaly i veřejný život, mohutnost slavností a smyslná blízkost. V těchto rituálech, kdy tekla krev, nacházela společnost svou sílu a zformovala se na okamžik v jednotné veliké tělo. Moderní doba klade opačný problém: „opatřit malému počtu, nebo dokonce jednomu člověku, okamžitý pohled na velké množství“. Ve společnosti, kde základními prvky již nejsou společenství a veřejný život, nýbrž na jedné straně soukromá individua a na straně druhé stát, mohou být vztahy uspořádány pouze ve formě přesně opačné vzhledem k podívané: „V moderní době, při neustále vzrůstajícím vlivu státu, při jeho dennodenním, stále hlubším zasahování do každého detailu a do všech vztahů společenského života, byl úkol rozšiřování a zdokonalování záruk těchto postupů, využívání a nasměrování k splnění tohoto velkého cíle vyhrazen konstruování a distribuování budov určených k současnému dohlížení nad velkým množstvím lidí.“

To, co Bentham popsal jako technický program, přečetl Julius jako završený historický proces. Naše společnost není společnost podívané, nýbrž společnost dohledu; pod povrchem obrazů jsou v hloubce pohlcována těla; za velkou abstrakcí směny pokračuje důkladná a konkrétní drezura užitečných sil; komunikační okruhy jsou oporami pro akumulaci a centralizaci vědění; hra znaků definuje zakotvení moci; krásná totalita jednotlivce není naším společenským řádem amputována, potlačována či zaměňována, ale jednotlivec je tu pečlivě vyráběn podle celkové taktiky sil a těl. Jsme Řeky daleko méně, než si myslíme. Nejsme ani na terasách kolosea, ani na scéně, nýbrž v panoptickém stroji, obklíčení jeho účinky moci, které přenášíme sami na sebe, poněvadž jsme sami jedním z jeho koleček. Zde je patrně jeden ze zdrojů významu, který v historické mytologii náleží napoleonské osobnosti: leží v bodě spojení monarchického a rituálního praktikování suverénní moci a hierarchického a nepřetržitého praktikování neomezené disciplíny. Je tím, kdo přesahuje

vše jedním jediným pohledem, jemuž však žádný, ani sebe-nepatrnější detail nikdy neunikne: „Zdá se vám, že žádná část Impéria není ponechána bez dozoru, že žádný zločin, žádný delikt, žádná potyčka nezůstanou nepotrestány a že oko génia, jež dokáže vše prosvítit, obsáhne v celkovosti tento ohromný stroj, aniž by mu nicméně mohl uniknout ten nejmenší detail.“²⁷⁾ Disciplinární společnost, v okamžiku svého plného rozvinutí, s sebou přesto ještě nese spolu s císařem starý aspekt moci podívané. Jako monarcha, jenž je současně uzurpátorem starého trůnu a organizátorem nového státu, soustředil v jediné symbolické a poslední postavě celý dlouhý proces, ve kterém slavnosti suverenity, nezbytně spektakulární manifestace moci, vyhasly jedna po druhé v každodenním dohlížení, v panoptismu, kde ostražitost křižujících se pohledů učinila brzy zbytečné jak orlí zrak, tak slunce.

*

Formování disciplinární společnosti odkazuje k jistému počtu masivních historických procesů – ekonomických, právnícko-politických a konečně vědeckých –, uvnitř kterých se odehrávalo.

1. Z obecného hlediska lze říci, že disciplíny jsou technikami, jimiž lze zajistit uspořádání množství lidí. Je pravda, že na tom není nic výjimečného, či dokonce charakteristického: každý systém moci je postaven před tentýž problém. Ale disciplínám je vlastní to, že se pokoušejí s ohledem na ona množství definovat taktiku moci, jež odpovídá třem kritériím: dosáhnout vykonávání moci s co možná nejnižšími náklady (ekonomickými, tedy tak, že způsobí nepatrné výdaje;

27) J. B. Treillard, *Motifs du code d'instruction criminelle*, 1808, s. 14.

politickými, tedy tak, že bude diskrétní, slabě exteriorizované; relativně neviditelné, tedy že vzbudí jen malý odpor); dále zajistit, aby účinky této moci ve společnosti byly dovedeny k maximální intenzitě a sahaly tak daleko, jak je to jen možné, bez překážek či mezer; nakonec propojit tento „ekonomický“ růst moci s výkonností aparátů, v rámci nichž je vykonávána (tedy pedagogických, vojenských, výrobních či medicínských aparátů), zkrátka zvýšit zároveň poslušnost a užitečnost všech prvků systému. Tento trojí cíl disciplín odpovídá dobře známé historické situaci. Na jedné straně to je výrazný demografický nápor v 18. století: přírůstek nestálé populace (jedním z primárních cílů disciplíny je tuto populaci usadit; je to proces antikočovnictví); změna kvantitativní škály skupin, které mají být kontrolovány nebo manipulovány (od počátku 17. století až do nástupu Velké francouzské revoluce se populace ve školách zněkolikanásobila, stejně jako v nemocnicích; armáda čítala na konci 18. století v době míru více než 200 000 mužů). Jiným aspektem této situace byl vzrůst výrobního aparátu, stále rozsáhlejšího a komplexnějšího, také však stále nákladnějšího, takže bylo třeba usilovat o růst jeho rentability. Rozvoj disciplinárních procedur odpovídá těmto dvěma procesům, či přesněji nutnosti seřadit jejich korelaci. Ani zbytkové formy feudální moci, ani struktury administrativní monarchie, ani lokální mechanismy kontroly, ani nestabilní propletenec, který všechny společně tvořily, nedokázaly tuto roli zajistit: zabraňoval jim v tom mezerovitý a nepravidelný rozsah jejich sítě, jejich často konfliktní fungování, ale především „nákladný“ charakter moci, kterou přitom vykonávaly. Nákladný v několikerém smyslu: protože to stálo mnoho přímo státní pokladnu, protože systémem prodejných úřadů či pachtovních smluv populaci sice nepřímo, zato silně zatěžoval, poněvadž odpor, se kterým se setkávala, ji přiváděl do kruhu neustálé intenzifikace, protože tento systém probíhal zásadně prostřednictvím odvodů

(odvodů peněz nebo zboží jako královských, vrchnostenských či církevních daní; odvodů z hlavy a podle času ve formě roboty nebo verbování, zavíráním tuláků nebo jejich vyháněním). Rozvoj disciplín značí objevení se elementárních technik moci, které vykazují docela jinou ekonomii: mechanismy moci, které se namísto toho, aby postupovaly „deduktivně“, integrují do nitra produktivní účinnosti aparátů, do růstu této účinnosti a do využití toho, co produkuje. Starý princip „odvod – násilí“, který ovládal ekonomii moci, nahradily disciplíny principem „umírněnost – výroba – zisk“. Jsou zde jako techniky, které dovolují přizpůsobit navzájem množství lidí a rozmnožení aparátů produkce (a „produkcí“ je zde třeba rozumět nikoli výrobu ve vlastním slova smyslu, ale také produkci vědění a schopností ve škole, produkci zdraví v nemocnicích, produkci destruktivní síly prostřednictvím armády).

Při tomto úkolu přizpůsobování musí disciplína řešit určité množství problémů, na něž nebyla stará ekonomie moci dostatečně vyzbrojena. Dokáže snížit „neužitečnost“ masových jevů: redukovat to, co u množství způsobuje, že je mnohem méně ovladatelné než určitá jednota; redukovat to, co se staví proti využití každého z jeho prvků samostatně i v jejich souhrnu; redukovat vše, co by mohlo ohrozit výhody plynoucí z množství; proto disciplína stabilizuje; znehybňuje nebo usměrňuje pohyby; rozplétá konfuze, rozhoduje o husté populaci těch, kteří se jen nejistě potulují, vynucuje si jejich promyšlené rozmístění. Musí rovněž ovládat všechny síly, které se formují v souvislosti se samotným ustavením organizovaného množství; musí neutralizovat účinky protimoci, jež přitom vzniká a vyvolává odpor vůči moci, která zde má dominovat: vzbouření, revolty, spontánní organizace, spolčování – zkrátka vše, co může ustavovat horizontální spojení. Odtud fakt, že disciplíny využívají procedury přepažení a vertikality, jež zavádějí mezi rozličné prvky téže ro-

viny tak hermetická oddělení, jak je jen možné, jež definují síť těsných hierarchií, jež prostě staví proti vnitřní a nepřátelské síle množství postup kontinuální a individualizující pyramidy. Musejí také zvyšovat jedinečnou užitečnost každého prvku množství, avšak prostředky, které jsou neúčinnější a nejméně nákladné, to znamená využitím samotného množství jako nástroje tohoto zvýšení: ze snahy, aby z těl vytěžily maximum času a sil, plynou tyto souhrnné metody, jimiž jsou rozvrhováni času, kolektivní výcvik, cvičení, globální a současně detailní dohled. Navíc je třeba, aby disciplíny zesilovaly účinek využitelnosti, který je množstvím vlastní, a aby každé množství učinily užitečnějším, než je prostý souhrn jejich prvků: právě proto, aby rozmnožily využitelné účinky mnohosti, definují disciplíny taktiky rozčlenění, vzájemného přizpůsobení těl, gest a rytmů, diferenciací schopností, vzájemné koordinace ve vztahu k aparátům nebo úkolům. A konečně, disciplína musí rozehrát vztahy moci nikoli někde nad množstvím, nýbrž přímo v tkáni množství způsobem co možná nejpřímějším, nejpřesněji rozčleněným podle jiných funkcí daného množství, a také co nejméně nákladným: tomu odpovídají anonymní nástroje moci, koextenzivní s daným množstvím, které jej systematicky organizují, jako hierarchický dohled, soustavná registrace, neustálé posuzování a klasifikace. Jde zkrátka o to nahradit moc, jež se manifestuje leskem těch, kteří ji vykonávají, moci, jež úskočně zpředměťuje ty, na něž se vztahuje; spíše o nich zformovat souhrn vědění než nad nimi rozestřít okázalé znaky panování. Jedním slovem, disciplíny jsou souborem nepatrných technických vynálezů, které dovolovaly zvětšovat užitnou velikost množstvím, že zmenšovaly potíže moci, která těmto množstvím právě proto, aby je učinila užitečnými, musí vládnout. Množství, ať už je jím osazenstvo dílny nebo národ, armáda nebo škola, dosahuje prahu disciplíny tehdy, když se stává příznivým vztah jednoho k druhému.

Jestliže ekonomický vzestup Západu započal s postupy, jež umožnily akumulaci kapitálu, lze říci, že metody pro řízení akumulace lidí umožnily politický vzestup vzhledem k tradičním, rituálním, nákladným a násilným formám moci, které brzy zastaraly a byly vystřídány celou tou jemnou a propočtenou technologií podrobení. Ve skutečnosti nemožno být tyto dva procesy – akumulace lidí a akumulace kapitálu – oddělovány; nebylo by možné vyřešit problém akumulace lidí bez růstu výrobního aparátu, schopného je současně vydržovat a využívat; a naopak techniky, které činily kumulativní množství lidí užitečným, akcelerovaly pohyb akumulace kapitálu. Na méně obecné rovině technologické proměny výrobního aparátu, rozdělení práce a vypracování disciplinárních postupů udržovaly celék velice úzce propojených vztahů.²⁸⁾ Jedno umožňovalo druhé a činilo je nezbytným; jedno sloužilo jako model druhému. Disciplinární pyramida konstituovala malou buňku moci, uvnitř které byly vykonávány a plně využívány oddělení, koordinace a kontrola úkolů; analytické rozčlenění času, pohybů, tělesných sil vytvářelo operační schéma, které bylo snadné převádět z podřízených skupin na výrobní mechanismy; masivní projekce vojenských metod do průmyslové organizace byla příkladem tohoto modelování rozdělení práce podle schémat moci. Na druhé straně se však technická analýza procesu produkce, jeho „strojový“ rozklad promítá do pracovní síly, jejímž úkolem bylo tuto produkci zajišťovat: konstituování disciplinárních strojů, v nichž jsou skládány a pomocí nichž jsou zesilovány síly jednotlivců, které tyto stroje sdružují, je účinkem onoho promítnutí. Řekněme, že disciplína je unitárním technickým postupem, jímž je tělesná

28) Viz K. Marx, *Kapitál*, kniha I, 4. oddíl, kap. XI., čes. překlad, 1954. A ještě zajímavější je analýza F. Guerryho a D. Deleulea *Le Corps productif*, 1973.

síla s minimálními výlohami redukována jako síla „politická“ a maximalizována jako síla užitná. Růst kapitalistické ekonomie vyžadoval specifickou modalitu disciplinární moci, jejíž obecné předpisy, techniky podrobení sil a těl, zkrátka její „politická anatomie“, mohly začít fungovat napříč zcela odlišnými politickými režimy, aparáty či institucemi.

2. Panoptická modalita moci – v elementární, technické, skromně fyzické rovině, v níž se situuje – není bezprostředně závislá na velkých právně-politických strukturách společnosti, ani není jejich přímým prodloužením; není nicméně ani absolutně nezávislá. Proces, jímž se buržoazie stala v průběhu 18. století politicky dominantní třídou, se skryl, historicky vzato, za ustavováním explicitního, kódovaného a formálně rovnostářského právního rámce a v organizování režimu parlamentárního a zastupitelského typu. Avšak rozvoj a zobecnování disciplinárních dispozitivů tvořily druhou, temnou stranu těchto procesů. Obecná právní forma, která garantovala systém v principu rovnostářských práv, měla v pozadí drobné, každodenní fyzické mechanismy, celý tento systém v zásadě nezákonných a nesouměrných mikromocí, které konstituují disciplíny. A ačkoli zastupitelský režim formálním způsobem umožňoval, aby ať přímo či nepřímo, ať určitým spojením či bez něj vůle většiny formovala základní instanci suverenity, disciplíny poskytovaly základní záruku podřízenosti sil a těl. Skutečné, tělesné disciplíny vytvořily podklad formálních a právních svobod. Společenská smlouva mohla být docela dobře považována za ideální základ práva a politické moci; panoptismus ustavil technickou, univerzálně rozšířenou proceduru donucování. Nepřestával pracovat v hloubi juristických struktur společnosti, aby umožnil efektivní fungování mechanismů moci v opozici k formálním rámcům, za něž se vydával. „Osvícenství“, které objevilo svobody, také vynalezlo disciplíny.

Zdánlivě netvoří disciplíny nic víc než „podprávo“. Zdá se, že rozšiřují obecné formy definované právem až na infinitezimální úroveň singulárních existencí; či spíš vypadají jako metody výcviku, které umožňují jedincům, aby se integrovali v rámci těchto obecných požadavků. Pokračují jakoby ve stejném typu práva ve změněném měřítku, a tedy ve zmírněné a nepochybně shovívavější formě. V disciplínách je ale třeba vidět spíš jisté protiprávo. Mají přesnou úlohu zavádět nepřekonatelné nesouměrnosti a vylučovat reciprocity. Zprv proto, že disciplína tvoří mezi lidmi „soukromé“ spojení, jež je vztahem omezení zcela odlišných od těch, která jsou obligatorní ze společenské smlouvy; přijetí disciplíny může být odsouhlaseno cestou smlouvy; způsob, jímž je disciplína ukládána, mechanismy, které nechává působit, podřízení jedněch vzhledem k druhým, jež není reverzibilní, „přebytek moci“, který je vždy fixován na téže straně, nerovnost pozic rozdílných „partnerů“ ve vztahu k obecnému nařízení, to vše staví proti sobě svazek disciplinární a svazek smluvní a umožňuje smluvní svazek systematicky falšovat od chvíle, kdy je jeho obsahem mechanismus disciplíny. Je například známo, kolik skutečných procedur ovlivňuje právní fikci pracovní smlouvy: disciplína dílny je rozhodně nemálo významná. Navíc, zatímco právní systémy kvalifikují subjekty práva podle univerzálních norem, disciplíny charakterizují, klasifikují, specializují; rozmísťují je podél určité škály, rozdělují je podle normy, hierarchizují jedince navzájem vůči sobě a nakonec je i diskvalifikují a znehodnocují. V každém případě v prostoru a v čase, v němž vykonávají svůj dohled a rozehrávají nesouměrnosti své moci, provádějí sice nikdy totální, nicméně nikdy zcela vyloučené pozastavení práva. Disciplína regulární a institucionalizovaná tak, jak jen může být, je ve svém mechanismu „protiprávem“. A ačkoli se zdá, že univerzální dodržování zákona v moderní společnosti fixuje meze výkonu moci, její všeobecně rozšířený pa-

noptismus v ní, na rubu práva, dovoluje fungovat rozlehlé a současně miniaturní mašinerii, jež podporuje, posiluje, rozmnožuje nerovnováhu moci a činí marnými hranice, které okolo ní byly vyznačeny. Nepatrné disciplíny, každodenní panoptismy mohou docela dobře existovat pod rovinou výskytu velkých aparátů a politických bojů. V genealogii moderní společnosti byly spolu s třídní nadvládou, jež vede napříč disciplínami, politickou protiváhou právnických norem, podle nichž se rozdělovala moc. Odtud zajisté význam, který byl tak dlouho přiznáván malým procedurám disciplíny, jejím zdánlivě nepatrným úskokům, které vynalezla, nebo dokonce oněm „vědomostem“, které jí dodávají přijatelné vzeštění; odtud strach z jejich ztráty, nepodaří-li se pro ně nalézt náhradu; odtud tvrzení, že leží v samotných základech společnosti a její rovnováhy, zatímco jsou řadou mechanismů pro ustavení konečné a všudypřítomné nerovnováhy ve vztazích moci; odtud neústupnost, s níž disciplíny platí za skromnou, avšak konkrétní formu veškeré morálky, třebaže jsou svazkem fyzicko-politických technik.

Abychom se vrátili k problému legálních trestů: vězení v doprovodu celé nápravné technologie má být znovu přesunuto, a to v momentě, kdy dochází k proměně kodifikované moci trestat v disciplinární moc dohlížet; v momentě, kdy jsou univerzální tresty zákona aplikovány selektivně vůči určitým a vždy týmně jedincům; v momentě, kdy se překvalifikování právního subjektu skrze trest stává užitečným výcvikem zločince; v momentě, kdy se právo převrací a přechází ze svého vnějšku a kdy se protiprávo stává efektivním a institucionalizovaným obsahem juristických forem. To, co zevšeobecňuje moc trestat, není tedy univerzální vědomí zákona každém z právních subjektů, nýbrž pravidelný prostor, nekonečně těsně předivo panoptických procedur.

3. Bereme-li je jednu po druhé, má většina z těchto procedur za sebou dlouhou historii. Avšak novinkou v 18. století je

to, že skládající se dohromady a zevšeobecňující se dosahují úrovně, od které se formování vědění a zvyšování moci pravidelně zesiluje v kruhovém procesu. Disciplíny tak uvolňují „technologický“ práh. Nejprve nemocnice, později škola, ještě později dílna nejsou jednoduše „uspořádávány“ disciplínami; staly se díky nim takovými aparáty, že každý mechanismus objektivace zde může sloužit jako nástroj podrobení a každý přírůstek moci zde podněcuje shromažďování všech možných poznatků; díky tomuto spojení je vlastní technologickým systémům, se mohly v disciplinárním živlu formovat klinická medicína, psychiatrie, dětská psychologie, psychopedagogika, racionalizace práce. Byl tu tedy dvojitý proces: epistemologická deblokace plynoucí z třebení vztahů moci; znásobení účinků moci díky formulování a akumulaci nových poznatků.

Rozšíření disciplinárních metod je vepsáno do rozsáhlého historického procesu: téměř v téže době dochází i k rozvíření zcela jiných technologií – zemědělských, průmyslových, ekonomických. Je však nutno uznat, že vedle důlního průmyslu, rodícího se odvětví chemie, národohospodářských metod, vedle vysokých pecí či parního stroje byl panoptikon jen málo oslavován. Sám o sobě nebyl považován za nic víc než za malou výstřední utopii, za zlomyslný sen – tak trochu jako kdyby byl Bentham Fourierem policejní společnosti a jeho Phalanstère by mělo formu Panoptikonu. A přesto zde máme abstraktní formulaci jedné zcela reálné technologie: technologie individuí. Byl tu dostatek důvodů pro to, aby se jí dostalo jen málo chvály; tím nejzjevnějším bylo, že diskurzy, které podnítila, zřídka dosáhly, kromě akademických klasifikací, statusu vědy; avšak mnohem reálnějším důvodem je nepochybně to, že moc, kterou uvádějí v činnost a které umožňují narůstat, je přímou a fyzickou mocí, již vykonávají jedni lidé nad druhými. Pro neslavný příchod je jí obtížné přiznat původ. Bylo by však nespravedlivé srovná-

vat disciplinární procedury s vynálezy jako parní stroj nebo Amiciho mikroskop. Znamenají mnohem méně; a přesto jistým způsobem znamenají mnohem více. Pokud bychom chtěli hledat historický ekvivalent či alespoň bod porovnání, byla by to spíše „inkviziční“ technika.

18. století vynalezlo disciplinární techniky a techniky zkoušky spíše tak, jako vynalezl středověk soudní vyšetřování. Ovšem zcela jinými postupy. Procedura vyšetřování, stará fiskální a administrativní technika, se rozvinula převážně s reorganizací církve a s rozvojem knížectví v 12. a 13. století. Tehdy pronikla, jak známo, ve značném rozsahu do judikatury církevních tribunálů a později do laických soudů. Vyšetřování jako autoritativní hledání zjištěné nebo stvrzené pravdy se tak stavělo proti starým procedurám přísahy, ordálie, soudního duelu, soudu božího nebo také vzájemného vyrovnání mezi jednotlivci. Vyšetřování bylo suverénní mocí, která si přisvojovala právo stanovit pravdu prostřednictvím jistého počtu k tomu určených technik. Neboť ačkoli od této chvíle tvořilo vyšetřování součást západní justice (a je tomu tak dodnes), nesmíme zapomínat ani na jeho politický původ, jeho spjatost se vznikem států a suverénních monarchií, ani na jeho pozdější odchýlení a jeho roli ve formování vědění. Vyšetřování bylo nepochybně elementární, nicméně základní součástí konstituování empirických věd; bylo právně-politickou matricí experimentálního poznání, které, jak je všeobecně známo, bylo velice rychle odblokováno na konci středověku. Je pravděpodobné, že matematika se zrodila v Řecku z měřičích technik; přírodní vědy se v každém případě zrodily na konci středověku částečně z praktik vyšetřování. Velkolepé empirické poznání, jež pokrylo věci světa a převedlo je do spořádaní nekonečného diskurzu, který zjišťuje, popisuje a stanovuje „fakta“ (a to v době, kdy západní svět začal s ekonomickým a politickým dobýváním téhož světa), má bezpochyby svůj pracovní vzor v inkvizici – v tom ohromném ob-

jevu, že naše nedávná mírnost byla skryta ve stínu naší paměti. Tedy čím bylo toto právně-politické, úřední a kriminální, církevní i laické vyšetřování pro přírodní vědy, tím byla disciplinární analýza pro vědy o člověku. Tyto vědy o člověku, jimiž je naše „humanita“ okouzlena již více než století, mají svou technologickou matici v zlovolné a malicherné svědomitosti disciplín a jejich zkoumáních. Pro psychologii, psychiatrii, pedagogiku, kriminologii a pro mnoho jiných podivných věd znamenají tato zkoumání patrně totéž co ohromující moc vyšetřování pro chladné poznání živočichů, rostlinstva a země. Jiná moc, jiné vědění. Na prahu klasické doby se Bacon, muž zákona a státník, pokusil vypracovat pro empirické vědy metodu vyšetřování. Který Velký Dozorce vypracuje pro vědy o člověku metodu zkoušky? Ledaže by právě taková věc nebyla možná. Neboť je-li pravda, že se vyšetřování, když se stalo technikou empirických věd, odpoutalo od inkviziční procedury, v níž mělo své historické kořeny, pokud jde o zkoušku, ta zůstala v těsné blízkosti disciplinární moci, jež ji formovala. Je vždy a stále niternou součástí disciplín. Samozřejmě se zdá, že jakmile se integrovala do věd jako psychiatrie či psychologie, podstoupila spekulativní očistu. A opravdu, můžeme ji tu spatřit ve formě testů, pohovorů, dotazníků, konzultací, zdánlivě očištěnou od mechanismů disciplíny: školní psychologie je pověřena korigovat přehnanou přísnost školy, tak jako návštěva lékaře či psychiatra má za úkol napravit důsledky pracovní disciplíny. Nesmíme se však nechat oklamat; tyto techniky pouze odkazují jedince od jedné disciplinární instance k jiné a reprodukuji v koncentrovaném či formalizovaném tvaru schéma moc – vědění, které je vlastní každé disciplíně.²⁹⁾ Veliké vyšetřování, které zavdalo podnět přírodním vědám, se od-

29) Na toto téma viz M. Tort, *Q.I.*, 1974.

čoutalo od svého politicko-právního modelu; zkouška je napak vždy zahrnuta v disciplinární technologii.

Procedura vyšetřování se ve středověku prosazovala ve staré obžalovací justici postupně, ale procesem směřujícím odshora dolů; disciplinární technika napadla trestní justici, ež je ještě ve svém principu inkviziční, zákeřně a jakoby zdo-a. Všechna velká hnutí, usilující o odchýlení, která charakterizují moderní trestání – problematizace zločince mimo rámec jeho zločinu, péče o trestání, jež je nápravou, terapeutikou, normalizací, rozložení aktu souzení mezi rozmanité instance, a nichž se předpokládá, že budou poměřovat, hodnotit, diagnostikovat, léčit, transformovat jedince –, to vše zradilo disciplinární zkoušku při pronikání do právní inkvizice.

To, co se dnes prosazuje v trestní justici jako její moment aplikace, její „užitný“ objekt, nebude již tělo viníka postavené proti tělu krále; nebude to již ani právní subjekt ideální polečenské smlouvy; bude to spíš disciplinární jedinec. Krajním bodem trestní justice ve starém režimu před revolucí bylo naprosté rozsekání těla kralovraha: manifestace nejsilnější noci na těle toho nejhoršího zločince, jehož úplná destrukce nechala zazářit zločin v jeho pravdě. Ideálním stavem dnešního trestání by byla neomezená disciplína; vyslýchání bez souzence, vyšetřování, které by přerůstalo bez omezení v pečlivé a stále analytičtější pozorování, souzení, jež by bylo současně utvářením nikdy neuzavřeného spisu, propočtená mírnost trestu, která by byla propletená s úpornou zvědavostí zkoušky, procedura, jež by byla současně neustálým měřením odchylky ve vztahu k nepřístupné normě a asymptotickým pohybem, který by jejich sblížení odsouval do neomečtna. Veřejná poprava završila logicky proceduru vládanou inkvizicí. Uvalení „pozorování“ je přirozeným prodloužením justice napadené disciplinárními metodami procedurami zkoušky. Co je překvapujícího na tom, že celulární vězení, s jeho chronologií skandálů, s jeho nucenou

prací, s jeho stupni dohledu a registrace, s jeho odborníky na normalitu, kteří přebírají štafetu soudce a ještě znásobují jeho funkce – že se toto vězení stalo nástrojem moderního trestání? Je snad překvapující, že se vězení podobá továrnám, školám, kasárnám, nemocnicím, když se všechny podobají vězení?

ČÁST IV

Vězení

Vězení není tak nedávné, neboť o něm nelze říci, že se zrodilo až s novými zákoníky. Vězení jako forma předchází svému systematickému využití v trestních zákonech. Konstituuje se vně soudního aparátu ve chvíli, kdy vznikají, procházejíce celým sociálním polem, procedury určené k oddělení jednotlivců, k jejich prostorovému rozmístění a ustálení, jejich utřídění, k využití maxima jejich času a jejich sil, k drezuře jejich těl, kódování celého jejich chování, kdy jsou drženi v prostoru viditelnosti bez možnosti skrytí, kdy se formuje veškerý aparát pozorování, registrace a notace okolo nich, ustanovuje určité vědění okolo nich, které se akumuluje a centralizuje. Obecná forma aparátu, který vede jednotlivce k poslušnosti a užitečnosti pomocí přesného opracování jejich těl, dala vzniknout instituci vězení dříve, nežli ji právo definovalo jako trest *par excellence*. Je pravda, že na přelomu 18. a 19. století dochází k přechodu od trestání k věznění; a to bylo něco nového. Ve skutečnosti však šlo o to, že trestání se otevřelo mechanismům donucení, vypracovaným již jinde. „Modely“ trestajícího věznění – Gand, Gloucester, Walnut Street – znamenaly spíše první viditelné body tohoto přechodu než nějaké inovace či nová východiska. Vězení, podstatná část vězeňské panoplie, značí zajisté významný moment v trestní justici: její přístup k „humanitě“. Značí však rovněž důležitý moment v historii disciplinárních mechanismů, které nová třídní moc právě rozvíjela: ten, v němž kolonizují právní in-

stituce. Na přelomu dvou století definovala nová legislativa moc trestat jako obecnou funkci společnosti, která je praktikována stejným způsobem na všech jejích členech a v níž je každý člen společnosti stejně zastoupen; ale tím, že učinila věznění trestem nejvýznačnějším, zavedla procedury ovládnutí, charakteristické pro zcela určitý typ moci. Justice, která vyhláší „rovnost“, právní aparát, který se prohlašuje za „autonomní“, jenž je však dosazen nesouměřitelnými donucovacími disciplínami – takové spojení stojí při zrodu vězení, „trestu civilizovaných společností“.¹⁾

To zahrnuje charakteristický rys, že vězení jakožto trest se ujalo příliš brzy. Od prvních let 19. století ještě existovalo povědomí o jeho novosti; přesto se ukázalo natolik a do takové hloubky spojeno se samotným fungováním společnosti, že odsunulo do zapomnění všechny ostatní druhy trestání, které si reformátoři 18. století dokázali představit. Zdálo se být bez alternativy a neseno samým pohybem dějin: „Není to náhoda, není to ani rozmar zákonodárců, že učinili uvěznění základem i budovou téměř celé naší současné stupnice trestů: znamená to pokrok idejí a zjemnění mravů.“²⁾ A tak ačkoli se v průběhu jednoho století atmosféra samozřejmosti proměnila, nezmizela docela. Jsou známy všechny nevýhody vězení i to, že je nebezpečné, ne-li zbytečné. A přesto není „vidět“ nic, co by jej nahradilo. Je to hanebné řešení, které nelze převést na ekonomii.

Tato „samozřejmost“ vězení, od které se tak těžko odvracíme, je založena především na jednoduché formě „zbavenosti svobody“. Jak by vězení nebylo nejvýznačnějším trestem ve společnosti, ve které je svoboda dobrem, jež náleží všem stejným způsobem a s nímž je každý spojen „univerzálním

a věčným“ cítem?³⁾ Její ztráta má proto stejnou cenu pro všechny; lépe než pokuta je trestem pro všechny „stejným“. Je to určitá právní jasnost vězení. Nadto umožňuje vězení přesně kvantifikovat trest proměnlivou délkou času. Existuje rovněž určitá forma vězení jako mzdy, která v průmyslově rozvinutých společnostech konstituuje jeho ekonomickou „samozřejmost“. Umožňuje mu také ukazovat se jako určitá forma nápravy člověka. Tím, že odsouzenému odebírá jeho čas, se vězení ukazuje jako konkrétní vyjádření myšlenky, že trestný čin poškodil kromě oběti i celou společnost. Ekonomicko-morální samozřejmost trestání tak rozměňuje tělesný trest na dny, měsíce, roky a ustavuje kvantitativní ekvivalence deliktů a trvání. Odtud pochází výraz tak frekventovaný a tak shodný s fungováním vězení, i když rozporný vzhledem k striktní teorii trestního práva, že člověk je ve vězení, aby „splatil dluh“. Vězení je „přirozené“, tak jako je v naší společnosti „přirozené“ užívat čas k měření změny.⁴⁾

Ale samozřejmost vězení se zakládá rovněž na jeho předpokládané či požadované roli aparátu na přeměnu jedinců. Jak by vězení nebylo bezprostředně přijímané, když uzavíráním, napravováním, přiváděním k poslušnosti pouze reprodukuje, i když poněkud zesíleně, všechny mechanismy, které nacházíme v rámci celé společnosti? Vězení: poněkud přísnější kasárna, škola zbavená shovívavostí, ponurá dílna – to vše jsou nicméně pouze kvantitativní rozdíly. Toto dvojí založení – na jedné straně právně-ekonomické, na straně

3) A. Duport, Řeč v Konstituanci, *Archives parlementaires*, 22. prosince 1789, sv. X a XXI.

4) Tato slovní hra mezi dvojí „přirozeností“ vězení je stále přítomna. Není to tak dávno [1974], co prezident připomněl „princip“, podle něhož věznění nemůže být ničím jiným než „zbavením svobody“ – čistou esencí uvěznění, osvobozenou od skutečnosti vězení; dodejme, že vězení může být ospravedlněno jen svými „korektivními“ a adaptačními účinky.

1) P. Rossi, *Traité de droit pénal*, 1829, část III, s. 169.

2) Van Meenen, Kongres o vězeňství v Bruselu, v *Annales de la Charité*, 1847, s. 529–530.

druhé technicko-disciplinární – umožnilo vězení jevit se jako nejbezprostřednější a nejcivilizovanější forma trestání. A tato dvojí funkce mu ihned dodává na solidnosti. Ve skutečnosti je jasná jedna věc: vězení nebylo především zbaveností svobody, k níž byla později přidána technická funkce korekce; bylo od počátku „legálním zadržením“ spojeným s korektivním doplňkem, či spíše podnikem určeným k modifikování jedinců, jemuž zbavenost svobody umožnila fungovat v právním systému. Uvěznění za účelem potrestání zkrátka pokrývalo od počátku 19. století zároveň zbavenost svobody i techniku transformování jedinců.

Připomeňme si několik faktů. V zákonících let 1808 a 1810, a v poměrech, které jim bezprostředně předcházely či je následovaly, není uvěznění nikdy zaměňováno s prostou zbaveností svobody. Je to, nebo by to v každém případě být měl, diferencovaný a finalizovaný mechanismus. Diferencovaný, protože by neměl mít stejnou formu v případě, že se jedná o obviněného nebo o odsouzeného, o chovance v polepšovně nebo o zločince: vězení pro osoby ve vyšetřovací vazbě, nápravně výchovný ústav i ústřední věznice musí v principu alespoň zčásti odpovídat těmto diferencím a zajišťovat trest nejen stupňovaný ve své intenzitě, ale též odlišný ve svých záměrech. Neboť vězení má svůj cíl stanovený hned na počátku: „Právo, ukládající jednem těžší tresty než druhým, nemůže dovolit, aby se jedinec odsouzený k lehčímu trestu nacházel uzavřený v jednom místě spolu se zločincem odsouzeným k trestu těžšímu; ...jestliže ze zákona uloženy trest má za principiální cíl nápravu zločinu, touží také proměnit viníka.“⁵⁾ A tuto transformaci je třeba vyžadovat od vnitřních účinků uvěznění. Vězení-trest, vězení-aparát: „Řád, jenž musí vládnout v káznících, může mocně přispět k obro-

5) *Motifs de Code d'instruction criminelle*, Zpráva G. A. Reala, s. 244.

dě odsouzeného; nedostatky ve výchově, náказа, špatné příklady, zahálka... zrodily zločiny. Pokusme se tedy uzavřít všechny tyto prameny korupce; necht' jsou v káznících uplatňována pravidla zdravé morálky; necht' nuceni k práci, kterou dokončí s radostí, když sklídí její plody, osvojí si odsouzení při této příležitosti návyk, chuť a potřebu být něčím zaneprázdněni; necht' jsou si vzájemně příkladem pracovitěho života; ten se brzy stane životem čistým; a oni začnou brzy pocíťovat lítost nad svou minulostí, první předzvěst lásky k povinnostem.“⁶⁾ Techniky korekce tvoří okamžitě součást institucionálního základu trestního vězení.

Je třeba též připomenout, že hnutí za reformu vězení, za kontrolu jejich fungování není nějakým pozdějším jevem. Nezdá se dokonce ani, že by se zrodilo ze zjištění patřičně prokazaného selhání. „Reforma“ vězení se dostavuje téměř současně se vznikem vězení samého. Je to něco jako jeho program. Vězení je již od počátku zapojené do řady doplňujících mechanismů, které je mají zdánlivě korigovat, jež však vzbuzují dojem, že tvoří součást samotného jeho fungování, nakolik byly svázány s jeho existencí po celou dobu jeho historie. Hned od počátku existovala výmluvná technologie vězení. Vyšetřování: ta, která prováděl Chaptal již v roce 1801

6) *Tamtéž*, Zpráva Treilhardova, s. 8-9. I v předcházejících letech nacházíme toto téma poměrně často: „Trest uvěznění, vyhlášený zákonem, má především za úkol napravovat jedince, to jest učinit je lepšími, připravit je pomocí více či méně dlouhých zkoušek na to, aby znovu zaujali své místo ve společnosti, aniž by je dále zneužívali... Nejjistějšími prostředky, jak učinit jedince lepšími, jsou práce a vzdělání.“ To nespočívá pouze v osvojení si čtení a počítání, ale rovněž v usmíření odsouzených „s myšlenkami pořádku, morálky, úcty k sobě samému a k druhým“. (Beugnot, prefekt ze Seine-Inférieure, výnos z frimairu roku X) Ve zprávách, které Chaptal vyžadoval na generální radě, je více než deset žádostí o vězení, kde by bylo umožněno zadrženým pracovat.

(při nichž šlo o to, co by mohlo být použito při zavedení systému věznic ve Francii), ta, která prováděl Decazes v roce 1819, Villerméova kniha publikovaná v roce 1820, zpráva o ústředních věznicích sestavená Martignacem v roce 1829, vyšetřování vedená ve Spojených státech amerických Beaumontem a de Tocquevillem v roce 1831, Demetzem a Blouetem v roce 1835, dotazníky adresované Montalivetem ředitelům ústředních věznic a generálním radám uprostřed debaty o izolování zadržených. Společnosti pro kontrolu fungování vězení navrhuující jejich zlepšení: v roce 1818 je to velmi oficiální *Společnost pro zlepšení vězení*, o něco později *Společnost vězení* a rozličné filantropické skupiny. Nespočet opatření – výnosů, nařízení či zákonů: od reformy, kterou předvíдалa první Restaurace v září 1814 a která nebyla nikdy realizována, až po zákon z roku 1844, připravený Tocquevillem, který načas uzavřel dlouhou debatu o prostředcích, jež by učinily vězení efektivnějším. Programy pro zajištění fungování stroje-vězení:⁷⁾ programy pro nakládání s vězňeny, modely materiálního uspořádání, z nichž některé, jako Danjouův, Blouetův či Harou-Romainův, zůstaly čirými projekty, jiné byly ztělesněny v instrukcích (jako oběžník z 9. srpna 1841 o zřízení vězení pro osoby ve vyšetřovací vazbě), a další se staly zcela skutečnými budovami, jako například vězení Petite Roquette, v němž bylo ve Francii poprvé uvěznění organizováno po celách.

Je k tomu třeba ještě připojit publikace, které vyšly více či méně přímo z vězení a byly redigovány buď filantropy, jako byl Appert, nebo o něco později „specialisty“ (tak jako *Annales de la Charité*),⁸⁾ či dokonce bývalými vězni; *Pauvre Jacques*

7) Nejdůležitější byly bezpochyby programy navržené Ch. Lucasem, Marquetem Wasselotem, Faucherem, Bonnevillem a o něco později Ferrusem. Stojí za to poznamenat, že většina z nich nebyli filantropové, kritizující zvnějšku vězeňské instituce, nýbrž že byli tím či oním způsobem spjatí se správou věznic. Byli to spíše odborní úředníci.

8) V Německu řídil Julius *Jahrbücher für Strafs- und Besserungs Anstalten*.

na konci Restaurace či *Gazette de Sainte-Pélagie* na počátku červencové monarchie.⁹⁾

Neměli bychom vidět vězení jako inertní instituci, kterou čas od času otrásala reformní hnutí. „Teorie vězení“ byla spíše jeho konstantním návodem k užívání než příležitostnou kritikou – jednou z jeho podmínek fungování. Vězení tvořilo vždy součást aktivního pole, které bylo bohaté na projekty, nová uspořádání, experimenty, teoretická pojednání, svědectví a šetření. Okolo vězení bylo vždy plno řečí a zápalu. Že bylo vězení temnou a opomíjenou oblastí? Nedokazuje samotný fakt, že se o něm nepřestávalo po téměř dvě století hovořit, pravý opak? S příchodem legálního trestání zatížilo onu starou právnícko-politickou otázku práva trestat všemi těmi problémy, vším tím rozruchem, který se točil okolo technik nápravy jednotlivce.

*

Baltard mluví o „dokonalých a přísných institucích“.¹⁰⁾ Vězení musí být vyčerpávajícím disciplinárním aparátem,

9) Ačkoli byly tyto deníky především orgány obrany vězňených dlužníků a několikrát se opakovaně distancovaly od delikventů v pravém slova smyslu, lze v nich najít i tvrzení, že „řádky deníku *Pauvre Jacques* nejsou zasvěceny jen výjimečné specialitě. Strašlivý zákon o osobní exekuci a jeho neblahé uplatňování nejsou jediným terčem útoků vězňů žurnalistů...“

Pauvre Jacques zavede pozornost svých čtenářů do míst uvěznění, zadržení, do káznic, do útulků, nebude zachovávat mlčení o místech, kde jsou viníci vystavováni mučení, ačkoli zákon je odsoudil pouze k práci...“ (*Pauvre Jacques*, roč. I., č. 7) Stejně tak *Gazette de Sainte-Pélagie* bojuje za trestní systém, jehož cílem je „zlepšení případu“, neboť jakýkoli jiný systém je „výrazem společnosti stále ještě barbarské“ (21. března 1833).

10) L. Baltard, *Architectonographie des prisons*, 1829.

a to v několika ohledech: musí brát v potaz všechny rysy jedince, jeho tělesný výcvik, jeho pracovní způsobilost, jeho každodenní vedení, jeho morální postoj, jeho nadání; vězení je, daleko víc než škola, dílna či armáda, jež vždy implikují jistou specializaci, „vše-disciplinární“. Vězení navíc nemá žádný vnějšek ani žádnou mezeru; nepřestává v činnosti, dokud není jeho úkol dokonale naplněn; jeho působení na jedince musí být nepřetržité: je to ustavičná disciplína. Vězení má konečně nad vězněnými téměř naprostou moc; má své vnitřní mechanismy represe a trestu: je to despotická disciplína. Dovádí do krajnosti všechny procedury, které nacházíme v ostatních disciplinárních zařízeních. Je třeba, aby bylo tím nejmocnějším soustrojím pro vnucení nové formy zkaženému jedinci: jeho způsob jednání je vnucení totální výchovy: „Ve vězení může vláda disponovat osobní svobodou a časem vězněného; odtud lze chápat moc výchovy, která, nejen v jednom dni, nýbrž v následnosti dní a dokonce roků může člověku určovat dobu bdění a spánku, aktivity a odpočinku, počet jídel a dobu jejich trvání, kvalitu a množství stravy, povahu a produkt jeho práce, čas modlitby, užívání řeči a takřka samotného myšlení, této výchovy, která na jednoduchých a krátkých cestách z jídelny do dílny, z dílny do cely určuje pohyby těla a i ve chvílích odpočinku řídí využití času, této výchovy, jež se zkrátka zmocňuje naprosto celého člověka, všech fyzických i morálních schopností, které v něm jsou, a času, v němž je on sám.“¹¹⁾ Tato celková „náprava“ předepisuje překódování existence dosti odlišné od čirého právního zbavení svobody a také dosti odlišné od jednoduchého mechanismu reprezentací, o jakém snili reformátoři v dobách Ideologie.

11) Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, 1838, část II, s. 123–124.

1. Prvním principem byla izolace. Izolace odsouzeného od vnějšího světa, od všeho toho, co motivovalo jeho čin, od všech okolností, které mu jej usnadnily. Izolace vězňů jednoho od druhého. Trest musí být nejen individuální, ale také individualizující, a to dvojím způsobem. Vězení musí být především pojato tak, aby samo o sobě vylučovalo neblahé následky, které s sebou nese soustředění tolika rozličných odsouzenců na jednom místě: potlačit spiknutí a vzpoury, jež by se mohly zformovat, zabránit tomu, aby se tvořila nová spolčení či aby se zrodily možnosti vydírání (až se uvěznění znovu ocitnou na svobodě), klást překážky nemorálnosti takovému počtu „mysteriózních spojení“. Aby zkrátka vězení nevytvářelo ze zločinců, které soustřeďuje, homogenní a solidární populaci: „V tuto chvíli existuje mezi námi organizovaná společnost zločinců... Tvoří malý národ uprostřed velkého. Téměř všichni tito lidé se seznámili ve vězení, případně se tam znovu potkávají. Dnes je třeba členy této společnosti rozptýlit.“¹²⁾ Mimoto musí být samota pozitivním nástrojem nápravy. Působí skrze zamýšlení nad sebou, které vyvolává, a skrze výčitky svědomí, jež se nevyhnutelně objeví: „Uvržen v samotu zamýšlí se odsouzený nad sebou. Ponechán o samotě se svým zločinem, učí se jej nenávidět, a není-li jeho duše ještě otupena zlem, pak právě v izolaci jej přepadnou výčitky svědomí.“¹³⁾ Samota působí rovněž díky tomu, že zajišťuje jistý druh autoregulace trestu a umožňuje jakousi spontánní individualizaci trestání: čím víc je odsouzený schopen zamyslet se nad sebou, tím větší

12) A. de Tocqueville, *Rapport à la Chambre des Députés*, citováno v E. de Beaumont a A. de Tocqueville, *Le Système pénitentiaire aux États-Unis*, 3. vyd. 1845, s. 392–393.

13) E. de Beaumont a A. de Tocqueville, *Le Système pénitentiaire aux États-Unis*, 3. vyd. 1845, s. 109.

bylo provinění, jehož se dopustil při spáchání zločinu; ale to živější budou také jeho výčitky a o to bolestnější bude jeho samota; když se naproti tomu bude dostatečně kát a napravovat bez sebemenší přetvářky, samota ho již tížit nebude. Tak podle této obdivuhodné disciplíny nese každá inteligence a každá morálka v sobě samé princip a míru represe, jejichž jistotu a neproměnnou spravedlnost nedokáže narušit lidská chyba či omylnost... Není to vskutku jakési zpečetění spravedlnosti boží a spravedlnosti vycházející z prozřetelosti?"¹⁴⁾ Konečně, a možná především, izolace odsouzených aručuje, že na nich může být praktikována v maximální míře moc, která nebude vyvažována žádným jiným vlivem; samota je první podmínkou naprostého podřízení: „Jen si představme,“ řekl Charles Lucas, odvolávaje se na roli ředitele, učitele, katechety a „dobrotivých osob“ ve vztahu k izolovanému vězni, „jen si představme moc lidského slova vstupujícího do prostředí hroznivé disciplíny ticha, aby promluvil o srdci, k duši, k člověku.“¹⁵⁾ Izolace zajišťuje důvěrné setkání vězně a moci, která je vůči němu uplatňována.

To je bod, kolem kterého se rozpoutala diskuse o dvou stémech amerického vězeňství, o systému auburnském systému filadelfském. Ve skutečnosti se tato diskuse, jež se vzrostla do takové šíře,¹⁶⁾ týkala pouze způsobu zajišťování olace, který by byl přijatelný pro všechny.

Auburnský model předepisoval individuální celu během noci, práci a stravování společné, ale pod podmínkou naprostého ticha, vězni směli mluvit pouze s dozorcí, s jejich svolením a potichu. To byl zřejmý odkaz ke klášternímu modelu a také odkaz k disciplíně dlny. Vězení musí být mikrokosmem dokonalé společnosti, kde jsou jedinci izolováni ve své morální existenci, kde se však uskutečňuje jejich znovuspojení v přísně hierarchickém rámci, bez vedlejších vztahů, a kde je možná komunikace jen ve vertikálním směru. Výhoda auburnského systému podle jeho obránců spočívala v tom, že byl reprodukcí samotné společnosti. Donucení je zde zajišťováno materiálními prostředky, ale především pravidlem, které bylo třeba se naučit respektovat a které je zaručováno dohledem a tresty. Spíše než držet odsouzené „pod zámekem jak divoká zvířata v jejich kleci“, je třeba sloučit je s ostatními, „nechat je podílet se společně na užitečných činnostech, přimět je společně k dobrým návykům, předcházet morální nákazě aktivním dohledem, udržovat jejich soustředění pravidlem ticha“; toto pravidlo navykne vězně „považovat zákon za svaté přikázání, jehož porušení má za následek spravedlivé a zákonité zlo“.¹⁷⁾ Tato souhra izolace, sloučení bez možnosti komunikovat a zákona zajišťovaného nepřetržitou kontrolou tedy musí requalifikovat zločince jako společenské individuum: cvičí jej k „užitečné a odevzdávané činnosti“;¹⁸⁾ obnovuje v něm „návyky společenskosti“.¹⁹⁾

1) S. Aylies, *Du système pénitentiaire*, 1837, s. 132–133.

2) Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, 1836, díl I, s. 167.

3) Diskuse, která začala ve Francii okolo roku 1830, nebyla ukončena ještě v roce 1850; Charles Lucas, obránce auburnského modelu, inspiroval nařízení z roku 1839 o režimu v Ústředních věznicích (společná práce a naprosté ticho). Vlna vzpoury, která následovala, a snad rovněž všeobecná agitace v zemi v letech 1842–1843 vedly v roce 1844 k upřednostnění pensylvánského režimu naprosté izolace, který vychvalovali Demetz, Blouet, Tocqueville. Avšak Druhý kongres o vězeňství v roce 1847 rozhodl proti této metodě.

17) K. Mittermaier, v *Revue française et étrangère de législation*, 1836.

18) A. E. de Gasparin, *Rapport au ministre de l'Intérieur sur la réforme des prisons*.

19) E. de Beaumont a A. de Tocqueville, *Du système pénal aux États-Unis*, 3. vydání, 1845, s. 112.

Při naprosté izolaci – jako ve Filadelfii – není rekvalifikace zločince vyžadována od působení obecného zákona, nýbrž od vztahu jedince ke svému vlastnímu svědomí a k tomu, co může osvětit jeho nitro.²⁰⁾ „Osamocen ve své cele je vězeň vylán sobě samému; v tichu svých vášní i světa, který ho obklopuje, sestupuje do svého svědomí, zpytuje jej a pocítuje, že se v něm probouzí mravní cit, který v srdci člověka nikdy zcela nezanikne.“²¹⁾ Není to tedy vnější ohled na zákon ani pouhý strach z trestu, co bude na vězně působit, nýbrž sama práce svého svědomí. Spíše hluboká odevzdanost než povrchní výtvik; změna morálky, nikoli postoje. V pensylvánském vězení jsou jedinými prostředky nápravy svědomí a nemá architektura, na kterou naráží. Na Cherry Hill „jsou zdi trestem za ločin; cela staví vězně tváří v tvář sobě samému; je nucen nalouchat svému svědomí“. Z toho vyplývá, že práce je zde píše útěchou než povinností, že dozorcí nemusejí vyvíjet nějaký nátlak, neboť ten je zajištěn materialitou věcí, a že nálepkem toho je akceptována jejich autorita: „Při každé návštěvě splyne z těch počestných rtů několik laskavých slovesnesou se do srdce vězně s uznáním, nadějí a útěchou; vězeň miluje svého dozorce; a miluje ho proto, že je mírný a soucitný. Zdi jsou strašné a člověk je dobrý.“²²⁾ V této uzavřené cele, provizorním hrobě, nabývají mýty o znovuzrození snadno konkrétní podoby. Po noci a tichu se obnovuje život. Auburn, to byla společnost sama, dovedená ke svým základním principům. Cherry Hill, to byl život vyhlazený znovu započatý. Katolicismus hbitě včlenil tuto kvakerskou

1) „Každý člověk,“ řekl Fox, „je osvícen světlem božím a já to světlo vidím zářit skrze každého člověka.“ Právě v duchu kvakerů a Walnut Street byla organizována pensylvánská vězení v Pittsburgu, a později v Cherry Hill po roce 1820.

2) *Journal des économistes*, II, 1842.

3) Abel Blouet, *Projet de prisons cellulaires*, 1843.

techniku do svých diskurzů. „Nevidím ve vaší cele nic než děsivý hrob, v němž namísto červů jen výčitky svědomí a beznaděj postupují, aby vás rozežraly a učinily vaši existenci předstupněm pekla. Avšak... co je pro bezbožného vězně pouhým hrobem, odpornou kostnicí, stane se pro upřímně věřícího křesťana samotnou kolébkou blažené nesmrtnosti.“²³⁾

Z opozice těchto dvou systémů vyrůstala celá řada různých konfliktů: náboženských (musí být konverze principiálním bodem nápravy?), medicínských (vede naprostá izolace k šílenství?), ekonomických (kde jsou nejnižší náklady?), architektonických a administrativních (která forma zaručuje nejlepší dohled?). Proto, nepochybně, tak rozsáhlá polemika. Ale v srdci těchto diskusí a tím, co je vlastně umožňovalo, byl původní cíl vězeňské činnosti: donucovací individualizace prostřednictvím přerušování jakéhokoli vztahu, který není kontrolován mocí nebo nařízen podle hierarchie.

2. „Práce, střídající se s přestávkami k jídlu, doprovází vězně až k večerní modlitbě; nový spánek mu tedy poskytuje přívětivý odpočinek, který nebude rušen nespoutanou fantazií. Tak uplyne šest dní v týdnu. Po nich následuje den zasvěcený výhradně modlitbě, vyučování a blahodárným meditacím. Tak následují jeden po druhém týdny, měsíce, roky; tak se vězeň, jenž byl při nástupu do zařízení člověkem nestálým či s přesvědčením zaměřeným pouze na svou nezpůsobilost, toužící zničit svou existenci pomocí svých rozmanitých neřestí stává postupně sílou zvyku nej-

23) Abbé Petigny, *Allocution adressée aux prisonniers, à l'occasion de l'inauguration des bâtiments cellulaires de la prison de Versailles*. Viz o několik let později v *Hraběti Monte Cristo* zcela zřetelně kristologickou verzi znovuzrození následujícího po uvěznění; zde však nejde o to učit se ve vězení poslušnosti zákonu, nýbrž nabýt skrze tajné vědění moc k dosažení spravedlnosti navzdory nespravedlnosti úředníků.

rvě sobě zcela cizím, avšak brzy při této proměně získává svou povahu, jež mu bude natolik blízká díky práci a radostem z ní odvozeným, že pokud byla jeho duše alespoň ochotna přivedena moudrým poučením k lítosti, může být větší důvěrou vystaven pokušením, která ho pomalu připraví na návrat na svobodu.²⁴⁾ Práce je spolu s izolací definována jako činitel vězeňské proměny. To nacházíme již v zákoníku z roku 1808: „Ačkoli trest uložený zákonem má cíl napravení zločinu, usiluje rovněž o polepšení viníka, tento dvojitý cíl se podaří splnit, jestliže je zločinec vytržen ze své zhoubné zahálčivosti, která uvrhnuvši jej do vězení, zabraňuje mu, aby ho dovedla až k poslednímu stupni zkaženosti.“²⁵⁾ Práce není ani přídatným ani korektivem režimu uvěznění: ať se jedná o nucené práce, odloučení či uvěznění, je práce považována samotným zákonodárcem za naprosto nutný doprovodný jev. Nejde ovšem vůbec o nutnost, o níž hovořili reformátoři v 18. století, když chtěli učinit vězení jednak příkladem pro veřejnost, jednak účinnou nápravou v zájmu společnosti. Ve vězeňském režimu je spojení mezi prací a trestáním zcela jiného druhu.

N. H. Julius, *Leçons sur les prisons*, fr. překlad, 1831, díl I, s. 417–418.
G. A. Real, *Motifs du Code d'instruction criminelle*, 1808. Již předtím několik nařízení ministra vnitra zdůrazňovalo potřebu zajistit práci pro uvězněné: nařízení z 5. fructidoru Roku VI, 3. messidoru Roku VIII, 8. pluviose a 28. ventose Roku IX, 7. brumaire Roku X. Ihned po vydání Zákoníků v letech 1808 a 1810 nacházíme ještě další nařízení: z 20. října 1811, 8. prosince 1812; a znovu rozsáhlé nařízení z roku 1816: „Největší důraz je třeba klást na to, aby byli vězňové co nejvíce zaměstnáni. Je nutné vzbudit v nich touhu pracovat tím, že budou odlišeni ti, kdo pracují, od těch vězňů, kteří budou chtít dále zahálet. Ti první budou lépe žít a budou mít lépe ušláno než ti druhí.“ Věznice Melun a Clairvaux byly velmi brzy organizovány jako velké dílny.

Několik polemik, jež se objevily za restaurace či za červecové monarchie, vyjasnilo funkci, která byla přisuzována trestní práci. Nejprve to byla diskuse o platu. Práce vězňů byla ve Francii odměňována. To s sebou přinášelo problém: jestliže je za práci ve vězení vyplácena odměna, pak tato práce není skutečnou součástí trestu; vězeň ji tedy může odmítnout. Výše odměny se navíc odvíjela od zručnosti dělníka, nikoli od polepšení viníka: „Nejtěžší případy jsou téměř všude nejzručnějšími pracovníky; jsou nejlépe odměňováni, v důsledku toho jsou nejvíce neukáznění a nejméně schopní lítosti.“²⁶⁾ Diskuse, která nikdy zcela neutichla, byla obnovena, a to se značným zápalem, v letech 1840–1845: bylo to období ekonomické krize, období bouří mezi dělnictvem, a také období, kdy již začínala krystalizovat protikladnost dělníka a delikventa.²⁷⁾ Organizovaly se stávky protestující proti dílnám ve vězení: když se rukavičkáři z Chaumontu podařilo zorganizovat dílnu v Clairvaux, jeho dělníci protestovali prohlašující, že je tím zneuctěna jejich práce, obsadili manufakturu a donutili majitele od jeho projektu ustoupit.²⁸⁾ Byla tu rovněž rozsáhlá tisková kampaň v dělnických denících: o tom, že vláda upřednostňuje trestní práci proto, aby dosáhla snížení „svobodných“ platů; o tom, že nevýhody těchto vězeňských dílen jsou ještě silněji pocítovány ženami, jež tato konkurence zbavuje práce, nutí je tím k prostituci, následkem níž se ocitnou ve vězení, kde se tyto ženy, které již nemohly dále pracovat na svobodě, stávají další konkurencí pro ty, které jsou stále ještě zaměstnány;²⁹⁾ o tom, že vězňům je poskytována práce nejlépe zajištěná – „zlodějí

---

26) J. J. Marquet-Wasselot, *La Ville du refuge*, 1832, díl III, s. 171.

27) Viz níže, s. 395.

28) Viz J. P. Aguet, *Les Grèves sous la monarchie de Juillet*, 1954, s. 30–31.

29) *L'Atelier*, prosinec 1842, roč. 3, č. 4.

provádějí v teple a pod střechou kloboučnické a nábytkářské práce“ – ,zatímco nezaměstnaný kloboučník musí docházet „na lidská jatka vyrábět olovnatou bělobu za dva franky denně“;³⁰⁾ o tom, že filantropie se nejvíce stará o podmínky práce vězněných, ale opomíjí podmínky dělníků pracujících na svobodě. „Jsme si jisti, že kdyby vězňové pracovali například se rtuť, věda by byla zajisté mnohem pohotovější, než je, ve vynalézání prostředků pro ochranu pracujících před nebezpečím jejich výparů: „Ti ubozí vězňové!“ říkali by ti, kteří sotva kdy promluví o dělnících v zlatnictví. Je třeba nejprve krást nebo zabíjet, aby na sebe člověk upoutal pozornost či vzbudil soucit.“ Především však o tom, že směřuje-li vězení k tomu stát se dílnou, budou tam brzy odesláni žebráci a nezaměstnaní, a budou tak obnoveny ve Francii staré všeobecné špitály nebo v Anglii workhouses.³¹⁾ Navíc zde byly, především po schválení zákona z roku 1844, petice a dopisy – jedna petice, jež byla odmítnuta Chambre de Paris, „shledávala nelidským, že se navrhuje, aby násilníci, vrazi a zloději byli používáni pro práce, jež jsou dnes údělem několika tisíců dělníků“; „La Chambre dala před námi přednost Barabášovi“;³²⁾ typografičtí dělníci odeslali dopis ministrově, když se dozvěděli, že jedna tiskárna byla umístěna do věznice v Melunu: „Musíte rozhodnout mezi zatracenci, spravedlivě postiženými zákonem, a mezi občany, kteří obětují své dny v počestnosti a odříkání pro zajištění existence svých rodin jakož i bohatství své vlasti.“³³⁾

Odpovědi, kterými se proti celé této kampani ohrazovaly vláda a úřady, byly zcela neměnné. Trestní práce nemůže být

0) *L'Atelier*, listopad 1845, roč. 6, č. 2.

1) *Tamtéž*.

2) *L'Atelier*, červen 1844, roč. 4, č. 9 a duben 1845, roč. 5, č. 7; viz z této doby rovněž *La Démocratie pacifique*.

3) *L'Atelier*, březen 1845, roč. 5, č. 6.

kritizována za to, že podporuje nezaměstnanost: pro svůj omezený rozsah a malou produktivitu nemůže mít obecnější vliv na ekonomiku. Není jako aktivita výroby užitečná sama sebou, nýbrž svými důsledky, které vnáší do lidského mechanismu. Je principem řádu a pravidelnosti; skrze požadavky, které jsou jí vlastní, šíří nezachytitelným způsobem formy přísné moci; podřizuje těla pravidelným pohybům, vylučuje rozčilení a neklid, zavádí hierarchii a dozor, které – jelikož tvoří součást její logiky – jsou mnohem lépe přijímány a které jsou mnohem hlouběji vtlačeny do chování odsouzených. Spolu s prací „vstupuje do vězení pravidelnost, která tu vládne bez námahy a bez užití jakéhokoli represivního či násilného prostředku. Tím, že je odsouzený zaměstnán, jsou mu vštěpovány návyky řádu a poslušnosti; z lenocha, kterým byl, se stává pilný a pracovitý člověk... postupem času nachází v pravidelné činnosti ve vězení, v manuálních pracích, ke kterým byl donucován..., jistý lék proti výstřelkům své fantazie.“³⁴⁾ Trestní práce musí být považována za mašinerii, která sama o sobě transformuje násilnického, neklidného, ukvapeného vězně ve svou součást, která hraje svou roli s dokonalou pravidelností. Vězení není dílna; je, musí být samo o sobě strojem, jehož jsou vězňové-dělníci zároveň soukolími i výrobky; tento stroj je „zaměstnává“, a to „nepřetržitě, maje za jediný cíl vyplnit každý jejich okamžik. Když se tělo pohybuje, když se duch zaměstnává jedním určitým předmětem, dotěrné myšlenky se vzdálí a v duši se obrodí klid.“³⁵⁾ Má-li koneckonců práce ve vězení ekonomický efekt, pak ten, že produkuje mechanická individua podle obecných norem průmyslové společnosti: „Práce je ochránkyní moderních lidí; nahrazuje morálku, vyplňuje prázdnotu vzniklou nepří-

34) A. Bérenger, *Rapport à l'Académie des sciences morales*, červen 1836.

35) E. Danjou, *Des prisons*, 1821, s. 180.

tomností víry a platí za princip všeho dobra. Práce se musí stát náboženstvím věznic. Pro společnost-stroj je třeba, aby prostředky nápravy byly čistě mechanické.³⁶⁾ Výroba individuálních strojů je ovšem také výrobou proletářů; v důsledku toho, že máme jen „dvě ruce dobré pro všechno“, dá se žít jen „z výsledku naší práce, vykonáváním nějakého povolání, nebo z výsledku práce jiných, prováděním krádeží“; nuže, pokud by vězení nenutilo zločince k práci, zavádělo by z fiskálního hlediska znovu do samotné své instituce situaci, kdy si jedni vybírají dávky z práce druhých. „Otázka zahálčivosti je zde stejná jako v samotné společnosti; pokud nejsou vězni schopni existovat ze své práce, jsou živi z práce druhých.“³⁷⁾ Práce, kterou odsouzený přispívá k naplnění svých vlastních potřeb, přetváří zloděje na poslušného dělníka. A právě zde vstupuje do hry otázka užitečnosti odměny za trestní práci; ukládá vězněnému „morální“ formu platu jakožto podmínky jeho existence. Mzda vštěpuje „lásku a návyk“ k práci;³⁸⁾ ukazuje těmto zlosynům, kteří ignorují rozdíl mezi mým a tvým, mysl vlastnictví – smysl „toho, co je dobýváno v potu tváře“;³⁹⁾ naučí také ty, kteří žili marnotratně, co je to prozíravost, etrnost, co to znamená myslet na budoucnost;⁴⁰⁾ konečně tím, e předkládá měřítko vykonané práce, umožňuje kvantitativně vyjádřit píli vězně a pokrok v jeho polepšení.⁴¹⁾ Mzda za

5) L. Faucher, *De la réforme des prisons*, 1838, s. 64. V Anglii zajišťovaly „šlapací mlýn“ (tread-mill) a pumpa disciplinární mechanizaci bez jakéhokoli cílového produktu.

7) Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, 1838, díl II, s. 313–314.

3) *Tamtéž*, s. 243.

4) E. Danjou, *Des prisons*, 1821, s. 210–211; viz také *L'Atelier*, listopad 1845, roč. 6, č. 2.

6) Ch. Lucas, *tamtéž*. Třetina denního platu byla každému vězněnému dávána stranou pro dobu, kdy bude propuštěn.

8) E. Ducpétiaux, *Du système de l'emprisonnement cellulaire*, 1857, s. 30–31.

trestní práci neodměňuje produkci; slouží jako pobídka k proměně jedince a měřítko jejího uskutečňování: je to právní fikce, neboť nereprezentuje „svobodné“ poskytování pracovní síly, ale úskok, u něhož se předpokládá, že bude účinný při technikách nápravy.

Co je tedy užitek trestní práce? V žádném případě to není zisk; dokonce ani formování užitečných dovedností; jde o ustavení vztahu moci, prázdné ekonomické formy, schématu podřízení jedince a jeho přizpůsobení aparátu výroby.

Dokonalým obrazem práce ve vězení byla ženská dílna v Clairvaux; tichá přesnost lidského soustrojí se zde spojovala s předepsanou přísností kláštera: „V kresle, nad kterým visel kříž, sedí jedna ze sester; před ní vykonávají vězeňkyně, sedící ve dvou řadách, úkol, jenž jim byl uložen, a poněvadž jako práce převládá téměř výhradně šití, vládne zde neustále nejpršnější ticho... Zdá se, že v těchto sálech vše dýše pokáním a usmířením. Vracíme se tu jakoby přirozeně do dob ctihodných zvyklostí tohoto starého místa; připomínají se nám ty dobrovolné kajčnice, které se zde uzavíraly proto, aby daly sbohem okolnímu světu.“⁴²⁾

3. Vězení ovšem přesahuje prosté zbavení svobody ještě důležitějším způsobem. Směřuje k tomu stát se nástrojem modulare trestu: aparátem, který by skrze vykonávání rozsudku, jímž je pověřen, měl právo převzít, přinejmenším zčásti, jeho princip. Toto „právo“ nebylo samozřejmě instituci vězení přiznáno v 19. a ani ve 20. století jinak než v zlomkovité podobě (v komplikované formě podmíněčného pro-

42) Srovnajte to s následujícím textem Faucherovým: „Vstupte do přádelny; poslechněte si, jak spolu rozmlouvají dělníci, a hvízdání strojů. Existuje ve světě truchlivější kontrast než srovnání pravidelnosti a předpověditelnosti těchto mechanických pohybů s nepořádkem myšlenek a mravů způsobeným kontaktem takového množství mužů, žen a dětí?“ *De la réforme des prisons*, 1838, s. 20.

puštění, částečného osvobození či organizování center reformy). Je však třeba poznamenat, že bylo velmi záhy požadováno těmi, kdo byli odpovědní za správu věznic, jako sama podmínka dobrého fungování vězení a jeho účinnosti v onom úkolu napravování, jež mu sama justice svěřila.

Tak tomu je i v případě trvání trestu: dovoluje přesně kvantifikovat tresty, stupňovat je podle okolností a dodávat legálnímu trestání více či méně explicitní formu mzdy; riskuje ale, že zůstane bez nápravné hodnoty, pokud setrvá jednou provždy na rovině rozsudku. Délka trestu nesmí být měřítkem pro „směnnou hodnotu“ přestupku; musí se přizpůsobovat „užitečné“ přeměně vězněného po dobu, na niž je odsouzen. Nikoli čas jako měřítko, nýbrž čas finalizovaný. Spíše ve formě operace než ve formě mzdy. „Tak jako moudrý lékař zastaví léčení nebo v něm pokračuje podle toho, jestli nemocný již dospěl do stavu uzdravení, tak by v první z těchto dvou hypotéz mělo odpykání trestu skončit ve chvíli úplného napravení odsouzence; neboť v takovém případě se všechno další věznění stává neužitečným, a proto i nehumánním úči napravovanému, jenž by jen marně zatěžoval stát.“⁴³⁾ Pravedlivá délka trvání trestu se tedy musí měnit nejen podle spáchaného činu a jeho okolností, ale i podle trestu samotného, podle toho, jak se bude konkrétně odvíjet. To se ukazuje e vyjádření, že musí-li být trest individualizovaný, pak nikoliv vzhledem k individu-u-zločinci, právnímu subjektu zloči-

1) A. Bonneville, *Des libérations préparatoires*, 1846, s. 6. Bonneville navrhoval zavést měřítko „předběžného propuštění na svobodu“, ale také „osobních doplňkových postihů“ nebo navýšení trestu, jestliže se ukáže, že „trestní předpis, stanovený aproximativně podle předpokládaného stupně delikventovy zatvrzelosti, nedostačuje k tomu, aby dosáhl očekávaného účinku“. Tento doplněk neměl přesahovat osminu trestu; předběžné propuštění na svobodu mohlo být uplatněno po uplynutí tří čtvrtin trestu. (*Traité des diverses institutions complémentaires*, s. 251n.)

nu, původci zodpovědnému za přestupek, ale vzhledem k trestanému individu-u, předmětu řízené transformace, individu-u uvězněnému, vsazenému do vězeňského aparátu, modifikovanému jím nebo reagujícím na něj. „Jde pouze o reformování zločince. Jakmile je tato reforma provedena, kriminálník se musí navrátit do společnosti.“⁴⁴⁾

Kvalita a obsah uvěznění již nesmí být určovány samotnou povahou přestupku. Právní závažnost zločinu nemá v žádném případě hodnotu znaku, který by jednoznačně určoval, je-li odsouzený povahy napravitelné či nikoli. Zejména distinkce zločin – delikt, kterou zákoník vystihoval v rozlišení mezi vězením a káznicí, případně nucenými pracemi, není funkční v případě polepšování. To byl téměř obecně rozšířený názor, vyjádřený řediteli věznic v anketě pořádané ministerstvem v roce 1836: „Drobní delikventi obecně jsou nejzkaženější... Mezi zločinci se lze setkat s mnoha muži, kteří podlehli nátlaku svých vášní a potřebám početné rodiny. Chování zločinců je mnohem lepší než chování drobných delikventů; ti první jsou poddajnější, pracovitější než ti druhí, což jsou obecně darebáci, podvodníci a lenoši.“⁴⁵⁾ Odtud tedy myšlenka, že přísnost trestu nemusí být v přímém poměru k trestní závažnosti spáchaného zločinu, ani definitivně stanovená pro všechny stejně.

Jako nápravná operace má uvěznění své nároky a své vlastní obtíže. Jsou jimi jeho účinky, které musí určovat jeho etapy, jeho dočasná zostření, jeho následná ulehčení; to, co Charles Lucas nazval „mobilní klasifikace mravů“. Progre-

44) Ch. Lucas, citováno v *Gazette des tribunaux*, 6. dubna 1837.

45) V *Gazette des tribunaux*. Viz také J. J. Marquet-Wasselot, *La Ville du refuge*, 1832, s. 74–76. Ch. Lucas poznamenává, že „drobní delikventi pocházejí převážně z městského prostředí“ a že „většina trestanců odsouzených za těžké zločiny je z venkovské populace“. *De la réform des prisons*, 1836, díl I, s. 46–50.

sivní systém, užívaný v Ženevě od roku 1825,⁴⁶⁾ byl často vyžadován i ve Francii. Například ve formě tří areálů: zkušební areál pro většinu vězňů, areál trestání a areál odměn pro ty, kteří jsou na cestě k nápravě.⁴⁷⁾ Nebo ve formě čtyř fází: perioda zastrašování (zbavení práce a všech vnitřních i vnějších vztahů); perioda práce (izolace, ale s prací, která bude působit nucené nečinnosti působit jako dobrodíní); režim umravňování (více či méně časté „pohovory“ s řediteli nebo oficiálními návštěvami); a perioda společné práce.⁴⁸⁾ Ačkoli princip restu byl spíše rozhodnutím justice, jeho spravování, jeho kvalita a jeho přísnost musí vyzdvihovat autonomní mechanismus, který řídí účinky trestání v samotném vnitřku aparátu, než je produkuje. Je to celý režim trestů a odměn, který není pouze cestou, jak si vynutit respektování pravidel vězení, ale také jak dosáhnout toho, aby vězení působilo efektivně na vězně. Došlo k tomu, že to uznala i sama právní autorita: Neměli bychom být překvapeni, tvrdil kasační soud, když rojednával návrh zákona o vězeních, myšlenkou udělování odměn, které může představovat z velké části úložné zisky nebo zlepšení stravování, nebo dokonce zkrácení doby trestu. Může-li něco probudit v duších odsouzených pojmy dobra a zla, přivést je k morálnímu uvědomění a povznést je nad ochu výše v jejich vlastních očích, pak je to možnost dosáhnout určitě odměny.⁴⁹⁾

Je nutné připustit, že vzhledem ke všem těm procedurám, které opravují trest podle toho, jak probíhá, nemohou mít právní instance bezprostřední autoritu. Je to ve skutečnosti

záležitost měřitek, jež podle definice mohou intervenovat jen po vynesení rozsudku a mohou být vznesena jen na něco jiného než souzený čin. V důsledku toho musí být personál, který spravuje vězení, ve věcech individualizace a různého aplikování trestu nutně zcela autonomní: dozorcí, ředitel celého zařízení, katecheta či vychovatel jsou schopni vykonávat tuto korektivní funkci lépe než držitelé trestní moci. Je to jejich souzení (chápané jako pozorování, diagnóza, charakterizace, upřesňování, rozlišující klasifikace) a nikoliv verdikt ve formě připsání viny, co musí sloužit jako podklad této vnitřní modulaci trestu – jeho zmírnění, nebo dokonce jeho přerušování. Když Bonneville v roce 1846 předložil svůj projekt podmíněného propuštění, definoval ho jako „právo, jež by měla administrativní s předcházejícím souhlasem soudní autority, po uplynutí doby dostatečné k pokání a za určitých podmínek propustit provizorně na svobodu zcela polepšeného vězně s tím, že by byl při vznesení i té nejmenší stížnosti ihned navrácen do vězení“.⁵⁰⁾ Zdá se, že všechna ta „svévole“, která ve starém trestním režimu dovolovala soudcům modulovat trest a panovníkům učinit tomu přítrž, všechna tato svévole, kterou moderní zákoníky odebraly soudní moci, se postupně znovu ustavuje na straně moci, která spravuje a kontroluje trestání. Je to svrchovanost dozorcova vědění: „Opravdový úředník je povolán svrchovaně vládnout ve vězení... a musí, aby neselhal ve svém poslání, spojit neobyčejný důvtip s hlubokou znalostí lidí.“⁵¹⁾

A tak se zde dostáváme k principu, jasně formulovanému Charlesem Lucasem, který by si jen málo právníků dnes troufalo bez výhrad přijmout, ačkoli vyznačuje linii zásadní-

46) R. Fresnel, *Considérations sur les maisons de refuge*, 1829, s. 29–31.

47) Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, 1838, díl II, s. 440.

48) L. Duras, článek otištěný v *Le Progressif* a citovaný v *La Phalange*, 1. prosince 1838.

49) Ch. Lucas, *lumières*, s. 441–442.

50) A. Bonneville, *Des libérations préparatoires*, 1846, s. 5.

51) A. Bérenger, *Rapport à l'Académie des sciences morales et politiques*, červen 1836.

o počátku fungování moderního způsobu trestání; nazvěme jej Deklarace nezávislosti vězeňství. Požaduje se v něm právo být mocí, která nemá jen administrativní autonomii, ale existuje jako součást trestající suverenity. Toto potvrzení práv vězení stanovuje jako princip, že trestní rozsudek je arbitrární jednotka, že je třeba ji rozložit, že sestavovatelé trestních zákonů již měli důvod rozlišovat rovinu legislativní (na které se klasifikují činy a připisují se jim tresty) a rovinu soudní (na které se vynášejí rozsudky); že úkolem dneška je analyzovat a opakovat tu druhou rovinu, že je třeba rozlišovat to, co je v právním slova smyslu věcí soudní (posuzovat méně činy a spíš pachatele, poměřovat „záměry, které dodávají lidským činům tolik odlišných morálních stránek“, a tak opravit, je-li to možné, hodnocení zákonodárců), a poskytovat autonomii trestnímu souzení, jež je patrně nejdůležitější; ve vztahu k němu je hodnocení tribunálu pouze „způsobem prejudikování“, neboť morálka pachatele nemůže být posouzena „jinak než zkouškou. Soudce tedy naopak nutně potřebuje kontrolu opravení svých hodnocení; a tuto kontrolu poskytuje právě trestní vězení.“⁵²⁾

Můžeme tu tedy mluvit o přesahu či o řadě přesahování vězeňství ve vztahu k legálnímu uvěznění – „vězeňského“ ve vztahu k „právnímu“. Vždyť tento přesah lze pozorovat velice brzy, již od zrodu vězení, jednak ve formě skutečných faktů, jednak ve formě projektů. Nedostavil se následně, jako druhotný efekt. Veliká vězeňská mašinerie je přímo spjata s fungováním vězení. Za znak této autonomie lze považovat nadbytečné násilnosti dozorců nebo despotismus správy věznic, která má všechna privilegia uzavřeného prostředí. Je kořeny však leží jinde: právě ve skutečnosti, že na vězení se požaduje, aby bylo „užitečné“, ve faktu, že zbavení svobody

– toto právní vymáhání ideálního statku – muselo od počátku vykonávat pozitivní technickou roli, provádět transformace jedince. A při této činnosti se vězeňský aparát uchýlil ke třem velkým schémátům: k politicko-morálnímu schématu individuální izolace a hierarchizace; k ekonomickému modelu síly užitě při povinné práci; k technicko-medicinskému modelu léčby a normalizace. Cela, dílna, nemocnice. Okraj, do něž vězení překračuje prostě zadržení, je ve skutečnosti vyplněn technikami disciplinárního typu. A tento doplněk disciplinárního vzhledem k právnímu je zhruba to, co se nazývá „vězeňské“.

*

Tento doplněk nebyl přijat bez potíží. Jako první tu byla otázka principu: trest nesmí být ničím více než zbavením svobody; Decazes to říká stejně jako naši dnešní vládní činitelé, avšak mnohem živějším jazykem: „Zákon musí následovat odsouzeného i do vězení, do kterého jej poslal.“⁵³⁾ Ovšem velmi rychle – a to je vskutku charakteristické – se debata proměnila v bitvu o přivlastnění si kontroly nad celým vězeňským „doplňkem“; soudci se dožadovali práva dohlížet nad vězeňskými mechanismy: „Umraňování vězňů vyžaduje bezpočet spolupracovníků; je možné jej uskutečnit pouze prostřednictvím inspekčních návštěv dohlížecích komisí či patronačních společností. Je tedy třeba pomocníků, a ty může poskytnout jedině prokuratura.“⁵⁴⁾ Od této doby se vězeňský řád stal dostatečně solidním na to, aby bylo možné snažit se jej rozložit; šlo však o to dostat

53) E. Decazes, „Rapport au Roi sur les prisons“, *Le Moniteur*, 11. dubna 1819.

54) Vivien, v G. Ferrus, *Des prisonniers*, 1850, s. VIII. Nařízení z roku 1847 vytvořilo komise pro dozor.

) Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, 1838, díl II, s. 418–422.

ej pod kontrolu. Tak se objevila postava soudce stíženého
ouhou ovládnout vězení. O století později se z ní zrodil sil-
ně znetvořený bastard: soudce dohlížející nad výkonem
restu.

Jestliže se však vězeňství, ve svém „přebytku“ ve srov-
ání s pouhým uzavřením, mohlo ve skutečnosti nejen pro-
adit, ale i polapit celou trestní justici a zavřít samotné soud-
ce, bylo tomu tak proto, že mohlo uvést trestní justici do
ztahů k vědění, které se pro ni nyní staly jejím nekonečným
abyrintem.

Vězení, místo výkonu trestu, je současně i místem pozoro-
ání trestaných jedinců. V dvojím smyslu. Ve smyslu dohlíže-
ní, to jistě. Ovšem i ve smyslu shromažďování poznatků
každém vězni, o jeho chování, o jeho nehlubších schopnos-
ech, o jeho postupném zlepšování; vězení musí být považo-
ána za místa formování klinického vědění o odsouzených;
vězeňský systém nemůže být apriorní koncepcí; je induk-
ován ze společenského stavu. Existují zde morální choroby, ja-
ož i poruchy zdraví, u nichž léčení závisí na sídle a směru
emocí.⁵⁵⁾ To implikuje dva zásadní mechanismy. Musí být
ložné, aby byl vězeň držen pod neustálým dohledem; kaž-
dý záznam, který o něm lze učinit, musí být zaregistrován
započten. Téma Panoptikonu – současné dohlížení a pozor-
ování, jistota a vědění, individualizace a totalizace, izolace
a transparentce – nachází ve vězení privilegované místo své-
ho uskutečnění. Ačkoli panoptikální procedury, jakožto kon-
krétní formy vykonávání moci, byly velice rozšířené přinej-
ménším v rozptýleném stavu, byly to téměř výhradně
vězeňské instituce, kde mohla být Benthamova utopie plně
skutečněna v materiální formě. Panoptikon se stal okolo let
130 až 1840 architektonickým programem většiny vězeň-

) L. Faucher, *De la réforme des prisons*, 1838, s. 6.

ských projektů. Byl to nejpřímější způsob, jak převést „inte-
ligenci disciplíny do kamene“;⁵⁶⁾ jak učinit architekturu
transparentním projevem výkonu moci;⁵⁷⁾ jak dovolit, aby sí-
la či násilná omezení byly nahrazeny uhlazenou účinností
vyčerpávajícího dohledu; jak zorganizovat prostor podle ne-
dávné humanizace zákoníků a podle nové teorie vězeňství:
„Na jedné straně úřady a na straně druhé architekt by měli
vědět, zda by vězení měla být plánována na základě princi-
pu zmírňování trestů nebo podle systému napravování viní-
ků, a v souladu s legislativou, která se, vracejíc se ke koře-
nům lidských neřestí, stává regenerací ctností, podle nichž se
musí žít.“⁵⁸⁾

Celkově jde tedy o konstituování vězení-stroje⁵⁹⁾ s celou
viditelností, v níž se nalézá vězeň, polapený jako „ve skle-
něném domě řeckého filozofa“⁶⁰⁾ a s centrálním místem, ze
kterého může neustálý pohled kontrolovat zároveň vězně
a vězeňský personál. Okolo těchto dvou požadavků existo-
valo několik možných variací: benthamovský Panoptikon
ve své striktní formě, ve tvaru půlkruhu, s půdorysem kří-
že nebo v hvězdicovitém rozvržení.⁶¹⁾ Uprostřed všech
těchto diskusí připomenul v roce 1841 ministr vnitra zá-

56) Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, 1836, díl I, s. 69.

57) „Pokud chcete pojednat otázku administrativy tak, že abstrahujete
od otázky konstrukce budov, vystavujete se nebezpečí, že budete
etablovat principy, z nichž se vytrácí skutečnost; zatímco architekt,
dostatečně si vědom potřeb administrativy, může docela dobře při-
jmout ten či onen systém uvěznění, který by teorie patrně zařadila
mezi utopie.“ (A. Blouet, *Projet de prison cellulaire*, 1843, s. 1)

58) L. Baltard, *Architectonographie des prisons*, 1829, s. 4–5.

59) „Angličané projevíli ve všech svých dílech nadání pro mechaniku...
a snažili se, aby jejich stavby fungovaly jako stroje podřízené činnos-
ti jediného motoru.“ (L. Baltard, *tamtéž*, s. 18)

60) N. P. Harou-Romain, *Projet de pénitencier*, 1840, s. 8.

61) Viz obr. č. 18–26.

kladní principy: „Centrální inspekční hala je pilířem celého systému. Bez centrálního bodu inspekce přestává být dohlížení zajištěné, nepřetržité a všeobecné; neboť je nemožné mít naprostou důvěru v činnost, v horlivost a v inteligenci zaměstnance, který neustále dohlíží nad celami... Architekt tedy musí soustředit všechnu svou pozornost na tento cíl; jde tu současně o otázku disciplíny a ekonomie. Čím bude dohlížení přesnější a snazší, tím méně bude třeba hledat v působení staveb záruky proti pokusům o útěk a proti komunikaci vězňů mezi sebou. Neboť dohlížení bude dokonalé, jestliže ředitel nebo vedoucí dozorce vidí, aniž by byl viděn a aniž by se hnul z místa, z centrální haly nejen přístupy do všech cel a dokonce vnitřek většiny cel, když jsou otevřeny vnější plné dveře, nýbrž i dozorce, dohlízející nad vězni na všech poschodích... S typem kruhových či polokruhových věznic se objevila možnost sledovat z jediného centra všechny vězně v jejich celách a všechny dozorce na inspekčních galeriích.“⁶²⁾

Avšak vězeňský Panoptikon je také systémem individualizující a nepřetržitě dokumentace. Ve stejném roce, v němž byly pro výstavbu věznic doporučeny různé varianty benthamovského projektu, byl povinně zaveden systém „morálního účetnictví“: individuální hlášení zavedené podle uniformního modelu ve všech věznicích, do něhož ředitel nebo vedoucí dozorce, katecheta, vychovatel mají zapisovat svá pozorování týkající se každého vězněného jedince. „Je to v jistém smyslu vademecum správy vězení, které mu umožňuje přímo posoudit každý případ, každou okolnost a následně ozřejmit, jakou terapii užít u každého jednotlivého vězně.“⁶³⁾ Bylo navrhováno a zkoušeno i množství jiných, mnohem

52) Ducatel, *Instruction pour la construction des maisons d'arrêt*, 1841, s. 9.

53) E. Ducpétiaux, *Du système de l'emprisonnement cellulaire*, 1857, s. 56–57.

úplnějších systémů registrace.⁶⁴⁾ V každém případě jde o to, aby bylo z vězení učiněno místo, kde se konstituuje vědění, jež musí sloužit regulativnímu principu vykonávání vězeňské praxe. Vězení nemá pouze znát rozhodnutí soudců a aplikovat je ve fungování etablovaných předpisů: musí z vězně neustále získávat vědění, které dovolí transformovat trestní měřítko ve vězeňskou operaci; které učiní z trestu, nezbytně odpovídajícího určitému přestupku, přeměnu vězněného užitečnou pro společnost. Autonomie vězeňského režimu a vědění, které ji umožňuje, dovolují rozmnožovat tuto užitečnost trestu, kterou učinil zákoník principem své trestní filozofie: „Pokud jde o ředitele, tento nesmí ztratit z dohledu žádného vězně. Ať se vězeň nachází v kterékoli části věznice, ať už do ní vstupuje, ať z ní vychází či ať odpočívá, ředitel je stejnou měrou povinován prokázat motivy jeho setrvání v dané třídě či jeho přechodu z jedné do druhé. Je vpravdě účetním. Každý vězeň je pro něj, ve sféře individuální výchovy, kapitálem investovaným v trestním zájmu.“⁶⁵⁾ Vězeňská praxe, tato důmyslná technologie, zužitkovává kapitál investovaný do trestního systému a do výstavby těžkých věznic.

Souběžně s tím se delikvent stává poznávaným individuem. Tento požadavek poznání neleží, v prvním stadiu, v samotném soudním procesu, aby sloužil k lepšímu odůvodnění rozsudku a k určení pravdy o míře viny. Teprve jako odsouzený, a z titulu jednoho z prvků aplikace trestních mechanismů, se zločinec konstituuje jako předmět možného vědění.

To však implikuje fakt, že vězeňský aparát, se vším tím technologickým programem, jenž je s ním spojen, uskuteč-

64) Viz např. G. de Gregory, *Projet de Code pénal universel*, 1832, s. 199n.;

Grellet-Wammy, *Manuel des prisons*, 1839, díl II, s. 23–25 a s. 199–203.

65) Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, 1838, díl II, s. 449–450.

ňuje kuriózní substituci: z rukou justice dostává odsouzeného člověka; avšak předmětem, na nějž má působit, není samozřejmě přečin, a dokonce přesně vzato ani zločinec, nýbrž objekt poněkud odlišný, definovaný proměnnými, které přinejmenším zpočátku nebyly obsaženy v rozsudku, neboť byly podstatné pouze pro technologii korekce. Touto jinou osobou, kterou vězeňský aparát dosazuje za odsouzeného zločince, je *delikvent*.

Delikvent se odlišuje od zločince tím, že pro jeho charakterizaci je relevantní spíše jeho život než jeho čin. Vězeňská operace, chce-li být skutečnou převýchovou, musí totalizovat existenci delikventa, učinit z vězení jistý druh umělého donucovacího divadla, v němž je třeba jeho existenci od základů obnovit. Právní trest proběhne v určitém aktu; trestní technika působí na život; následkem toho jí připadá úkol rekonstituovat malost a strach ve formě vědění, modifikovat jeho účinky či zaplňovat jeho mezery donucovací praxí. Je to malost biografie a technika vycvičení lidské existence. Pozorování delikventa „se musí vracet nejen k okolnostem, nýbrž k příčinám jeho zločinu; musí je vyhledávat v běhu jeho života podle trojího hlediska organizovanosti, společenského ostavení a vzdělání, aby poznalo a zjistilo nebezpečné sklopy toho prvního, nepříjemné predispozice toho druhého a špatnou minulost toho třetího. Tento biografický výzkum je odstatnou součástí soudního vyšetřování, jež vede k roztržení trestů dříve, než se stanou podmínkou vězeňského systému pro třídění morálky. Musí vězně doprovázet od soudu o vězení, kde povinností ředitele není pouze jej převzít, ale doplnit, zkontrolovat a zpřesnit jeho prvky během doby šňžení.“⁶⁶⁾ Za zločincem, jemuž vyšetřování faktů může přislat odpovědnost za zločin, se rýsuje osobnost delikventa, je-

) Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, 1838, díl II, s. 440-442.

již pomalé formování ukazuje biografický výzkum. Zavedení „biografického“ prvku je pro historii trestání důležité. Nechává totiž existovat „zločince“ před zločinem a v krajním případě dokonce mimo zločin. Právě odtud vychází psychologická kauzalita, která zdvojuje přířknutí odpovědnosti soudem a tak směšuje jeho účinky. Vstupujeme tak do „kriminologického“ bludiště, ze kterého jsme dosud ještě nevystoupili: každá rozhodující příčina, jež slouží pouze ke snižování odpovědnosti, vede k poznamenání pachatele zločinu kriminalizací o to pochybnější, vyžadující o to přísnější měřítka trestání. Tak jako biografie zločince zdvojuje v trestní praxi analýzu okolností, když jde o posouzení zločinu, vidíme, že trestní a psychologický diskurz vzájemně prostupují své hranice; a tady, v jejich průsečíku, se formuje onen pojem „nebezpečného“ individua, který dovoluje ustavit síť kauzálních souvislostí v celém biografickém vývoji a stanovit trestně-nápravný verdikt.⁶⁷⁾

Delikvent se odlišuje od zločince také tím, že není pouze pachatelem svého činu (pachatelem odpovědným ve smyslu určitých podmínek svobodné a vědomé vůle), nýbrž že je se svým činem spojen celým svazkem složitých nitek (instinkty, pudy, sklony, charakter). Technika vězeňského trestání

67) Bylo by třeba studovat, jak se biografická praxe rozšířila od chvíle konstituování delikventa jako individua v rámci trestního mechanismu: biografie nebo autobiografie vězňů u Apperta; formování biografických sešitů po vzoru psychiatrie; využití biografie při obhajobě obžalovaných. V posledním bodě lze srovnávat rozsáhlé memoáry z konce 18. století, ospravedlňující tři muže odsouzené k lámání v kole či týkající se Jeanne Salmonové, a řeči na obhajobu zločinců z doby Ludvíka Filipa. Chaix d'Este-Ange hájil La Roncière: „Půjdete-li hluboko před zločin, daleko před moment obvinění, můžete zkoumat život obviněného, proniknout jeho srdce, ohledat jeho nejskrytější zákoutí, obnažit veškeré jeho myšlenky, celou jeho duši...“ (*Discours et plaidoyers*, díl III, s. 166)

směřuje nikoli ke vztahu pachatele a činu, nýbrž ke spřízněnosti delikventa s jeho zločinem. Delikvent, konkrétní manifestace obecného fenoménu kriminality, se dělí na kvazipřirozené třídy, jež jsou vybaveny každá svými definitivními charakteristikami, vyžadujícími určitý způsob léčby, což nazval Marquet-Wasselot v roce 1841 *Etnografií vězení*: „Odsouzení, to jsou... jiní lidé uvnitř týchž lidí: mají své zvláštní zvyky, své instinkty, své mravy.“⁶⁸⁾ Zde jsme stále ještě velice blízko „pítoreskním“ popisům světa zlosynů – staré tradici, která sahá daleko a která nabývá nové síly v první polovině 19. století; ve chvíli, kdy se nad vnímáním jiné třídy a jiného lidského druhu začíná artikulovat vnímání jiné formy života. Zoologie společenských poddruhů, etnologie civilizací zlosynů, s jejich rituály a s jejich jazykem, se načrtávají ve formě parodie. Avšak přesto se tu manifestuje i úsilí o ustavení nové objektivity, kde kriminálník náleží typologii zároveň přirozené i deviantní. Delikvence, patologická odchylka lidského druhu, může být analyzována jako chorobné syndromy nebo jako velké teratologické fány. Ve Ferrusově klasifikaci máme nepochybně jednu z prvních proměn staré „etnografie“ zločinu v systematickou typologii delikventů. Analýza je zajisté chybná, ale zcela jasně zde vidíme působení principu stanovujícího, že delikvence se musí specifikovat spíše podle normy než podle zákona. Existují tři typy odsouzených: ti, kteří jsou nadáni „intelektuálními schopnostmi, jež převyšují průměrnou inteligenci, kterou jsme stanovili“, avšak kteří se stali zvrácenými jednak „tendencemi ve své konstituci“ či „vrozenými sklony“, jednak „zhoubnou logikou“, „nespravedlivou morálkou“ nebo „nebezpečným posuzováním společenských povinností“. Odsouzení tohoto typu vyžadují izolaci ve dne v noci, osamocené procházky, a je-li nezbytné

68) J. J. Marquet-Wasselot, *L'Ethnographie des prisons*, 1841, s. 9.

připustit jejich styk s jinými, pak musí mít „lehkou masku z drátěného pletiva ve stylu těch, jež se užívají při tesání kamene nebo při šermu“. Druhá kategorie se skládá z odsouzených „zkažených, omezených, otupělých či pasivních, kteří jsou vedeni ke zlu svou lhostejností k hanbě stejně jako ke cti, svou zbabělostí, dalo by se skoro říci leností a nedostatkem odporu k špatným podnětům“; spíš než režim represe je pro ně vhodný režim vzdělávání a výchovy, a je-li to možné, tak výchovy vzájemné: izolace v noci, společná práce ve dne, konverzace pod podmínkou, že probíhá nahlas, společná četba následovaná vzájemným kladením otázek, což může být dokonce odměňováno. Nakonec jsou zde „neschopní a nezpůsobili“ odsouzení, které „jejich neúplná konstituce činí nevhodnými pro jakékoli zaměstnání, jež vyžaduje uvážlivé úsilí a souvislou vůli, a pro něž je tudíž nemožné snášet konkurenci při práci s inteligentními dělníky a kteří, nemajíce ani dostatek vzdělání, aby poznali své společenské povinnosti, ani dostatek inteligence, aby svým osobním instinktům porozuměli či aby proti nim bojovali, jsou vedeni ke zlu samotnou svou nedostatečností. Pro ně by samota znamenala jen posílení jejich netečnosti; musejí proto žít společně, nicméně tak, aby formovali nepočetné skupinky, neustále stimulované kolektivním zaměstnáním a podřízené přísnému dohledu.“⁶⁹⁾ Tak se postupně ustavuje „pozitivní“ vědění o delikventech a o jejich druzích, silně odlišné od soudní klasifikace zločinů a jejich okolností; odlišné však také od lékařského vědění, které dovoluje prosadit šílenství jedince a v důsledku toho vymazat trestný charakter činu. Ferrus vyslovuje tento princip zcela jasně: „Pojímání jako celek nejsou delikventi nic menšího než šíleni; bylo by však vůči těm druhým nespravedlivé srovnávat je s vědomě

69) G. Ferrus, *Des prisonniers*, 1850, s. 182n., s. 278n.

zvrácenými lidmi." V tomto novém vědění jde o to kvalifikovat „vědecky“ čin jakožto trestný čin, a především jedince jakožto delikventa. Zde se otevírá možnost kriminologie.

Korelativem trestní justice je nepochybně zločinec, ale korelativem vězeňského aparátu je někdo jiný; je to delikvent, biografická jednotka, jádro „nebezpečnosti“, reprezentant jistého typu anomálie. A jestliže k zadržení, jež zbavuje svobody, jak je definováno právem, připojilo vězení vězeňský „doplněk“, tento doplněk zavedl naopak nadbytečnou osobu, která se vkradla mezi toho, koho zákon soudí, a toho, kdo tento zákon vykonává. Tam, kde zmizelo označené, rozčtvrcené, pálené, mučením vyhlazované tělo, objevilo se tělo vězně, zdvojené o individualitu „delikventa“, o tu malou duši zločince, kterou vyrobil sám trestní aparát jako místo aplikace trestní moci a jako předmět toho, co se ještě dnes nazývá věda o vězeňství. Říká se, že vězení produkuje delikventy; pravdou je, že téměř nevyhnutelně přivádí zpět před tribunály ty, kteří mu byli svěřeni. Avšak produkuje je i v tom smyslu, že uvádí do hry mezi zákonem a přestupkem, mezi soudcem a zločincem, mezi odsouzcením a katem netělesnou realitu delikvence, která jedny s druhými spojuje a která je, všechny pohromadě, drží již jeden a půl století ve stejné pasti.

*

Vězeňská technika a delikvent jsou v určitém smyslu dvojčata. Nevěřte tomu, že to, co přivolalo do starých věznic rafinovanost vězeňských technik, bylo odhalení delikventa vědeckou racionalitou. Nevěřte ani tomu, že interní vypracování vězeňských metod skončilo, když byla ukázána „objektivní“ existence delikvence, kterou soudcovská abstraktnost a neústupnost nemohla zahlédnout. Vězeňská technika a delikvence se objevily obě společně a v návaznosti jedna na druhou jako technologický celek, jenž tvaruje a rozčleňuje objekt,

na který aplikuje své nástroje. A tato delikvence, jež se zformovala v podzemí soudního aparátu, na úrovni „nízkých činů“, od nichž justice odvrací oči v hanbě, kterou zakouší při trestání těch, jež odsoudila, tato delikvence nyní přichází, aby pronásledovala bezstarostné tribunály a vznešenost zákonů; tuto delikvenci je třeba poznat, posoudit, změřit, diagnostikovat a zpracovat, jakmile jsou vyneseny rozsudky; tuto delikvenci, tuto anomálii, tuto deviaci, toto neurčité nebezpečí, tuto chorobu, tuto formu existence je nyní třeba vzít v úvahu při přepisování zákoníků. Delikvence, to je msta vězení na justici. Pomsta dostatečně hrozná na to, aby nechala soudce ztichnout. Vystupuje tedy hlas kriminologů.

Je však třeba mít na paměti, že vězení, tento koncentrovaný a přísný obraz všech disciplín, není endogenním prvkem v trestním systému, tak jak je definován na přelomu 18. a 19. století. Univerzální použití vězení nebylo vyvoláno tématem trestní společnosti či tématem obecné sémio-techniky trestání, jež stálo v pozadí „ideologických“ zákoníků, beccariovského nebo benthamovského. Toto vězení vzešlo odjinud – z mechanismů vlastních disciplinární moci. Vždyť navzdory této heterogenitě jsou mechanismy a účinky vězení rozptýleny po celé moderní kriminální justici; delikvence a delikventi na ní skrz naskrz parazitovali. Bude třeba hledat důvod této ohromné „účinnosti“ vězení. Jednu věc však můžeme poznamenat již nyní: trestní justice definovaná reformátory v 18. století vytyčila dvě možné, ale divergentní linie objektivace zločince – první byla sérií morálních a politických „zrůd“, které upadly za hranice společenské smlouvy; druhá byla linií právního subjektu, rekvifikovaného trestáním. Právě „delikvent“ dovolil sloučit tyto dvě linie a ustanovit pod zárukou medicíny, psychologie nebo kriminologie individuuum, v němž se porušitel zákona a objekt vědecké techniky – téměř – překrývají. To, že naroubování vězení na trestní systém nebylo doprovázeno násilnou odmí-

vou reakcí, muselo mít nepochybně mnoho důvodů. Jedním z nich je ten, že produkováním delikvence dodalo vězeňské justici unitární pole objektů, ověřené „vědami“, a že tak umožnilo fungovat v obecném horizontu „pravdy“.

Vězení, ta nejtemnější oblast v aparátu justice, je místem, kde se moc trestat, která si již netroufá působit s otevřeností a říditelně, tiše organizuje pole objektivitu, kde bude trestání veřejnosti fungovat na denním světle jako terapie a rozsudek se píše do diskurzu vědění. Je pochopitelné, že justice tak rádo adoptovala vězení, ačkoli vůbec nebylo dítětem jejich řádků. Určitě mu toto uznání dlužila.

KAPITOLA II

NEZÁKONNOSTI A DELIKVENCE

Z hlediska zákona může být zadržení docela dobře zbavením svobody. Uvěznění, které jej zajišťuje, však vždy zahrnuje technický projekt. Přechod od veřejných mučení s jejich zjevnými rituály, s jejich uměním, smíšeným s ceremoniemi bolesti k trestům vězením, jež jsou ukryty v masivních architekturách a střeženy tajemstvím administrací, není přechodem k nediferencovanému, abstraktnímu a zmatenému trestání; je to přechod od jednoho umění trestat k jinému, které není o nic méně zručné než to první. Je to proměna techniky. Z tohoto přechodu vzešel její symptom a zároveň shrnutí: nahrazení průvodu trestanců v řetězech v roce 1837 uzavřeným vozem.

Průvod trestanců v řetězech – tradice, která odkazovala zpět až k časům galejí – se udržel až do červencové monarchie. Zdá se, že význam, který mu byl na počátku 19. století jako představení příkládán, byl spjat s faktem, že v jedné manifestaci slučoval dva způsoby trestání: cesta k uvěznění se odvíjela jako ceremoniál veřejného mučení.¹⁾ Líčení „posledního průvodu trestanců“ – líčení, která se šířila po Francii v létě 1836 – a s ním spojených skandálů dovolují poznat toto jeho fungování, tak cizí pravidlům „vězeňské vědy“. Na

1) Faucher poznamenal, že trestanci v řetězech byli populární podívanou, „zejména v době, kdy popraviště byla již téměř zrušena“.

počátku je rituál popravistiště: nasazování řetězů a okovů kolem krku na dvoře v Bicêtre; trestancova šje byla přiložena ke kovadlině jako k popravčímu špalku, avšak v tomto případě katovo umění věští úder nespočívalo v utěti hlavy – byla to zručnost opačná, jež dokázala nezabít. „Velký dvůr v Bicêtre vystavoval na odív mučící nástroje: několik řad řetězů s jejich železnými obojky. *Artoupans* [vrchní strážcové], sloužící i jako dočasní kováři, připraví kovadlinu a kladivo. Za mříží ochozu jsou vsazeny všechny ty hlavy se zasmušilým či sverpým výrazem, které má vykonavatel vsadit do okovů. O něco výše, na každém poschodí věznice, lze pozorovat údy a paže míhající se mezi mřížemi cel, znázorňující bazar s lidskými těly; to jsou vězni, kteří přišli asistovat úpravě svých bývalých kamarádů... Nyní jsou tu v postavení oběť. Sedí na zemi, spárování náhodně a podle velikosti; okovy vážící 8 liber, jež musí každý z nich nést, je tíží na kolenou. Vykonavatel je prohlédne, poměřuje jejich hlavy a přizpůsobuje masivní okovy o tloušťce jednoho palce. Pro přikování obojku je třeba přispění tří katů; první podpírá kovadlinu, druhý přidržuje dva okraje obojku u sebe a svými pažemi chrání hlavu postiženého a třetí opakovanými údery obrovitým kladivem roztluká spojovací šroub. Každá rána otřásá hlavou i tělem... Nepřemítá se ostatně o nebezpečí, jež by mohlo stihnout oběť, kdyby se kladivo odchýlilo ze své dráhy; takový dojem zmizí, či je spíš potlačen dojmem otřesné krůzy, kterou zakoušíme při pomyslení na boží stvoření naházející se ve stavu takového pokoření.“²⁾ Dále je tu dimenze veřejné podívané; podle *Gazette des tribunaux* sledovalo

¹⁾ *Revue de Paris*, 7. června 1836. Ta část, kdy šlo o podívanou, nebyla již v roce 1836 veřejná; přístup byl povolen jen několika privilegovaným divákům. Příběh o přikování vězňů, jak jej nacházíme v *Revue de Paris*, přesně odpovídá – dokonce doslovně – tomu, co je uvedeno v knize *Le Dernier jour d'un condamné*, 1829.

průvod vycházející z Paříže 19. července přes 100 000 lidí: „Sestup od Courtille k Mardi Gras...“ Pořádek a bohatství přišly zdálky pozorovat, jak zde prochází velký kmen nomádů, kteří byli spoutáni v řetězech, toho jiného druhu, „odlišné rasy, jež měla privilegium zalidnit galeje a věznice“.³⁾ Diváci z řad nižších vrstev, tak jako za časů veřejných mučení, pokračovali s odsouzenými ve svých dvojznačných výměnách urážek, hrozeb, povzbuzení, ran, projevů nenávisti či přízně. Něco násilného se vzbouřilo a nepřestávalo průvod následovat po celou dobu: hněv na příliš přísnou nebo příliš shovívavou justici; pokřikování na nenáviděné zločince; iniciativy ve prospěch vězňů, kteří byli známí a uctívání; konfrontace s policií: „Po celou dobu, než průvod urazil cestu od brány ve Fontainebleau, vyrážely skupinky rozvášněných diváků rozhořčené výkřiky proti Delacollongovi: Pryč s velebným pánem, křičeli, pryč s tím hanebným člověkem; měl dostat, co mu patřilo. Bez energie a tvrdosti městské gardy mohlo dojít k vážným nepokojům. Ve Vaugirardu byly těmi nejvzteklejšími přihlížejícími ženy. Křičely: Pryč s tím hříšným knězem! Pryč s tou zrůdou zvanou Delacollonge! Policejní komisaři z Montrouge, z Vaugirardu a několik starostů a zástupců starostů přispěchali s rozvinutými šerpami, aby dopomohli respektování rozsudku soudu. Nedaleko před Issy, spatřiv M. Allarda a četníky jeho brigády, vrhl po nich François svou dřevěnou jídelní misku. Tak si připomněli, že rodiny některých z dřívějších kamarádů odsouzeného žijí v Ivry. Od té chvíle se policejní inspektoři seřadili podél cesty a sledovali z těsné blízkosti káru s trestanci. Ti z pařížského kordonu, všichni bez výjimky, házeli každý svou dřevěnou jídelní misku po hlavách četníků, z nichž někteří byli zasaženi. V tu chvíli davem proniklo horečnaté vzrušení.

³⁾ *Gazette des tribunaux*, 20. července 1836.

Vrhli se jedni na druhé.⁴⁾ Během pochodu trestanců v řetězech mezi Bicêtre a Sèvres bylo vyplněno povážlivé množství domů.⁵⁾

V této slavnosti odcházejících odsouzenců bylo něco z rituálu obětního kozla, jenž je zabit během rituálního lovu, něco ze svátku bláznů, kdy dochází k převrácení rolí, část starého ceremoniálu popraviště, kde pravda musí zazářit na denním světle, a také část z těch lidových představení, za nichž docházelo k uznání oslavovaných osobností nebo tradičních postav: hra pravdy a ponížení, defilé slávy a hanby, útoky proti viníkům, kteří byli odhaleni, a na druhé straně radostná přiznání zločinů. Byla to snaha objevit tvář zločinců, kteří měli svou slávu; deníky přinášely již předem jejich jméno a líčily jejich život; někdy podávaly i jejich popis, popisovaly jejich oblečení, aby jejich totožnost nikomu nemohla uniknout: jako by to byly programy pro diváky.⁶⁾ Uvažovalo se také o typech zločinců, lidé se pokoušeli podle šatů či podle vzezření tváře rozeznat „specializaci“ odsouzeného, je-li to vrah nebo zloděj: hra maškar a loutek, do níž se však, pro vzdělanější pohledy, vplížila jakási empirická etnografie zločinu. Od představení na pódiu po Gallovu frenologii, podle toho, ke kterému prostředí kdo náležel, užívala se taková sémiologie zločinu, pro jakou měl kdo předpoklady: „Fyziognomie jsou stejně rozmanité jako šaty: tu hlava vznešená, jako jsou

4) Tamtéž.

5) *La Phalange*, 1. srpna 1836.

6) *Gazette des tribunaux* publikovaly pravidelně tyto seznamy a tyto „kriminální“ noticky. Zde je příklad popisu, v němž lze snadno rozpoznat Delacollonge: „Staré soukenné kalhoty, jež zakrývají pár holínek, čapka se štítkem z téže látky a šedá halena... kabát z modrého sukna.“ (6. června 1836) O něco později bylo rozhodnuto Delacollonge přestrojit, aby byl ochráněn před násilím davu. *Gazette des tribunaux* signalizuje i toto přestrojení: „Pruhované kalhoty, halena z modrého plátna, slaměný klobouk.“ (20. července)

výrazy tváře Murillovy; tam tvář neřestná, zarámovaná huským obočím, která vypovídá o energii odhodlaného ničemníka... Jindy se tvář Araba rýsuje nad tělem uličníka. Tady máme zženštilé a líbezné rysy kompliků, tam si povšimnete lesklých tváří zhyralců, to jsou učitelé.“⁷⁾ Sami odsouzení odpovídali na tuto hru tím, že vystavovali své zločiny na odívání, známky jejich činů nebo jejich osudu. „Nesou na sobě své insignie, ať gilotinu vytetovanou na levé paži, nebo dýku na prsou, vraženou do krvácejícího srdce.“ Za pochodu napodobují scénu svého zločinu, vysmívají se soudcům či policii, vychloubají se svými špatnostmi, které ještě nebyly odhaleny. François, bývalý Lacenairův komplic, vykládal, že objevil metodu, jak zabit člověka, aniž by vykřikl a aniž by byla prolita kapka krve. Velký kočovný jarmark zločinu měl své kejklíře a své maškary, v nichž komická afirmace pravdy odpovídala zvědavosti a urážkám. Celá série takových scén se v onom létě 1836 objevila okolo Delacollonge: na jeho zločinu (rozsekal na kusy svou těhotnou paní domácí) přispívalo k pobouření především to, že byl knězem; to mu také pomohlo uniknout popravišti. Zdá se, že mezi lidmi vzbudil silnou zášť. Již v káře, kterou byl převážen do Paříže v červnu 1836, byl urážen a nebyl schopen zadržet slzy; ohrazoval se nicméně proti tomu, aby byl vezen v uzavřeném voze, neboť se domníval, že ponižování je součástí jeho trestu. Při odjezdu z Paříže „nebylo možné si představit, kolik počestného rozhořčení, mravního hněvu a nízkosti si dav vybijí na tom člověku; kameny jej zasypávaly spolu s nadávkami rozzuřeného publika... Byl to výbuch neslýchané zuřivosti; především ženy, opravdové furie, předváděly neuvěřitelné vzky-

7) *Revue de Paris*, červen 1836. Srov. *Claude Gueux*: „Vezměte si lebku každého z oněch lidí, skrývající uvnitř svůj druh bestie... Zde máme rysa, zde kočku, tady opici, tam supu, tady hyenu.“

pění nenávisti.⁸⁸⁾ Aby jej ochránili, vyměnili mu šaty. Někteří oklamání diváci uvěřili, že jej poznali ve Françoisovi. Ten přistoupil na hru a přijal tuto roli; avšak ke komedii zločinu, který nespáchal, přidal ještě komedii kněze, jímž nebyl; líčení „svého“ zločinu prokládal modlitbami a velkolepými gesty požehnání adresovanými davu, jenž ho urážel a jenž se mu smál. Několik kroků stranou podstupoval skutečný Dela-
collonge, „který se podobal mučedníkovi“, dvojí potupu urážek, jež se sice nesnášely na jeho hlavu, ale ve skutečnosti byly určeny jemu, a posměchu, jenž způsobil, že se znovu objevil kněz v postavě jiného zločince, jímž byl a jehož by rád skryl. Jeho utrpení bylo před jeho očima předváděno tím vra-
tem komediantem, k němuž byl připoután.

Do všech měst, jimiž procházel, přinášel průvod trestanců v řetězech svou slavnost; byly to saturnálie trestání; trest se zde proměnil v privilegium. A díky velice podivné tradici, která, jako by se vymkla obvyklým rituálům veřejného mučeni-
í, vyžadovala od odsouzených nikoli obligátní známky lítosti, nýbrž předvádění této bláznivé hry, která trestání popírala. Ozdobě okovů a řetězů si trestanci sami připojovali jako krasu stužku, pletenou slámu, květinu nebo ozdobnou řůrku. Průvod v řetězech, to je kruh a tanec; to je také zpáro-
ání, vynucená svatba zakázané lásky. Svatební veselí, slavnost a posvícení v řetězech: „Přiběhli před průvod s kyticemi, a stuhami či se slaměnými střapci zdobícími jejich čepice a ti
ejšíkovnější měli nasazeny přílby s chocholem... Jiní na sobě měli obvyklé punčochy v dřevácích či módní vestu pod náde-
ickou halenou.“⁸⁹⁾ A během celého večera, který následoval

⁸⁸⁾ *La Phalange*, 1. srpna 1836.

⁸⁹⁾ *Revue de Paris*, 7. června 1836. Podle *Gazette des tribunaux* si kapitán Thorez, který velel průvodu z 19. července, přál tyto okrasy odstranit: „Je nevhodné, aby vám, jdete-li na galeje odpykat své zločiny, byla dovolena taková nestydatost, jako je upravování vlasů. Jako by šlo o svatbu.“

po přikování, se trestanci v řetězech bez přestání točili doko-
la ve veliké farandole na dvoře v Bicêtre: „Běda dozorcům, jestliže je dav trestanců poznal; obklopili je a zasypali svými okovy; trestanci zůstali pány bitevního pole až do sklonku dne.“¹⁰⁾ Sabat odsouzených odpovídal soudnímu ceremoniálu okázalostmi, jež vynalézal. Převracel nádheru, řád moci a jeho znaky formou zábavy. Ovšem bylo tu už něco z politického sabatu. Člověk by musel být hluchý, aby zde nezaslechl jisté nové akcenty. Trestanci zpívali pochodové písně, jejichž proslulost se rychle šířila a které se ještě dlouho a všude opakovaly. Bezpochyby tu lze nalézt ozvěnu žalozpěvů, kterými volně šířené letáky opěvovaly zločince – potvrzení pravdivosti zločinů, temná heroizace, evokace hrůzných trestů a všeobecná nenávist, která je obklopovala: „Pro dobrou pověst nechte nám trumpety hrát... Odvahu, děti, podrobme se bez zachvění strašnému osudu, jenž se vznáší nad našimi hlavami... Naše okovy jsou těžké, ale my je uneseme. Trestancům nezbyvá nic než hlas, jenž se za nimi vznáší: ulehčete jim.“ Přesto zaznívá v těchto kolektivních písních jiný podtón; morální kód, jímž se řídila většina starých žalozpěvů, se převrátil. Veřejné popravy namísto toho, aby přinášely výčitky, vyostřovaly hrdost; justice, jež vynesla rozsudek, byla zavr-
hována a odsuzována davem, který se přišel obdivovat tomu, co pokládal za projevy lítosti či ponížení: „Tolik vzdálení od našich domovů někdy naříkáme. Naše tváře, vždy vážné, budou soudcům nahánět strach... Chtiví neštěstí obracíte k nám své pohledy, abyste se setkali se sklíčeným, plačícím a ponižujícím se lidským plemenem. Avšak naše pohledy jsou hrdé.“

¹⁰⁾ *Revue de Paris*, 7. června 1836. K tomuto datu byl průvod zkrácen, aby se zabránilo farandole, a vojáci byli pověřeni udržováním pořádku až do odchodu průvodu. Sabat trestanců je popsán v *Le Dernier jour d'un condamné*. „Společnost tu byla zastoupena dozorci a vyděšenými zvědavci; zločinci jí poněkud pohrdali a udělali z toho hrůzyplného potrestání rodinnou slavnost.“

Nalézáme zde i potvrzení toho, že životu galejníka a jeho druhů jsou vyhrazeny radosti, které svobodný život nezná: „Časem si podmaníme své radosti. I pod okovy se zrodí dny slavností... Radosti se stanou zběhy. Uniknou katům, jsou tam, kam je vedou písně.“ A především nebude dnešní stav trvat věčně; nejenže budou vězni osvobozeni a budou jim navrácena jejich práva, ale ti, co je obviňovali, zaujmou jejich místa. Mezi zločinci a jejich soudci nadejde den velkého soudu, kdy se jejich role obrátí: „Nám trestancům je určeno lidské opovězení. Nám patří také všechno zlato, které lidé zbožňují. Toto zlato přejde jednoho dne do našich rukou. Vykupujeme jej cenou našich životů. Jiní se chopí těchto řetězů, které nás dnes nechávají nést; stanou se otroky. Až zpřetrháme svá pouta, zazáří pro nás hvězda svobody... Sbohem, neboť my se vzepřeme jak vašim okovům, tak vašim zákonům.“¹¹⁾ Zbožné divadlo, jak si je představovaly ony letáky, při němž by odsouzený bedlivě nabádal dav k tomu, aby jej nikdy nenapodobil, se změnil v hrozivou scénu, v níž je dav vyzván, aby volil mezi barbarstvím katů, nespravedlností soudců a neštěstím odsouzených, kteří, ač dnes poražení, jednoho dne zvítězí.

Velké představení průvodu v řetězech odpovídalo starobylé tradici veřejných poprav; odpovídalo rovněž mnohonásobné reprezentaci zločinu, již přinesla doba žurnálů, pochybných plátků, šarlatánů a bulvárních divadel;¹²⁾ ale odpovídalo i střetnutím a bojům, jejichž první zaburácení s se-

11) Píseň téhož druhu je citována v *Gazette des tribunaux* z 10. dubna 1836. Zpívala se na nápěv *Marseillaisy*. Patriotická válečná píseň se stala očividně písní války společenské: „Co nám chce tento pitomý lid, jde se nám posmívat v našem neštěstí? Zírají na nás chladným pohledem. Naši kati jim hrůzu nenahánějí.“

12) Existuje třída spisovatelů, kteří „se přiklonili k tomu, že oslavují zločiny bídačů nadaných udivující zručností, nechávají je hrát hlavní roli a dodávají jejich výstřelkům, jejich posměchu a jejich nezastírané uštěpačnosti zastávce autority.“ Kdokoli, kdo viděl představení *Au-*

bou přinášelo; dodávalo jim jakési symbolické vyústění: armáda rozvratu, ač poražena zákonem, slibuje návrat; to, co bylo vypuzeno násilím řádu, přinese při svém návratu osvobozující zvrat. „Byl jsem zděšen, když jsem viděl, kolik jisker se znovu objevuje v tomto popelu.“¹³⁾ Rozčilení, které vždy obklopovalo veřejné popravy, se nyní setkal s ohlasem v konkrétních hrozbách. Je zřejmé, že červencová monarchie se rozhodla pro potlačení průvodů trestanců v řetězech ze stejných důvodů – jež však působily naléhavěji –, které vyžadovaly zrušení veřejných poprav v 18. století: „Neslučuje se s našimi mravy vést lid tímto způsobem; je nutné vyhnout se tomu, aby v městech, jimiž konvoj prochází, bylo konáno takové ohyzdné představení, které nadto nepřináší lidu žádné poučení.“¹⁴⁾ Bylo proto nutné skoncovat s těmito veřejnými rituály; podrobit přepravu odsouzených stejné proměně, jakou prošlo samo trestání; a umístit i je pod znamení úřednické zdrženlivosti.

Jenže to, co bylo v červnu roku 1837 přijato, aby nahradilo průvod trestanců v řetězech, nebyl pouze uzavřený vůz, o němž se tehdy hovořilo, nýbrž celý stroj, jenž byl velice pečlivě připraven. Byl to vůz, pochopený jako pohyblivé vězení, jako mobilní ekvivalent Panoptikonu. Centrální chodba jej rozdělovala po celé délce: na obou stranách bylo šest cel, v nichž seděli vězni čelem k sobě. Na kotníky jim byly navlečeny okovy, zvnitřku obložené vlnou a spojené mezi sebou osmnáctipalcovým řetězem; nohy byly sevřeny

berge des Adrets či *Robert Macaire*, drama oslavované mezi lidem, rozpozna bez obtíží správnost mých pozorování. To je triumf, apoteóza opovázlivosti a zločinu. Čestní lidé a síly veřejnosti jsou tu mystifikováni od začátku do konce. (H. A. Fregier, *Les classes dangereuses*, 1840, díl II, s. 187–188).

13) *Le Dernier jour d'un condamné*, 1829.

14) *Gazette des tribunaux*, 19. července 1836.

kovových nákolenicích. Odsouzený seděl na „svého druhu
chtýři ze zinku a dubového dřeva, jenž se vyprazdňoval
veřejnou cestu“. Cela neměla žádné okno směrem ven;
la zcela oplechovaná; jediné špehýrka, rovněž z plátu
oděravěného) plechu nechávala průchod „přiměřenému
odu vzduchu“. Na straně směřující do chodby byly
každé cele dveře opatřené okénkem se dvěma přihrádkami:
jedna sloužila podávání stravy, druhá, zamřížovaná, do-
du. „Otevírání a šikmé nasměrování okének jsou kombi-
vány tak, aby měl dozorce zrak bez přestání upřený na
zně a zaslých každé jejich slovo, aniž by oni mohli za-
dnout nebo zaslechnout jeden druhého.“ Vše je uspořá-
no takovým způsobem, že „totéž vozidlo pojme bez nej-
nějších potíží zároveň trestance a pouhého zadrženého,
že a ženy, děti a dospělé. Ať je převoz jakkoli dlouhý,
chni budou dopraveni na místo určení, aniž by měli mož-
st jeden druhého si povšimnout či spolu promluvit.“ Ko-
ně neustálý dohled dvou dozorců, kteří jsou vyzbrojeni
tkou dubovou holí „se silnými, otupenými diamantový-
hroty“, umožňuje rozehrát celý systém trestů v souladu
terními nařízeními vozu: stravovací režim o chlebu a vo-
palečnice, žádné polštáře, jež by dovolovaly spát, spou-
í řetězem na obou rukou. „Je zakázáno jakékoli čtení vy-
knih o morálce.“

I kdyby jen pro svou mírnost a rychlost „dělal tento stroj
: vnímavosti svého tvůrce“; jeho přednost však spočívá
m, že byl vozidlem opravdu vězeňským. Svými vnější-
účinky dosahoval naprosté benthamovské dokonalosti:
rychlém průjezdu tohoto pojízdného vězení, které a
ch tichých a temných bocích nenese jiný nápis kromě
r „Přeprava vězňů“, je něco tajemného a pochmurného,
bentham požaduje při vykonávání kriminálních rozsud-
a co zanechává v duši přihlízejících prospěšnější a trva-
dojem než pohled na ty cynické a rozesmáté cestovate-

le.“¹⁵⁾ Má také vnitřní účinky; již po několika dnech pře-
pravy (během nichž nejsou vězňové ani na okamžik osvo-
bození od pout) začíná fungovat jako nápravné zařízení.
Vycházejí z něj překvapivě umoudření: „Z hlediska morál-
ního je tento druh přepravy, která netrvá déle než sedmdes-
sát dvě hodiny, strašlivým mučením, jehož důsledky se na
tom, kdo jej podstoupil, tedy na vězňích, projevují dlouhodo-
bě.“ Dosvědčují to i sami trestanci: „Pokud v celulárním
voze nespíte, můžete pouze přemýšlet. A když jsem tak
přemýšlel, připadalo mi, že musím litovat toho, čeho jsem
se dopustil; víte, po čase bych ještě mohl mít strach polep-
šit se, a to nechci.“¹⁶⁾

Historie panoptického vozu byla poměrně skromná.
Přesto je ve způsobu, jakým nahradil průvod trestanců v ře-
tězech, a v příčinách této proměny zhuštěn celý proces, při
němž během osmdesátí let trestní věznění nastoupilo na
místo veřejného mučení jakožto promyšlená technika modi-
fikování jednotlivců. Celulární vůz je nástroj reformy. Veřej-
ná mučení nenahradilo masivní uvěznění, nýbrž pečlivě ar-
tikulovaný disciplinární mechanismus. Přinejmenším
v principu.

*

Neboť vězení, ve své realitě a v svých viditelných účin-
cích, bylo ihned odsouzeno jako největší omyl trestní justice.
Jistým, poměrně podivným způsobem se historie vězeňství
nepodřizovala chronologii, podle níž, jak by se dalo soudit,

15) *Gazette des tribunaux*, 15. června 1837.

16) *Gazette des tribunaux*, 23. července 1837. 9. srpna *Gazette* informuje,
že vůz se převrhl na předměstí Guingampu: vězňové namísto toho,
aby se vzbouřili, „pomohli svým strážcům obrátit jejich společné vo-
zidlo zpět na kola“. Přesto je 30. října hlášen jeden útěk ve Valence.

ná vše rozumně následovat: stanovení trestnosti věznění následné uznání jeho chybnosti; poté pomalý vzestup reformních projektů, které by vyústily ve více či méně koherentní definici vězeňské techniky; dále uskutečnění takového projektu; nakonec konstatování jeho úspěchu či omylu. Ve skutečnosti došlo k určité srážce, anebo v každém případě k jiné distribuci těchto prvků. A tak jako se projekt nápravné techniky přidružil k principu trestního věznění, kritika vězení a jeho metod se objevila příliš brzy, v těchže letech 1820–1845; mimoto ustrnula v jistém počtu formulací, které jsou – až na čísla – i dnes opakovány téměř beze změny:

– Věznice nesnižují míru kriminality: je dost dobře možné rozšiřovat, násobit jejich počet nebo je transformovat, množství zločinů a zločinců zůstane stejné či se, což je ještě horší, zvýší. „Ve Francii se odhaduje, že počet jedinců, kteří se nacházejí ve stavu očividného nepřátelství vůči společnosti, je asi 108 000. Represivní prostředky, jež máme k dispozici, jsou: popravistiště, železný obojek, 3 galejní vězení, 19 centrálních věznic, 86 soudních vězení, 362 věznic pro vyšetřovací službu, 2800 kantonálních vězení, 2238 cel pro zajištění na četnických stanicích. Navzdory celé řadě těchto prostředků odrzuje si nectnost svou troufalost. Počet zločinů se nesnížuje; ...počet recidiv spíše vzrůstá, místo aby klesal.“¹⁷⁾

– Věznění vyvolává recidivu; po propuštění z vězení má člověk více šancí než předtím, že se do něj vrátí; odsouzení jsou ve značné míře bývalí vězni; 38 % z těch, kteří opustí centrální věznice, a 33 % galejníků je znovu odsouzeno;¹⁸⁾ od roku 1828 do roku 1834 bylo z téměř 35 000 lidí odsouzených za zločin přibližně 7400 recidivistů (tj. 1 z 4,7 odsouzených);

7) *La Fraternelle*, únor 1842, č. 10.

8) Počet citovaný G. de la Rochefoucauldem v průběhu diskuse o reformě trestního zákoníku z 2. prosince 1831, *Archives parlementaires*, sv. LXXII, s. 209–210.

z necelých 200 000 drobných delikventů bylo skoro 35 000 rovněž recidivisty (tj. 1 ze 6); vcelku tedy jeden recidivista z 5,8 odsouzených;¹⁹⁾ v roce 1831 bylo z 2174 odsouzených pro recidivu 350 těch, kteří byli propuštěni z galejních vězení, 1682 z centrálních věznic, 142 ze čtyř nápravných zařízení, která podléhala stejnému režimu jako centrální věznice.²⁰⁾ A diagnostika se stávala čím dál tím přísnější po celou dobu trvání červencové monarchie: v roce 1835 bylo napočítáno 1486 recidivistů z 7223 odsouzených zločinců; v roce 1839 to bylo 1749 z 7858; v roce 1844 již 1821 z 7195. V Loosu bylo z 980 vězňů 570 recidivistů a v Melunu 745 z 1088 vězňů.²¹⁾ V důsledku toho vězení, místo aby propouštělo na svobodu napravené jedince, rozšiřovalo ve společnosti nebezpečné delikventy: „Každoročně se navrací do společnosti 7000 osob. ...je to 7000 zárodků zločinu nebo korupce rozestých po těle společnosti. A když pomyslíme na to, že tato populace neustále roste, že žije a pohybuje se okolo nás, připravena chopit se každé příležitosti k narušení pořádku a využít všech zločinů ve společnosti jako zkoušku jejich sil, můžeme zůstat chladní při této podívané?“²²⁾

– Vězení nemůže selhat při produkování delikventů. Vytváří je určitým způsobem existování, který nutí vězněné vést: když je izoluje v celách nebo když jim ukládá zbytečnou práci, pro niž nenajdou žádné využití, v žádném případě přitom „nemyslí na člověka ve společnosti; vytváří nepřírozenou, neúčelnou a nebezpečnou existenci“; vězení by mělo vězně vychovávat, avšak může mít systém vzdělání, který se obrací k člověku, odůvodněně za svůj předmět jednání proti vůli

19) E. Ducpétiaux, *De la réforme pénitentiaire*, 1837, díl III, s. 276n.

20) E. Ducpétiaux, *ibid.*

21) G. Ferrus, *Des prisonniers*, 1850, s. 363–367.

22) E. de Beaumont a A. de Tocqueville, *Note sur le système pénitentiaire*, 1831, s. 22–23.

řirody?²³⁾ Vězení produkuje delikventy také tím, že jim vnučuje násilná omezení; je určeno k aplikování zákonů a k učení je respektovat; jenže veškeré jeho fungování probíhá díky neuzívání moci. Zneužívání svévolné moci administrativy: Pocit nespravedlnosti, který vězněný zakouší, je jednou z příčin, jež nejvíce přispívá k nezkrtnosti jeho charakteru. Když pozoruje, jak je zde vystaven utrpením, která zákon nejen neřazuje, nýbrž dokonce ani nepředpokládá, dostává se do obvyklého stavu, kdy má vztek na vše, co ho obklopuje; vidí ve všech zástupcích moci pouze své katy; nevěří již, že byl viněn; obviňuje samu justici.²⁴⁾ Zneužívání korupce, strachu a neochopnosti strážců: „1000 až 1500 odsouzených žije pod dohledem 30 či 40 strážců, kteří udržují nějakou bezpečnost pouze tak, že se spoléhají na donášení, tedy na korupci, kterou pečlivě rozesejí mezi sebou. Kdo jsou tito strážci? Propuštění vojáci, lidé bez vzdělání, bez porozumění, jež je nutné pro jejich funkci, kteří jen provozují řemeslný dohled nad zločinci.“²⁵⁾ Zneužívání vykořisťování trestní práce, která za těchto podmínek nemůže mít výchovný charakter: „Horlí se proti obchodu černochoy. Nejsou však vězni tak jako otroci prodáváni podnikateli a nakupování výrobci... Dostávají snad věznění tímto ohledu lekce z poctivosti? Nejsou nadto těmito hanebnými příklady vykořisťování demoralizováni?“²⁶⁾

3) Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, 1836, díl I, s. 127 a 130.

4) F. Bigot Préameneu, *Rapport au conseil général de la société des prisons*, 1819.

5) *La Fraternité*, březen 1842.

6) Text adresovaný *L'Atelier*, říjen 1842, roč. 3., č. 3, od dělníka uvězněného za členství v dělnickém sdružení. Tento protest bylo možné zaznamenat v době, kdy tytéž noviny vedly kampaň proti konkurenci trestní práce. V tomto čísle lze najít i dopis od jiného dělníka na stejném téma. Srov. rovněž *La Fraternité*, březen 1842, roč. 1., č. 10.

– Vězení umožňuje – či přesněji napomáhá – organizování prostředí delikventů, solidarizujících spolu, hierarchizovaných, připravených ke všem budoucím spolčením: „Společnost zakazuje spolčování více než 20 osob... a sama ustavuje spolky 200, 500, 1200 odsouzených v centrálních věznicích, jež jsou pro ně budovány *ad hoc*, a rozděluje je pro jejich větší pohodlí do dílen, do dvorů, do společných ložnic, do společných jídelen... A rozmnožuje je po celém území Francie tak, že kde je věznice, tam je spolek... a stejně tolik antisociálních klubů.“²⁷⁾ Právě v těchto klubech se odehrává výchova mladého delikventa, který si zde odpykává svůj první trest: „První touhou, jež se v něm zrodí, bude naučit se od těch obratných, jak uniknout krutostem zákona; první lekci bude čerpat z této strohé logiky zlodějí, jež jim velí považovat společnost za nepřítel; první morálkou mu bude donášení – špehování dodává v našich věznicích vážnosti; první vášní, která se v něm rozvíjí, bude děsit svou mladou mysl těmi ohavnostmi, jež se musely zrodit v kobkách a jež pero odmítá jmenovat... Od nynějška se rozešel se vším, co ho poutalo ke společnosti.“²⁸⁾ Faucher hovořil o „kasárnách zločinu“.

– Podmínky, jimž jsou vystaveni propuštění vězni, je nevyhnutelně odsuzují k recidivě: protože jsou pod dohledem policie; protože byli přiděleni na nějaké místo pobytu, nebo jim byl pobyt na určitých místech zakázán; protože „vycházejí z vězení jen s průkazem, který musejí předkládat všude, kam přijdou, a který připomíná odsouzení, jež nad nimi bylo vyneseno“.²⁹⁾ Porušení zákazu pobytu, nemožnost najít

27) L. Moreau-Christophe, *De la mortalité et de la folie dans le régime pénitentiaire*, 1839, s. 7.

28) *L'Almanach populaire de la France*, 1839, podepsáno D., s. 49–56.

29) F. Barbé-Marbois, *Rapport sur l'état des prisons de Calvados, de l'Eure, la Manche et la Seine-Inférieure*, 1823, s. 17.

ráci a potulka jsou nejčastější činitele při recidivě. *Gazette des tribunaux*, ale také dělnické deníky referovaly pravidelně takových osudech, jako byl případ dělníka odsouzeného za krádež, umístěného pod dohled do Rouenu a opětovně chybného při krádeži, kterého advokáti odmítali obhajovat; sám dy předstoupil před tribunál se svou obhajobou, stal se děpiscem svého života, vysvětlil, jak – když byl propuštěn vězení a bylo mu vymezeno místo pobytu – se nemohl vrátit ke své práci zlatiče, neboť jako propuštěnec byl všude odítnut; policie mu upřela právo hledat si práci jinde: byl tedy připoután k Rouenu, aby tu zemřel hlady a bídou důsledku onoho úmorného dohledu. Ucházet se o práci na dnici; osm dní byl zaměstnán na hřbitově za 14 sou na den: Ale, řekl, jsem mladý, mám chuť k jídlu a sním více než dvě chleby chleba, 5 sou stojí jedna libra; co mohu dělat se 14 sou, bych se najedl, vypral si a měl střechu nad hlavou? Byl jsem beznadějně situací, chtěl jsem se opět stát řádným člověkem; policejní dohled mne znovu uvrhl do neštěstí. Všechno jsem si zošklivil; tak jsem se tedy seznámil s Lemaîtrem, kterým jsem rovněž v bídě; chtělo se nám žít a hanebná myšlenka na krádež se nám vrátila.“³⁰⁾

– Nakonec produkuje vězení delikventy nepřímo tím, že zruhuje rodinu vězněného do bídy: „Tentýž rozsudek, který osílá do vězení hlavu rodiny, odsuzuje matku ke každodennímu nedostatku, děti k opuštěnosti, celou rodinu pak k police a žebrání. Z tohoto hlediska tedy hrozí, že zločin zde zastiří kořeny.“³¹⁾

Nutno podotknout, že tato monotónní kritika vězení se ustále odvíjela ve dvou směrech: proti tomu, že vězení ne-

vedlo účinně k nápravě, že vězeňská technika zde ustrnula v zárodečném stavu; a proti tomu, že ve snaze působit nápravu ztratilo vězení svou moc trestat,³²⁾ že pravou vězeňskou technikou má být přísnost³³⁾ a že vězení je dvojnásobným ekonomickým omylem – přímým, pro náklady na jeho vnitřní organizaci, a nepřímým, pro škody způsobované delikvencí, kterou nepotlačuje.³⁴⁾ Nicméně odpověď na tyto kritiky byla beze změny tatáž: pokračování podle neměnných principů vězeňské techniky. Již jeden a půl století je vězení vždy podáváno jako svůj vlastní lék; obnovování vězeňských technik je předkládáno jako jediný prostředek nápravy jejich vytrvalé chyby; realizace projektu korekce jako jediná metoda pro překonání nemožnosti uvést jej v skutek.

- 32) Tato diskuse byla velmi živá před novým nařízením upravujícím postavení věznic z roku 1839 i po něm. Nařízení byla přísná (ticho, zákaz vína a tabáku, snížení přidělů jídla) a byla doprovázena vzpourami. *Moniteur* z 3. října 1840 píše: „Bylo skandální sledovat vězně, jak se nalévají vínem, cpou se masem, zvěřinou, pamlsky všeho druhu a jak považují vězení za pohodlný hostinec, kde si mohou opatřit všechny příjemnosti, které jim život na svobodě často odpírá.“
- 33) V roce 1826 množství Rad distriktů požadovalo, aby bylo stále a neefektivní věznění nahrazeno deportacemi. V roce 1842 požadovala Rada distriktu Hautes-Alpes, aby se vězení stala místy „opravdového pykání“; v podobném duchu se vyjádřily i distrikty Drôme, l' Eure-et-Loir, Nièvre, Rhône a Seine-et-Oise.
- 34) Podle ankety uspořádané v roce 1839 mezi řediteli věznic. Ředitel věznice v Embrunu podotkl: „Přemrštěné pohodlí věznic pravděpodobně velmi přispívá k hrozivému nárůstu počtu recidivistů.“ Ředitel z Eysses: „Současný režim není dostatečně přísný, a je-li něco jisté, pak to, že pro mnoho vězňů má vězení svůj půvab a že zde nacházejí zvrácené rozkoše, které jsou zcela v jejich duchu.“ Ředitel z Limoges: „Současný režim ve věznicích, jež se pro recidivisty ve skutečnosti ničím neliší od obvyklých penzionátů, není v žádném směru represivní.“ (Srov. L. Moreau-Christophe, *Polémiques pénitentiaires*, 1840, s. 86.) Srovnej s prohlášeními učiněnými v červenci 1974 představiteli Syndikátu zaměstnanců ve vězeňství, jež se týkají účinků liberalizace ve věznicích.

) *Gazette des tribunaux*, 3. prosince 1829. Srov. v témže smyslu *Gazette des tribunaux*, 19. července 1839; *La Ruche populaire*, srpen 1840; *La Fraternité*, červenec–srpen 1847.

) Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, 1838, díl II, s. 64.

Přesvědčivým dokladem toho byly vzpoury vězňů, jež se odehrály v uplynulých týdnech*) a jež byly připisovány faktu, že reforma definovaná v roce 1945 neměla nikdy skutečný efekt; bylo tedy nutné vrátit se k základním principům vězeňství. Avšak tyto principy, od nichž jsou ještě dnes očekávány tak báječné výsledky, jsou dostatečně známy: již před 150 lety ustavily sedm univerzálních maxim dobrého „stavu vězeňství“.

1. Trestní věznění musí mít jako svou základní funkci transformaci chování jedince: „Polepšení odsouzeného jako principiální úkol trestu – to je posvátný princip, jehož formální proniknutí do oblasti vědy, a zejména do vědy o legislativě, je záležitostí zcela nedávnou.“ (*Congrès pénitentiaire de Bruxelles, 1847*) A komise Amor v květnu 1945 věrně opakuje: „Trest zbavení svobody má za základní cíl polepšení odsouzeného a jeho opětovné zařazení do společnosti.“ *Princip korekce.*

2. Věznění musí být izolováni či přinejmenším rozříděni podle trestní závažnosti svých činů, avšak především podle věku, podle dispozic, podle techniky nápravy, jejíž užití se předpokládá s ohledem na ně, podle fáze své transformace. „Při zapojení prostředků pozměňujících velké fyzické i morální rozdíly, jež s sebou přinášejí konstituce vězněných, je třeba mít stále na mysli míru jejich zkaženosti, jejich rozdílné možnosti nápravy, které mohou nabídnout.“ (únor 1850) Roku 1945: „Rozdělení jednotlivců ve vězeňských zařízeních s mírným trestem do jednoho roku má za základ pohlaví, osobnost a stupeň zkaženosti delikventa.“ *Princip klasifikace.*

3. Tresty, jejichž průběh musí být možné modifikovat podle individuality vězněných, podle dosažených výsledků, zlepšení či zhoršení. „Jelikož základním cílem trestu je reforma vězněného, bylo by žádoucí propustit na svobodu všech-

*) Mezi lety 1972–1974. Pozn. překl.

ny vězně, u nichž je dostatečně zaručeno jejich morální obrození.“ (Ch. Lucas, 1836) Roku 1945: „Je aplikován progresivní režim... z hlediska přizpůsobení jednání s vězněm podle jeho postoje a podle stupně jeho polepšení. Tento režim sahá od umístění na samotce až k podmíněnému propuštění... Výsada podmíněného propuštění je rozšířena na všechny dočasné tresty.“ *Princip modulace trestů.*

4. Práce musí být jednou z podstatných součástí transformace a postupné socializace vězně. Trestní práce „nesmí být chápána jako doplněk, a takřka jako zesílení trestu, nýbrž spíš jako zmírnění, jež by již nemělo být možné vězni upřít“. Je nutné umožnit vězněnému naučit se a provozovat určité řemeslo a poskytnout jemu i jeho rodině prostředky obživy. (Ducpétiaux, 1857) Roku 1945: „Každý odsouzený podle obecného práva je povinen pracovat... Nikdo nesmí být přinucen zůstat bez zaměstnání.“ *Princip práce jako povinnosti a jako práva.*

5. Výchova vězněného je ze strany veřejné moci zároveň nevyhnutelnou opatrností v zájmu společnosti a povinností vzhledem k vězněnému. „Sama výchova může sloužit jako nástroj trestání. Otázka trestního uvěznění je otázkou výchovy.“ (Ch. Lucas, 1838) Roku 1945: „Zacházení, jemuž je vězeň vystaven krom veškeré té korumpující promiskuity... musí principiálně směřovat k jeho obecnému a profesionálnímu vzdělávání a k jeho zlepšování.“ *Princip vězeňské výchovy.*

6. Režim ve vězení musí být, přinejmenším zčásti, kontrolovaný a musí se o něj starat kvalifikovaná osoba, mající morální a technickou způsobilost bdít nad správným formováním individuí. Ferrus píše v roce 1850 o lékaři ve vězení: „Jeho pomoc je prospěšná u všech forem uvěznění... nikdo se nemůže těšit intimnější důvěře vězňů než lékař, nikdo nemůže znát lépe jejich povahu, působit účinněji na jejich cítění tím, že ulevuje jejich fyzickým potížím a využívá těchto prostředků vlivu na to, aby je přesvědčil přísnými slovy ne-

bo vhodným povzbuzením." Roku 1945: „V každém vězeňském zařízení pracuje sociální a lékařsko-psychologická služba.“ *Princip kontroly techniky věznění.*

7. Uvěznění musí být doprovázeno nástroji dohledu a pomoci, až dokud nedojde k definitivní readaptaci bývalého vězně. Nemělo by jít jen o to, aby nad ním byl ustaven ochranný dohled při odchodu z vězení, „nýbrž aby mu byla zajištěna pomoc a podpora“. (Boulet a Benquot v *Chambre de Paris*) Roku 1945: „V průběhu trestu i po jeho ukončení je vězňům poskytována pomoc pro usnadnění jejich opětovného začlenění do společnosti.“ *Princip doplňkových institucí.*

Od jednoho století k druhému se slovo za slovem opakují tytéž základní propozice. A vydávají se pokaždé za definitivně získanou, konečně přijatelnou formulaci reformy, jež byla až do té chvíle postrádána. Stejně, či téměř stejné fráze by si bylo možné vypůjčit i z jiné „plodné“ periody reformy: z konce 19. století, od „hnutí za obranu společnosti“; anebo ještě z let zcela nedávných s jejich vězeňskými vzpourami.

Není proto nutné považovat vězení, jeho „nezdar“ a jeho více či méně úspěšně provedenou reformu za tři po sobě jdoucí momenty. Spíš je třeba přemýšlet o simultánním systému, který se historicky překrývá s právním zbavením svobody; systém čtyř prvků, který obsahuje: disciplinární „suplement“ vězení – prvek nad-moci [*surpouvoir*]; produkci objektivitu, techniku, vězeňské „racionality“ – prvek s tím souvisejícího vědění; faktické zachování, ne-li vystupňování kriminality, které mělo vězení zamezit – prvek inverzní účinnosti; a konečně opakování jakési „reformy“ disciplinární funkce vězení, která je izomorfní navzdory své „idealitě“ – prvek utopického zdvojování. Tento komplexní soubor konstituuje „systém vězeňství“ [*système carcéral*] a nikoli jen instituci vězení s jeho zdmi, s jeho zaměstnanci, s jeho nařízeními a s jeho násilím. Systém vězeňství spojuje v těžce figuře diskurzy a architektury, donucovací nařízení a vědecká tvr-

zení, reálné společenské účinky a nepřekonatelné utopie, programy pro korekci delikventů a mechanismy, které delikvenci upevňují. Netvoří potom předpokládaný neúspěch součást fungování vězení? Neměl by být zahrnut v těch účinných moci, které disciplína a připojené techniky uvěznění zavedly do aparátu justice, či obecněji do celé společnosti a jež je možné shrnout pod pojmenování „systém vězeňství“? Jestliže se instituce vězení udržela tak dlouhou dobu a nehybně stejná, jestliže princip trestního věznění nebyl nikdy vážně zpochybněn, tedy zajisté proto, že tento systém vězeňství zakořenil do hloubky a vykonával přesné funkce. Vezměme si za svědky této odolnosti nedávné skutečnosti; model věznice, která byla otevřena v Fleury-Mérogis v roce 1969, pouze převzal do svého rozvrhu tvar hvězdice, který dodával lesk již v roce 1836 vězení Petite-Roquette. Je to stejná mašinerie moci, jež se tu zmocňuje skutečného těla a symbolické formy. Jakou však má hrát úlohu?

*

Připusťme, že zákon je určen k tomu, aby definoval přestupky, že funkcí trestního aparátu je tyto přestupky potlačit a že vězení je nástrojem tohoto potlačení; pak by bylo nutné konstatovat jeho selhání. Avšak spíš – neboť aby bylo toto selhání stanoveno v termínech historie, bylo by třeba mít možnost měřit dopad trestání vězněním na globální rovině kriminality – bychom se měli podívat tomu, že po 150 let bylo vyhlášení selhání vězení vždy spojeno se snahou o jeho zachování. Jedinou skutečně zamýšlenou alternativou byla deportace, od které Anglie upustila na počátku 19. století a kterou Francie obnovila za druhého císařství, i když spíše jako přísnou a odlehlou formu uvěznění.

Ale snad bychom měli problém obrátit a ptát se, čemu slouží úpadek vězení; čemu jsou prospěšné tyto rozličné je-

vy, které kritika neustále pranýřuje: udržování delikvence, indukování recidivy, proměna příležitostných pachatelů v navyklé delikventy, organizování uzavřeného prostředí delikvence. Snad by bylo třeba hledat to, co se skrývá pod zjevným cynismem trestní instituce, která odsouzené poté, co je donutila odpykat si své tresty, pronásleduje celou řadou znamení (dohled, který byl kdysi právem a dnes je skutečností; průvodní listy galejníků tehdy a trestní rejstřík nyní) a která také stíhá jako „delikventa“ každého, kdo se jednou zhostil restu jako pachatel. Neměli bychom zde vidět raději konsekvenci než kontradikci? Bylo by pak třeba předpokládat, že vězení a nepochybně i trest v obecném smyslu slova nejsou určeny k tomu, aby pachatele napravovaly, ale spíše k tomu, aby je odlišily, rozmístily, využily; že tolik neusilují o to učinit poslušnými ty, kdo mají blízko k překročení zákonů, nýbrž že směřují k tomu uzpůsobit překračování zákonů pro všeobecnou taktiku podrobení. Trestání by pak bylo prostředkem k ovládnutí nezákonností, k vytyčení hranic tolerance, k poskytnutí volného pole některým, k potlačování jiných, k vylučování určité skupiny, k získávání prospěchu pro jinou, k neutralizování těch a využívání oněch. Zkrátka trestání rostě a jednoduše nezákonnosti „nestíhá“; „diferencuje“ je, ajišťuje jejich obecnou „ekonomii“. A je-li možné mluvit o třídní spravedlnosti, není to jen proto, že zákon sám či způsob jeho užití slouží zájmům jedné třídy, nýbrž proto, že celé oznamité spravování nezákonností prostřednictvím trestání tvoří součást tohoto mechanismu ovládnutí. V globální strategii byly legální tresty nahrazeny nezákonnostmi. Odtud lze s jistotou porozumět „selhání“ vězení.

Obecné schéma reformy trestání se na konci 18. století hlásilo v boji proti nezákonnostem: zhroutila se celá rovnováha tolerance, vzájemné podpory a oboustranného zájmu, která za starého režimu udržovala nezákonnosti různých společenských vrstev vedle druhých. Zformovala se tedy

utopie společnosti trestající univerzálně a veřejně, kde by vždy aktivní trestní mechanismy pracovaly bez zpoždění, zprostředkování či nejistoty; kde by byl zákon ve dvojnásobném smyslu ideální, protože dokonalý ve svých kalkulacích a vrytý v představách každého občana, který by blokoval veškeré nezákonné praktiky v jejich počátku. Avšak na přelomu 18. a 19. století a navzdory novým zákoníkům se zde náhle vynořilo nebezpečí nových lidových nezákonností. Či přesněji, lidové nezákonnosti se patrně rozvinuly podle nových dimenzí: těch, které s sebou přinesla všechna hnutí, jež od osmdesátých let 18. století až do revoluce v roce 1848 proplétala společenské konflikty, odpor vůči pohybu industrializace a důsledky ekonomických krizí. Schematicky lze vyznačit tři charakteristické procesy. Nejprve rozvinutí politické dimenze lidových nezákonností, a to ve dvou směrech: praktiky až do té doby lokalizovatelné a v jistém smyslu omezené na sebe samé (jako odmítání platit daně, odvody, nájemné dávky, úřední poplatky; násilná konfiskace zboží, s nímž se spekovalo; drancování obchodů a nucený prodej výrobků za „spravedlivou cenu“; střety s reprezentanty moci) mohly v průběhu revoluce vyústit v přímé politické boje, jejichž cílem bylo dosáhnout nejen ustoupení moci či odvolání nepřijatelného opatření, ale i změny vlády a celé struktury moci. Na druhé straně měla některá politická hnutí zcela zjevně oporu v existujících formách nezákonností (jako například royalistická agitace v západní a střední Francii, jež využívala toho, že venkované odmítali nové zákony o vlastnictví, církvi a o odvodech); tato politická dimenze nezákonností se stala současně komplexnější a vyhraněnější ve vztazích mezi dělnickým hnutím a republikánskými stranami v 19. století, v přechodu od dělnických bojů (stávky, zákazy spolčování, ilegální sdružení) k politické revoluci. V každém případě se na horizontu těchto nezákonných praktik – jejichž počet se násobil se stále restriktivnější legislativou – rýsují

konflikty ve vlastním smyslu politické; případný zvrat politické situace je neprovází ani zdaleka všechny, nicméně podstatná část z nich se může nashromáždit a být pak využita ve všeobecných politických bojích, a někdy k nim mohou dokonce přímo vést.

Na druhé straně lze v odmítání zákona a nařízení snadno rozéznat boj proti těm, kteří je vyhláší v souladu se svými zájmy: nebojuje se již proti nájemcům daní, finančníkům, královským zastupitelům, úředníkům zneužívajícím svou moc nebo špatným ministrům, proti všem těmto zástupcům nespravedlivosti; bojuje se proti samotnému zákonu a proti justici, která je pověřena zákon naplňovat, proti nejbližším pozemkovým vlastníkům, kteří prosazují nová práva, proti zaměstnavatelům, kteří se spolu domlouvají, ale zakazují spolčování dělníků, proti podnikatelům, kteří zvyšují počet strojů, snižují platy, prodlužují pracovní dobu, zavádějí do továren čím dál přísnější řád. Bojovalo se také proti novému systému pozemkového vlastnictví – nastolenému buržoazií těžící z revoluce –, když se rozvinulo celé hnutí nezákonností na venkově, jež doznaly svých nejnásilnějších forem nepochybně mezi Thermidorem a konzulátem, avšak nezmizelo ani potom; proti novému režimu legálního vykořisťování práce, když se rozvinuly dělnické nezákonnosti na počátku 19. století: od těch nejnásilnějších, jako bylo rozbíjení strojů, anebo nejtvrdivějších, jako bylo zadržování se práci, potulka, šizení na surovinách, podvádění jak v množství, tak v úrovni vykonané práce. Celá řada nezákonností se zapsala do bojů, v nichž je zřejmé, že je tu napadán současně zákon i třída, která tento zákon prosadila.

A konečně bylo-li v průběhu 18. století možno sledovat,⁵⁾ jak kriminalita směřuje k specializovaným formám, jak stále

5) Srov. výše, s. 122n.

silněji inklinuje k obratnějším krádežím a jak se stává do jisté míry záležitostí lidí stojících na okraji společnosti, izolovaných od populace, jež jim byla nepřátelská – bylo v posledních letech 18. století možné pozorovat znovunavázání některých spojení či ustavení nových vztahů; nikoli proto, jak tvrdili někteří současníci, že by vůdcové populární agitace byli zločinci, avšak proto, že nové formy práva, přísnost pracovních nařízení, požadavky jak státu, tak velkých vlastníků půdy či zaměstnavatelů a těsnější techniky dohlížení rozmnožovaly příležitosti k přečinům a nechávaly sklouznout na druhou stranu zákona množství jedinců, kteří by za jiných okolností nepřešli k specializované kriminalitě; na základě nových zákonů o vlastnictví a také na základě odmítání placení odvodů se rozvinuly nezákonnosti venkovanů v posledních letech revoluce, rozmnožily se násilnosti, útoky, krádeže, drancování, a dokonce i velké formy „politického lupičství“; rovněž na základě legislativy nebo příliš tíživých nařízení (týkajících se pracovních knížek, nájmu, hodinové mzdy, absence) se rozvinula potulka dělníků, jež se často křížila i s přímou delikvencí. Zdá se, že celá řada nezákonných praktik, které měly po celé uplynulé století tendenci se vytříbit a navzájem izolovat, obnovuje nyní mezi sebou svazky, aby tak zformovala novou hrozbu.

V průběhu dvou století (tedy bez ohledu na kvantitativní rozměr, jenž je problematický a jež ještě zbývá prozkoumat) tak proběhlo celkem trojí zevšeobecnění lidových nezákonností: šlo o jejich zařazení do obecného politického horizontu, o jejich explicitní artikulaci v sociálních bojích a o komunikaci mezi rozdílnými formami a roviny trestných činů. Tyto procesy se ovšem plně nerozvinuly; na počátku 19. století se jistě nezformovalo masivní hnutí nezákonností, politické a zároveň i sociální. Avšak ve své zvolna se rysující formě a navzdory svému rozptýlení byly dostatečně vyhraněné k tomu, aby sloužily jako podpora velkého strachu z plebsu,

němž se věřilo, že jako celek je naprosto zločinný a podvrací, mýtu o barbarské, nemorální a mimo zákon stojící třídě, kterou od císařství po červencovou monarchii pronásledoval diskurz zákonodárců, filantropů anebo vyšetřovatelů, zkoumajících dělnický život. Právě tyto procesy lze nalézt v pozůstatku celé série prohlášení, tak cizích trestní teorii 18. století: že právo není možností, kterou zájem nebo vášeň vkládají do dlaní všech lidí, nýbrž že je to záležitost téměř výlučně jedné sociální třídy; že zločinci, s nimiž bylo dříve možné se setkat v rámci všech sociálních třídách, pocházejí nyní „téměř všichni z nejnížší příčky společenského žebříčku“;³⁶⁾ že „devět desátin vrahů, násilníků, zlodějů a ničemů je ukázkou toho, co se nazývá společenskou základnou“;³⁷⁾ že to není zločin, co cizizuje člověka společnosti, nýbrž že spíš zločin sám je základem, že člověk existuje ve společnosti jako cizinec, že přísluší k té „zrůdné rase“, o níž hovoří Target, k té „třídě degradované bídou, jejíž neřesti stojí jako nepremozitelná překážka bránící ušlechtilým záměrům proti ní bojovat“;³⁸⁾ že v této situaci bylo pokrytectvím nebo naivitou věřit, že zákon je vytvořen pro všechny ve jménu všech; že je rozumnější uznat, že je vytvořen pro některé a že doléhá na ostatní; že principu zákon zavazuje všechny občany, že je však namířeno zejména proti nejpočetnějším a nejméně osvíceným třídám; že na rozdíl od toho, co se považuje za politické či občanské zákony, se jejich aplikace nevztahuje stejnou měrou na všechny;³⁹⁾ že společnost jako celek, prostřednictvím soudních tribunálů, nesoudí jednoho ze svých členů, nýbrž že je to

Ch. Comte, *Traité de législation*, 1833, s. 49.

H. Lauvergne, *Les Forçats*, 1841, s. 337.

E. Buré, *De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France*, 1840, díl II, s. 391.

P. Rossi, *Traité de droit pénal*, 1829, díl I, s. 32.

jedna sociální kategorie určená k dodržování řádu, která zde soudí jinou, jež se oddává nepořádku: „Projděte si místa, kde jsou lidé souzeni, kde jsou uvězněni, kde jsou popraveni... Všude se vás dotkne jedna věc; všude uvidíte dvě jasně odlišené třídy lidí, z nichž s jedněmi se setkáte vždy v křeslech žalobců a soudců, a s druhými vždy na lavicích obžalovaných a obviněných“, což se vysvětluje skutečností, že ti druzí, kvůli nedostatku prostředků či vzdělání „neumějí setrvat v rámci mezi počestné zákonosti“;⁴⁰⁾ takže řeč zákona, jež se považuje za univerzální, je v tomto ohledu neadekvátní; má-li být účinná, pak musí být diskurzem jedné třídy namířeným proti třídě druhé, jež nemá s tou první ani stejné myšlenky, ani shodná slova: „Vždyť jak by pro nás, s našimi pruderními, opovrženímhodnými jazyky, jež jsou zcela zatemněny etiketou, bylo možné porozumět těm, kteří nikdy neslyšeli nic než hrubý, nebohý, nepravidelný dialekt, tento přesto živý, svobodný, pitoreskní jazyk tržiště, kabaretu či jarmarku... Který jazyk, která metoda by měla být použita při redakci zákonů, aby se tím dosáhlo účinného působení na nevzdělaného ducha těch, kteří nejméně dokážou vzdorovat svodům zločinu?“⁴¹⁾ Zákon a justice tedy neváhaly s vyhlášením nutnosti třídní nesouměřitelnosti.

Je-li tomu tak, potom se vězení ve zdánlivém „neúspěchu“ svým cílem nemíjí; naopak, dosahuje jej v té míře, v jaké podněcuje, uprostřed dalších, určitou formu nezákonnosti, jež je vězení schopno izolovat, vyvést na světlo a organizovat jako relativně uzavřené, nicméně proniknutelné prostředí. Přispívá k ustavení viditelné, označitelné nezákonnosti, neredukovatelné na jistou úroveň a tajně užitečné – nezákonnosti zároveň vzpurné i poslušné; vězení na-

40) Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, 1838, díl II, s. 82.

41) P. Rossi, *Traité de droit pénal*, 1829, díl I, s. 33.

črtává, izoluje a vyzdvihuje formu nezákonnosti, která jako by symbolicky resumovala všechny ostatní, která však dovo-
luje nechat ve stínu ty, jež společnost hodlá nebo musí tolero-
vat. Touto formou je, přesně řečeno, delikvence. Není třeba
vidět v ní tu nejsilnější a neškodlivější formu nezákonnosti,
kterou se trestní aparát musí snažit pomocí vězení vyhladit
pro nebezpečí, jež představuje; je spíš důsledkem způsobu
trestání (a to trestání vězněním), jež dovoluje nezákonnosti
diferencovat, uspořádat a kontrolovat. Není pochyb o tom,
že delikvence je jednou z forem nezákonnosti; v každém pří-
padě zde má své kořeny; je však právě tou nezákonností, kte-
rou „vězeňský systém“ se všemi svými odvětvími obstoupil,
rozdělil, izoloval, pronikl, zorganizoval, uzavřel v ohraniče-
ném prostředí a již dal, s ohledem na jiné nezákonnosti, roli
nástroje. Zkrátka, jestliže z právního hlediska existuje proti-
klad mezi legalitou a nezákonnými praktikami, ze strategic-
kého hlediska stojí protiklad mezi nezákonnostmi a de-
likvencí.

Konstatování, že vězení neuspělo při potlačování zločinu,
by tedy bylo asi třeba nahradit hypotézou, že vězení velice
dobře uspělo při produkování delikvence specifického typu,
politicky či ekonomicky méně nebezpečné – v krajním přípa-
dě i užitečné – formy nezákonnosti; při produkování deli-
kvencí ve zdánlivě marginalizovaném, nicméně centrálně
kontrolovaném prostředí; při produkování delikventů jako
patologizovaných subjektů. Úspěchem vězení v zápasech
okolo zákona a nezákonností bylo, že se specifikovala „delik-
vence“. Viděli jsme, jak vězeňský systém nahradil pachatele
„delikventem“ a také k juristické praxi přišpendlil celý hori-
zont možného vědění. Nuže, tento proces, který ustanovil de-
likvenci jako objekt vědění, vytvořil celek s politickou opera-
cí, která odděluje nezákonnosti a v rámci toho izoluje
delikvenci. Vězení je svorníkem těchto dvou mechanismů:
umožňuje jim, aby jeden druhý neustále posilovaly, dovoluje

jim objektivovat delikvenci v pozadí trestných činů, utužit
delikvenci v hnutí nezákonností. Byl to takový úspěch, že
i po jednom a půl století „nezdarů“ vězení dále existuje
a produkuje tytéž výsledky a že při jeho odvrhování se pro-
jevují ty největší rozpaky.

*

Jako by trestní uvěznění produkovalo – odtud nepochyb-
ně pramení jeho životnost – uzavřenou, oddělenou a užiteč-
nou nezákonnost. Okruh delikvence by nebyl podpro-
duktem vězení, které by při trestání nedosahovalo cíle, jímž
je napravování; byl by spíš přímým důsledkem trestání, jež
proto, aby ovládlo nezákonné praktiky, zavádí některé z nich
do mechanismu „trestání-reprodukce“, u něhož tvoří uvěz-
nění jednu ze základních částí. Avšak proč a jak by bylo vě-
zení povoláno k tomu, aby se podílelo na produkování delik-
vence, když se předpokládá, že proti ní bude bojovat?

Vznik delikvence, která představuje něco jako uzavřenou
nezákonnost, přináší ve skutečnosti jistý počet výhod. Před-
evším je možné ji kontrolovat (označováním jedinců, infiltro-
váním skupiny, organizováním vzájemného donašečství): ne-
jasně se hemžící populace praktikující příležitostnou
nezákonnost, která je vždy náchylná se rozmnožovat, nebo
dále neurčité tlupy tuláků, mezi něž se rekrutují podle toho,
kudy se tyto tlupy přesouvají, a podle okolností nezaměstna-
ní, žebráci, vojenští zběhové, a které někdy nabývají takové-
ho rozsahu – jak lze vidět ke konci 18. století –, až formují obá-
vané síly, podněcující drancování a vzpoury, jsou nahrazeny
relativně omezenou a uzavřenou skupinou jedinců, nad ni-
miž je možné dodržovat neustálý dohled. Kromě toho je mož-
né orientovat tuto delikvenci zavínutou v sobě samé směrem
k formám nezákonnosti, jež jsou nejméně nebezpečné: udržo-
vání tlakem neustálé kontroly na okraji společnosti, omezení

na podmínky nejisté existence, bez spojení se společností, která by je mohla podpořit (jako tomu bylo v nedávné době v případě pašeráků či určitých forem lupičství),⁴²⁾ se delikventi nevyhnutelně spokojili s lokalizovanou kriminalitou, bez možnosti upoutat pozornost, bez politické nebezpečnosti i bez ekonomických následků. A tato koncentrovaná, kontrovaná a odzbrojená nezákonnost je přímo užitečná. Může být užitečná ve vztahu k jiným nezákonnostem: izolována na jejích okrajích, uzavřena do své vlastní interní organizace, odsouzena k násilné kriminalitě, jejímiž prvními oběťmi jsou často nejchudší vrstvy společnosti, obklíčena ze všech stran policií, vystavena dlouhodobým trestům ve vězení, poté doživotně specializována, delikvence, tento jiný, nebezpečný a často nepřátelský svět, blokuje či přinejmenším udržuje na dostatečně nízké úrovni běžné nezákonné praktiky (drobné krádeže, drobné násilnosti, každodenní nedodržování nebo obcházení zákona), brání jim v tom, aby se uvolnily v rozsáhlejších a viditelnějších formách, tak trochu jako účinkem příkladu, který byl dříve vyžadován od zjevnosti veřejného mučení, a nyní je ucházen nikoli v přísnosti trestání, nýbrž ve viditelné, označitelné existenci samotné delikvence: delikvence, tím že se odlišuje od ostatních lidových nezákonností, je potlačuje.

Avšak delikvence je nadto vhodná i k přímému využití. Jako příklad přichází v úvahu kolonizace. Přesto to není příkladem nepřesvědčivější: ve skutečnosti, ačkoli byla deportace zločinců požadována několikrát při různých příležitostech během restaurace, ať už Sněmovnou poslanců nebo Generálními státními radami, bylo tomu tak v zásadě proto, aby se ulehčilo finančním nákladům, které vyžadoval vězeňský trestní aparát; a navzdory těmto projektům, které mohly být uskutečněny za červencové monarchie, v nichž měli delikventi, nedisciplinovaní vojáci,

⁴²⁾ Srov. E. J. Hobsbawm, *Les Bandits*, fr. překlad, 1972.

prostitutky a opuštěné děti možnost podílet se na kolonizaci Alžír, byla tato kolonizace formálně znemožněna zákonem z roku 1854, který zřizoval galeje v zámořských koloniích; opravdu řečeno, deportace na Guyanu nebo o něco později na Novou Kaledonii neměly žádný skutečný ekonomický význam, navzdory povinnostem, ukládané odsouzcencům, setrvat v koloniích, kde si měli odpykat svůj trest, po dobu rovnající se přinejmenším počtu let, po která měli být uvězněni (v některých případech byli dokonce donuceni strávit tam celý zbytek života).⁴³⁾ Využívání delikvence jako zároveň odděleného a manipulovatelného prostředí se fakticky uskutečňovalo především na okrajích zákonnosti. To tedy znamená, že v 19. století se tu objevil jistý druh podřízené nezákonnosti a že jeho organizace v rámci delikvence, se všemi způsoby dohlázení, které to implikovalo, byla zárukou jeho poslušnosti. Delikvence, tato řízená nezákonnost, je agentem nezákonnosti vládnoucích skupin. V tomto smyslu je charakteristický vznik sítě prostituce v 19. století.⁴⁴⁾ policejní a lékařské kontroly prostitu-

43) O problému deportací srov. F. de Barbé-Marbois (*Observations sur les votes de 41 conseils généraux*) a diskuse mezi Blosselvillem a La Pilorgeriem (týkající se Botany Bay). Buré, plukovník Marengo a L. de Carné vypracovali, stejně jako mnoho dalších, plány na kolonizaci Alžír delikventy.

44) Jednou z prvních epizod bylo organizování veřejných domů pod policejním dohledem (1823), které dalece překračovalo nařízení zákona z 14. července 1791 o dohledu nad nevěstinci. Srov. k tomuto tématu sbírky rukopisů z Policejní prefektury (s. 20–26). Zejména tento oběžník policejního prefekta z 14. června 1823: „Zřízení nevěstinců se přirozeně setkává s nelibostí všech lidí, kteří se zajímají o veřejnou mravnost; nepřekvapuje mne ani v nejmenším, že pánové policejní komisaři se staví všemi svými silami proti zřízení těchto domů ve svých jednotlivých městských čtvrtích... Policie věřila, že se dostatečně postarala o veřejný pořádek, když dosáhla toho, že prostituce byla uzavřena ve veřejných domech, na něž může nepřetržitě a jednotně působit a které nemohou uniknout dozoru.“

tek, jejich pravidelný pobyt ve vězení, široká škála nevěstinců, pečlivě vybudovaná hierarchie, jež byla v prostředí prostituce udržována, kontrola této hierarchie prostřednictvím delikventů-informátorů, toto vše umožňovalo usměrňovat a přivlastňovat si skrze celou řadu prostředníků enormní zisk z pohlavní rozkoše, kterou čím dál tím naléhavější dennodenní moralizování odsoudilo do poloilegality a činilo přirozeně velmi nákladnou; při stanovování ceny za rozkoš, při vytváření zisku z poňlačované sexuality a při shromažďování tohoto zisku se prostředí delikvence spolčovalo se zainteresovaným puritanismem: neoprávněný fiskální činitel působící při nezákonných praktikách.⁴⁵⁾ Podlouhý obchod se zbraněmi, obchod s alkoholem v zemích, kde byla vyhlášena prohibice, či o něco později obchod s drogami ukazovaly stejným způsobem fungování této „užitečné nezákonnosti“: existence legálního zákazu okolo něj vytváří pole ilegálních praktik, nad nimiž se daří vykonávat kontrolu a získávat z nich neoprávněný zisk prostřednictvím prvků, jež jsou samy o sobě nezákonné, avšak távají se manipulovatelnými díky jejich organizovanosti v prostředí delikvence. Ta je zde nástrojem pro spravování vykořisťování nezákonností.

Je ovšem také nástrojem nezákonnosti, která díky němu kolo sebe vyvolává skutečný výkon moci. Politické využití delikventů – jako donašečů, provokatérů – bylo skutečností, rozvozenou již před devatenáctým stoletím.⁴⁶⁾ Avšak po re-

5) Kniha Parent-Duchateleta *Prostitution à Paris*, 1836, může být čtena jako svědectví tohoto napojení prostředí delikventů na prostituci, jež bylo podporováno policií a trestními institucemi. Případ italské mafie, přesídlené do USA a užívané zároveň k vybírání neoprávněných výdělků a k prosazování politických cílů, je dobrým příkladem kolonizace nezákonnosti lidového původu.

6) O této roli delikventů v policejním a zejména v politickém dohledu srov. paměti redigované Lemaitem. „Donašeči“ jsou lidé, kteří „očekávají pro sebe samé shovívavost“; jsou to „obvykle nebezpečné typy,

voluci nabyta tato činnost zcela jiných rozměrů: infiltrování politických stran a dělnických spolků, nábor rozvracečů proti stávkujícím a proti vzbouřencům, organizování „subpolice“ – spolupracující přímo s legální policií a schopné stát se v krajním případě jakousi paralelní armádou –, všechno to mimozákonné fungování moci bylo zčásti zajišťováno masou nádeníků, jež se utvořila z delikventů: byla to tajná policie a záložní armáda v rukou moci. Zdá se, že ve Francii dosáhly tyto praktiky svého plného rozkvětu během revoluce roku 1848 a uchopení moci Ludvíkem Napoleonem.⁴⁷⁾ Lze říci, že delikvence, pevně zasazená v trestním systému soustředěném okolo vězení, reprezentuje zneužití nezákonností v neoprávněných oblastech zisku a moci vládnoucí třídy.

Organizování nezákonnosti, izolované a uzavřené v delikvenci, by nebylo možné bez rozvinutí policejního dozoru. Všeobecný dohled nad populací, „němá, záhadná, nepostřehnutelná bdělost... to je oko vlády, neustále otevřené a bez odstupe hlídající všechny občany, aniž by je však v jakékoli míře podřizovalo nějakému donucení... Tento dohled nepotřebuje být zapsán v zákoně.“⁴⁸⁾ Je to individuální dohled, předpokládaný zákoníkem z roku 1810, nad propuštěnými vězni a vůbec nad všemi, kteří kdy stanuli před soudem pro závažné činy a kteří tedy byli legálně podezřívání, že vytvářejí nové ohrožení klidu společnosti. Je to ovšem také dohled nad prostředními a skupinami považovanými za nebezpečné donašeče nebo nad policejními agenty, z nichž

jež však slouží k odhalování těch, co jsou ještě horší. Navíc i to málo, totiž že je někdo od té chvíle zapsán v policejním registru, stačí k tomu, že se již více neztratí z očí.“

47) K. Marx, *Le 18-Brumaire de Louis-Napoléon Bonaparte*, Éd. Sociales, fr. překlad, 1969, s. 76–78.

48) A. Bonneville, *Des institutions complémentaires du système pénitencier*, 1847, s. 397–399.

téměř všichni byli bývalými delikventy a jako takoví byli kontrolováni policií: delikvence, jeden z mnoha objektů policejního dohledu, patří přitom k jednomu z privilegovaných nástrojů. Všechny tyto způsoby dohlížení předpokládají organizaci jisté hierarchie, částečně oficiální, částečně tajné (v případě pařížské policie to byly v podstatě „bezpečnostní složky“, které zahrnovaly kromě „zjevných agentů“ – inspektorů a policejních důstojníků – také „tajné agenty“ a policejní informátory, kteří byli poháněni strachem z trestu či příslibem odměny).⁴⁹⁾ Předpokládají rovněž zřízení dokumentačního systému, jehož jádro tvořily určení a identifikace zločinců: povinný popis osoby spojený s příklady k zatčení a s rozsudky porotních soudů, popisy zanesené ve vězeňských rejstřících, kopie rejstříků porotních a trestních soudů, zasílané každé tři měsíce ministerstvům spravedlnosti a obecného pořádku, organizované o něco později na ministerstvu vnitra v trestním rejstříku podle abecedního pořádku a používající od roku 1833 po vzoru metod „přírodovědců, knihovníků, velkoobchodníků, podnikatelů“ systém kartiček či osobních listů, který umožnil zjednodušit zanášení nových údajů a zároveň se jménem hledaného jedince najít všechny záznamy, které zde o něm byly učiněny.⁵⁰⁾ Delikvence s tajnými agenty, které obstarává, ale rovněž s všeobecným policejním rozdělením, ke kterému opravňuje, konstituuje prostředek nepřetržitého dohlížení nad populací: aparát, který dovoluje kontrolovat skrze samotné delikventy celé pole společnosti. Delikvence funguje jako politická observatoř. Nicméně statistici a sociologové ji začnou využívat až mnohem později než politici.

49) Srov. H. A. Fregier, *Les Classes dangereuses*, 1840, díl I, s. 142–148.

50) A. Bonneville, *De la récidive*, 1844, s. 92–93. Vedle objevu kartotéčního lístku či konstituování humanitních věd jde o další vynález, který se těšil jen malé pozornosti historiků.

Avšak toto dohlížení mohlo fungovat pouze ve spojení s vězením. Protože vězení usnadňuje kontrolu jedinců, když jsou propuštěni, protože umožňuje nábor policejních informátorů a znásobuje vzájemné udavačství, protože uvádí pachatele do vzájemného kontaktu, urychluje organizování prostředí delikvence uzavřeného v sobě samém, avšak snadno kontrolovatelného; a všechny účinky nepřijetí ve společnosti (nezaměstnanost, zákaz pobytu na určitých místech, nucený pobyt, povinnost hlásit se a být k dispozici) otevíraly široké pole možností, jak ukládat dříve vězněným úkoly, jež pro ně byly určeny. Policie a vězení tvoří zdvojený dispozitiv; obě společně zajišťují v celém poli nezákonností diferenciaci, izolaci a využití delikvence. Systém policie – vězení odděluje ovladatelnou delikvenci od nezákonností. Tato delikvence, se svými zvláštnostmi, je účinkem systému; avšak stává se také jeho součástí a jeho nástrojem. Měli bychom proto mluvit spíše o celku, jehož tři části (policie – vězení – delikvence) podporují jedna druhou a tvoří kruh, který není nikdy porušen. Policejní dohled zajišťuje pachatele pro vězení, jež je proměňuje v delikventy; ti jsou terčí i pomocníky policejních kontrol, navracejících pravidelně některé z nich zpět do vězení.

Neexistuje trestní justice, která by byla určena k potírání všech nezákonných praktik a která by přitom používala policii jako svého pomocníka a vězení jako nástroj trestání, i kdyby měla nepřizpůsobivý zbytek „delikvence“ ponechat jeho osudu. Na trestní justici by se mělo pohlížet jako na nástroj diferencované kontroly nezákonností. Kriminální justice hraje ve vztahu k ní roli legální záruky a principu přenosu. Vytváří spojení v rámci obecné ekonomie nezákonností, jejímiž ostatními součástmi (ležícími nikoli pod ní, nýbrž vedle ní) jsou policie, vězení a delikvence. Průnik policie do justice, setrvačná síla, kterou instituce vězení vzdoruje justici, to není nová věc, ani to není důsledek sklerózy nebo

progresivního přesunutí moci; je to charakteristický rys struktury, která značí trestní mechanismy v moderních společnostech. Úředníci mluví marně; trestní justice s celým svým aparátem podívaná je stvořena proto, aby odpovídala každodenním požadavkům aparátu kontroly, zpola ponořeného ve stínu, který usiluje o to, aby policie a delikvence zapadaly jedna do druhé. Soudci jsou zaměstnanci tohoto aparátu, kteří se sotva zможou na odpor.⁵¹⁾ Pokud jim to jejich prostředky dovolují, napomáhají konstituování delikvence, to znamená diferencování nezákonností, kontrole, kolonizování a využívání některých z nich prostřednictvím nezákonností vládnoucí třídy.

O tomto procesu, který se odvíjí během prvních třiceti či čtyřiceti let 19. století, podávají svědectví dvě osoby. První z nich je Vidocq. Ten byl mužem starých nezákonností,⁵²⁾ zatímco Gil Blas z druhého konce tohoto století sklouzl brzy tím horším směrem: nezkrotnost, dobrodružství, podvody, jejichž obětí byl nejčastěji on sám, rvačky a souboje, neustále se střídající naverbování a dezerce, styky s prostředím prostituce, hazardních her, kapsářství a záhy i grandiózní loupeže. Avšak ona téměř mytická důležitost, které Vidocq nabyl v očích svých současníků, se nezakládala na této, jakkoli příkrášené, minulosti; nezakládala se dokonce ani na skutečnosti, že po-

51) O odporu mužů zákona k zaujetí místa v této funkci máme velmi raná svědectví, již z doby restaurace (což dostatečně dokazuje, že to není jev ani reakce z doby pozdní). Zejména likvidace, či spíš opětovné využití napoleonské policie kladlo problémy. Avšak obtíže pokračovaly. Srov. proslov, jímž se Belleyme inauguruje do svých funkcí a hledá, jak by se odlišil od svých předchůdců: „Jsou nám otevřeny legální cesty... Vyzdvihujte ve škole zákony, vychovávejte ve škole úřednictvo tak důstojně... Jsme pomocníky justice.“ (Srov. M. de Belleyme, *Histoire de l'administration*); viz rovněž velice zajímavý Molénův pamflet *De la liberté*.

52) Viz také jeho *Mémoires*, které publikoval pod vlastním jménem jako *L'Histoire de Vidocq racontée par lui-même*.

prvé v historii se bývalý trestanec z galejí, ať podplacený či vykoupený, stal náčelníkem policie; zakládala se spíše na tom, že delikvence v jeho osobě viditelně přijala své dvojnásobné postavení objektu i nástroje policejního aparátu, který pracuje proti ní i spolu s ní. Vidocq označuje moment, ve kterém byla delikvence, oddělená od ostatních nezákonností, pohlcována mocí a obracena naruby. Tehdy došlo k přímému a institucionálnímu zdvojení delikvence a policie. Byl to znepokojivý moment, kdy se kriminalita stala jedním z mechanismů moci. Předcházející věky zneklidňovala jedna postava, postava strašného krále, jenž byl zdrojem vši spravedlnosti, a přece byl pošpiněn zločiny; nyní se objevuje nový postrach, jímž je temná a podezřelá úmluva mezi těmi, kteří prosazují zákon, a těmi, kteří ho porušují. Končí shakespearovská doba, kdy se moc střetávala s ohavností v jedné osobě panovníka; brzy začne každodenní melodrama policejní moci a jejího spojení s delikventy, které svazuje zločin s mocí.

Naproti Vidocqovi stojí jeho současník Lacenaire. Jeho přítomnost, zvýrazněná jednou provždy rájem estétů zločinu, je dosti překvapující: navzdory veškeré dobré vůli, navzdory svému neofytskému nadšení nebyl nikdy schopen spáchat nic jiného než několik přízemních zločinů, a to ještě se značnou neobratností; byl tolik podezírán jako policejní špicel, že ho úřady musely chránit před jeho spoluvězni, kteří se ho snažili zavraždit,⁵³⁾ a pařížská lepší společnost z doby Ludvíka Filipa mu poskytla před jeho popravou takové přivítání, vedle něhož byla jeho nespočetná literární vzkříšení pouhými akademickými poctami. Jeho sláva za nic nevdělila rozsahu jeho zločinů ani umění jejich osnování; to, co udivovalo, bylo jeho nesmělé tápání. Za mnohé však vdělila

53) Obvinění bylo formálně obnoveno Canlerem, *Mémoires* (vydání z roku 1968), s. 15.

ditelné partii, která se v jeho životě a v jeho projevech roze-
ála mezi nezákonností a delikvencí. Podvádění, dezerce,
obné krádeže, uvěznění, obnovovaná přátelství uzavíraná
zele věznic, vzájemné vydírání, recidiva až k poslednímu,
úspěšnému pokusu o vraždu – je zřejmé, že Lacenaire je ty-
čným „delikventem“. Nesl s sebou ovšem, přinejmenším
stavu možnosti, horizont nezákonností, které ještě dodnes
edstavují hrozbu: tento zruinovaný drobný buržoa, vzděla-
na dobré koleji, který umí řečnit i psát, by byl o generaci
ive revolučním, jakobínem, kralovrahem;⁵⁴ kdyby byl
bespieroovým současníkem, jeho opovření zákony by
ohlo mít bezprostřední účinek na poli historie. Jelikož se
rodil roku 1800, víceméně v tutéž dobu jako Julien Sorel,
se v sobě jeho osobnost stopy těchto možností; ty se však
racejí směrem ke krádeži, zabití a pomlouvání. Všechny
možnosti se stávají delikvencí poměrně malého rozsahu:
omto smyslu je Lacenaire osobností spíš uklidňující. A ob-
í-li se tyto možnosti přece, pak v tom, co říká ohledně teo-
zločinu. V momentě své smrti demonstruje Lacenaire tri-
if delikvence nad nezákonností, či přesněji podobu
zákonnosti na jedné straně konfiskované delikvence a na
aně druhé posunuté směrem k estetice zločinu, to jest smě-
n k umění privilegovaných tříd. Existuje jistá symetrie me-
Lacenairem a Vidocqem, který v téže době nechal de-
venci spoutat jí samou tím, že se konstituovala jako
ivřené a kontrolovatelné prostředí a že posunula veškerou
nost delikvence, jež se stala povolenou nezákonností mo-
směrem k policejním technikám. To, že pařížská buržoazie
tala Lacenaire, že jeho cela byla otevřena slavným návště-
n, že byl zasypán přívaly slávy v posledních dnech živo-

O tom, za koho byl považován Lacenaire svými současníky, viz do-
kumentace shromážděná M. Lebaillym v jeho edici Lacenairových
Mémoires, 1968, s. 297–304.

ta, že jeho plebejští spoluvězni vyžadovali před jeho soudci,
aby byl popraven, on, který učinil před soudem vše, co mo-
hl, aby dostal svého komplice François na šibenici, to vše
mělo jediný důvod: oslavovala se tu symbolická postava ne-
zákonnosti, podrobená delikvencí a přeměněná v diskurz –
to znamená nadvakrát zneškodněná; buržoazie si zde vy-
myslela novou rozkoš, k jejímuž vyčerpání měla tehdy ještě
daleko. Nesmíme zapomenout, že ta tolik oslavovaná Lace-
nairova smrt zastavila odezvu Fieschiho atentátu, té téměř
současné kralovraždy, jež představuje opačnou figuru
k drobné kriminalitě, ústící v politické násilí. Nesmíme zapo-
menout ani na to, že k ní došlo jen několik měsíců před
vypravením posledního průvodu trestanců v řetězech a oně-
mi skandálními demonstracemi, které jej provázely. Tyto dvě
slavnosti se v dějinách překryly; ostatně François, Lacenai-
rův komplic, patřil v průvodu trestanců z 19. července k nej-
nápadnějším osobám.⁵⁵ Ta první byla pokračováním starých
rituálů veřejného mučení a poprav s rizikem, že okolo zlo-
činců znovu ožije lidové nezákonnosti. Musí být zakázána,
protože zločinec nesmí zaujmout místo jinde než v prostoru,
který si přivlastnila delikvence. Ta druhá uvedla teoretickou
hru nezákonnosti privilegovaných; nebo spíš označila
moment, kdy se politické a ekonomické nezákonnosti, jež
buržoazie ve skutečnosti prováděla, zdvojují teoretickou

55) To je kruh let 1835–36: Fieschi, jenž spadal pod trest společný pro
otcovraždy i kralovraždy, zavedl důvod pro to, aby byl otcovrah Ri-
vière odsouzen k trestu smrti navzdory memorandu, jehož ohromu-
jící charakter byl bezpochyby potlačen Lacenairovým výstupem, je-
ho procesem a jeho zápisky, které byly vydány díky řediteli Sûreté
(nikoli bez jistých cenzorských zásahů) na počátku roku 1836, něko-
lik měsíců předtím, než jeho komplic François poskytne, spolu
s průvodem trestanců z Brestu, jedno z posledních velkých poufo-
vých představení zločinu. Kruh ilegalismů a delikvencí, kruh
diskurzů zločinu a o zločinu.

estetickou reprezentací: „Metafyzika zločinu“, jak se říká souvislosti s Lacenaiem. De Quinceyho *Vražda jako jedno krásných umění* byla ve Francii publikována roku 1849.

*

Tato produkce delikvence a její obklíčení trestním aparátem nechtě jsou brány jako to, čím skutečně jsou: nikoli jako výsledky dosažené jednou provždy a pro všechny, nýbrž jako aktivity, jež se přesouvají natolik, že nikdy zcela nedosáhnou svého cíle. Zlom mezi delikvencí a ostatními nezákonnostmi, její obrácení proti nim, její kolonizace dominujícími nezákonnostmi – to vše se zřetelně ukazuje jako důsledky zplůbohu, jímž pracuje systém policie – vězení; přesto se neustále setkávaly s odporem; podněcovaly boje a provokovaly reakcím. Narýsovat hranici, která by oddělovala delikventy od všech lidových vrstev, z nichž pocházeli a s nimiž udržovali styky, byl obtížný úkol, nepochybně především v městských aglomeracích.⁵⁶⁾ Bylo zde zapotřebí dlouhodobého a vytrvalého úsilí. Využily se všeobecné procesy oné „moralizace“ nižších tříd, jež měla jinak hlavní význam právě tak ekonomický, jako politický (dosažení toho, co by bylo možné nazvat „základní zákonnost“, neoddelitelné od momentu, kdy bylo zvykové právo nahrazeno systémem zákoníku; naučení se základních pravidel týkajících se vlastnictví a šetrnosti; výcvik k poslušnosti při práci, k stabilitě pobytu a rodiny atd.). Jváděly se v činnost specifitější metody pro udržování neobřátek vůči delikventům v lidovém prostředí (používání vývalých vězňů jako policejních informátorů, špiclů, stávkovazů nebo pomahačů). Systematicky byly směřovány pře-

56) Na konci 18. století vyslovil Colquhoun myšlenku o obtížnosti takového úkolu pro město, jako byl Londýn. *Traité de la police de Londres*, francouzský překlad z roku 1807, díl I, s. 32–34; s. 299–300.

stupky proti občinnému právu s přestupky proti tvrdým zákonným opatřením týkajícím se pracovních knížek, stávek, spolčování, dělnických sdružení,⁵⁷⁾ pro něž se dělníci dožadovali uznání politického statusu. Akce dělníků byly naprosto pravidelně obviňovány z toho, že byly vyvolány, ne-li ovládnuty, obyčejnými zločinci.⁵⁸⁾ V rozsudcích se často projevovala mnohem větší přísnost vůči dělníkům než vůči zlodějům.⁵⁹⁾ Obě tyto kategorie odsouzených byly ve vězení promíchány a zvýhodněného zacházení se dostávalo odsouzeným podle občinného práva, zatímco věznění žurnalisté či političtí vězni měli nejčastěji právo na samotku. Všechna ta taktika zmatení měla zkrátka za cíl udržovat stav neustálého konfliktu.

K tomu se připojilo trvalé úsilí vnutit vnímání, jakému se obecně těšili delikventi, velmi přesně určený rastr: zpřítomnit je jako naprosto blízké, všudypřítomné a všude obávané. To byla funkce drobných zpráv, které zaplavily jistou část tisku a které začaly mít i své vlastní noviny.⁶⁰⁾ Drobná kriminální zpráva (černá kronika) učinila svou každodenní mnohmluvností přijatelný soubor soudních a policejních kontrol, které rozčlenily společnost; líčila den po dni určitý druh vnitřního boje proti neviditelnému nepříteli; v této válce znamenala taková zpráva denní hlášení o poplachu nebo o vítězství. Kriminální román, jenž se začal šířit jako román na pokračo-

57) „Žádná jiná třída není podřízena dozoru tohoto druhu; je praktikován téměř stejným způsobem jako dozor nad propuštěnými odsouzenými; zdá se, že zařazuje dělníky do kategorie, jež se nyní nazývá třídou společensky nebezpečnou.“ (*L'Atelier*, březen 1845, roč. 5, č. 6, týkající se dělnických pracovních knížek)

58) Srov. například J. B. Monfalcon, *Histoire des insurrections à Lyon, 1834*, s. 142.

59) Srov. *L'Atelier*, říjen 1840, či ještě *La Fraternité*, červenec–srpen 1847.

60) *Mimo Gazette des tribunaux a Courrier des tribunaux* také *Journal des concierges*.

ání v novinách a v brakové literatuře, přijal zjevně opačnou roli. Jeho funkcí bylo především ukázat, že delikvent patří ke cela jinému světu, který nemá žádnou spojitost se světem aždodenním a důvěrně známým. Tou cizostí byla především izost spodiny společnosti (*Tajnosti Paříže, Rocambolova dobroružství*), později cizost šilenství (zejména v druhé polovině toletí), a nakonec cizost zlatonosného zločinu, delikvence loupeží na vysoké úrovni" (Arsène Lupin). Tyto drobné kriminální zprávy spolu s policejní literaturou vyprodukovaly osud za více než jedno století nezměrnou masu „příběhů zločinu“, v nichž se delikvence objevuje současně jako příliš blížá a jako naprosto cizí, neustále ohrožující každodenní život, však ve svém původu a ve svých pohnutkách extrémně vzdáaná, vytvářející prostředí, v němž se rozvíjí jak obyčejný, tak zotický život. Díky významu, který je jí přikládán, a díky iskurzivní okázalosti, která ji provází, je okolo ní vedena lie, jež vynášejíc ji vzhůru ji zároveň odsouvá stranou. V té tok obávané delikvenci, jež pochází z tak cizího podnebí – kteá nezákonnost by se v ní mohla poznat?

Tato mnohonásobná taktika nezůstala bez účinku: to doázaly kampaně lidových deníků proti trestní práci,⁶¹⁾ proti přepychu věznic“ a za to, aby vězňům byla vyhrazena ta ejtvrdší a nejnebezpečnější práce; proti přílišnému zájmu, terý věnují filantropové delikventům, proti literatuře, která pěvuje zločin;⁶²⁾ dokazovala to také nedůvěra obecně proje-

1) Srov. *L'Atelier*, červen 1844, petice na Chambre de Paris proti tomu, že by vězňové měli být zaměstnávání při „nezdravé a nebezpečné práci“; v dubnu 1845 citují noviny zkušenost z Bretaně, kde velký počet vojenských trestanců, pracujících na stavbě kanalizace, zemřel v hořečkách. Proč v listopadu 1845 nepracovali vězňové s rtutí nebo s olovnatou bělobou? Atd. Srov. také *Démocratie politique*, ročníky 1844–1845.

2) V *L'Atelier* z listopadu 1843 je výpad proti *Tajnostem Paříže* kvůli tomu, že jsou zde delikventi ukazováni v příliš dobrém světle, že je po-

vovaná v celém dělnickém hnutí ohledně bývalých odsouzců podle obecního práva. „Na úsvitu dvacátého století,“ píše Michèle Perrotová, „dosahuje vězení, obklopené pohrdáním, těmi nejvyššími hradbami, toho, že v sobě uzavírá nepopulární populaci.“⁶³⁾

Tato taktika má však přesto daleko k triumfu či k tomu, aby ve všech případech dosáhla naprostého odříznutí delikventů od lidových vrstev. Vztahy nejnižších tříd k trestné činnosti, reciproční pozice proletariátu a městského plebsu by musely být ještě prostudovány. Jedna věc je však jistá: delikvence a represe jsou chápány dělnickým hnutím z let 1830–1850 tak, jako by zde bylo v sázce něco velmi důležitého. Je tu jistě nepřátelství vůči delikventům; ale také bitva okolo trestání. Dělnické deníky často předkládaly politickou analýzu kriminality, jež se slovo od slova stavěla do opozice proti důvěrně známým popisům filantropů (chudoba – mar-notratnost – lenost – opilství – neřest – krádež – zločin). Původ delikvence nepřipisují kriminálnímu individu (to je pouze příležitostí či první obětí), nýbrž společnosti: „Člověk, jenž zabíjí, není tak svoboden, aby mohl nezabíjet. Viníkem je společnost či, řečeno přesněji, špatná organizace společnosti.“⁶⁴⁾ A to proto, že jednak není schopna zajišťovat své základní potřeby, a rovněž proto, že v člověku ničí nebo likviduje možnosti, touhy a potřeby, které později vyjdou na světlo v zločinu: „Špatné vzdělání, nevyužité schopnosti a síly, rozum i srdce potlačené nucenou prací již v příliš raném věku.“⁶⁵⁾ Avšak tato kriminalita potřeb či represí maskuje po-

ukazováno na jejich pitoresknost, na jejich slovník a že je zde příliš zdůrazňován fatální charakter sklonu k zločinnosti. V *La Ruche populaire* nalezneme výpady stejného druhu, tentokrát proti divadlu.

63) *Déliquance et système pénitentiaire de France au XIXe siècle* (rukopis).

64) *L'Humanitaire*, srpen 1841.

65) *La Fraternité*, listopad 1845.

orností, která je jí věnována, a ztrátou vážnosti, jež ji obklopuje, jinou kriminalitu, která je zde někdy příčinou a vždy zlením. Je to delikvence shora, skandální příklad, pramen bídy a princip revolty pro chudé. „Zatímco bída zasypává vaše lice mrtvolami, plní vaše věznice zloději a vrahy, kde nacházíme podvodníky vysokého světa? Nejzkorumpovanější příklady, nejvzpornější cynismus, nejbezostyšnější loupění... Nemáte strach, že chudák, jenž se ocitne na lavici obžalovaných za to, že urval kus chleba skrz mříže pekařství, se za pár nů nerozčílí tak, až rozbije kámen po kameni celou Burzu, alší ohničko barbarství, kde je nestydatě rozkrádána státní okladna i rodinná jmění?“⁶⁶⁾ Nicméně tato delikvence náležící bohatým vrstvám je zákony tolerována, a když už to dojde tak daleko, že na ni dolehnou jejich rány, může si být jistě shovívavostí soudních tribunálů a diskretností tisku.⁶⁷⁾ Zde má svůj původ myšlenka, že kriminální procesy se mohou stát příležitostí k politické debatě, že je třeba zužitkovat nejednoznačné procesy nebo jednání zaměřená proti dělníkům denunciací obecného fungování trestní justice: „Soudní síně nejsou tak jako dříve místy pro předvedení béd a neštěstí naší doby, jistým způsobem cejchování, při kterém byly ukovány smutné oběti naší sociální nerovnosti jedna vedle druhé; je to aréna, kde se rozléhá křik bojovníků.“⁶⁸⁾ A zde má svůj původ myšlenka, že političtí vězni, kteří již mají, tak

66) *La Ruche populaire*, listopad 1842.

67) Srov. v *La Ruche populaire* (prosinec 1839) Vinčardovu repliku na Balzakův článek v *Le Siècle*. Balzac tvrdil, že obvinění z krádeže muselo být vedeno s obezřetností a diskretností, když šlo o bohatého člověka, jehož drobná nečestnost vejde ihned ve známost: „Řekněte, pane, s nejlepším svědomím, zdali se opak nestává každý den, zdali se nesetkáváme s tisíci takových řešeních, s tisíci prostředků, jimiž lze, s velkým štěstím a na vysoké světové úrovni, utulnat nepřijemnou aféru.“

68) *La Fraternité*, listopad 1841.

jako delikventi, přímou zkušenost s trestním systémem, kteří však jsou, na rozdíl od delikventů, v pozici, kdy je jim nasloucháno, mají povinnost stát se mluvčími všech vězněných: je na nich osvětit „tu dobrou francouzskou buržoazii, která nikdy nepoznala tresty, jež jsou ukládány na základě pompézních obžalovacích řečí veřejných žalobců.“⁶⁹⁾

V tomto opětovném položení otázky trestní justice a hranic, které bedlivě vytyčuje okolo delikvence, je charakteristická taktika, kterou bychom mohli nazvat „padělání drobného kriminálního zpravodajství“. Jde o to, že lidové deníky obrátily užiti, kterého se dostávalo skutkům zločinu či kriminálním procesům v těch novinách, které po způsobu *Gazette des tribunaux* „lačnily po krvi“, „sytily se vězením“ a nechávaly každodenně rozehrát „melodramatický repertoár“.⁷⁰⁾ Taktika padělání drobných kriminálních zpráv systematicky zdůrazňuje skutky delikvence v řadách buržoazie, ukazuje, že tato třída podstupuje „fyzickou degeneraci“, „morální rozklad“; líčení zločinů spáchaných obyčejnými lidmi nahrazuje popisem bídy, do níž se potápějí ti, kdo je vykořisťovali a kdo je v přímém smyslu trápili hladem a zabíjeli;⁷¹⁾ při kriminálních procesech proti dělníkům ukazuje, že část odpovědnosti musí být připsána zaměstnavatelům a vůbec celé společnosti. Je zde zkrátka vyvíjeno velké úsilí směřující k tomu, aby se zvrátil onen jednotvárný diskurz o zločinu, jenž se jej snaží současně izolovat jako obludnost a zároveň přistihnout v plném světle jako záležitost těch nejchudších tříd.

69) *Almanach populaire de la France*, 1839, s. 50.

70) *Pauvre Jacques*, roč. 1, č. 3.

71) V *La Fraternité*, březen 1847, jde o problematiku Drouillardovy aféry a o odkazy ke krádežím u námořní správy v Rochefortu. V červnu 1847 je to článek o procesu s Boulmym a o aféře Cubière-Pellaprat; v čísle z července až srpna 1847 jde o aféru zpronevěry Benier – Lagrange – Jussieu.

Během této protitrestní polemiky došli fourierovci nepohybně mnohem dále než všichni ostatní. Vypracovali, patrně jako první, politickou teorii, která je současně pozitivním hodnocením zločinu. Je-li zločin podle nich důsledkem „civilizace“, je rovněž, a dokonce právě proto, i zbrání proti ní. Nese sobě jistou platnost a budoucnost. „Společenský řád ovládaný osudovostí svého potlačovatelského principu pokračuje v zabíjení – pomocí katů či pomocí věznic – těch, jejichž robustní povaha odmítá jeho předpisy či jimi opovrhuje, těch, kteří příliš silní na to, aby zůstali sevřeni těmito těsnými pouty, je přetrhávají a rozbíjejí na kusy, mužů, kteří nechtějí zůstat dětmi.“⁷²⁾ Neexistuje tedy zločinná povaha, nýbrž pole sil, které, podle toho, k jaké třídě jedinci náležejí,⁷³⁾ je dovedou k moci či lo vězení: kdyby se dnešní úředníci narodili chudí, seděli by bezpochyby na galejích; a trestanci, pokud by se narodili lépe, by „dnes zasedali v soudních tribunálech a určovali by zde pravdu“⁷⁴⁾ V jádru vyjadřuje existence zločinu šťastnou nepotlačitelnost lidské povahy; spíš než slabost či nemoc je třeba v něm vidět energii, která se zotavuje, „pronikavý protest lidské individuality“, jenž mu zajisté dodává v očích všech podivnou moc fascinace. „Bez zločinu, který v nás produkuje množství otupených citů a naplňuje vyhaslých vášní, byhom ještě déle setrvali v nesouladu, ve stavu ochablosti.“⁷⁵⁾ Může se tedy stát, že zločin se ustaví jako politický nástroj, kte-

2) *La Phalange*, 10. ledna 1837.

3) „Povolená prostituce, přímá hmotná krádež, krádež vloupáním, vražda, loupení v případech nižších tříd; zatímco obratné vydírání, nepřímá a rafinovaná krádež, chytré využívání lidského stáda, pečlivě promyšlené podvody, transcendentální darebáctví a konečně i všechny ty elegantní a lukrativní neřesti a zločiny, nad kterými je zákon až příliš povznesen, aby je postihoval, zůstávají monopolem vyšších tříd.“ (1. prosince 1838)

4) *La Phalange*, 1. prosince 1838.

5) *La Phalange*, 10. ledna 1837.

rý bude, podle potřeby, rovněž cenný pro osvobození naší společnosti, jako tomu bylo v případě emancipace černochů. Uskutěčnila by se tato emancipace bez něj? „Otrava, žhárství a několikrát dokonce vzpoura svědčí o palčivých útrapách společenských podmínek.“⁷⁶⁾ A věznění? Ti jsou tou „nejnešťastnější a nejutiskovanější částí lidstva“. *La Phalange* se sice někdy připojila k soudobé estetice zločinu, avšak proto, aby bojovala za něco úplně jiného.

Z toho plyne ono využití drobných kriminálních zpráv, jež nemá za cíl jednoduše obrátit výčitku nemorálnosti nazpět proti odpůrcům, nýbrž odhalit hru sil, které se staví jedny proti druhým. *La Phalange* analyzuje trestní aféry jako střetnutí kódovaná „civilizací“, grandiózní zločiny nikoli jako obludnosti, ale jako osudový návrat a revoltu toho, co bylo potlačeno,⁷⁷⁾ drobné nezákonnosti nikoli jako nezbytné okraje společnosti, nýbrž jako ústřední burácení bitvy, která se zde odehrává.

Umístíme sem, do doby po Vidocqovi a Lacenaireovi, ještě třetí postavu. Objevil se tu jen nakrátko; jeho proslulost trvala stěží déle než jeden den. Nebyl více než figurou, procházející drobnými nezákonnostmi: třináctileté dítě, nemající domov ani rodinu, obviněné z tuláctví, jež odsouzení do vězení na dva roky přivedlo bezpochyby na dlouhou dobu do okruhu delikvence. Jistě by zapadl bez povšimnutí, kdyby neoponoval diskurzu zákona, který z něj učinil delikventa (spíš ve jménu disciplíny než ve smyslu zákoníku), diskurzu nezákonnosti, který se nepřestával vzpouzet všem donucením a který prosadil systematicky dvojznačným způsobem nekázeň jako neuspořádaný řád společnosti a jako stvrzení nezczizitelných práv. Všechny nezákonnosti, které soudní tribunál klasifikoval

76) *Tamtéž*.

77) Srov. například, co se psalo v *La Phalange* o Delacollongeovi nebo o d'Elirabideovi, 1. srpna 1836 a 2. října 1840.

val jako trestné činy, přeformuloval obviněný jako potvrzení životní síly: absenci bydliště jako tuláctví, absenci pána jako autonomii, absenci práce jako svobodu, absenci časového rozvrhu jako plnost dní a nocí. Toto střetnutí nezákonnosti se systémem disciplína – trestání – delikvence bylo vnímáno současníky, či přesněji žurnalisty, kteří se při tom nacházeli, jako komický účinek kriminálního zákona svářícího se s drobnými detaily nekázně. A bylo to přesně tak: sama aféra a rozsudek, který následoval, míří přímo do srdce problému legálního trestání v 19. století. Ironie, s níž se soudce pokoušel zaobalit nedisciplinovanost do majestátu zákona, a drzost, s níž obviněný opětovně přepisoval tuto nedisciplinovanost do základních práv, představují pro trestání jakousi exemplární scénu.

V tomto smyslu je pro nás bezesporu cenné vylíčení publikované v *Gazette des tribunaux*.⁷⁸⁾ „Předseda: Spát se má doma. – Béasse: Mám snad já nějaký domov? – Žijete nepřetržitě potulkou. – Pracuju, abych se uživil. – Jaké je vaše postavení? – Moje postavení? Tak především, cítím se nejmíň na třicet šest, a potom, nepracuju pro nikoho. Už nějaký čas pracuju na svém. Mám svoje zaměstnání ve dne i v noci. Ve dne, například, rozdávám letáky, co jsou zadarmo, všem kolemjdoucím; běhám za dostavníky, které přijíždějí, abych odnesl zavazadla cestujícím; roztáčím kolo štěstěny na třídě Neuilly; v noci, to mám mnoho podívané; otevírám dvířka kočárů; prodávám vrácené lístky na představení; mám dost práce. – Muselo by pro vás být lepší, kdybyste byl poslán do lepšího domu a tam se vyučil. – Ale kdež, lepší dům, učení, to je otrava. A potom, buržoa pořád jen bručí a taky tam není žádná svoboda. – Váš otec vás nežádá zpět? – Nemám už otce. – A vaše matka? – Ani matku, žádné rodiče, žádné přátele, jsem svobodný a nezávislý.“ Poté, co vyslechl rozsudek odsuzující jej na dva roky do nápravného věze-

78) *Gazette des tribunaux*, srpen 1840.

ní, „ušklíbl se Béasse dostatečně ošklivě, načež se mu opět vrátila jeho dobrá nálada: ‚Dva roky, to je vždycky jenom čtyřadvacet měsíců. Tak jdem, ať to utíká.‘“

Tuto scénu rekapitulovala *La Phalange*. A důležitost, kterou jí tyto noviny přisoudily, tento velice trpělivý a pečlivý rozbor, ve skutečnosti ukazuje, že fourierovci viděli v této tak všední aféře hru základních sil. Na jedné straně sílu „civilizace“, reprezentovanou předsedou soudu, „živoucí zákoností, duchem a písmem zákona“. Ta má svůj systém donucení, jímž se zdá být zákoník a jímž je ve skutečnosti kázeň. Každý musí mít místo, lokalizaci, vynucené zařazení: „Spát se má doma, říká předseda soudu, protože pro něj opravdu musí všechno mít svůj domov, nádherný či nepatrný příbytek, na tom mu nezáleží; není povinován někomu nějaký opatřit; je povinován donutit každého nějaký mít.“ Mimoto musí mít každý nějaké postavení, nějakou rozeznatelnou totožnost, nějakou individualitu, fixovanou jednou provždy: „Jaké je vaše postavení? Tato otázka je tím nejprostším výrazem řádu, který se utvořil ve společnosti; takové tuláctví je jí odporné a znepokojuje ji; každý musí mít pevné, trvalé, dlouhodobé postavení, myslet na budoucnost, na zajištěnou budoucnost, aby ji ubránil proti jakémukoli útoku.“ Nakonec musí mít každý nějakého pána, musí být zachycen a situován uvnitř určité hierarchie; člověk existuje, jen pokud je fixován v definovaných vztazích ovládnání: „U koho pracujete? To znamená, že nejste-li pánem, musíte být sluhou, bez ohledu na vaše postavení; není to věc vašeho uspokojení jako osobnosti, jde o zachování pořádku.“ Proti disciplíně v masce zákona tu máme nezákonnost, která se prosazuje jako právo; je to spíš nedisciplinovanost než trestný čin, co způsobuje tuto roztržku. Nedisciplinovanost jazyka: nesprávnost gramatiky a tón odpovědi „naznačují násilný rozkol mezi obžalovaným a společností, která se k němu prostřednictvím předsedy soudu obrací se správnými výrazy“. Nedisciplinovanost prame-

ící z vrozené, bezprostřední svobody: „Je si dobře vědom, že práce či dělník je otrok a že otroctví je smutné... Ta svoboda, ta nutnost pohybu, již je posedlý – je si dobře vědom, že v řádném životě by se jí nikdy netěšil... Dává přednost svobodě, je-li to proti pořádku, co na tom záleží? Tato svoboda je, ekněme, nejspontánnější rozvoj jeho individuality, rozvoj divoký a v důsledku brutální a omezený, ale rozvoj přirozený a instinktivní.“ Nedisciplinovanost v rodinných vztazích: nezáleží na tom, zda bylo toto osirelé dítě opuštěno či zda se světočně osvobodilo, protože „by beztak nebylo schopné snášet otročení výchovou rodičů nebo cizích lidí“. A nakonec je namířeno těmito drobnými případy nekázně odmítnuta celá „civilizace“ a na světlo vystupuje „divokost“: „Je tu práce, je tu záručka, je tu bezstarostnost, je tu zhýralost; je tu vše kromě pořádku; nehledě na rozdíl mezi zaneprázdněním a hýřením, je tu divoký život ze dne na den, který nezná žádné zítra.“⁷⁹⁾

Analýzy *La Phalange* nemohou být zajiště považovány za reprezentativní ukázky diskusí, které probíhaly v té době v lidových denících ohledně zločinů a trestání. Jsou nicméně situovány v kontextu této polemiky. Lekce *La Phalange* nebyly tak docela ztraceny. V druhé polovině 19. století byly oživeny silnou ozvěnou, jež byla odpovědí anarchistům, když se erouce si trestní aparát za cíl svého útoku otevřeli politický problém delikvence; když se domnívali, že v ní rozpoznali nejbojovnější formu odmítání zákona; když se ani tak nesnažili heroizovat vzpouru delikventů, jako spíš osvobodit delikvenci od buržoazního vztahu k legalitě a nezákonnosti, který ji kolonizoval; když se pokoušeli znovu ustavit či konstituovat politickou jednotu lidových nezákonností.

79) *La Phalange*, 15. srpna 1840.

KAPITOLA III

VĚZEŇSTVÍ

Kdybych měl stanovit datum, kdy se dovršilo formování vězeňského systému, nezvolil bych rok 1810, rok Trestního zákoníku, dokonce ani rok 1844, rok zákona, který zavedl princip celulární internace; nezvolil bych patrně ani rok 1838, kdy byly přece publikovány knihy Charlese Lucase, de Moreau-Christophe a de Fauchera o reformě věznic. Zvolil bych 22. leden 1840, datum oficiálního otevření polepšovny v Mettray. Nebo ještě lépe den, jenž nebyl nikde slavnostně zaznamenán, kdy jeden chlapec z Mettray ve smrtelné agonii poznamenal: „Jaká škoda, že jsem odešel tak brzy z polepšovny.“¹⁾ To byla smrt prvního vězněného svatého. Mnoho blahoslavených jej bezpochyby následovalo, je-li pravda, že chovanci, pějíce chválu na novou trestní politiku těla, běžně říkali: „Dávali jsme přednost ranám, ale cela nám sluší lépe.“

Proč Mettray? Protože to je disciplinární forma ve stavu nejvyšší intenzity, model, kde se koncentrují všechny donucovací technologie působící na chování. Je tu „klášter, vězení, škola, armáda“. Malé, silně hierarchizované skupiny, do nichž byli vězňové rozříděni, se řídily současně pěti modely: modelem rodiny (každá skupina je „rodinou“, složenou z „bratrů“ a dvou „nejstarších“); modelem armády (každá rodina, řízená náčelníkem, je rozdělena do dvou částí,

1) E. Ducpétiaux, *De la condition physique et morale des jeunes ouvriers*, 1854, díl II, s. 383.

nichž každá má svého podnáčelníka; každý vězněný má své pořadové číslo a musí provádět základní vojenská cvičení; každý den je kontrolována tělesná čistota, každý týden útěk; nástup s vyvoláváním podle jména se provádí třikrát denně; modelem dílny se šéfy a mistry, kteří zajišťují organizační práce a vyučení mladších vězňů; modelem školy (hodina či hodina a půl školní výuky denně; vyučování je vedeno vychovatelem nebo podnáčelníky); a konečně modelem soudu; každý den se v hovorně provádělo „rozdílení spravedlivosti“: „seběmenší neposlušnost je postihnuta trestem a nejpřímějším prostředkem, jak se vyhnout těžkým přečinům, je estat co nejpřísněji i ty nejmenší prohřešky: i zbytečné slovo v Mettray stíháno“; hlavním trestem je izolace; ačkoli účelem izolace je tím nejlepším prostředkem působení na morálku dětí; právě zde hlas církve, ačkoli nikdy nepromlouvá k jejich srdcím, dosahuje vsí své síly církve“;²⁾ celá tato parapsychická instituce, jež byla vytvářena tak, aby nebyla vězením, ústí do cel, na jejichž zdech je napsáno různými písmeny: „Bůh vás vidí.“

Toto překrývání se rozličných modelů umožňuje vymezit funkci „výcviku“ v její specifičnosti. Náčelníci a podnáčelníci v Mettray nemusí být ve skutečnosti ani soudci, ani učitelé, ani dílenskými mistry, ani nižšími úředníky, ani „rozhodci“, ale tak trochu každým z nich se zcela specifickými prostředky zasahování. Jsou v jistém smyslu praktickými odborníky na chování: inženýry výchovy, ortopedy individuality. Na nich je, aby produkovali zároveň poslušná schopná těla: devět či deset hodin denně dohlížejí na práci (v dílně či na poli); řídí seřazování při přesunech, tělesná výchova vězňů, výcvik v četách, ranní vstávání, ukládání se ke spánku, pochodování za zvuku trubky a píšťaly; trénují

Tamtéž, s. 377.

gymnastiku;³⁾ kontrolují tělesnou čistotu, dohlížejí při koupání. Výcvik je spojen s nepřetržitým pozorováním; o každodenním chování vězňů se bez ustání shromažďují poznatky; organizují se jako nástroj neustálého hodnocení: „Při vstupu do polepšovny je třeba podrobit dítě určitému zkoumání, aby bylo možno vzít v úvahu jeho původ, postavení jeho rodiny, přestupek, pro nějž byl postaven před soud, i všechny ostatní přečiny, z nichž sestává jeho krátký a často tak smutný život. Tyto informace jsou zapsány do tabulky, v níž se postupně zaznamenává vše, co se týče každého jednotlivého chovance, jeho pobytu v polepšovně i jeho umístění poté, co odtud odešel.“⁴⁾ Modelování těla vede k určitému poznání individua, výuka technik zavádí způsoby chování a osvojení si schopností se proplétá s fixováním mocenských vztahů; formují se dobří zemědělní dělníci, zdatní a zruční; při práci samé, za předpokladu, že je technicky řízena, se produkuje podřízené subjekty a vytváří se o nich vědění, na něž se lze spolehnout. To je dvojitý efekt disciplinární techniky, která se zaměřuje na tělo: poznávání „duše“ a udržování podřízenosti. Práci, kterou vykonával tento výcvik, prověřil jeden výsledek: v roce 1848, ve chvíli, kdy „fantazie všech vzplála revoluční horečkou, kdy se bouří školy v Angers, v La Flèche, v Alfortu, dokonce i koleje, chovanci v Mettray ještě zesílili svůj klid.“⁵⁾

Mettray je příkladně především specifičností, kterou tu lze rozpoznat v provádění výcviku. Ten zde sousedí s ostatními formami kontroly, o něž se opírá: s medicínou, s vše-

3) „Vše, co přispívá k únavě, přispívá i k zahánění chmurných myšlenek; je rovněž třeba pečovat o to, aby se hry skládaly z cvičení síly. Večer pak upadnou v spánek, jakmile se uloží.“ (*Tamtéž*, s. 375–376.) Viz obr. č. 27.

4) E. Ducpétiaux, *Des colonies agricoles*, 1851, s. 61.

5) G. Ferrus, *Des prisonniers*, 1850.

obecným vzděláváním, s náboženským vedením. Avšak naprosto se s nimi nesměšuje. Ani se spravováním ve vlastním slova smyslu. Náčelníci či podnáčelníci rodin, instruktoři nebo dílnští mistři, zaměstnanci, ti všichni museli žít v těsné blízkosti chovanců; nosili oděv „téměř stejně skromný“ jako oni; prakticky nikdy je neopouštěli, dohlíželi na ně dny noci; vytvářeli mezi nimi permanentní síť pozorování. A pro výchovu jich samotných byla v rámci polepšovny zřízena speciální škola. Podstatným prvkem jejího programu bylo podrobit budoucí zaměstnance stejnému vyučení a stejným donucením jako samotné vězně: byli „jako žáci podřízeni disciplíně, kterou jim později jako učitelům bylo souzeno vyžadovat“. Učili se umění mocenských vztahů. Byla to první pedagogická škola čisté disciplíny: „vězeňství“ tu není pouhým projektem, jenž hledá své ospravedlnění v „humanitě“ či své základy ve „vědě“; byla to také technika, která se učila obecným normám, která je přenášela a která se jimi řídila. Praxe, která násilím normalizuje chování nedisciplinovaných nebo nebezpečných, může být technologickým zpracováním a racionální reflexí naopak „normalizována“. Disciplinární technika se stala „disciplínou“, která má rovněž svou školu.

Ukazuje se, že historikové humanitních věd umísťují do této epochy akt zrodu vědecké psychologie: v těchto letech začal Weber připravovat svou pomůcku pro měření vjemů. To, co se děje v Mettray (a o něco dříve či později i v jiných vropských zemích), je evidentně zcela jiného řádu. Je to vytvoření se, či přesněji institucionální určení, a jakýsi křest nového typu kontroly – zároveň věděním i mocí – nad jedinci, kteří odporují disciplinární normalizaci. A přece se při formování a vývoji psychologie skutečnost, že se objevili profesio-
álové disciplíny, normalizace a podrobování, nepochybně měřítkem rozdílového prahu. Bude řečeno, že kvantitativní odhad sensorických odpovědí by mohl přinejmenším právnit prestiž rodící se fyziologie a že z tohoto titulu si za-

sluhuje, aby figuroval v historii věd. Avšak kontroly normalizace byly pevně záramované medicinou či psychiatrií, jež jim garantovala formu „vědeckosti“; opíraly se o soudní aparát, který jim dodával, přímo či nepřímou, legální oprávnění. Tak se v bezpečí těchto dvou znamenitých poručníků a sloužic jim ostatně jako spojení či jako místo směny vyvíjí promyšlená technika kontroly norem bez přerušení dodnes. Specifické institucionální opory tohoto procesu se rozmnožují počínaje onou malou školou v Mettray; jejich aparáty se rozrůstají co do množství i co do rozsahu; znásobují se jejich styky s nemocnicemi, se školami, s veřejnou správou i se soukromými podniky; vzrůstá počet, moc a technická kvalifikace jejich agentů; odborníci na nedisciplinovanost se stali zakladateli celého rodu. Při normalizování normalizující moci, při uspořádávání moci-věděním o individuích znamenají Mettray a jeho škola novou epochu.

*

Proč však volit právě tento moment jako cílový bod formování určitého umění trestat, jež je nám více či méně stále ještě vlastní? Právě proto, že tato volba je poněkud „nespravedlivá“. Protože umísťuje „konec“ tohoto procesu do poststranních uliček trestního práva. Protože Mettray je vězení, ale vězení nedomyšlené: je to vězení, jelikož jsou zde drženi mladí delikventi, odsouzení soudními tribunály; a přece je to něco jiného, jelikož jsou tam uzavřeni také nezletilí, kteří byli obviněni, nicméně byli zproštěni obžaloby podle paragrafu 66 zákona, a internátní chovanci, kteří jsou zde, jako v 18. století, drženi z titulu alternativy k rodinné výchově. Mettray, jako trestní model, se nachází na hranici přímého trestání. Bylo tím nejslavnějším prvkem v řadě institucí, které daleko za hranicemi trestního práva konstituovaly to, co bychom mohli nazvat souostroví vězeňství.

Obecné principy, velké zákoníky a legislativní opatření to přece říkaly jasně: žádné uvěznění „mimo rámec zákona“, žádné zadržení, o němž nebylo rozhodnuto kvalifikovanou soudní institucí, již žádné nahodilé, a přesto masivní opětovné zavírání. Avšak sám princip mimosoudního uvěznění nebude ve skutečnosti nikdy zcela vyloučen.⁶⁾ A byl-li aparát velkolepé formy klasického uvěznění zčásti (ale jen zčásti) demontován, byl opět velice brzy reaktivován, znovu uspořádán, v jistých bodech i rozvinut. Ještě důležitější však je, že byl homogenizován prostřednictvím vězení na jedné straně s legálním trestáním a na straně druhé s disciplinárními mechanismy. Hranice mezi uvězněním, soudním trestáním a disciplinárními institucemi, jež byly zamlženy již v klasické době, mají tendenci zcela se rozpustit, aby se konstituovalo grandiózní vězeňské kontinuum, které rozptyluje trestní techniky až do těch nejnevinnějších disciplín, disciplinární normy se přesouvají až do srdce trestního systému a hrozbou delikvence zatěžují i ty nejlehčí nezákonnosti, nejmenší přestupky proti řádu, deviace či anomálie. Subtilní, odstupňované předivo vězeňství, s kompaktními institucemi, ale s oddělenými a rozptýlenými postupy, na sebe znovu vzalo odpovědnost za arbitrérní, masivní a špatně integrované uvěznění klasické doby.

Nejde mi zde o to rekonstruovat celou tuto síť, jež tvoří nejprve bezprostřední a posléze čím dál vzdálenější okolí uvěznění. Bude dostačující popsat několik příznaků k posouzení její šíře a dodat několik údajů pro změření její předčasné vyspělosti.

Existovaly zemědělské sekce centrálních věznic (prvním příkladem byl Gaillon v roce 1824; později následovaly

Fontevrault, Les Douaires, Le Boulard); byly tu ústavy pro chudé, opuštěné a tulácké děti (Petit-Bourg v roce 1840, Ostwald 1842); vznikly útulky, milosrdné charity, určené pro mladé provinilé dívky, které „couvly před myšlenkou, že by se navrátily do života bez řádu“, pro „ty nevinné nebožačky, které nemorálnost jejich matek předčasně vystavila zvrácenosti“ nebo pro ty chudé mladé dívky, jež byly nalezeny před branami špitálů či hotelů. Existovaly trestní kolonie stanovené zákonem z roku 1850: mladiství, ať zproštění viny či odsouzení, tam byli posíláni, aby byli „vychováni společně v přísné disciplíně a naučili se pracovat v zemědělství stejně jako v základních odvětvích průmyslu, jež jsou k němu přidružena“; později k nim budou připojeni mladiství, kteří byli vypovězeni do kolonií a „zkažení a neposlušní sirotci, vychováni na státní útraty“.⁷⁾ Oddalující se stále více od vlastního trestání, rozšiřovaly se okruhy vězeňství a forma vězení se pomalu oslabovala, až zmizela docela: instituce pro opuštěné či zchudlé děti, sirotčince (jako Neuhoft či Mesnil-Firmin), ubytovny pro učně (jako Bethléem de Rheims či Maison de Nancy); ještě dále šly továrny-kláštery, jako byla ta v La Sauvagère, později v Tarrare a v Jujurieu (kam vstupovaly dělnice ve věku okolo třinácti let, žily zde po léta uzavřené a ven vycházely pouze pod dohledem; nepobíraly mzdu, protože jim byl vyměřen plat, jenž se mohl měnit podle prémie za píli a za dobré chování, ale který se jim dostal do rukou, až když továrnu opouštěly). A jdeme-li ještě dále, existovala celá řada dispozitivů, které nepřebírají model vězení v „kompaktní“ formě, nýbrž využívají jen některé vězeňské mechanismy: společnosti pečující o propuštěné trestance, spolky pro umravňo-

6) Zbývá ještě vypracovat celou studii o debatách, které proběhly za revoluce a týkaly se rodinných tribunálů, otcovské korekce a práva rodičů zamykat své děti.

7) O všech těchto institucích viz H. Gaillac, *Les Maisons de correction*, 1971, s. 99-107.

ráni, úřady, které současně distribuují pomoc a zajišťují dohled, dělnická sídliště a ubytovny – i jejich nejprimitivnější i nejhrubší formy v sobě nesou naprosto viditelné znaky restního systému.⁸⁾ A konečně, toto veliké vězeňské předivo propojuje všechny disciplinární dispozitivy, které rozptýleně ungují ve společnosti.

Viděli jsme, že vězení v rámci trestní justice transformovalo proceduru trestání na trestní techniku; a souostroví vězeňství přenáší tuto techniku z trestní instituce na celé tělo společnosti. A to s několika významnými důsledky.

1. Tento rozsáhlý dispozitiv ustavil pomalé, spojité a nepořehnutelné stupňování, které umožnilo vést jakoby přirozený přechod od nepořádku k trestnému činu a v opačném myslu od překročení zákona k odchylce ve vztahu k pravidlu, k průměru, k požadovanému stavu, k normě. V klasické době, navzdory určité společné referenci k provinění obecně,⁹⁾ řád přestupku, řád hříchu a řád špatného chování ustávaly oddělené do té míry, že podléhaly rozdílným kritériím a instancím (pokání, tribunálu, uzavření). Naproti tomu věznění se svými mechanismy dohlížení a trestání fungova-

⁸⁾ Viz například následující popis dělnických ubytoven postavených v Lille uprostřed 19. století: „Čistota je na pořadu dne. Je duší všech pravidel. Je tu několik přísných nařízení proti křiklounům, opilcům, proti nepořádkům všeho druhu. Vážné provinění s sebou nese vyloučení. Dovedení zpět k pravidelným návykům pořádku a ekonomie, neutíkají už dělníci v pondělí z dílen... Děti jsou pod lepším dozorem, nejsou již dále příčinou skandálů... Jsou udělovány ceny za údržbu ubytoven, za dobré chování, za projevy oddanosti a o tyto ceny zápolí každý rok velký počet uchazečů.“ Houzé de l'Aulnay, *Des logements ouvriers à Lille*, 1863, s. 13–15.

Explicitní formulaci můžeme nalézt u jistých právníků, jako je Muryart de Vouglans, *Réfutation des principes hasardés dans le traité des délits et des peines*, 1767, s. 108; *Les Lois criminelles de la France*, 1780, s. 3; nebo jako Rousseaud de la Combe, *Traité des matières criminelles*, 1741, s. 1–2.

lo podle principu relativní kontinuity. Kontinuity samotných institucí, která vedla od jedněch k druhým (od obecní podpory k sirotčinci, k polepšovně, k trestanecké osadě v koloniích, k disciplinárnímu praporu, k vězení; od školy k péči o propuštěné trestance, k dílně pro chudé, k útulku, k trestnímu klásteru; od dělnického sídliště k nemocnici, k vězení). Kontinuity trestních kritérií a mechanismů, které počínaje prostou úchytkou postupně zpříšňovaly svá pravidla a zesilovaly sankce. Postupného stupňování institucionálních, specializovaných a kompetentních autorit (v řádu vědění a v řádu moci), které, nikoli svévolně, nýbrž ve jménu nařízení, cestou pozorování a měření hierarchizovaly, diferenciovaly, sankcionovaly, trestaly a vedly postupně od napravování odchylek k trestání zločinů. „Vězeňství“ s množstvím jeho rozptýlených či kompaktních forem, s jeho institucemi kontroly a nátlaku, diskrétního dohledu a neustálého donucování zajišťuje kvalitativní a kvantitativní komunikaci jednotlivých forem trestání; spojuje do řad nebo využívá podle jemných rozdělení malé i velké tresty, jemné i přísné formy zacházení, špatné známky i mírná odsouzení. Skončíš na galejích, může říkat ten nejmenší přestupek proti disciplíně; a to nejpřísnější vězení říká odsouzenému na doživotí: budu zaznamenávat i nejmenší odchylku tvého chování. Všeobecnost trestní funkce, kterou 18. století hledalo v „ideologické“ technice reprezentací a znaků, našla nyní jako podporu svého rozpinání komplexní, rozptýlenou, nicméně koherentní materiální základnu rozličných vězeňských dispozitivů. Následkem toho obíhá v prostoru mezi nejdrobnějšími přestupky a nejtěžšími zločiny určité společné označované: není to však provinění, není to již ani ohrožování obecného zájmu, je to odchylka, anomálie; právě ta zneklidňuje školu, útulek, tribunál či vězení. Ta zobecňuje z hlediska smyslu funkci, kterou zobecňuje vězeňství z hlediska taktiky. Odpůrce panovníka, pozdější společenský nepřítel se nyní transformoval na devianta, jenž s se-

ou přináší mnohé nebezpečí v podobě nepořádku, zločinu, šílenství. Síť vězeňství propojuje, skrze množství vztahů, dvě dlouhé a mnohočlenné řady, trestní a nenormální.

2. Vězeňství s jeho složitými postupy umožňuje rekrutování velkých „delikventů“. Organizuje něco, co bychom mohli nazvat „disciplinární kariéry“, v nichž se, pod zorným íhlem všech vyloučení a odmítnutí, všechny tyto postupy uskutečňují. V klasickém období se na hranicích či v skulinách společnosti otevřela smíšená, tolerantní a nebezpečná oblast „mimo zákon“ či přinejmenším taková, která uniká přímým zásahům moci: nejistý prostor, který byl pro kriminalitu místem jejího formování i útočištěm; zde se spolu setrávaly chudoba, nezaměstnanost, pronásledovaná nevinost, podvádění, boj proti mocným, odmítání povinností zákonů, organizovaný zločin při smělém bloudění tam zpět; to byl prostor pro dobrodružství, jaká prožili Gil Blas, Leppard či Mandrin, každý svým způsobem. Devatenácté století zkonstruovalo skrze soustavu disciplinárních diferenciací a rozvětvení přísné kanály, které pomocí stejných mechanismů v centru systému cvičily k poslušnosti a produkovaly delikvenci. Byl tu jistý druh souvislého a donucovacího disciplinárního „formování“, jež vycházelo zčásti z pedagogické metodiky, zčásti z profesního postupu. Takové kariéry se tu odvíjely, stejně jistě jako osudově, ve funkci veřejných institucí: společností pro péči a zajištění propuštěných trestanců, nuceného umístění do přiděleného bydliště, trestních kolonií, disciplinárních praporů, věznic, špitálů, starobinců. Tyto postupy byly již poměrně důkladně vypracovány na počátku 19. století: „Naše dobročinná zařízení představují obdůhodně koordinovaný celek, díky němuž nezůstává nuzák ani na chvíli bez zajištění, od narození až po hrob. Pohleďte a život nešťastníka: uvidíte ho sotva narozeného, jak se ocitá ve zezí nalezcenci; odtud přejde do dětského útulku a dále do sirotčince; ten opustí ve věku šesti let, aby nastoupil do základ-

ní školy a později do školy pro dospělé. Pokud nemůže pracovat, je zapsán v kanceláři dobročinného spolku ve svém administrativním obvodu, a onemocní-li, může si vybrat z dvanácti špitálů... Nakonec, když chudý Pařížan dospěje ke konci běhu svého života, sedm starobinců očekává jeho stáří a jejich zdravý režim často prodlouží jeho dny nečinností daleko za ty, jež jsou odměřeny bohatým.“¹⁰⁾

Síť vězeňství neodvrhne nepřizpůsobivé do neorganizovaného pekla, nemá žádný vnějšek. To, co se zdá, že na jedné straně vylučuje, na straně druhé znovu zachycuje. Hospodáří se vším, v čemž je zahrnuto i to, co trestá. Nedovolí ztratit dokonce ani to, co chtěla diskvalifikovat. V této panoptikální společnosti, v níž je uvěznění všudypřítomným konstruktem, není delikvent vně zákona; je, a to již od samého počátku, v rámci zákona, v samém srdci zákona, nebo přinejmenším zcela v prostředí oněch mechanismů, které ho nepostřehnutelně přesouvají od disciplíny k zákonu, od odchylky k trestnému činu. Ačkoli je pravda, že vězení postihuje delikvenci, v podstatě se delikvence vyrábí ve vězení a prostřednictvím uvěznění, jež vězení zase donekonečna prodlužuje. Vězení je pouze přirozeným důsledkem, ničím více než posledním stupněm této hierarchie postupující krok za krokem. Delikvent je produktem instituce. Je proto zbytečné pozastavovat se nad tím, že život odsouzených prochází do značné míry všemi těmi mechanismy a zařízeními, u nichž se předstírá důvěra, že jsou určeny k tomu, aby odváděly člověka od vězení. Neboť při troše snahy zde můžeme najít příznak neredukovatelné „povahy“ delikventa: vězeň z Mende byl pečlivě opracováván již od dětství v polepšovně podle silových směrnic zobecněného systému vězeňství. A naopak, lyrismus okraje se může dát snadno unést obrazem „člověka mimo zá-

10) Moreau de Jonnès, citováno v H. du Touquet, *De la condition des classes pauvres*, 1846.

on“, velkého společenského nomáda, jenž se potlouká na pozemích vystrašeného a poslušného řádu. Avšak kriminalita se nerozdírá na těchto okrajích, ani v důsledku po sobě následujících vyhoštění ze společnosti, nýbrž pod stále naléhavějším tlakem, díky čemuž čím dál tím těsnějšímu sevření, díky akumulaci disciplinárního donucování. Jedním slovem, souostroví vězeňství zajišťuje v hlubinách sociálního těla formování delikvence na podkladě drobných nezákonností tím, že nechává delikvenci znovu se k těmto nezákonnostem navracet a že stanovuje oblast specifické kriminality.

3. Avšak patrně nejvýznamnějším důsledkem systému vězeňství a jeho rozvinutí daleko za hranice legálního uvěznění je to, že moc trestat byla uznána za přirozenou a legitimní, a byl přinejmenším snížen práh tolerance k trestání. Usiluje o vyhlazení toho, co by mohlo být při vykonávání trestu přenášeno. Provádí to tak, že rozehrává jeden proti druhému dva rejstříky, v kterých se rozvíjí: zákonný rejstřík, tedy rejstřík justice, a rejstřík mimozákonný, tedy rejstřík disciplíny. V důsledku toho dává velkolepá kontinuita systému vězeňství na jedné straně a zákona a jeho rozsudků na straně druhé určitou legální záruku disciplinárním mechanismům, rozhodnutím a sankcím, jež vykonávají. Skrze celou tuto síť, která zahrnuje množství relativně autonomních a nezávislých regionálních institucí, se přenáší spolu s „formou vězení“ i sám model justice. Nařízení disciplinárních zařízení mohou reprodukovat zákon, sankce mohou imitovat rozsudky a tresty, dohlížení opakuje policejní model; a nadto všem těmto mnohačetným zařízením, vzhledem k nimž je čistou formou bez příměsí či oslabení, dává vězení určitý druh státní záruky. Vězeňství, se svým dlouhodobým postupným oslabováním, jež se odvíjelo od galejí či těžkého žalářování lovců až k rozptýlenému, lehkému hlídání, předává typ moci, kterou zákon prohlašuje za platnou a kterou justice využívá jako svou přednostní zbraň. Jak se tedy mohly disciplíny

a moc, která v nich funguje, jevit jako nahodilé, když neprovádějí nic jiného, než že uvádějí v činnost mechanismy samotné justice, i když s oslabenou intenzitou? Když tedy zobecňují její účinky, když je přesouvají až na poslední příčky, není to jen proto, aby se vyhnuly krutostem? Kontinuita vězeňství a rozptýlení formy-vězení dovolují legalizovat, či v každém případě zlegitimnit disciplinární moc, jež tak uniká všemu, co by mohlo vést k excesu či zneužití.

Avšak i opačně, pyramida vězeňství poskytuje moci, ukládající legální tresty, kontext, v němž se tato moc zdá být osvobozena od všech excesů a od jakéhokoli násilí. V důmyslně se rozvíjejícím stupňování disciplinárních aparátů a jejich vzájemných „zapuštění“, která implikují, nepředstavuje vězení v žádném případě rozpoutání moci jiného druhu, nýbrž právě jen dodatečný stupeň intenzity mechanismu, jenž pracuje nepřetržitě od těch nejnižších forem trestání. Rozdíl mezi poslední institucí „napravování“, do níž se posílá proto, aby se jedinec vyhnul vězení, a vězením, do něhož je poslán poté, co spáchal jasně definovaný přestupek, je (a musí být) sotva postřehnutelný. Platí zde přísná ekonomie, jejímž účelem je udržovat jedinečnou moc trestat tak nenápadnou, jak je to jen možné. Nic z této moci již napříště neodkazuje k dávným excesům moci panovníka, při nichž pomstil svůj majetát na těle mučených a popravovaných. Vězení pokračuje, na těch, kteří mu byli svěřeni, v práci započaté jinde, prostřednictvím níž společnost jako celek stíhá každého skrze bezpočet disciplinárních mechanismů. Díky vězeňskému kontinuu se soudní instance vkrádá mezi všechny instituce, které kontrolují, transformují, napravují, vylepšují. Vzato do důsledků, neodlišuje je ve skutečnosti nic než jedinečným způsobem „nebezpečná“ povaha delikventů, závažnost jejich odchylek a nezbytná okázalost rituálu. Avšak ve své funkci není moc trestat podstatně odlišná od moci léčit nebo moci vzdělávat. Přijímá od nich, a od jejich malého a méně

významného úkolu, záruku zdola; ale má také, což je nemě-
ně důležité, záruku techniky a racionality. Vězeňství „natura-
lizuje“ legální moc trestat, tak jako „legalizuje“ technickou
moc disciplinovat. Tím, že je také homogenizuje, když vyhla-
tuje to, co by mohlo být považováno u jedné za násilí a u dru-
hé za náhodu, když oslabuje účinky vzpoury, již mohou obě
vyvolat, a následně tak činí neužitečnými jejich zostření či
trplost, když nechává od jedné k druhé cirkulovat tytéž
propočtené, mechanické a nenápadné metody, vězeňství do-
oluje uskutečnit onu velkolepou „ekonomii“ moci, jejíž for-
muli hledalo již 18. století, když vystoupil na povrch problém
kumulace a užitečného spravování lidí.

Prostupujíc celou masou společenského těla a mísíc v něm
bez ustání umění napravovat s právem trestat, snižuje uni-
verzálizaci vězeňství úroveň, od níž je přirozené a přijatelné být
restán. Často se klade otázka, jak byly, před Revolucí a po ní,
uloženy nové základy práva trestat. Odpověď je nepochyb-
ně nutno hledat v teorii společenské smlouvy. Také však,
možná především, je třeba položit otázku opačnou: jak do-
šlo k tomu, že lidé přijali moc trestat, či prostě, že byli-li tres-
něni, tolerovali to. Teorie smlouvy zde dokáže odpovědět jen
omocí fikce právního subjektu, předávajícího jiným moc vy-
konávat nad sebou právo, které chová i on sám vůči nim. Je
vysoké pravděpodobné, že velké kontinuum vězeňství, jež
prostředkovalo komunikaci mezi mocí disciplíny a mocí zá-
kona a rozprostřelo se bez přerušení od nejmenších přinuce-
l až k velkolepému trestnímu uvěznění, konstituovalo tech-
nickou i reálnou, bezprostředně materiální dubletu tohoto
imérického postoupení práva trestat.

4. S touto novou ekonomikou moci prosadil systém vězeň-
ství, jenž je jejím základním nástrojem, novou formu „záko-
na“: směs legality a přirozenosti, předpisu a ustanovení, nor-
mu. Odtud plyne celá řada důsledků: vnitřní rozklad soudní
moci či přinejmenším jejího fungování; čím dál tím větší ob-

těž soudit a dokonce hanba vynést rozsudek; vášnivá touha
soudců posuzovat, oceňovat, diagnostikovat, rozpoznávat
normální a nenormální a dožadovat se poct za vyléčení či za
převýchovu. Vzhledem k tomu je zcela zbytečné věřit
v dobré či špatné svědomí soudců, nebo dokonce v jejich ne-
vědlost. Jejich nezměrná „chuť k medicíně“, jež se mani-
festuje bez ustání – od jejich dovolávání se expertů psychi-
atrie až po pozornost, kterou věnují tlachání o kriminologii
–, vyjadřuje hlavní fakt, že moc, již praktikují, byla „denatu-
ralizována“; že na jisté úrovni je ovládána zákony, avšak na
jiné, a mnohem hlubší rovině funguje jako moc normativní;
to, co je vede k formulování „terapeutických“ rozsudků
a k rozhodování o „převýchovném“ uvěznění, je ekonomie
moci, kterou praktikují, a nikoli jejich skrupule či jejich hu-
manismus. Ale naopak, jestliže soudci čím dál hůř akceptu-
jí to, že musí soudit za účelem odsouzení, činnost souzení se
potom rozmnožuje do té míry, do níž se rozptýlila normali-
zující moc. Ta, nesena všudypřítomností disciplinárních
dispozitivů, opírajíc se o všechny aparáty vězeňství, se sta-
la jednou z hlavních funkcí naší společnosti. Soudci norma-
lizují jsou v ní všude přítomni. Nacházíme se ve společnosti
profesorů-soudců, lékařů-soudců, vychovatelů-soudců,
„sociálních pracovníků“-soudců; ti všichni zajišťují vládu
univerzálnosti normativu; a jeden každý, ať se nachází kde-
koli, mu podřizuje tělo, gesta, chování, schopnosti, výkony.
Síť vězeňství, ve svých kompaktních i rozptýlených for-
mách, se svými systémy zařazení, distribuce, dohlížení
a pozorování, byla v moderní společnosti velkou oporou
normalizující moci.

5. Vězeňská tkáň společnosti zajišťuje současně skutečné
ovládání těla a jeho neustálé pozorování; díky svým vnitř-
ním vlastnostem je aparátem trestání, jenž je nejkonformněj-
ší s novou ekonomikou moci, a nástrojem formování vědění,
jež má tato ekonomie sama zapotřebí. Její panoptické fun-

gování jí umožňuje hrát tuto dvojí roli. Díky postupům fixace, přerozdělení, registrace byla po dlouhou dobu tou nejprostší, nejhrubější, ale i nejmateriálnější a patrně nejneoddělitelnější podmínkou rozvoje oné ohromné aktivity vyšetřování, která objektivovala lidské chování. Jestliže po věku „inkviziční“ justice vstupujeme do období justice „vyšetřovací“, jestliže procedura vyšetřování mohla, v ještě obecnějším smyslu, tak široce pokrýt celou společnost a vytvořit prostor pro jednu část věd o člověku, jedním z významných nástrojů, které k tomu přispěly, bylo množství a těsná provázanost různých mechanismů uvěznění. Nejde tu o to, že by vězení bylo východiskem humanitních věd. Avšak jestliže se humanitní vědy mohly zformovat a způsobit v epistémé všechny ty převratné změny, jež jsou známé, je tomu tak proto, že byly unášeny specifickou a novou modality moci: určitou politikou těla, určitým způsobem, jak učinit shromáždění lidí poslušným a užitečným. Tato modalita moci vyžadovala, aby byly určité vztahy vědění zahrnuty ve vztazích moci; dovolávala se techniky, aby dosáhla provázanosti procesů podrobování a objektivace; zahrnovala v sobě nové procedury individualizace. Síť vězeňství konstituuje jeden ze základů tohoto komplexu moci-vědění, jenž historicky umožnil vědy o člověku. Poznatelný člověk (ať duše, individualita, vědomí či chování, na tom zde nezáleží) je účinkem-objektem tohoto analytického obklíčení, tohoto ovládnutí-pozorování.

6. To nepochybně vysvětluje extrémní odolnost vězení, toho skromného vynálezu, který byl nicméně hanoben hned od svého zrodu. Kdyby bylo pouhým nástrojem odmitání či potlačování ve službách státního aparátu, bylo by mnohem snazší pozměnit jeho příliš nápadné formy nebo za něj najít přijatelnější náhradu. Avšak tím, jak je pohroužené do prostředí dispozitivů a strategií moci, může vězení oponovat každé snaze o transformaci velkou silou nehyb-

nosti. Jedna skutečnost je zde charakteristická: když je nastolená otázka změny režimu uvěznění, její zablokování nepřichází přímo od soudní instituce; to, co klade odpor, není vězení jakožto trestní sankce, nýbrž vězení se všemi svými určeními, spojeními a mimosoudními účinky; je to vězení jakožto propojení ve všeobecné síti disciplíny a dohlížení; vězení, které funguje v režimu panoptismu. Tím nemá být řečeno, že vězení nemůže být modifikováno, ani to, že je jednou provždy neoddělitelně spjato s typem společnosti, jako je ta naše. Naopak sem lze klást dva procesy, které jsou, v rámci samotné kontinuity procesů, jež umožňují vězení fungovat, schopné značně omezit jeho využití a transformovat jeho interní fungování. A nepochybně již ve velké míře probíhají. První je ten, který snižuje užitečnost (nebo způsobuje nárůst potíží) delikvence, jež byla ustanovena jako specifický druh nezákonnosti, uzavřena a kontrolována; tak se s konstituováním velkých nezákonností v národním nebo mezinárodním měřítku, jež se napojují přímo na politické a ekonomické aparáty (finanční nezákonnosti, zpravodajské služby, obchod se zbraněmi a s drogami, spekulace s nemovitostmi) stává zřejmým, že poněkud neotesaná a nápadná práce delikvence se ukazuje jako neefektivní; kromě toho v omezenějším měřítku od chvíle, kdy se získávání poplatků za sexuální rozkoš stalo mnohem snazší díky prodeji antikoncepce nebo oklikou prostřednictvím publikací, filmů a představení v nočních podnicích, archaická hierarchie prostituce ztratila velkou část svého starého užitku. Druhým procesem je růst disciplinárních sítí, znásobení jejich výměn s trestním aparátem, čím dál tím rozsáhlejší pravomoci, jež jsou jim udělovány, stále masivnější přesun soudních funkcí do těchto sítí; takže v té míře, v níž medicína, psychologie, vzdělávání, péče o propuštěné vězně, „sociální práce“ přebírají stále větší podíl na moci dohlížet a trestat, v té míře se trestní

aparát naopak může medikalizovat, psychologizovat, pedagogizovat; a tím se tato osa přenosu, kterou představoval vězení, stala méně potřebnou, když v posunu mezi jeho restním diskurzem a jeho účinkem konsolidace delikvence skloubito vězení moc trestní a moc disciplinární. Uprostřed těchto normalizujících dispozitivů, jež se stále upevňují, specifická vězení a jeho spojující role ztrácejí svůj *raison d'être*.

Jestliže je zde ohledně vězení ve hře vůbec něco politického, pak to není záležitost toho, zda vězení je či není nápravou; tedy zda tu soudci, psychiatři nebo sociologové mohou uplatňovat více moci než úředníci a dozorcí; koneckonců nejde dokonce ani o alternativu, zda mít vězení nebo něco jiného než vězení. Současný problém spočívá mnohem spíše ve velkém vzestupu oněch normalizujících dispozitivů a celé šíře účinků moci, které s sebou v nastolování nových věcných přístupů přinášejí.

*

V roce 1836 dopisovatel v *La Phalange* napsal: „Moralisté, filozofové, zákonodárci, pochlebovači civilizace, to je plán vaší Paříže, právě uváděný v život, to je ten zdokonalený plán, kde jsou všechny věci, jež jsou si podobné, sjednoceny. Uprostřed a uvnitř prvních hradeb leží: špitál pro všechny nemoci, starobínek pro veškerá neštěstí, domy pro mládež, věznice, galeje pro muže, ženy i děti. Okolo prvních hradeb se rozkládají kasárna, soudní tribunál, policejní stanice, příbytek pro vězeňské dozorce, popraviště, bydliště katů a jejich podomků. Ve čtyřech rozích stojí Poslanecká sněmovna, Panská sněmovna, Francouzský institut a královský palác. Venku se nachází vše, co zásobuje ty uvnitř za radbami: obchod se svými podvodníky a se svými bankroty; průmysl se svými zběsilými boji; tisk se svými sofizma-

ty; herny, prostitute, lid umírající hladu či libující si ve zhýralém životě, avšak vždy připravený zaslechnout hlas ducha revoluce; bezcitní boháči... a nakonec zarputilá válka všech proti všem.“¹¹⁾

Skončím u tohoto anonymního textu. Jsme tu již velmi daleko od krajů s mučením a popravami, posázených koly na lámání, šibenicemi, popravišti, pranyři; a také jsme daleko od snu reformátorů z doby před více než padesáti lety: město trestů, kde by tisíc malých divadel bez ustání předvádělo pestrobarevnou reprezentaci spravedlnosti a kde by tresty pečlivě inscenované na dekorativních popravištích nepřetržitě pořádaly jarmareční festival trestního zákoníku. Město vězeňství, se svojí imaginární „geopolitikou“, je podřízeno naprosto jiným principům. Text z *La Phalange* poukazuje na některé z těch nejdůležitějších: že totiž v srdci tohoto města, a držíc jej jakoby pohromadě, není žádné „centrum moci“, žádné jádro sil, nýbrž mnohonásobná síť rozmanitých prvků – zdí, prostoru, institucí, pravidel, diskurzů; že model města vězeňství proto není modelem královského těla s mocemi, jež z něj emanují, ani modelem znovusjednocení na základě smlouvy, vůlí, z níž se rodí současně individuální i kolektivní tělo, nýbrž modelem strategického rozdělení prvků rozdílné povahy a úrovně. Že vězení není dítětem ani zákonů, ani trestních zákoníků, ani soudního aparátu; že není podřízeno soudnímu tribunálu jako poslušný či nešikovný nástroj rozsudků, které vykonává, a výsledků, kterých má dosahovat; že je to naopak soudní tribunál, který je vzhledem k vězení vnějším a podřízeným prvkem. Že vězení není v této centrální pozici, kterou zaujímá, samo, ale že je propojeno s celou řadou jiných „vězeňských“ dispozitivů, jež jsou zdánlivě odlišné – protože jsou určeny k tomu, aby usnadňovaly život, léčily, pomáhaly –, avšak které všechny

11) *La Phalange*, 10. srpna 1836.

směřují jako ono samo k vykonávání moci normalizovat. Že to, proti čemu míří tyto dispozitivní, nejsou přestupky vzhledem k nějakému „centrálnímu“ zákonu, nýbrž velké množství nezákonností okolo aparátu produkce – „obchodu“ a „průmyslu“ –, s jejich rozmanitostí co do povahy i původu, s jejich specifickou rolí ohledně zisku a s jejich rozdílnou rolí, s níž jsou pojímány v trestních mechanismech. A konečně že to, co řídí všechny tyto mechanismy, není jednotné fungování nějakého aparátu či instituce, ale nezbytnost zápasu a strategických pravidel. Že, v důsledku toho, označení institucí jako represe, odpor, vyloučení, marginalizace nejsou vhodná k popisu této formace, ležící v samotném centru města vězeňství, města záhudných lichotek, málo přípustných zlomyslností, drobných lstí, vypočítavých postupů, technik, a konečně i „věd“, jež dovolují fabrikaci disciplinárního individua. V této centrální a centralizované humanitě, která je účinkem nástrojů vztahů komplexní moci, kde se tělo a síly podrobené těmto dispozitivním mnohonásobnému „uvěznění“ stávají objekty diskurzů, které jsou samy prvky této strategie – zde je třeba zaposlouchat se do vřavy této bitvy.¹²⁾

2) Zde jsem přerušil psaní této knihy, která má sloužit jako historický podklad rozličným studiím o moci normalizace a o formování vědní v moderní společnosti.

POZNÁMKA PŘEKLADATELE

Cílem této poznámky není nějak doplňovat či vysvětlovat Foucaultův výklad. Ty, kteří by se rádi při interpretaci nechali něčím vést, můžeme odkázat jednak na knihu Gillesa Deleuze *Foucault* (český překlad Herrmann a synové, Praha 1996), jednak na monografii Miroslava Marcelliho *Michel Foucault alebo stať se iným* (Archa, Bratislava 1995). K dalšímu studiu Foucaultova díla je třeba poznamenat, že kromě *Archeologie vědní* jsou všechny významné práce již k dispozici v českých či slovenských překladech: *Dějiny šílenství* (NLN, Praha 1994), *Slova a věci* (Pravda, Bratislava 1987), první díl *Dějiny sexuality* nazvaný *Vůle k vědní* (Herrmann a synové, Praha 1999) – další dva díly by měly být vydány v nejbližší době – a přítomné vydání knihy *Dohlížet a trestat*. Mimoto byly přeloženy ještě tři drobnější Foucaultovy práce – *Psychologie a duševní nemoc* (2. vydání českého překladu, Dauphin, Praha 1997), předmluva k francouzskému překladu knihy Ludviga Binswanger *Sen a existence* s názvem *Sen a obraznost* (Dauphin, Praha 1996) a esej *Toto nie je fajka* (Archa, Bratislava 1994) –, dále soubor tří studií *Diskurz, autor, genealogie* (Svoboda, Praha 1994) a výbor z esejů a rozhovorů *Myšlení vnějšku* (Herrmann a synové, Praha 1996).

V této poznámce se pouze pokusíme upozornit na některé terminologické problémy, se kterými bylo nutné se při překladu *Surveiller et punir* vyrovnat. Největší komplikace s sebou nese bezesporu francouzské slovo *supplice*, jež je jedním

z klíčových pojmů první části knihy. Pro tento termín neexistuje v češtině jednoslovný ekvivalent a jeho rozsah je dokonce natolik široký (značí v prvním významu popravu, hrdelní trest, dále veřejné mučení či popravu umučením nebo jinou násilnou formou, ale také zapsanou kodifikací této procedury, česky nazývanou právo útrpné, a v přeneseném významu pak i jakékoli utrpení, trýzeň, muka), že by bylo obtížné najít jeden víceslovný výraz, který by vystihoval přesně význam tohoto slova v různých spojeních a kontextech. Proto bylo nutné použít podle okolností několik českých výrazů: tak je v názvu první části pro stručnost a jasnost, jakou vyžaduje titul, použito jednoslovného výrazu „Mučení“; jinak jsou podle kontextu užívána nejčastěji spojení „veřejná poprava“ či „veřejné mučení“, zejména v případech, kdy Foucault klade důraz na spektakulárnost takového trestu; ojedinele, při odkazu na písemné zachycení této procedury, je užito výrazu „právo útrpné“.

Dalším problematickým pojmem je slovo, které je obsaženo již z názvu knihy *surveiller*. Překládáme je „dohlížet“, ačkoli by patrně přesnějším výrazem bylo „dozírat“, zejména pro spojitost se substantivem *surveillant*, „dozorce“, ale také např. „družinář“ (tedy školní dozorce). Zdá se nám však, že výraz „dohlížet“ je stylisticky vhodnější a v některých případech také přesnější pro větší šíři významu.

Ještě komplikovanějším se ukázalo překládání termínů vyjadřujících strukturu francouzských vězeňských institucí, která se utvářela po staletí a spolu s ní i její komplikovaná terminologie. Jde především o rozličné stupně v hierarchii francouzských věznic, nazývané *maison (de ...)*, počínaje *maison d'arrêt*, „věznice pro osoby ve vyšetřovací vazbě“ (čemuž zhruba odpovídá současný český termín „vazební věznice“), a konče *maison centrale*, centrální věznice. Tyto termíny překládáme víceslovnými výrazy, odvozenými z kontextu (jako např. *maison de justice*, „soudní vězení“, *maison de correction*,

„nápravné zařízení“ atd.), a tam, kde považujeme za nutné přesněji rozlišit jednotlivé názvy těchto institucí, připojujeme v hranaté závorce jejich francouzské označení.

Posledním z pojmů, na něž je třeba upozornit, je pojem *illégalisme*, který je stěžejním tématem předposlední kapitoly. Překládáme jej termínem „nezákonnost“, ačkoli to není zcela přesné; ale ani složitější výrazy jako „prostor pro nezákonné jednání“ či „oblast protiprávního chování“ nevystihují dokonale smysl, se kterým Foucault pracuje (to, že se jedná v jednotlivých případech o drobná překročení zákona, avšak že je takové jednání všeobecně rozšířené a z určitých důvodů tolerované), jsou pro svou frekvencii v textu nevhodné, a navíc ani jeden z těchto výrazů nezahrnuje další význam, o který je český termín „nezákonnost“ oproti francouzskému *illégalisme* ochuzen, a sice skutečnost, že takové jednání je nějakým způsobem skryté, utajené a představuje vždy jistou formu odporu (ačkoli tolerovaného, usměrněného či dokonce řízeného) vůči legálnímu jednání, což evokuje termín „ilegalita“.

Na závěr bych rád vyslovil poděkování Miroslavu Petříčkovi jr. a Karlu Theinovi za cenné připomínky a upozornění, které mi při práci na překladu poskytli.

Č. P.

OBSAH

Část I. Mučení	31
Kapitola I. Tělo odsouzených	33
Kapitola II. Lesk a sláva veřejných poprav	67
Část II. Trestání	117
Kapitola I. Zobecněné trestání	119
Kapitola II. Mírnost trestání	159
Část III. Disciplína	197
Kapitola I. Poslušná těla	199
Umění rozdělení	207
Kontrola aktivity	217
Organizace vznikání	226
Kompozice sil	234
Kapitola II. Prostředky správného výcviku	244
Hierarchický dohled	245
Normalizační sankce	254
Zkouška	262
Kapitola III. Panoptismus	275
Část IV. Vězení	317
Kapitola I. Dokonalé a přísné instituce	319
Kapitola II. Nezákonnosti a delikvence	355
Kapitola III. Vězeňství	405
Poznámka překladatele	425

MICHEL FOUCAULT

DOHLÍŽET A TRESTAT

Knihy o zrodu vězení

Z francouzského originálu

Surveiller et punir: naissance de la prison,
vydaného nakladatelstvím Éditions Gallimard
v Paříži roku 1975,

přeložil Čestmír Pelikán

Odpovědná redaktorka Dagmar Magincová

Edici Studie řídí Čestmír Pelikán

Obálku navrhl a edici Studie

graficky upravil Petr Cempírek

Technický redaktor Michal Nusko

Vytiskla tiskárna S-Tisk Vimperk, s. r. o.

Vydalo v počtu 1500 kusů

nakladatelství Dauphin

jako 10. svazek edice Studie

Praha 2000

Nakladatelství DAUPHIN
Blebova 17, 150 00 Praha 5
tel.: 02/5156 6271, fax 02/439 281
www.dauphin.cz

DAUPHIN*

NAKLADATELSTVÍ, KTERÉ VYDAVÁ KNIHY

Na stránkách www.dauphin.cz se můžete dozvědět o našich posledních novinkách. Které knihy jsme dosud vydali. Jak si je můžete objednat. A též, jaké do budoucna připravujeme...

EDICE:

AD USUM DELPHINI | EDICE FRANCOUZSKÉHO SURREALISMU
ETHNOS | STUDIE | FILM | Z DÍLA JOSEFA ČAPKA
POEME | SLOVA | SLOVO A TVAR | MIMO EDICE

*) Dauphin ve francouzštině, jazyce básníků, znamená delfin či mladý následník trůnu. Knihy, které byly následníkovi předkládány, byly označeny latinským nápisem ad usum delphini – určeno dauphinu. V antické mytologii pak delfin převážel vyvolené na Ostrov Blaženosti. Dauphin coby nakladatelství by chtěl na tyto tradice navázat – domníváme se, že i kvalitní čtení je možno ostrovů Blaženosti dosáhnout.

Copyright © Daniel Podhradský – Dauphin, 1999

Designed @ angel@vstj, hosted on Lapinski, webmaster Jozefi